

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK, KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

Partium Kiadó – reciti

ÉRTELMISÉGI KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK, ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

Szerkesztette
Bíró Annamária – Boka László

Partium Kiadó – reciti
Nagyvárad – Budapest, 2014

(A hasonló című konferencia előadásainak szerkesztett változata)

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Minden jog fenntartva.
Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadók előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők és szerkesztők, 2014.

© Partium Kiadó – reciti

ISBN 978-615-5478-04-8

ISBN 978-606-8156-60-6

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások /

Biro Annamária, Boka László (red.). – Oradea: Partium; Budapest: Reciti, 2014
Bibliogr.

ISBN 978-606-8156-60-6

ISBN 978-615-5478-04-8

I. Biró, Annamária (red.)

II. Boka, László (red.)

008(100)

Szöveggondozó: Budai-Király Tímea, Biró Annamária

Tördelő: Voiticsek Ilona és Voiticsek Árpád

Nyomta és kötötte: Litera Print Nyomda, Nagyvárad.

A kötet

a Partiumi Keresztény Egyetem

és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet együttműködésében valósult meg.
Nagyvárad – Budapest, 2014

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó (Biró Annamária, Boka László)	7
KECSKEMÉTI GÁBOR: Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni	13
HEVESI ANDREA: Újfalvi Imre: egy protestáns értelmiségi karrier a 16–17. század fordulóján	31
MACZELKA CSABA: Angol szerzők idézettsége peregrinációs albumainkban	41
VERÓK ATTILA: Egy magyarországi értelmiségi európai tudományos karrierje a 18. században. Martin Schmeizel és a polihisztorizmus...	55
HEGEDŰS BÉLA: Kalmár György élete mint mű	71
EGYED EMESE: Apák és fiúk a széki gróf Teleki családban. 1700–1841..	79
DEBRECZENI ATTILA: Kazinczy, az alkalmi költő	97
CZIBULA KATALIN: Hangsúlyok és tévedések egy karrierépítő testőrtiszt megítélésében. Bessenyei György színházi élményeiről	105
DEMETER JÚLIA: Magyar Pallas, akinek testvére a szegénység	119
MILBACHER RÓBERT: Petőfi „pályakezdése” mint probléma. Kísérlet egy elméleti keret fölvázolására	137
MARGÓCSY ISTVÁN: Passió és üdvtörténet	145
GYÁNI GÁBOR: Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai	155
HAJDU PÉTER: Egy majdnem-karrier-történet. Bródy Sándor: A nap lovagja	167
BOKA LÁSZLÓ: A Holnap „kültagjai” és a karrier	175
BIRÓ ANNAMÁRIA: Hatvany Lajos berlini kapcsolatai	201
SALY NOÉMI: Mit ültök a kávéházban? Írók, irodalom, szerkesztőségek az előző századforduló Budapestjének kávé világában	213
SZAJBÉLY MIHÁLY: Csáth Géza (1887–1919). Egy kudarcos értelmiségi karriertörténet kórrajza	231

BALOGH ANDREA: Többszörösen kisebbségi. Karácsony Benő és Mózes Teréz karrierépítési stratégiáiról	241
K. HORVÁTH ZSOLT: Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a társadalmi tér kettős fogalma, 1928–1932	257
BALÁZS IMRE JÓZSEF: Az Európai Iskola művészcsoporthoz értemiségi modelljei és kapcsolathálózata	271
KESZEG ANNA: Az idősebb Indig Ottó, B. Kokas Klára, Zsindelyné Tüdős Klára és Keleti Márton	285
VALLASEK JÚLIA: Balra át! Jékely Zoltán a Világosság „kulturpolitikusa” ...	295
SZILÁGYI ZSÓFIA: A pályakezdés: mítosz vagy konstrukció? Változó fel- tételek, változó mintázatok a 20. századi magyar irodalomban	305
SZÉNÁSI ZOLTÁN: Magános repülő. Vasadi Péter pályakezdéséről – a katolikus költő mint értelmiségi szereplehetőség összefüggésében	317
BÁNYAI ÉVA: Irodalmi Alap – romániai magyar írók támogatása 1960–1989 között	329
NÉMETH ZOLTÁN: A Kalligram-sztori. Hálózatelmélet, regionalitás, kánon	337
Kötetünk szerzői	347

ELŐSZÓ

Az értelmiségi karrierek kutatása az irodalom- és művészetszociológia, a társadalomtörténet, illetve a megújuló történettudomány bizonyos aldiszciplínáiban is kedvelt kutatási téma. A magyar értelmiségtörténet kutatása mindazonáltal nem fejlődött önálló tudományággá, s inkább egyéb tematikus részkutatásokban merült fel az egyéni vagy csoportos karriermodellek tisztázásának igénye. A karriertervezéssel összefüggésben álló kapcsolatépítési stratégiák a hálózatkutatáson belül tematizálódtak, az írói csoportosulások kutatásában is új megközelítésmódot eredményezve. Nyilvánvaló tehát, hogy olyan, csupán részben kutatott területről van szó, melyben elsősorban interdiszciplináris vizsgálatokra van szükség, az irodalom, kultúra- és társadalomtudományok képviselői közös párbeszéd útján alakíthatják ki azt az elméleti hátteret, fogalomhasználatot és szükséges terminológiát, amely a későbbiekben megalapozhatja a hasonló jellegű kutatások metodológiáját.

A nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv és Irodalomtudományi Tanszéke ezzel a céllal tartotta 2013. július 5–6-án az *Értelmiségi karrierek, karrierminták, írói csoportosulások. Társadalomtörténeti és irodalmi reprezentációk* című konferenciáját. A konferencia, a tematika gazdagságának megfelelően, ugyanakkor az alapkutatások hiányosságait is felismerve, a teljes magyar nyelvterületen hagyományt igyekszik teremteni, s a szervezők szándéka szerint két évente kerül megrendezésre. Minden alkalommal olyan részterületek megnevezésével és körüljárásával foglalkozik majd a konferencia több panelja, amelyek vizsgálatának szükségességére talán éppen az előző ülészak hívta fel a figyelmet.

Az első konferencia a lehetséges forráscsoportok számbavételére koncentrált, a felvetett kérdéskörök irodalmi művekben való megjelenését vizsgálta, de nem zárta ki a képviselet-elv irodalomszociológiai, kultúra-kritikai attitűdjeinek tárgyalhatóságát sem. A konferenciát tudatosan úgy terveztük, hogy átfogó jellege legyen, vagyis az elméleti előadások mellett igyekeztünk olyan előadókat is meghívni, akik alapos tudással rendelkeznek egy-egy történeti korszakról és ezek egészében, illetve egy-egy tipikus vagy akár atipikus esetet kiemelve mutatják be az értelmiségi karrierépítés eltérő modelljeit. Konferenciánk az értelmiség fogalmát tágra kezelte: ideértette mindazokat, akik történetiségében az olvasás és írás kulturális gyakorlataiból

élnek/éltek meg, illetve társadalmi kapcsolataik ezen gyakorlatoknak köszönhetően szerveződtek (írók, tanárok, publicisták, kutatók, könyvtárosok, lelkészek stb). A viszonylagos tematikai szabadság mellett is a konferencia kronológiailag átfogó jellege reményeink szerint felmutathatja azokat a közös pontokat, amelyek egyfelől az elméleti kutatást mélyíthetik el (akár annak kutatási irányait is némiképp módosítva), másfelől hangsúlyozza mindazokat a hiányosságokat is, amelyekkel egy-egy történeti korszak iránt érdeklődők szembesülnek az értelmiségi karriertörténetek, a hálózatkutatás és írócsoportosulások összefüggéseinek szinkrón vagy diakrón vizsgálatakor.

Kecskeméti Gábor átfogó tanulmányában elsősorban a kora újkori nyugat-európai hatásokat mediáló peregrinus értelmiség karriertörténeteinek mintázatairól értekezik. Az általános preferenciák nyomán tipizálható karrierminták vázolása mellett viszont a tipikustól eltérő életpályamodelleket is bemutat, amelyek azonban valahogy mégis visszarendeződnek a kora újkorban a peregrinálók nagy része által választott karriermintákba. Hevesi Andrea egyetlen életútra koncentrált, ám a protestáns énekeskönyvet szerkesztő Újfalvi Imre karriertörténetének vizsgálata a 17. századi énekeskönyv-hagyományozódás terén is új eredményeket hozott. Maczelka Csaba egy teljesen új forráscsoport bevonásával tágítja a karrier fogalmának értelmezését. Tanulmányában magyar peregrinus diákok emlékkönyveiben vizsgálja John Owen recepcióját, eredményei pedig nem csupán Owen magyarországi karrierjéhez biztosítanak adatokat, hanem a peregrinációs albumokban citált szerzők népszerűségének nyelvi, stílári és morális aspektusok általi meghatározottságára is felhívja a figyelmet. Verók Attila a 18. századi polihistor, Martin Schmeizel életútján keresztül mutatja be az értelmiségi lét korabeli dilemmáit és szorgalmazza a kulturális emigráció fogalmának bevezetését az irodalomszociológiai vizsgálatokba. Hegedüs Béla egy tipikusan induló, ám atipikussá váló 18. századi életpályát kutat, amelyben az elemzett Kalmár György életútja maga is művé válik, így karrierje önmagában – bár az általa írt művek elemzése segítségével – is kutatási tárgy lehet. Egyed Emese az egyik legsikeresebb erdélyi főnemesi – a széki Teleki – család 17–19. századi történetében vázolja azokat a tipikus és atipikus elemeket, amelyek a család férfi tagjainak nevelését, pályaválasztását meghatározták. Ezáltal a karriertörténet családtörténeti és nemességtörténeti meghatározottságára is felhívja a figyelmet. Debreczeni Attila az eddigiektől eltérően nem életutat vázol, hanem a 18–19. századi irodalmi folyamatokat és írócsoportosulásokat is erősen befolyásoló Kazinczy Ferenc alkalmi verseinek poétikai és kontextuális elemzése révén azt bizonyítja, hogy a közösségi szöveghasználat csoportképző mechanizmussal bír, így az írói csoportosulások vizsgálatában ezzel az

aspektussal is számolnunk kell. Czibula Katalin Bessenyei György két művének újraolvasása révén rajzolja meg azt a 18. századi poétikai és szociokulturális közeget, amelyben a reprezentáció fontosságát hirdető udvari kultúra a szuverén intellektus ábrázolásában értelmeződik át. Demeter Júlia irodalmi – 18. század végi színpadi művek – vizsgálatával bizonyítja, hogy a fiktív alkotások nem mindig voltak tekintettel az őket körülvevő közegre. Konkrétabban annak ellenére, hogy a 18. század végére felértékelődött a tudás és az ezt megtestesítő értelmiségi megítélése, a színpadi darabokban mégis többnyire az értelmiségiek komikus karikatúráival találkozhatunk. Milbacher Róbert a kultuszkutatás hiányosságaiból kiindulva bizonyítja, hogy Petőfi Sándor többször elemzett szereplehetőségei mögött tudatosan vállalt önképző mechanizmusok működteséről van szó. A kötet első egységét Margócsy István tanulmánya zárja. Írásában a 19. századi, később gyakran reprezentatívá vált művekben mutatja be az írói szenvedés hangsúlyosan jelenlevő narratíváját, ennek következtében az anyagi juttatással még nem járó nemzeti hála követelményét. Az irodalmi közeg ilyesfajta idealisztikus ábrándja ütközött az olvasás tömegessé válásával és ennek következtében megjelenő sikeres írói egzisztenciákkal. A 19. századi dilemmák, az idealisztikus és anyagi világ ütközése, a siker és a népszerűség kétes megítélése mai napig meghatározza a befogadói réteg gondolkodását.

Gyáni Gábornak az alkotó értelmiségi társadalmi formáival foglalkozó tanulmánya eleve az eltérő diszciplináris megközelítések lehetőségeit, s ugyanakkor a társadalomtörténeti értelem-összefüggések hasznosításának csekély számú hazai jelenlétét teszi szóvá – némiképp provokatívan. Írása különböző értelmiségi csoportok eseteit származás és családi eredet felől vizsgálja, mindazonáltal a sommás társadalomtörténeti kategorizálások veszélyeire is felhívja a figyelmet, majd Móricz életművének példáján veszi közelebből szemügyre az esztétikai értékek jelentőségének és a szellemi világ társadalmi kondicionáltságának a kettősségét, az írói önéletírások félrevezető önstilizálására fókuszálva. Hajdu Péter egy majdnem-karriertörténetről számol be Bródy Sándor *A nap lovagja* című „újságíróregénye” kapcsán, melyet komparatív vizsgálattal tár elénk, s aminek eredményeként a regény átiratként és paródiaként egyaránt olvashatóvá válik, jóllehet ugyanazzal a konklúzióval zárul. Boka László *A Holnap* korszakos antológiájának szerepét és a nagyváradi költői csoportosuláson túllépő, hasonló nevű irodalmi társaság elhalkulásának és felhígulásának történeti folyamatait és háttérindokait vizsgálja. Ezekben hangsúlyosan jelennek meg a modern törekvéseket tudatosan lejártni akaró viták és botrányok, a poétákat kihasználó gazdasági érdekszférák és a cégérjelleg, illetve a mögöttük feltűnő, reflektorfényre

vágyó „kültagok” egész sora. Biró Annamária Hatvany Lajos berlini kapcsolatainak feltérképezésével hézagpótló kutatásra vállalkozik. Tanulmánya a sajnálatosan leginkább csak mecénásként aposztrofált szépíró és értekező ideológiai eszmélkedésének a feltárásával azt szándékszik bizonyítani, hogy ennek meghatározó éveit az 1904–1905-ös berlini évekre tehetők. Saly Noémi Budapest kávévilágát és annak jelentőségét vázolja fel a 19–20. századok fordulóján, külön hangsúllyal az írók és szerkesztőségek művelődéstörténeti szerepére, jelentőségére. Írása szisztematikusan térképezi fel a centrális helyeket és a végvárat egyaránt. A személyes identitás alakulástörténete felől közelít az értelmiségi karriernek történetéhez Szajbély Mihály tanulmánya, melyben Csáth Géza életművét vizsgálja. Az írás alapvetése értelmében nem csupán a tíz esztendő korától naplót vezető Csáth memoárjait, de minden hátrahagyott szöveget önéletírásnak tekinthetünk, amennyiben az valamilyen módon a személyiség alakulástörténetéről is vall. Balogh Andrea két választott életmű kapcsán eltérő, mégis több ponton kapcsolódó karrierépítési módokról és módzatokról értekezik, amikor Karácsony Benő és Mózes Teréz többszörösen kisebbségi életútjait vizsgálja. K. Horváth Zsolt a *Munka-kör* és a társadalmi tér kettős fogalma köré építi perspektivikus tanulmányát. Az 1920-as, 30-as évek fordulójának ismert csoportosulását vizsgálva nem csupán a magyar avantgárd társadalomformáló erejét, rutinizálódott kulturális gyakorlatokat átíró, újrafogalmazó praxisát vizsgálja, de abból a hipotézisből indul ki, hogy a Kassák Lajos égisze alatt formálódó, értékközösségként baloldali csoport tagjai a felhalmozódott kulturális és társadalmi tőke révén kitörnek egy olyan osztályhelyzetből, melybe objektív módon beletartoznának. Balázs Imre József a második világháború utáni absztrakt és szürrealista tendenciájú avantgárd művészet népszerűsítésében fontos szerepet vállaló csoport, az *Európai Iskola* kapcsolathálózatát vizsgálja. Írása a festők, művészet-teoretikusok és írók társulásaként megalakult közösség által az avantgárd gondolat kései, bűvópatakszerű továbbélését, annak előfeltételeit igyekszik közvetve körüljárni. Keszeg Anna tanulmányának többes kérdésfelvetései alkalmazott probléma-összefüggésekre figyelnek, olyan kulturális termékek példáján, amelyekben többféle értelmiségi karriertípus és különféle médiumok is összeérnek. Írása egy eredetileg színpadi műnek íródott darab átdolgozott, filmes változatát elemzi, pontosabban az 1937-es film kapcsán a rendező, forgatókönyvíró és a jelmeztervező, illetve az őt ihlető divattervező viszonyhálóját tárja fel. Vallasek Júlia írása Jékely Zoltán életútjának utolsó kolozsvári éveit, s az 1944 ősztől kezdődő idézőjeles kultúrpolitikai szerepkörét és karriertörténetét vizsgálja a *Világosság* című napilap rovatfelelőseként. Szilágyi Zsófia tanulmánya a 20. századi magyar irodalomban a pályakezdés meg-

kerülhetetlen, utólag mitikussá növesztett, s gyakorta konstruált alakzatait vizsgálja. Írása egy későbbi kutatás alapkérdéseit körvonalazza, melyben a szerzői önreflexiók és kései visszaemlékezések egy irodalmi korszaknak és intézményrendszernek az átfogóbb megértése felől is elsődleges szerephez jutnak. Szénási Zoltán egy konkrét pályakezddésről, a Vasadi Péteréről ad átfogó elemzést, összegző tanulmányában a katolikus költő mint értelmiségi szereplehetőség összefüggésében tárgyalva az említett szerzői indulást, valamint a politikatörténeti és költészettörténeti kontextusokat. Bányai Éva tanulmánya a romániai magyar írók támogatását is lehetővé tévő, Bukarestben 1960-tól egészen a rendszerváltásig működő *Irodalmi Alap* működésmechanizmusait tárja elénk, egy olyan sejtelmes történetben, mely ígéretes kutatási eredményeket rejt. A tanulmányíró hatalmi mecénatúrára vonatkozó alapkutatása olyan, eddig ismeretlen szegmensekre is rámutat, melyeknek kort idéző dokumentumait az egyes személyi összefüggések miatt vagy különböző csoportérdekből, de 1989 után tudatosan eltűntették. Németh Zoltán hálózatelmélet, regionalitás és kánon hármában tárja elénk az ún. *Kalligram*-sztorit, azt a sikertörténetként aposztrofálható kezdeményezést, mely könyvkiadó és folyóirat kettőse révén mára valódi „Intézménnyé” vált a kortárs magyar irodalomban. A kulturális közvetítés és a kiadói hálózatépítés példaként is emlegethető történet az említett konferencia szerkesztett előadásainak záró tanulmánya is egyben.

Kapcsolathálók és írócsoportosulások, illetve értelmiségi karrierék és ezek irodalmi/társzművészeti reprezentációi által kötetünk irodalom-szociológiai, kultúrantropológiai diszkurzusok találkozáspontja kíván lenni. Mindezt egy olyan sorozat első köteteként, melynek tanulmányai reményeink szerint eredményesen keltik föl a művészet-, az irodalom- és a tudománytörténet művelőinek érdeklődését, s szükség szerint módosíthatják, illetve kiegészíthetik mindazt a tudást, melyet centrisztikus irodalomtörténet-írásunk olykor kánoni listák és értelmezések mentén meglehetősen leegyszerűsítve hajlamos kezelni.

Biró Annamária – Boka László

ÉRTELMI SÉGI PÁLYÁK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON: A TIPIKUS ÉS AZ EGYÉNI

Napjainkban már igen bőséges szakirodalom áll a rendelkezésére annak az érdeklődőnek, aki a kora újkori értelmiség életformájában, kapcsolati viszonyaiban, életpályamodelljeiben, karriertípusaiban kíván tájékozódni. Az 1980–1990-es évek idevágó kutatásait a módszertani megközelítések tágas diszciplináris készlete jellemezte, egyidejűleg próbálkozva a kérdés gazdaság-, társadalom-, politika-, intézmény-, életmód-, eszme-, olvasmány-, művelődés-, mentalitástörténeti megközelítésével.¹ Azonban az értelmiségi professziók sokfélesége (pap, tanár, tanító, jegyző, ügyvéd, orvos, intéző), a működési közeg eltérő helyszínei és társadalmi kapcsolatrendszerei (főnemesi udvar, nemesi udvarház, városi polgárság, mezővárosi parasztpolgárság, jobbágyi rétegek, hol irányító, hol együttműködő partneri, hol alávetetti szerepkör), a régiók eltérő demográfiai és természetföldrajzi sajátosságai, a családi és kisközösségi származás tradíciói, a személyes érdeklődésnek a legváltozatosabb diszciplinák értő ismeretében vagy tevékeny művelésében testet öltő formái rendkívül heterogén képet rajzoltak ki az értelmiségi tevékenység közegéről, presztízsről, az érvényesülési mintázatokról. Az tett lehetővé bizonyos fajta előrelépést ezen a rendkívül tagolt terepen, hogy az utóbbi évtizedek kutatásainak köszönhetően a legfontosabb tendenciákat világosan megmutató kép állott össze az egyetemi peregrináció, a *peregrinatio academica* kiterjedéséről, célpontjairól, számszerű arányairól éppúgy, mint – valamivel később és még jóval kisebb távlatban – minőségi jellemzőiről, tartalmi összetevőiről, a külföldön töltött diákévek során recipiált eszmei és szellemi folyamatok természetéről. Az egyetemlátogatás tanulmányozásából összeálló megfigyelések természetesen nem használhatók fel a kora újkori értelmiség egyetemleges leírására, hiszen jelen van körükben – a felsorolt professziókban belül változó arányokban, ám minden professzióba belül legalábbis érzékelhető nagyság-

¹ Lásd például a következő tanulmányköteteket: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1984.; *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1988.

rendben – a *domidoctus* értelmiség is, amelynek esetében a hazai iskolázással lezárult a felkészülési pályaszakasz, külföldi tanulmányokra nem került sor. Ugyanakkor az egyetemet járt, az akadémita értelmiség nyilvánvalóan a vezető szerepet játssza minden professzió hazai intézményrendszerében, mozgásainak irányai és eszmei összetevői a statisztikai biztonságot is kiadó számszerűségben, biztos tendenciákká összeálló folyamatokban tanulmányozhatók; az általuk felkeresett egyetemek megnevezése olyan szellemi arculatok leírását teszi lehetővé – hosszú távú eszmei trendekét és neves professzoregyéniségeiket egyaránt –, amelyekkel kétségtelen recepciós viszonyrendszerbe kerültek, e találkozások gondolkodásuk paradigmatiszti rétegeiig hatoltak, és mindez abban a néhány éves, egyszeri, a jelen kultúrantropológiai horizonton leginkább a liminalitásával jellemezhető életszakaszukban történt, amikor nagy erővel vésődhetett beléjük a nyugat-európai és a hazai állapotok szellemi és anyagi körülményekben egyaránt kontrasztokat képző helyzete éppúgy, mint a diákéletből a választott hivatásuk professzionális művelőjévé való beavatás határátlépő pillanata. Nyilvánvalóan nem szabad tehát lemondani azokról a lehetőségekről, amelyeket e jól adatolt karrierszakasznak, az egyetemi stúdiumok korszakának a tanulmányozása jelenthet a hazai értelmiség mindenkori összetételének a leírásában.

Ezeknek az egyetemi szocializációs és recepciós folyamatoknak a leírása bizonyos értelemben a hazai eszme-, kultúra- és tudománytörténetnek egyfajta szintézisévé vagy legalábbis markáns metszetévé állhat össze. A régi magyarországi irodalom és kultúra jelentős hányada ugyanis folyamatosan a különböző nyugat-európai egyetemeken és humanista szellemi központokban befogadott nézetek recepciójából állott elő. A magyarországi irodalomtörténeti és filológiai kutatás állandó módszertani eljárása, hogy irányzatok, törekvések, szellemi orientációk árnyalt bemutatásához azoknak a nyugat-európai központoknak az eszmei összképét is tekintetbe veszi, amelyek az egyes nézetek hazai kifejtéséhez a támpontot, háttérrel, lehetőséget biztosították. Klaniczay Tibor egy 1981. évi tours-i előadásában ilyen megközelítési módként szorgalmazta „a különböző eszmeáramlatok, vallási mozgalmak, filozófiai tanítások irodalomra gyakorolt hatásának nemzetközi horizontú vizsgálatát”-t.²

Jelen dolgozatnak azonban nem ez a tétje. Eszme- vagy irodalomtörténeti összkép felvázolása az egyaránt készülő magyar filozófiatörténeti és irodalom-

² KLANICZAY Tibor, *Az összehasonlító irodalomtudomány hozzájárulása a reneszánszkutatáshoz* = KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985 (a továbbiakban: KLANICZAY 1985a), 215–230, 228.

történeti szintézisek feladata lesz. Ehelyett ezúttal az ehhez az összképhez a színeket és árnyalatokat adó, vagyis a nyugat-európai hatásokat mediáló peregrinus értelmiség karriertörténeteinek mintázatairól lesz szó. Karrier-mintáik persze maguk is episztemikus és diszciplináris választásokban öltönek testet, azokkal szoros összefüggésben vannak. Az érdeklődésük és képességeik által motivált döntéseik egész életükre kiható karrierútvonalakra terelik őket, e karrierök által ugyanakkor eszmei arculatok és irodalmi ízlésirányok népes főútvonalai stabilizálódnak vagy alig járt ösvények vétetnek használatba.

Az értelmiségi pályára való felkészülés, az egyetemi peregrináció kora újkori története korszakolható, az egyes korszakok célpontjai lokalizálhatók,³ ennek alapján a tömeges életpályamodellek választása tipizálható. A 16. századi katolikus értelmiség kiképzésében a hagyományos itáliai egyetemeknek van meghatározó szerepük, Trident után pedig a Habsburg Birodalom jezsuiták által elfoglalt, főként ausztriai és csehországi intézményeinek jelentősége is megnő. A katolikus világi klérus számára a papi szemináriumok állnak rendelkezésre, az egyes szerzetesrendeknek pedig – különösképpen a jezsuitáknak – nagyon pontosan definiált saját előmeneteli rendszerük és az azt előmozdító külön intézményhálózatuk van. Ezek a kora újkori értelmiségi karriermintáknak olyan jól leválasztható, speciális esetei, amelyekkel a jelen alkalommal érdemben nem foglalkozhatunk.

Noha a magyarországi protestáns fiatalok sem kerülték el Észak-Itáliát – különösen a felekezetiileg igen toleráns helynek számító padovai egyetemet –, körükben a Németország protestánssá vált területein működő tanintézmények látogatása volt a meghatározó jelentőségű. A 16. század legnagyobb magyarországi és erdélyi diáktömegei Wittenberg felé vették az irányt. Az 1502-ben alapított wittenbergi *studium generale* 1512-től Luther, 1518-tól pedig Melanchthon tanári közreműködésével nemcsak a németországi, hanem az egész európai reformáció vezető 16. századi egyetemévé vált, amely az 1590-es évek elejéig a lutheránusok mellett a radikálisabb protestáns irányzatokat valló közösségek tagjait, így a svájci reformáció irányába tájékozódó, fokozatosan stabilizálódó magyarországi egyházszervezet

³ Jó összefoglalás: BALÁZS Mihály, BITSKEY István, ÖTVÖS Péter, VISKOLCZ Noémi, *Peregrináció = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi Kiadó, IX, 2009, 123–131.

⁴ ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus*, Bécsi Történeti Intézet Évkönyve, 2(1932), 81–94.; ASZTALOS Miklós, *A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismereite a XVI. században*, Egyetemes Philológiai Közöny, 58(1934), 1–11.; BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdése*, ItK, 69(1965), 433–446.; *ua.* = BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, II, 1996, 363–378.; KESERŐ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis,

kebléből érkező diákokat is fogadta. A wittenbergi magyar peregrináció több korszakát, folyamatát és jelenségét számos szempontot érvényesítve feltárta és feldolgozta már a szakirodalom,⁴ a wittenbergi magyar *coetus* anyakönyve is jól ismert és többszörösen kiaknázott forrás.⁵ A wittenbergi magyar diáknévsor számos korábbi közzétételi kísérlete után⁶ a 20. század második felében a következő számok tűntek elfogadottnak: 1522-től Melanchthon haláláig 442, 1560 és 1600 között további 576, a század során tehát ezernél valamivel több hazai diák fordult meg Wittenbergben.⁷ A korábbiaknál körültekintőbb újrafeldolgozás nyomán ma már 1242 magyarországi és erdélyi diák jelenlétéről tudunk 1526 és 1600 között. Számuk a 17. században újabb 1265, ekkor már lényegében csak lutheránus diák regisztrálásával megduplázódik (megoszlásuk nem egyenletes: a harmincéves háború miatt a század első felére csupán a beiratkozások

9(1969), 3–46.; KEVEHÁZI Katalin, *Melanchton és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig: Adalékok Melanchton magyarországi recepciójának első évszázadához*, Szeged, 1986 (Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae, 10); *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602–1624*, gyűjt., vál. HERNER János, kiad. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 1); SZABÓ András, *Magyarok Wittenbergben (1555–1592) = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) elhangzott előadások*, szerk. BÉKESI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 1993, II, 626–638.; *ua.* = SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 79–90.; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon? = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 1997 (Adattár, 35), 497–505.; *ua.* = RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi Kiadó, 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33) (a továbbiakban: RITOÓKNÉ 2012a), 210–219.; István SZABADI, *Melanchthon und seine Freunde in Ungarn = Hercules Latinus: Acta colloquiorum minorum anno MMIV Aquis Sextiis, sequenti autem anno Debrecini causa praeparandi grandis eius XIII conventus habitorum, quem Societas Internationalis Studiis Neolatinis Provehendis diebus 6–13 m. Aug. a. MMVI in Hungariae finibus instituet*, eds. Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Debrecini, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, 2006, 201–208.

⁵ THURY Etele, *Iskolatörténeti adattár*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1906–1908, II, 3–67.; THURY Etele, *A wittenbergi egyetemen járt magyar tanulók társaságának anyakönyvéből*, Protestáns Szemle, 20(1908), 242–247.; Miklós ASZTALOS, *Wissenschaftliches Leben in der Wittenberger ungarischen Gesellschaft im 16. Jahrhundert*, Ungarische Jahrbücher, (1930), 128–133.; Géza SZABÓ, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle/Saale, Akademischer Verlag, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donauraum, 2).

⁶ Ezekről: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kibladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2007), 199.

⁷ SZABÓ G. 1941, i. m., 16.

egyharmada esik).⁸ Ez a harmadfélezres szám rendkívül magas, főként, ha tudjuk, hogy a külföldi egyetemek hazai beiratkozóinak számát 1526 előtt összesen tízezerre, 1526 és 1789 között kevesebb, mint harmincezerre becsüli a kutatás.⁹ A 16. században három magyarországi diák szerezte meg a filozófiai bakkalaureátust Wittenbergben, 26 a filozófiai magiszteri fokozatot, teológiai doktori grádust egy sem nyert el.¹⁰ A wittenbergi egyetemi tanulmányok eddig említett számadatai nem tartalmazzák a kizárólag wittenbergi ordinációjukban érintett lelkészeket, akik között erdélyieket csak 1577-ig lehet találni, a magyarországiak sora azonban a 18. századig megszakítatlan.¹¹

A református diákok wittenbergi eltanácsolása után, az 1590-es évektől 1621-ig, az egyetemnek a harmincéves háborúban való felprédálásaig Heidelberg játszott vezető szerepet a hazai kálvinista értelmiség kiképzésében. Ebből a három évtizedből 192 magyarországi diák heidelbergi beiratkozásáról van adat.¹² Ezt követően Odera-Frankfurt és a németalföldi egyetemek jelentősége növekedett meg. 1621-ig évente csak egy-két, a legnépesebb esztendőben is csak hat hazai diák iratkozott be Odera-Frankfurtban, s néhány kivétellel valamennyien erdélyi szászok vagy felső-magyarországi németek voltak.¹³ Az 1622. évben viszont 25 magyarországi beiratkozót regisztráltak, akik közül csak egy volt szász, a többiek mind magyar ajkú diákok. Hasonlóan magas számban és hasonló arányban látogatták hazai diákok az egyetemet végig a húszas években: 1621 és 1630 között összesen 110 diák, a korábban szokásos számnak mintegy négy-ötszöröse iratkozott be.¹⁴ Odera-Frankfurt magyar szempontból 1625-ben, Bethlen Péter és kísérete beiratkozásakor élte a fénykorát.¹⁵ Az 1630-as évektől az odera-frankfurti

⁸ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 245–376.

⁹ BALÁZS-BITSKEY-ÖTVÖS-VISKOLCZ, *i. m.*

¹⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = Tanulmányok a lutberi reformáció történetéből: Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. FABINY Tibor, Bp., Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984, 222–239.; *ua.* = RITOÓKNÉ 2012a, *i. m.*, 220–235.

¹¹ ASZTALOS Miklós, *Személyi vonatkozású adatok a wittenbergi egyetem erdélyi hallgatóiról (1554–1750)*, Erdélyi Múzeum, 36(1931), 240–250, 242.

¹² SZÖGI 2011, *i. m.*, 123–133.

¹³ SÁNDOR LADÁNYI, *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder*, Frankfurter Beiträge zur Geschichte, 12(1984), 28–32.; *ua.* = *Iter Germanicum: Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Hrsg. ANDRÁS SZABÓ, Bp., Kálvin Kiadó, 1999, 214–220.

¹⁴ SZÖGI 2011, *i. m.*, 95–101.

¹⁵ A nagy körületekintéssel megszervezett tanulmányi utazásról sok forrást ismerünk, ám épp az odera-frankfurti tanulmányokról nincsenek közelebbi adataink: LUKINICH Imre, *A Bethlen-fiúk*

peregrináció ismét hanyatlásnak indult: az immár a hollandiai egyetemekre tartó magyar kálvinista diákoknak csak átutazó állomása lett a város, 1631–1640 között mindössze hét hazai diákot regisztráltak. A németalföldi peregrináció jelenti ilyesformán a meghatározó tendenciát a 17. század egésze vonatkozásában, ismét impozáns mérőszámokkal (néhányat alább említeni fogunk), és a földrajzi közelség a 17. század közepén többnyire rövid angliai látogatást is lehetővé tett az itt tanuló, az anglikán egyház ügyei és a politikai események iránt egyaránt érdeklődő fiatalok számára.

A külföldön tanuló magyar protestáns fiatalok többnyire teológushallgatók voltak, akik hazai főiskola híján külföldi egyetemeken készültek fel lelkészi hivatásukra. Csak azt követően indultak tanulmányútjukra, miután hazájukban befejezték a gimnáziumi osztályokat, sőt általában az idehaza elérhető legmagasabb tanulmányokat, a filozófiai kurzust is teljesítették a legfontosabb erdélyi és magyarországi iskolákban. Így külföldön csak a teológiai karra iratkoztak be, vagyis általában nem látogatták a bölcsészeti kar kurzusait, amelyeken a németországi retorikai kultúra és annak humanista beágyazottsága tekintetében mérvadóan tájékozódhattak volna. Teológiai tanulmányaik során figyelmük már nyilvánvalóan az egyetemeken elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciáik és a kifejtésükhöz szükséges speciálisan homiletikai tudnivalók felé fordult. Az 1620-at követő fél évszázadban például a németalföldi egyetemek teológiai karait látogató 822 magyarországi diák mellett ugyanazon egyetemek bölcsészeti karain csak 63 beiratkozásról tudunk.¹⁶

Személyes életviszonyaik is a lelkészi életpályamodellre predesztinálták ezeket a hallgatókat. Minthogy számukra általában nem állott rendelkezésre a katolikus egyházéhoz hasonló, központilag szervezett, tanulmányi ösztöndíjakat és teljes körű ellátást biztosító intézményrendszer, külföldi tanulmányaik költségeit maguknak kellett előteremteniük, főuraktól vagy

külföldi iskoláztatása 1619–1628 = Nagyenyedi album, szerk. LUKINICH Imre, Bp., Nagyenyedi Bethlen-kollégium volt diákjainak testvéri egyesülete, 1926, 79–100, 92. Lásd még HERPEI János, *Hogyan történetelt Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata?* = HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, MTA Irodalomtudományi Intézet–JATE, 1971 (Adattár, 3), 378–383.; Othmar FEYL, *Die Viadrina und das östliche Europa: Eine bildungsgeschichtliche Studie = Die Oder-Universität Frankfurt: Beiträge zu ihrer Geschichte*, Hrsg. Günther HAASE, Joachim WINKLER, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1983, 105–139, 114–115, 137–138.; GÖMÖRI György, *Bethlen Péter körutazásának nyomai nyugati emlékkönyvekben és jelentésekben* = GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok: Művelődés- és kapcsolattörténeti tanulmányok*, Bp., Héttorony Könyvkiadó, é. n. [1991], 20–26.

¹⁶ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 22. (A számadatok csak azokra a hallgatókra vonatkoznak, akiknek az esetében egyáltalán sikerült megállapítani, hogy mely karra iratkoztak be. Ők az összes hallgatónak alig több mint a felét teszik ki.)

városi közösségektől elnyert mecénatúra formájában. Külföldre indulásukat többnyire többéves iskolamesteri működés előzte meg korábbi *alma materük* valamely partikuláris iskolájában, aminek révén csekély pénzösszeget tehettek félre, amelyet alkalmi albizálásokkal gyarapítottak. Ezek a finanszírozási formák természetesen lekötöztetésként rögzítették a peregrinus diákot, aki rendszeres levelekben számolt be az otthoniaknak tanulmányairól, hazatérése után pedig az őt taníttatásában segítő nemesi család vagy közösség javára ajánlotta szolgálatait, többnyire a mindig híjával lévő udvari vagy gyülekezeti prédikátor szerepkörében, tehát lelkészi állásba lépve. A szóba jöhető értelmiségi tevékenységek közül egyébként is ez volt a legnagyobb presztízsű és legjobban fizetett pálya, amelyen elsősorban az akadémiták számára állottak nyitva a perspektivikusabb előrelépési lehetőségek, egy-egy gazdagabb parókia, a *seniori* (esperesi) tisztt vagy a püspökké választás formájában. Mindezek nyomán ugyancsak egészen természetes, hogy a külföldön egyetemi tanulmányokat folytatók túlnyomó többsége teológiai stúdiumokat tűzött ki céljául. Ismét a fenti időszak németalföldi számadatait használva szemléltetésül: a teológiai karokra beiratkozó 822 diák mellett a jogi és az orvosi karokon együttesen mindössze 38-an fordultak meg.

A kora újkori magyarországi protestáns értelmiség esetében tehát kétségtől elsősorban teológiai célú egyetemi peregrinációval számolhatunk, amelynek célja a hazai papi, lelkészi karrier megalapozása.

Mindig vannak azonban, akik a tömegesen járt utakra kevéske által használt ösvényekre térnek. A tipikustól való eltérés, egyéni preferenciák érvényesítése, személyes élethelyzetektől vagy különleges érdeklődési irányoktól motivált egyedi választás természetesen még az ilyen tömeges számszerűséggel egy irányba mozgó kohorszokban is lehetséges.

Emlékezetes, bár igen egyedi és merőben a fátum által mozgatott esete ennek Balsaráti Vitus Jánosé (1529–1575), akit maga Melanchthon beszélt le a lelkészi pálya választásáról. Az akkor már negyedik éve Wittenbergben tanuló és ott magiszteri fokozatot is szerző magyar fiatalemberről úgy találta ugyanis, hogy „termete valamelyest alacsony lévén, nem tudja majd a szószékről tanító egyházi személynek járó méltóságot és tiszteletet biztosítani.”¹⁷ Tanácsára Balsaráti Vitus a lelkészi helyett az orvosi hivatást választotta. Két újabb évnyi wittenbergi studírozás után Melanchthon javasolta azt is, hogy itáliai egyetemeken folytassa orvosi tanulmányait, személyesen írt az ügyben a magyar fiatal tanulmányait pénzelő Perényi Gábornak, így

¹⁷ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Halotti beszéd Balsaráti Vitus János életéről és haláláról*, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982 (Magyar Remekírók), 942–974, 949.

nyílt meg előtte további bolognai és padovai stúdiumok lehetősége. A pályaválasztás szerencsésnek bizonyult, hazájába hazatérve Balsaráti Vitus nagy sikerrel működött mint Perényi udvari orvosa.¹⁸

Ebben az esetben a testalkat fatális adottságai miatt vett új irányt az értelmiségi karrier. Messzebbre jutunk azonban olyan esetekkel, amikor a tömeges karrierminta követéséhez minden adottság biztosítva volt, a megformálódó életpálya azonban mégis egyedivé alakult, és pedig pusztán az egyetemen elérhető tudáskínálat egy nem a teológiai főcsapáshoz tartozó elemének vonzereje miatt. Tanulmányai során ugyanis a lelkes pályaválasztását szubvertálni képes ismeretekkel, diszciplínákkal is kapcsolatba kerülhetett egy rátermett fiatalember, elmerülhetett például a humanista stúdiumokban, megízlelhette és megkedvelhette a filológia művelésének gyönyörűségeit.

A felsőbb tanulmányaikat folytató, teológus diákok rendszeresen megjelentek az egyetem ünnepélyes rendezvényein – beleértve mind ifjabb diáktársaik filozófiai disputációit és retorikai deklamációit, mind a helyi politikai eseményekhez köthető alkalmakat –, és így megvolt a módjuk a bölcsészeti karokon oktatott ismeretkörök áttekintésére, az azok újabb vagy vitatottabb trendjeit kommentáló, laudatív vagy vituperatív propaganda érveinek észlelésére, konzekvenciáinak átgondolására is.¹⁹ Nem volt ez másként a bölcsészeti kart foglalkoztató humanista filológiai-textológiai vállalkozásokkal sem: az egyetem klasszika-filológiai vagy humanista érdeklődésének arculatát meghatározó professzoroknak legalább a fontosabb és/vagy akként méltatott publikációi minden bizonnyal legalábbis észlelhetők voltak a teológushallgatók számára is, a legrosszabb esetben is legalább az ezekről való értesülést bizvást feltételezhetjük a tanulmányaikat épp ott folytató hallgatókról. Például Heidelbergnek nemcsak a magyarországi kálvinista teológiai és politikai gondolkodás arculatának kialakításában van jelentősége. A pfalzi könyvtár kincsei és az azokat kiaknázó professzorok humanista filológusi működése a szövegkiadási-szövegkritikai vállalkozások iránti – változó mértékben reflektált – figyelmet is kialakíthattak abban az igen népes, meghatározó eszmétörténeti jelentőségű csoportban, amelynek tagjait heidelbergi peregrinusként számon tartjuk. Helyénvaló, hogy David Pareus és a többiek irénikus teológiai rendszerei azok az elsődleges eszmei források, amelyek Heidelberggel kapcsolatban felidéződnek bennünk,²⁰ ám

¹⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században*, Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42.; *ua.* = RITOÓKNÉ 2012a, *i. m.*, 260–288.

¹⁹ KECSKEMÉTI 2007, *i. m.*, 243.

²⁰ HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 50–94.

az is mélyen indokolt, ha legalább azokat a fontosabb klasszikus auktorokat megnevezzük, akiknek az életműve – esetenként akár erőteljes filológiai koncepciók kialakításaig terjedő – érdeklődés és interpretáció tárgya volt ugyanabban a környezetben. Csak Jan Gruter (1560–1627), a németalföldi származású heidelbergi könyvtáros és bölcsészprofesszor fontosabb filológusi vállalkozásait felsorolva is tekintélyes listát kapunk: Apuleius, Florus, Livius, Martialis, Plautus, ifj. Plinius, Sallustius, a filozófus és a rétor Seneca, Tacitus, Theophülaktosz Szimokattész, Velleius Paterculus, a *Historia Augusta* és még számos más szerző és mű vagy szövegmegállapító, vagy kommentáló ténykedésének tárgya volt, jelentős eredményekkel és esetenként a 19. századig tartó hatással. A közelmúltban két olyan, korábban ismeretlen nyomtatványra is sikerült felhívni a figyelmet, amelyek Gruter humanista filológiai működésének magyarországi ismeretéről tanúskodnak: egyik kiadványát, filológiai igényű Cicero-összkiadásának nyitókötetét többek között Filiczky János (1580 k.–1622) látta el latin nyelvű ajánló versezettel,²¹ *Lampas* című nevezetes gyűjtőkommentár-sorozatának két kötetét pedig magyarországi főnemesi tanítványainak, Thököly Istvánnak (1581–1651) és Miklósnak (1587–1617) ajánlotta.²² Filiczky Jánost, a 17. század első két évtizedében tevékeny, európai ismertséggel bíró neolatin költőt valószínűleg nem Gruternak kellett kibillentenie a teológusi érdeklődés útjáról: hosszú külföldi peregrinációja során előbb Görlitzben, aztán Prágában járt, 1605-től herborni, 1608-tól marburgi és siegeni diák volt, mielőtt 1611-ben Heidelbergbe került volna (később Bázelen és Altdorfban is megfordult),²³ és valószínűleg kedvtelve verselt már azelőtt, hogy Grutert megismerte volna, mégis nyilvánvaló, hogy a kötetnyi versét 1614-ben sajtó alá rendező fiatal neolatin költőt az érdeklődés, a szellemi affinitás erős köteléke kapcsolhatta össze a heidelbergi professzorral. Filiczky 1617-ben tért haza, a sárospataki iskola tanára lett és annak rektoraként fejezte be életét; lelkészként sohasem működött. Az értelmiség kenyérgondjaitól messze érintetlen Thököly-testvérek esetében természetesen más mértékegységet kell keresnünk, hogy lemérhessük az egyetemi közegben őket ért filológiai kultúra életpályájukra tett befolyásának

²¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 149–156.

²² KECSKEMÉTI Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország* (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2012a) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51, 44–51.

²³ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évkönyve, sz. n. (1980), 243–347, 278–279.

arányait. Esetükben is feltehető, hogy volt olyan *praeceptoruk* – mégpedig előbb épp Filiczky, majd Miskolci Csulyak István –, aki már Gruter előtt beavatta őket a humanista stúdiumokba, ám heidelbergi időzésük is messze több volt, mint egy állomás a nemesi ifjak szokásos *kavaliertourjában* (István életében erre, egy európai körutazás formájában, csak azt követően került sor, hogy három teljes éven át tanult együtt Gruterral), és maradandó hatásúnak is bizonyult. Thököly Istvánra például – a jelek szerint – jelentős hatást tettek Apuleius-olvasmányai, erre utal legalábbis a készmárki várkastély ebédlőtermébe négy évtizeddel később, 1639-ben készítettett falfestmények általa meghatározott, sajátos programja.²⁴

Az értelmiségi életpályák egyéni affinitásokat megmutató szabadságfokú vagy keretek közé szorított megválasztásának egyébként sem könnyű kérdésében további bonyodalmat jelent, hogy a humanizmus társadalmi súlya, rangja maga sem statikus valami, hanem nagy megrázkódtatásoknak kitett jelenségcsoport a kora újkorban. A humanizmus magasabb tudományos szintre emelkedése elkerülhetetlenül együtt jár társadalmi funkciójának hanyatlásával, vagyis professzionalizálódása és marginalizálódása párhuzamos jelenségek.²⁵ A humanista filológiai projektum marginalizálódásához önmagában a professzionalizálódás is elégséges okot adna, a 16–17. század fordulóján azonban arról is szó van, hogy a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vesznek, és a jól szervezett, megfelelően irányított állam szakemberigénye és a humanista oktatási tradíciók alig vannak egymással köszönőviszonyban.²⁶ Lényegében az ugyanerre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát ismeri fel a ráamista praktícizmus közép-európai sikerének társadalomtörténetében a ráamizmus értékelését a korábbi, sok évtizedes (mediális) paradigmából már a kétezres években kiléptető, ma igen széles körben érvényesülő új kutatáselméleti trend.²⁷

²⁴ A részletekről lásd SZABÓ Péter, *A készmárki Thököly-udvar reprezentációja Thököly István (1581–1652) idején: A készmárki várkastély egyik falfestményének tanulságai* = SZABÓ Péter, *Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp., L'Harmattan-ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2008 (TDI Könyvek, 7), 310–319.

²⁵ Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602 to 1612*, Assen, Van Gorcum, 1984 (Respublica literaria Neerlandica, 6), 16–17.

²⁶ Uo., 16–17. A leideni egyetemalapítást előkészítő elképzelések egyértelműen a gyakorlatiasságot szem előtt tartó szakemberképzést írtak körül; lásd Willem OTTERSPEER, *The University of Leiden: An Eclectic Institution*, *Early Science and Medicine*, 6(2001)/4, 324–333, 324–325.

²⁷ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford etc., Oxford University Press, 2007. A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi*

A ráfizetésnek ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erősen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejlesztőjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a műveletlen, technicista szakértelmiség kitenyésztőjeként mutatkozik meg.²⁸

A kora újkori európai egyetemeknek megvan a maguk egyedi helye azon a tengelyen, amelynek két szélső pontját egyfelől a humanista elitképzés, másfelől pedig a jóval korlátozottabb erudíciót és filológiai vértetést adó, viszont gyakorlatiasabb, a jövőre professzió tényleges feladataira és szükségleteire felkészítő pragmatikus oktatás foglalja el. Az egyetem számára az őket körülvevő társadalmi közegek, hagyományok és elvárások intézményről intézményre különféle mozgástereket határoznak meg, az orientációk elkülönülnek. A leideni filológus Justus Lipsius (1547–1606) például semmi esetre sem gyanúsítható meg azzal, hogy erre a társadalmi-oktatásszociológiai kihívásra praktikista választ adott volna, sőt híres kijelentésével, mely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Petrus Ramust (1515–1572) nagy embernek tartja, éppen az elitizmusba zárkózás alpmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához.²⁹ A leideni intézmény jó ideig meg is maradt nagyjából az általa meghatározott pályán, a humanista elitegyetem modelljében, a professzori kar tagjai közül némelyik a saját vallásfelekezeti sem igen tudta volna szabatosan megnevezni, ahogyan a vallásilag indifferens Bonaventura Vulcanius (1538–1614) leideni görög-professzorról az meglehetősen közismert volt.³⁰ A ráfizetés németalföldi

dimenziói, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Hel, 55(2009), 116–141. A korábbi, Hotson által hevesen bírált mediális trend nálunk még ma is nagy gyanútlanossággal idézett megalkotója (természetesen) Ong atya a maga idejében igen újszerű narrációja volt: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1959.

²⁸ Két szélső álláspontként jelölhető meg: Anthony GRAFTON, Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe*, Cambridge MA, Harvard University Press, 1986; James D. TRACY, *From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine*, *Modern Language Quarterly*, 51(1990)/2, 122–143, 139–140.

²⁹ KECSKEMÉTI 2007, i. m., 350.; OTTERSPEER 2001, i. m., 328.

³⁰ Épp ezért eltemetni sem volt könnyű a görögprofesszort: ha már a *pietast* nem lehetett emlegetni, a fiatal politikaprofesszor Cunaeus halotti orációjának Scaliger mellett még a vörös posztónak számító Lipsius említését is igénybe kellett vennie, mint akikkel most már a túlvilági *eruditio* örömeit élvezi Vulcanius; lásd Chris L. HEESAKKERS, *De mortuis non nisi bene? The Leiden Neo-Latin Funeral Oration = Acta conventus neo-Latini Hafniensis: Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies, Copenhagen, 12 August to 17 August 1991*, general ed. Rhoda SCHNUR, Binghamton NY, Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1994 (*Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 120), 219–229, 227–228.

központjává vált viszont az 1620-as évektől a franekeri egyetem, William Ames (1576–1633) katedrája.³¹

A magyarországi fiatal emberek minden más egyetemnél nagyobb bőségben árasztották el épp ez idő tájtól kezdve éppen a franekeri egyetemet, ahol a 17. század elejétől a 18. század végéig nyilvántartott magyarországi beiratkozások száma közel a duplája a leideni számadatnak,³² vagyis a franekeriek gyakorlatiasságát a hallgatói létszám messzesemenően visszaigazolta. Ugyanakkor a filológiai reflexió korabeli élvonalában haladó és a filológiai praxis terén is kiemelkedően teljesítő leideni egyetemen studírozó magyar hallgatóság nem tudta elkerülni az e filológiai koncepciók konzekvenciáival való szembesülést. Leideni peregrinusaink életművét átvizsgálva a filológia-történeti és helyenként filológiaelméleti pozíciók elfoglalásának látványos jelei gyűjthetők össze. Közülük került ki mind Erasmus, mind Lipsius és Hugo Grotius (1583–1645) írásainak első magyar fordítója, Salánki György³³ (1597–1641) és Laskai János³⁴ (1605?–1657 u.?) személyében, a 17. század végén pedig a Lipsius utódául megnyert Josephus Justus Scaliger (1540–1609) és Grotius mellett még Petrus Cunaeus (1586–1638) utaló hivatkozást is lehet találni Leident járt magyar kálvinista szerzőnél, Apáti Madár Miklósnál (1662–1724).³⁵

A Leidenben tanult magyarországi fiatalok zöme, éppúgy, ahogyan a franekerieké, természetesen lelkészi pályára lépett. Nem történt ez másként Salánki és Apáti Madár, sőt végül talán Laskai esetében sem; különben Salánki és Apáti Madár Leiden mellett Franekerben is megfordult, az előbbi még disputált is Ames elnöklétével. Így itt legfeljebb arról lehet beszélni, hogy teológiai professziójuk mellett, azt színező módon egészült ki érdeklődésük a humanista eruditus hagyomány által meghatározott filológiai összetevőkkel. Ismerünk azonban olyan esetet is, amikor a humanista stú-

³¹ KOLTAY Klára, *Mester és tanítványa: William Perkins és William Ames munkássága*, KvKt, 16(1991), 39–57.; Jameela LARES, *William Ames (1576–1633) = British Rhetoricians and Logicians, 1500–1660: Second Series*, ed. Edward A. MALONE, Detroit etc., A Brucoli Clark Layman Book-The Gale Group, 2003 (Dictionary of Literary Biography, 281), 3–13.

³² BOZZAY-LADÁNYI 2007, i. m., 19. Ames magyar tanítványairól és hatásáról: CZEGLE Imre, *Amesius korai magyar tanítványai: Ismeretlen franekeri disputációk 1624–1625-ből*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Acta Universitatis Szegediensis, 10–11(1971), 107–123; KOLTAY Klára, *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*, StudLitt, 28(1991), 99–114.

³³ KLANICZAY Tibor, *Egy epizód Erasmus utókorából: a magyar Enchiridion (1627) = KLANICZAY 1985a, i. m., 129–137.*

³⁴ LASKAI János *Válogatott művei: Magyar Iustus Lipsius*, kiad., bev., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Régi Magyar Próza Emlékek, 2).

³⁵ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvasmányai*, Magyar Könyvszemle, 129(2013), 145–164, 322–335, 149–151.

diumokban való elmélyedés a tipikus teológiai karriertől gyökeresen különböző, merőben egyéni életpálya vállalására ösztönöz egy magyarországi fiatalembert.

A körmöcbányai családba az 1540-es évek közepén született németajkú Paulus Rosa minden bizonnyal a szokásos teológiai vagy jogi karrier reményében indult útnak 1565-ben az akkor protestáns szimpátiákkal erősen átitatott bécsi egyetemre. A pusztán véletlen műve volt, hogy bécsi tanára, Georg Muschler jogtudós őt szemelte ki arra a *praeceptor*i szerepre, hogy fiát augsburgi tanulmányútra kísérje. Ott esett meg vele, hogy az augsburgi rektor, a kiváló grécista Hieronymus Wolf (1516–1580) 1569-ben bekapcsolta őt az általa szerkesztett Démoszthenész-gnomológia (a görög szövegből kivonatolt, görög–latin kétnyelvű példamondat-gyűjtemény) munkálataiba, az ötödik kötet latin fordításait Rosa készítette el.³⁶ Az egész humanista Európa érdeklődésétől kísért retorikai-filológiai vállalkozásban való részvétel már olyan erős meghatározó tényezőnek bizonyult, amely a tömeges értelmiségi karrierlehetőségektől lényegesen különböző előmenetel igényét alakította ki benne vagy éppen a belső kényszerét írta elő a számára.³⁷ További pályáját már az augsburgi Wolf és az ő bécsi meg tübingeni humanista professzorbarátai egyengették. 1573-ban a jénai egyetemen Lipsius hallgatója lett, 1579-től pedig mint jogi licenciátus, a Konstantinápolyba delegált Habsburg-követség másodtitkára. A követségi alkalmazás olyan keleti utazáshoz juttatta Rosát, amelynek humanista tétje lehetett a szemében. A felvidéki fiatalember, akinek az antik görög nyelv és irodalom iránti érdeklődése Augsburgban ébredt fel, a gyakorlatban is érvényesíteni kívánhatta a bizantológia atyjának, Wolfnak, és a filhellénizmus apostolának, Martin Crusiusnak (1526–1607) a törökök által letiport görög kultúra feltárására, görög kéziratok gyűjtésére vonatkozó sürgetéseit. Míg a beteges Wolf augsburgi éveinek nyugalma élvezte, Crusius pedig soha a lábát sem tette ki Tübingenből, Rosa útra kelt, hogy a helyszínen folytasson bölcsészeti terepgyakorlatokat. Nem lehetetlen, hogy ebben körmöcbányai földije, Hans Dernschwam (1494–1568) példája is ösztönözte, aki egy korábbi keleti követjárásból jelentős tudományos hozadékkal tért haza, sikerült megvásárolnia többek között Ióánnész Zónarasz bizánci történetíró

³⁶ *Gnomologiae Demosthenicae Graecolatinae, tomus quintus et ultimus. Vlpiani rhetoris observationes oratoriae ex XVIII. quas is enarrauit, Demosthenis orationibus. Vna cum Indice gemino, interprete Pavlo ROSA CREMNICIO PANNONIO, Basileae, 1570 (RMK III, 597).*

³⁷ Gábor KECSKEMÉTI, *A Hardly-known 16th-century Humanist: Paulus Rosa of Körmöcbánya, Camoenae Hungaricae*, 3(2006), 65–88.; KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664.

kódexét.³⁸ Rosa hasonló filológiai bravúrokra tette fel az életét, és ott is halt meg, a bölcsészettudományt gyarapítani remélt görög források közelében, Konstantinápolyban, 1586 nyarán. A teológuskariert tehát teljesen feladta, de jogászai képzettségét sem a szokásos munkakörben kamatoztatta, amikor elvállalta a követségi másodtitkár feladatát. Az antik görög kultúra iránti érdeklődéséből teljesen egyéni, csakis rá szabott, általa érvényesíthető karrier-változat jött létre.

Különös módon alakítja azonban a szellemi élet a maga makroszintű összefüggéseit. A körmöcbányai Paulus Rosa nevét – pontosabban konstantinápolyi albumbejegyzéseit – nem egyebünnét ismerte meg a korabeli humanista egyetemi világ, mint Crusius az újjörög politikai eseménytörténet, nyelv és kultúra iránti érdeklődést, valamint a konstantinápolyi pátriárkával megvalósítandó keresztény vallási unió iránti váradalmakat dokumentáló könyveiből.³⁹ Ezek a – többek között Nicodemus Frischlin (1547–1590) által elégszer kifaragott⁴⁰ – vallási-teológiai várakozások ahhoz kapcsolódtak, hogy a protestáns Németország egyházi és akadémiai vezetőinek sikerült felvenniük az érintkezést a keleti ortodox pátriárkával, és saját protestáns vallási nézeteik igazolását, a római katolikus dogmarendszerrel szembeni fellépésük támogatását remélték tőle.⁴¹ A várakozások persze rövidesen illuzórikusnak bizonyultak, ám épp abban az időszakban, amikor Rosa konstantinápolyi szolgálata zajlott, a követségi személyzet tagjai által a nyugati és a keleti teológusok közötti finom egyházdiplomáciai közvetítő

³⁸ BERLÁSZ Jenő, *Johann Dernschwam könyvtára = A Dernschwam-könyvtár: Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kiad. BERLÁSZ Jenő, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, munkatárs VARGA András, Szeged, 1984 (Adattár, 12), 299–340, 311.; HERMANN Zsuzsanna, *Hans Dernschwam könyvei között*, A Budapesti Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 4(1968), 167–177, 167.; TARDY Lajos, *Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból* = Hans DERNSCHWAM, *Erdély - Besztercebánya - Törökországi útinapló*, ford., bev., kiad. TARDY Lajos, jegyz. DÁVID Géza, TARDY Lajos, Bp., Európa Kiadó, 1984 (Bibliotheca Historica), 5–73, 52, 66.

³⁹ MARTIN CRUSIUS, *Solomoni Schweigkero Sultzensi, qui Constantinopoli in Aula legati Imp. Rom. aliquot annos ecclesiasta fuit... gratulatio*, Strassburg, 1582, D1v; MARTIN CRUSIUS, *Turco Graeciae libri octo... quibus Graecorum status svb Imperio Turcico in politia et ecclesia, oeconomia et scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora luculenter describitur*, Basileae, 1584, 235.

⁴⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján* (Egy 1587. évi adat) = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 166–197, 186.

⁴¹ FRANZ BRENDLE, *Martin Crusius: Humanistische Bildung, schwäbisches Luthertum und Griechenlandbegeisterung = Deutsche Landesgeschichtsschreibung im Zeichen des Humanismus*, Hrsg. Franz BRENDLE, Dieter MERTENS, Anton SCHINDLING, Walter ZIEGLER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2001 (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 56), 145–163.

szeretett messzemenően napirenden volt.⁴² Ami bizony azt jelenti, hogy a magát a teológiai stúdiumoktól távol tartó Rosa a török birodalommal való érintkezést biztosító konstantinápolyi működése pontosan teológiai kontextusba kerülve vált az újjörög kultúra iránt érdeklődő művelt nyugati közvélemény érdeklődésének tárgyává. A görög kéziratok utáni filológiai tétű hajsza vallási perspektívába illeszkedett vissza.

Ami megtörtént ennek az egy magyarországi fiatalembernek az esetében, azt a humanista filológia kérdései iránt érdeklődést mutató egyetemi hallgatók valamennyien, paradigmatis érvénnyel is megtapasztalhatták. A tudós humanista képzésnek újfajta haszonvétele és alkalmazási területe fejlődött ki, a klasszikus antikvitás szövegeinek a humanista filológia eszközeivel való tanulmányozása végső soron eminensen teológiai jelentőségűvé alakult át. A folyamatok szemléltetésére ismét leideni példákat hozok, azonban a leírható mozgásirányok minden jelentős humanista centrumban hasonlóan bizonyulnának a 16–17. század fordulóján és a 17. század első évtizedeiben. A németalföldi példa arra mindenesetre megfelelő lesz, hogy azonnal kérdőjeleket is kithessünk azok mellé a fenti megállapítások mellé, amelyek szerint – például a franekeri stúdiumokkal való összevetésben – a leideni tanulmányok kevésbé praktikus és a professziójuk műveléséhez kevesebb gyakorlati haszonnal kecsegtető ismerettel vértették volna fel a teológushallgatókat.

Már Lipsius leideni utódjának, Scaligernek a tevékenysége is világosan megmutatja a klasszikus humanista filológia teológiailag indifferens stúdiumból eminensen teológiai érdekűvé való átalakulását. A legárulkodóbb ebből a szempontból Scaliger kronológusi működése, amely elegendő gyúanyagot tett közkeletűvé a 17. század egészére kiterjedő felekezeti polémiaihoz.⁴³ A klasszikus antikvitás filológiájának alapelvei, szemléleti formái, módszertani eljárásai legkésőbb Dordrechtet követően már bizonyosan nem belterjes szekuláris ügyek egy szűk humanista elit tagjai számára, hanem a bibliai exegézis latin, görög és héber filológiai szakértelmet egyaránt kívánó műveleteivé konvertálódnak, a bibliai filológia professzionalizmusává alakulnak át. A keleti nyelvek filológiája iránt érdeklődő Apácai Csere János Scaliger tanítványának, későbbi éveiben legbenső barátjának, Daniel Heinsiusnak (1580–1655) a hallgatója volt Leidenben,⁴⁴ amikor pedig 1650-

⁴² SZELESTEI N. László, *Johann Werner komáromi helyőrségi lelkész levelei Stephan Gerlachhoz = Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataiból 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, 1989 (Adattár, 23), 5–12.

⁴³ Scaliger kronológusi tevékenységéről lásd Anthony T. GRAFTON, *Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline*, History and Theory, 14(1975)/2, 156–185.

⁴⁴ BÁN Imre, *Apácai Csere János*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2), 2003² (V. MOLNÁR László bibliográfiájával és BITSKEY István tanulmányával), 97.

ben Utrechtben épp a *philologia sacra* ismeretköréből respondeált, a disputa elnöke és az értekezés szerzője, Gisbertus Voetius (1589–1676) hivatkozott is mind Heinsius, mind Grotius exegetikai munkásságára.⁴⁵ A teológiai tanulmányok filológiai vonatkozásaival egyébként is lépten-nyomon találkozunk németalföldi peregrinusaink körül. Az utrechti Johannes Leusden (1624–1699) – akivel Apácai Csere írásban vitatkozott az istennév kiejtésének kérdéséről – egy, a magyar diákjai kérésére sajtó alá rendezett héber filológiai kompendiumot Apafi Mihálynak,⁴⁶ egy másikat pedig Teleki Mihálynak ajánlott.⁴⁷ A groningeni Jakob Alting (1618–1676) 1661-ben két, vele a héber nyelvben elmélyedő magyar diákot szalajtott Amszterdamba, hogy számára egy zsidó katekizmust szerezzenek.⁴⁸ A Franekerben és Leidenben tanult Técsi Joó István idehaza is megjelentette a szövegek helyes értelmezéséről szóló, hatvan pontba szedett, közelebbről ismeretlen eredetű módszertani összefoglalóját egy 1647-es váradi disputa-kiadványban.⁴⁹ A Káldi Györggyel vitázó Dengelegi Bíró Péter (1597–1648) *Rövid anatómiájában* (1630) kifejtett bibliai filológiájának magas minősége is méltán ébresztett már kutatói figyelmet.⁵⁰ Sőt, amint azt egy korábbi tanulmányomban igazoltam, nemcsak a magyarországi egyetemi peregrinusok magas szintű egyéni törekvéseket kifejező, egyenként leltározandó színvonalas alkotásai születtek meg a németalföldi filológusokkal való találkozások nyomán, hanem a Holland állam 1625. évi, idealisztikus és ambiciózus tanulmányi szabályzata számára programot kidolgozó leideni humanisták mind a magyarországi latin nyelvű retorikai és történeti, mind a népnyelvű teológiai oktatásra alapvető fontosságú, hosszan tartó hatással voltak tankönyveikkel.⁵¹ A humanista elitegyetem tehát – a dordrechti zsinat utáni ideológiai erőterben messzemenően érthető módon – természetesen maga is a teológiai ismeretek megalapozásán és megszilárdításán dolgozott, így szekuláris stúdiumai végső soron ugyanolyan magas fokú praktikummal hasznosultak az itt kiképzett lelkészértelmiség napi gyakorlatában, mint a franekeriek más jellegű tudományelmélete

⁴⁵ *Uo.*, 129, 131.

⁴⁶ GOLDZIER Ignác, *A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 7(1883), 42–44.

⁴⁷ GOLDZIER Ignác, *Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrechti tanár*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 8(1884), 666–667.

⁴⁸ MARMORSTEIN Arthur, *Magyar hebraisták*, Magyar Könyvszemle, 22(1914), 194–195.

⁴⁹ RMNy 2200.

⁵⁰ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? (Káldi György és Dengelegi Péter polémiája)*, ItK, 104(2000), 669–694.

⁵¹ KECSKEMÉTI 2012a, i. m., 42–44.

(autentikus amesiusi terminussal: *technometriája*⁵²). A lelkeszi karrierút megépítésében tehát az egyetem megválasztásakor bizonyosan nem lehetett hibázni: a németalföldi felsőoktatás kínálatának minden változata – sokféle, eszméletörténeti csoportosításra kínálkozó egyedi jegye ellenére is – egyaránt képes volt a sikeres életpályát megalapozni, annak megkívánt jártasságait kialakítani.⁵³

Egyébként végül Balsaráti Vitus János orvosdoktorból is prédikátor lett. Miután mecénása, Perényi Gábor 1567-ben meghalt, rövidesen megsoakallta a környék nemességének testi gyógyításával járó vesződéses utazgatásokat, és a lelkipásztori hivatás mellett kötelezte el magát. Előbb olaszliszkai, majd sárospataki prédikátorként működött, és csodák csodája Melanchthon kétségei nem igazolódtak vissza: külső megjelenése „csodálatosan méltóságos volt, taglejtése, arca tekintélyes, és illendő az öltözeke.”⁵⁴ Kollégája és sógora, a wittenbergi homiletika elveit bensőségesen ismerő, a Melanchthon-tanítványok utolsó nemzedékéhez tartozó sárospataki rektor, Szikszai Fabricius Balázs⁵⁵ (1530 k.–1576) megrendülten idézte fel Balsaráti Vitusról tartott halotti beszédében „a prédikáció közbeni élénk tekintetét, szinte fölhevült arcát, rendezett és nagyon nyugodt mozdulatait, tiszteletet parancsoló tekintetét, emelkedett kiejtésű, mindig biztos erősségű szép és éles hangját, szavai és mondatai súlyát”.⁵⁶ Az egyedi esetből még általános eszményképet is formált a temetési szónok. Cáfolta azok ostoba és gondatlan nézetét, akik szerint „a mennyei tudomány fő tételeinek magyarázatában helyesen és eredménnyel [lehetne] ügyködni az orvostudomány hiányos ismeretével”, és velük szemben azokra az újabb „jónevű teológusok”-ra hivatkozott, „akik rájöttek arra, hogy az isteni tudomány magyarázatához hozzátartozik a természettudományok megértése, főleg azoké, amelyek az ember fölépítésének megfigyelésével és ismeretével foglalkoznak.”⁵⁷

⁵² A ráamista ismeretelmélet, a *technometria* Ames által megalapozott rendszeréről: Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, *Journal of the History of Ideas*, 29(1968)/1, 115–122; Lee W. GIBBS, *William Ames's Technometry*, *Journal of the History of Ideas*, 33(1972)/4, 615–624.

⁵³ Gábor KECSKEMÉTI, *The Effect of the Universities of the Low Countries on the Intellectual History of Hungary in the Early Modern Times*, *Hungarian Studies*, 26(2012), 189–204.; KECSKEMÉTI Gábor, *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszméletörténetben = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014, 246–266.

⁵⁴ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m., 963.

⁵⁵ SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1), 39–50.

⁵⁶ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m., 963.

⁵⁷ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m., 958–959.

Orvos- és jogtudomány, *studia humanitatis*, humanista filológiai és textológiai ismeretek – autonóm diszciplínák és fakultások, amelyek a gyakorlatban mégis mindig kiegészülnek a teológiai paradigma iránti affinitásukkal, tényleges alkalmazásaikat, helyi értéküket és jelentőségüket ebben a magasabb fokú episztemikus szintézisben nyerik el. A kora újkor Magyarországon ennek megfelelően az ezek bármelyike iránti személyes elkötelezettség által elindított egyéni értelmiségi karrierminták is mindig visszarendeződnek valahogyan a tipikus és tömeges életpálya-útvonalakra. A vonzásoknak és választásoknak ebben az összetett rendszerében vannak olyan elemek is, amelyeket nemigen lehet nem választani.

ÚJFALVI IMRE: EGY PROTESTÁNS ÉRTELMIKARRIER A 16-17. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

Újfalvi Imre munkássága a 16-17. század fordulóján érte el tetőpontját, hiszen olyan énekeskönyvet hozott létre, mely sokáig megalapozta a protestáns énekeskönyvek szerkezeti, ének-összetételbeli sajátosságát. Egy olyan értelmiségi karriert szeretnék bemutatni, mely méltán vetekedhet Szenci Molnár Albert vagy Rimay János tevékenységével, mégis, Újfalvi neve református hittársai későbbi üldöztetése miatt feledésbe merült, s csak a 20. században fedezték fel újra munkásságának jelentőségét. A 16. század végi, 17. század eleji felekezeti, gyakran felekezeten belüli viták az ő megítélésére, életére is nagy hatással voltak. Tanulmányomban elsősorban életének utolsó ismert adataival szeretnék foglalkozni, s kiegészíteni azt egy olyan észrevétellel, amely a protestáns énekeskönyv-hagyományozódás terén is újdonsággal szolgálhat.

1. Újfalvi Imre élete

Újfalvi Imre életútját többen ismertették, – a legteljesebben talán Keserű Bálint és Ács Pál, – ezért a következőkben a már meglévő tanulmányok alapján¹ idéz fel a dolgozat néhány jelentős mozzanatot az életéből.

Újfalvi születési idejét nem ismerjük, az első adatunk róla az 1587-es évből maradt fenn, amikor is a sárospataki kollégium munkatársa. Ekkor

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és a magyar későreneszánsz* = *ActaHistLittHung*, VIII., Szeged, 1968, 3–16.; KESERŰ Bálint, *Az Újfalvi-per jegyzőkönyve* = *ActaHistLittHung*, X-XI., Szeged, 1971, 53–58.; KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”* = *ActaHistLittHung*, IX., Szeged, 1970, 3–46.; KISS Sándor, *Szilvásújfalvi Anderko Imre*, Egyháztörténet, 1959/3–4, 218–241.; SCHULEK Tibor, *Még néhány szó és egy új adat Szilvásújfalvi Imréről* = *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár, 4), 293–96.; ÚJFALVI Imre, *Keresztényi énekek*, kiad., kísérettanulmány, Ács Pál, Bp., Balassi, MTA ITI, OSZK, é.n., 5–62.

találkozik Szenci Molnár Alberttel is. 1591-től külföldi tanulmányutakon van 1596-ig, s jár Wittenbergben, Heidelbergben, Svájcban, majd megfordul Hollandiában, Franciaországban és Angliában is. Leidenben albumbejegyzés is készül: 1595-ben, amelyben kiemeli Újfalvi, hogy a leideni Heurnius „*Professor medicinae ex hortor Iusti Lipsii*”. Fontosnak tartotta tehát Justus Lipsius munkásságát. Lipsius elveivel, tanításával Magyarországon olyanok ismerkedtek, mint Rimay János, és az őt körülvevő főnemesi kör tagjai, mi több, próbáltak levelezésbe is kerülni vele. Arról azonban, hogy Újfalvinak személyes kapcsolata lett volna a magyar újsztoikus reneszánsz képviselőivel, nincs adatunk.

1596-ban a debreceni kollégium rektora és professzora, majd 1599-től a nagy debreceni egyházközség lelkipásztora. A debreceni egyházmegyének 1604-ben már esperese, majd 1607-ben nagyvárad lelkipásztora lesz. Ebben az időben kezdődik ellene a Hodászi Lukács által indított per, melynek következtében először Váradon tartják börtönben, majd a huszti várbörtönbe kerül, s onnan 1614-ben szabadul, Bethlen Gábor ugyanis az életfogytig szóló börtönbüntetést száműzetésre változtatja. Keserű Bálint rámutat arra, hogy Újfalvi pere és a Lipsiust követő, ismerő, nyugaton peregrináló főúri kör elleni perek mindig egyszerre kezdődnek újra még Bethlen fejedelemsége előtt, Báthori Gábor ideje alatt. Írásos adataink, mint már említettem, sajnos nem maradtak fenn, de talán ezek a körök és Újfalvi ismerték egymás munkáit. Igen érdekes, hogy először, más énekekkel vegyítve nyomtatásban az Újfalvi-féle 1602-es debreceni énekeskönyvben jelenik meg Rimay-vers, mégpedig *A jó hitű ember...* kezdetű, 85. zsoltárparafrázisa. A Rimay, illetve Balassi versek gyűlekezeti énekeskönyvbe emelése az első unitárius énekeskönyveknél folytatódik majd 1615-től.

Bod Péter feljegyzései szerint Újfalvi a száműzetés után „az idegen földön nyomorultul holt meg”², s ezt az idegen földet a szakma sokáig a Moldvai Fejedelemségnek gondolta. Mára már nagyon valószínű, hogy ezt az adatot Bod Péter találta ki. Schulek Tibortól tudjuk viszont, hogy újabb adatok kerültek elő, melyek egészen más megvilágításba helyezik Újfalvi pályájának utolsó éveit.

Újfalvi ugyanis 1615. június 15–16-án³ az evangélikusoktól kér segítséget, az Ötvárosi Egyházmegyétől Eperjesen, hogy érhék el Bethlennél a számkivetés alóli feloldást. A polgári követek vállalják, hogy írnak a fejedelemnek, de ennek eredményességéről nem maradt fenn semmiféle dokumentum.

² Idézi VISKY István, *Szilvásújfalvi Imre pere: A 17. századi várad református egyházkormányzati reformmozgalom története*, Várad, 2004, 3. évf. 3. sz. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00013/23.htm> (Letöltve 2013.06.04.)

³ SCHULEK, i. m., 295.

Újfalvi életének legutolsó fennmaradt adata viszont Kolozsvárról származik, ezután nincs adatunk róla. Azt meg kell említeni, hogy Újfalvinak antitrinitárius kapcsolatáról is tudomásunk van: Petki Jánossal tart kapcsolatot. A kolozsvári városi számadás-könyvbe 1616. február 2-án a kolozsvári sáfárpolgár, Ombozi Pál, azt jegyezte be, hogy az unitárius „Bíró uram hagyásából szegény prédikátornak, melyet a religióért rabságban tartottanak az ellenkező atyafiak, annak elszabadulván adtam borra, húsrá és kenyérre fl[orenos] 26.” A lap szélén más, de ugyanabból a korból származó kézírással be van jegyezve: „Emericus Wj faluj.” Ugyanabban a számadáskönyvben másnap, február 3-án még egy beírás van: „Adtam ismét az szegény prédikátornak B[iro] V[ram] h[agyásából] ételre és italra való költségekre tt fl[orenos] 16.”⁴

Ez a bejegyzés azért is igen érdekes, mert Jeney-Tóth Annamáriától tudhatjuk,⁵ hogy ezekben az években egy kőműves mesterember több napi munkájáért 14 forint 50 denárt kapott. Sőt, a kolozsvári számadáskönyvek szerint az oda látogató munkások, legyenek azok akár könyvkötők is, ami roppant megbecsült szakma volt, nem kapnak többet élelemre és borra egy forintnál. Ez az összeg tehát feltűnően magas, s ezzel az igen érdekes adattal gyakorlatilag el is veszítjük Újfalvit a szemünk elől.

2. Újfalvi Imre fontosabb művei

Mielőtt tanulmányom arra próbálna meg választ adni, hogy miért kaphatott Újfalvi Imre a kolozsvári unitáriusoktól összesen 42 forintot, előtte néhány fő művét szeretném vázlatosan ismertetni, hogy láthassuk, milyen kivételes irodalmi pályát futott be.

1597-ben jelenteti meg a *Nomenclaturát*,⁶ mely Szikszai Fabricius Balázs szótárának megújítása. 1598-ban lát napvilágot az általa szerkesztett református halotti énekeskönyv,⁷ mely még számos újbóli kiadást ér meg, noha Újfalvi nevét nem írják ki. 1602-ben jelenik meg az általa szerkesztett református templomi énekeskönyv,⁸ melynek csupán az 1616-os újrakiadása maradt fenn teljesen,⁹ s amelyről a későbbiekben részletesen lesz szó. Újfalvi

⁴ VISKY István, *i. m.*

⁵ JENEY-TÓTH Annamária, *Műves emberek a kincses Kolozsvárott*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 247), 62.

⁶ RMNy 802.

⁷ RMNy 832.

⁸ RMNy 886. Hasonmás kiadása: ÚJFALVI, *Keresztényi énekek*, *i. m.*

⁹ RMNy 1107.

1606–1610 között iskolai énekeskönyvet készít Szenci Molnár Albert zsoltáraival, amelyek mellett Spethe zsoltárai is megtalálhatók latinul.

Újfalvi az első magyar bibliográfia készítője, ír verseket, naptárverseket, még jóslatot is. Irodalmi tevékenységéről, a tudatos irodalmi programjáról az 1602-es énekeskönyvének előszavában ír részletesen.

3. Az Újfalvi által szerkesztett gyülekezeti énekeskönyvről

A következőkben Újfalvinak e művéről, az általa szerkesztett református gyülekezeti énekeskönyvről lesz szó. Az 1602-ben Újfalvi Imre által megjelentetett énekeskönyvnek több kiadása lett, a század közepéig ezt a típust tartották mérvadónak a református gyülekezeti énekeskönyvek terén. Az énekeskönyv kb. 200 éneket tartalmaz, és két részből áll: gyülekezeti és temetési énekeskönyvből. Talán érdemes megemlíteni, hogy a zsoltárok közül a templomi használatra szánt énekek közé Újfalvi betesz olyanokat is, melyek a bibliai értelemről igen eltérőek, annak ellenére, hogy az énekeskönyv előszavában azt hangsúlyozza, hogy a bibliai értelmet őrző, követő zsoltárok alkalmazása a helyes. Ilyen, a Bibliát nem szó szerint követő, attól eltérő zsoltárok pl. Kecskeméti Vég Mihály zsoltárai, vagy a már említett Rimay zsoltárparafrázis, de Sztárai, sőt Bogáti Fazakas Miklós unitárius zsoltárfordítása is, amely itt jelenik meg először nyomtatásban.¹⁰ Ennek az énekeskönyvnek az előszava, mely Újfalvi szerkesztői meglátásait is tartalmazza, az 1616-os újrakiadásából maradt fenn.

Újfalvi előszava olyan énekeskönyvet tart ideálisnak, amelynek az első része a graduál rész, a második, ahogy fogalmaz, ez a könyv, tehát az 1602-es debreceni énekeskönyv a psalmusokkal és egyéb dicséretekkel, a harmadik részét pedig a halotti énekek képeznék. Ezen kívül Újfalvi szól az általa a templomi használatból kivetett, világi szerzőktől származó, egyéni vallásosságot kifejező énekekről is:

„Hát a többi mind kárhoztassuk és elvessük? Ne, hanem az ki azokban gyönyörködik, más könyvbe szedegetheti, sőt ugyan másban öszveszedetvén ki kellene nyomtatni.”¹¹

Itt egyértelműen a vallásos, de általa nem a templomi használatra szánt énekekről van szó. Tudhatjuk, hogy az unitáriusoknál erre már korábban,

¹⁰ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas Kiadó, 2004 (Historia Litteraria, 17), 144.

¹¹ RMNy 886, előszó, hasonmás kiadása: ÚJFALVI, *Keresztényi énekek*, i. m.

1594 körül¹² van szándék: sőt, a későbbiekben is általános, hogy az egyházi énekeskönyv mellé nyomtatnak magánhasználatra szántat is.

Hubert Gabriella megállapítása szerint az Újfalvi által az előszavában kifejtett „ideális” énekeskönyv kiadásról kifejtett nézeteit először az 1635-ös lőcsei evangélikus kiadás követi.¹³ Ezt az „ideális” kiadást azonban maga Újfalvi sem tudta megvalósítani, amit a gyakorlatban elkészített, az a következőképp nézett tehát ki: a gyülekezeti énekeskönyvnek van graduál része, utána következnek a zsoltárok, utána az egyéb „szép énekek”, amelyek a templomban énekelhetők, majd van egy halotti énekeket tartalmazó rész is. Ha az elsőként kiadott unitárius énekeskönyveket megvizsgáljuk, véleményem szerint feltűnő hasonlóságot találunk az Újfalvi-féle gyakorlati megvalósítás és az unitárius énekeskönyvek kiadásának szerkezete között. Azt kell mondani, hogy az unitáriusok már az 1615 körül az Újfalvi által megvalósított, – tehát nem az általa az előszóban javasolt „ideális” – kiadáshoz igen hasonló énekeskönyveket jelentettek meg.

4. Az unitárius énekeskönyvekről

Készülő doktori disszertációm a 17. századi unitárius énekeskönyveket dolgozza fel, ezért is tűnt fel a hasonlóság az Újfalvi által szerkesztett énekeskönyv-típussal. Az unitárius énekeskönyvek vizsgálata során alapvetően három énekeskönyv-típust különböztethetünk meg.¹⁴

Beszélhetünk gyülekezeti, templomi használatra szánt énekeskönyvről. Ebből a 17. század során három látott napvilágot. Az első, az RMNy 983.-as számú énekeskönyv keletkezési idejét a szakma 1602 és 1615 közé teszi. A pontos dátum nem ismert, de a terminus post quemjét a Toroczkai Máté püspöknek másolt graduál, és az Újfalvi énekeskönyv keletkezési idejére tették, hiszen az unitárius énekeskönyvben ezekből származó énekek találhatók. A terminus ante quem, az 1615-ös év oka pedig az, hogy a kolozsvári unitárius nyomdát 1616–18-ban Makai Nyíró János felújítja, s ezen énekeskönyv betűtípusa láthatóan a felújítás előtti időkből származik. Véleményem szerint, – többek között az énekeskönyvben szereplő, legelőször itt megjelenő Balassi-versek miatt – érdemes ezt az időpontot 1615-re tenni.

Ezt az első gyülekezeti énekeskönyv-kiadást 1632-ben követi egy újbóli kiadás,¹⁵ amely már kiegészül 17. századi darabokkal. Ennek – nyilvánvalóan

¹² RMNy 746. (Nem maradt fenn példány.)

¹³ H. HUBERT, *i. m.*, 147.

¹⁴ Az első ilyen jellegű felosztást H. HUBERT Gabriella (*i. m.*) alkalmazza.

¹⁵ RMNy 1541.

a dézsi complanatio (1638.) miatt – újbóli kiadására csak 1697-ben kerül sor,¹⁶ amikor az énekanyagban ismét bővülés figyelhető meg.

Az énekeskönyvek másik típusa magánhasználatra szánt, és az ima-énekeskönyv típusba sorolható. Ennek már az 1590-es években volt egy kiadása, amely mára elveszett.¹⁷ A következő kiadás 1623-as, melyben javarészt 16. század legvégéi (pl. Balassi, Rimay) énekek találhatók, és 17. századi énekek is vannak már. Sajnos ebből sem maradt fenn példány, de Várfalvi Nagy János a 19. század végén a *Keresztény Magvető*-ben ismerteti az incipit-jegyzékét.¹⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy nem az 1590 körül megjelent ima-énekeskönyv újbóli kiadása, hiszen az énekek többsége később keletkezett, mint 1590. Ennek az 1623-as kiadásnak az újbóli kiadására utal az RMNy 1615-ös számú makulatúra, amely 1635-ben jelent meg.¹⁹ Ennek első lapjai egyértelműen egyeznek egyrészt az 1623-as kiadás elejével, másrészt az 1700-as későbbi kiadás²⁰ elejével. Ekkor került ugyanis újbóli kiadás alá a magánhasználatra szánt énekeskönyv-típus.

A harmadik csoportot a halotti énekeskönyvek képezik. Minden jel arra utal, hogy az első kiadás 1615 körüli,²¹ tehát az első gyülekezeti énekeskönyv megjelenése idejére tehető, hiszen a későbbiekben is mindig együtt jelennek meg, maximum néhány év különbséggel. Ezek után az 1630-as években (1632 és 1638 között) is megjelenik egy, majd kivételesen egyedüli énekeskönyv-típusként 1660-ban²² is, amikor a kolozsvári pestisjárvány miatt valószínűleg praktikus okokból nyomtathattak ismét halotti énekeskönyvet. Ezt követően 1697-ben,²³ a gyülekezeti énekeskönyvvel egy időben jelenik meg újra.

Az unitárius gyülekezeti énekeskönyvekre jellemző szerkesztési elv, hogy a graduális rész után abc-rendben közli a zsoltárokat és az egyéb énekeket. Talán éppen ezért nem tűnt föl eddig senkinek, hogy ez alól kivétel a

¹⁶ RMK I. 1503.

¹⁷ Ez a már említett, elveszett kiadás: RMNy 746.

¹⁸ RMNy 1290. Ebből sem maradt fenn példány, de incipitjegyzékét ismerünk: VÁRFALVI NAGY János, *Az unitáriusok énekeskönyveiről*, Keresztény Magvető, 1871, 93–126, 124.

¹⁹ Az RMNy 1615-ös számú makulatúra unitárius voltára már Fekete Csaba is felfigyelt: FEKETE Csaba, *A 16–17. század legkisebb bazai imádságoskönyve = Régi magyar imakönyvek, imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE Pázmány Irodalmi Műhely, 2012 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 91–103, 91.

²⁰ RMK I. 1558–59.

²¹ A halotti énekeskönyvek kiadásának datálási problémáit egy korábbi tanulmányban fejtettem ki részletesen: HEVESI Andrea, *RMNy 1615. (Egy unitárius ima-énekeskönyv töredéke, a többi 17. századi unitárius énekeskönyv tükrében)*, Keresztény Magvető, Kolozsvár, 2013/4. szám, 377–390.

²² RMK I. 956.

²³ RMK I., 1504.

legelső, 1615 körülre datált gyülekezeti énekeskönyv. Ebben ugyanis a graduális részt a zsoltárok követik szám szerint rendezve, nem ábécérendben, habár nincs meg benne mind a 150 zsoltár annak ellenére, hogy ekkorra már volt teljes unitárius zsoltárfordítás. A zsoltárok után jönnek a „külemb-külemb” szép énekek, abc-rendben. Azt is tudjuk, hogy ekkoriban halotti énekeskönyv is jelent meg, majd néhány évvel később egy magánhasználatra szánt énekeskönyv is. A halotti énekeskönyvekkel foglalkozva arra a megállapításra jutottam, hogy az első fennmaradt kötet – sajnos az 1615 körüli kiadásból és az 1630-as évekbeliből nem maradt fenn példány, – azaz az 1660-as kiadás egészen biztosan az Újfalvi-féle halotti énekeskönyv alapján készült.

5. Az Újfalvi-féle énekeskönyv és az unitárius énekeskönyvek szerkezetének összevetése

Újfalvinak tehát a következő javaslata volt a református énekeskönyv-kiadásokkal kapcsolatban:

I. Énekeskönyv:

1. Graduál
2. Zsoltárok
3. Egyéb énekek
4. Halotti énekek

II. Egyéb kiadásba: nem templomba való vallási énekek

Az unitárius énekeskönyvek szerkezete ehhez képest:

I. Énekeskönyv:

1. Graduál
2. Zsoltárok
3. Egyéb énekek

II. Halotti énekeskönyv

III. Magánhasználatra szánt énekeskönyv

A hasonlóság feltűnő, és ha hozzátesszük, hogy az első unitárius énekeskönyv 94 éneke 16. századi, amelynek kb. a kétharmada szerepel az Újfalvi-féle 1602-es kiadásban is. Ami nem szerepel Újfalvinál, de megvan az unitárius énekeskönyvben, az vagy Bogáti Fazakas Miklós zsoltára (bár a 12 itt megjelenő Bogáti szövegből egy már megjelent korábban, mégpedig az Újfalvi-féle énekeskönyvben), vagy Balassi-vers, vagy a lengyel Kochanowski zsoltárfordításai,²⁴ vagy olyan ének, amely előtte nyomtatásban nem jelent

²⁴ A Kochanowski zsoltárok fordításáról bővebben: PAPP Géza, *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI-XVII. századból*, ItK, 1961, 328–340.

meg, és a későbbiekben is csak unitárius – és/vagy szombatos – környezetben hagyományozódik.

Megállapítható, hogy nagyszámú egyezés van az 1593-as bártfai kiadású²⁵ énekeskönyvvel is, de nem akkora, mint az Újfalvi-félével. Hozzá kell viszont tenni, hogy Újfalvi előszavából tudjuk, hogy az eddigi összes nagy gyülekezeti énekeskönyvet, köztük a bártfait is, jól ismerte.

Mi több, összesen 3 olyan ének is van, amelyek először az 1602-es debreceni kiadásban jelentek meg, – előtte se kéziratos, se nyomtatott forrásról nincs tudomásunk, – majd pedig itt, az unitárius gyülekezeti énekeskönyvben. Ezek az *Ilyen fogadást tőn Szent Dávid...* (RPHA 573), a *Mely hatalmas a mi urunk...* (RPHA 867) és a *Mostan, Úristen hozzád kiáltunk...* (RPHA 1019) kezdetűek.

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy énekeskönyv részeként Rimay-zsoltárparafrázis először Újfalvinál jelenik meg nyomtatásban, majd az 1623-as unitárius ima-énekeskönyvben is találunk kettő Rimay éneket, az *Ó ki későn...* és a *Legyen jó idő csak...* kezdetűeket.

Ha a feltűnő számú hasonlósághoz hozzátesszük, hogy az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvet 1615 körülre tehetjük, akkor talán azt is érdemes még egyszer nyomatékosítani, hogy Újfalvi Imre 1616 februárjában az unitáriusoktól kap Kolozsvárott 42 forintot. Ez akkoriban igen nagy összegnek számított, így az énekeskönyvek hasonlósága és a történeti dokumentum alapján talán feltételezhetjük, hogy Újfalvinak az első unitárius gyülekezeti énekeskönyv megjelenésében is szerepe lehetett, bár ezt a szerepet valószínűleg soha nem ismerhetjük meg pontosan.

Azt viszont bizton állíthatjuk, hogy az Újfalvi Imre szerkesztési gyakorlatának megfelelően kiadott legelső énekeskönyv a protestáns egyházon belül az 1615 körüli unitárius énekeskönyv.²⁶ Sőt, az Újfalvi előszavában ismertetet „ideális” kiadástól is csupán annyiban térnek el az unitárius kiadások, hogy a 150 zsoltár még nem szerepel egyik (sem a temetési, sem a magánhasználatra szánt, sem a gyülekezeti) énekeskönyvben sem, míg az 1635-ös lőcseiben már igen.

²⁵ RMNy 713.

²⁶ A feltűnő szerkezeti és ének-összetételbeli hasonlóságok felmutatása mellett jelen tanulmány nem vállalkozik, nem vállalkozhat a pontos textológiai hasonlóságok felfedezésére, de készülő doktori értekezésemben természetesen ez is részletezésre kerül. A két énekeskönyv énekanyagának összehasonlítását azonban roppantul megnehezíti, hogy az unitáriusok, vegyék a szövegeket bárholnan, – és legyen az a szöveg akár egy Balassi vagy Rimay-vers is – a legtöbb esetben igen nagymértékű dogmatikai változtatást eszközölnek. Éppen ezért a források – legyen az nyomtatott vagy kéziratos forrás – feltárása igen nehézkesnek bizonyul.

6. Összegzés

Újfalvi Imre értelmiség karrierje olyan karrier, amelyről keveset tudunk, mert az utókor a nevét igyekezett kitörölni, mégis, amiről adatunk van, az mind művelt, a vallási irányzatok felé érdeklődően közelítő személyként mutatja be. A sors tragikus fintora, hogy a belső széthúzás miatt, református hittársai üldöztetése elől előbb az evangélikusoktól kér segítséget, majd pedig az unitárius egyház segíti pont abban az időben, amikor az általa szerkesztett református énekeskönyvhöz igen hasonló szerkezetű, ének-összetételű unitárius énekeskönyv jelenik meg Kolozsvárott.

ANGOL SZERZŐK IDÉZETTSÉGE PEREGRINÁCIÓS ALBUMAINKBAN*

1.

A walesi John Owen (1563/4–1622?) kritikai kiadásának szerkesztője, John R. C. Martyn előszavában felhívja a figyelmet arra a szakadékra, amely a költő korabeli népszerűsége és jelenkori, szinte teljes ismeretlensége között tátong. E szakadék mélységét az alábbi megjegyzéssel érzékelteti: „A kontinensen [Owen epigrammái], úgy tűnik, voltak olyan népszerűek, mint kortársa, Shakespeare művei.”¹

A korban Owen valóban páratlan népszerűsége tette szert Martialis modorában, latin nyelven megalkotott epigrammái révén, melyek 1606 és 1613/4 között jelentek meg négy londoni kiadványban, és a század során számos újrakiadást is megéltek a szigetországban. Amint azt a fenti megjegyzés sugallja, művei a kontinensen is nagy sikert arattak, így az epigrammák a 17. század folyamán a következő helyeken jelentek meg latinul: Lipcse (1615, 1620), Amszterdam (1624, 1628, 1646, 1647, 1657, 1669, 1679), Boroszló (1658), Leiden (1682), Pozsony (1694). Népszerűségüket a nemzeti nyelvű kiadások is jelzik: teljes német fordítása már 1653-ban, első teljes angol fordítása 1677-ben, kasztíliai változata 1674 és 1682 között, francia átültetése pedig 1709-ben jelent meg, de a felsorolt nyelvek szinte mindegyikén többen és már korábban is nekirugaszkodtak a gyűjtemény legalább részleges átdolgozásának.²

Talán már az eddigiekből is belátható, hogy egyedülálló összeuropai könyvsikerről van szó – Owen magyarországi recepciójáról mégis meglehető-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ „On the Continent they [Owen’s epigrams] were as popular, it seems, as the works of his contemporary, Shakespeare.” *Ioannis Audoeni epigrammatum vol. I*, szerk. John R. C. MARTYN, Leiden, 1976, 1.

² A bibliográfiai adatok forrása: *The Epigrammata of John Owen (Ioannis Audoenus) (1606–1613)*, hipertext kritikai kiadás, összeállította Dana F. SUTTON, Univ. of California, Irvine, 1999. Elérhető: <http://www.philological.bham.ac.uk/owen/>, ellenőrizve: 2014. február 12.

sen keveset tudunk. A szerző egyáltalán nem szerepel az angol-magyar irodalmi kapcsolatokat vizsgáló monográfiákban, így hiányzik Berg Pál alapos munkájából is, amely pedig Owen számos latinul (is) író kortársa, így a Balassit is megihlető Edmund Campion és George Buchanan, valamint a náluk „világibb”, s így Owenhez is közelebb álló John Barclay esetében is jól kimutatható hatásokról beszél.³ Ugyanígy hiányzik Gál István tengernyi fontos kapcsolattörténeti adatot tartalmazó műveiből is, és más, az angol-magyar kapcsolattörténettel foglalkozó munkákban sem leljük nyomát.⁴ Az epigrammák teljes fordítása máig nem készült el, jöllehet a 19. század elején Vargyasi Máté Elek unitárius lelkész legalább egy csokorra valót lefordított belőlük.⁵

A 17. században viszont az „Anglia Martialisától” származó néhány epigramma nem akármilyen környezetben bukkan fel. Eckhardt 1955-ös Rimay-kiadásában ugyanis szerepel két olyan epigrammafordítás, melyeket Rimay szerint egy 1613-as franciaországi Owen-kiadás alapján készített.⁶ Bármennyire vonzó is azonban az az elképzelés, hogy Rimay szinte késlekedés nélkül felismerte volna a formálódó Owen-kultusz jelentőségét, és ha csak két epigramma erejéig is, de annak meghonosítására is kísérletet tett – az attribúciót Bartók István 1982-es cikke meggyőzően vonta kétségbe.⁷ Véleménye szerint a közölt darabokat valójában nem Rimay, hanem az istenes énekek csak töredékesen ránk maradt váradi (rendezett) kiadásainak szerkesztője, Szenci Kertész Ábrahám fordította le. Tette ezt egy alaposan kidolgozott koncepció szerint, a fordításokat és részleteket kiemelt paratextuális pozíciókban elhelyezve, megalkotva így egy, a köteten átívelő, önreflexív

³ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., 1946 (OSzK Kiadványai, XXI.)

⁴ GÁL István, *Magyarország és az angolszász világ*, szerk. FRANK Tibor, GÁL Ágnes, GÁL Julianna, Bp., Argumentum, 2005. Fest Sándor ugyan hosszú tanulmányban térképezi fel a korai angol-magyar irodalmi hatásokat, és közben több kortársára (többek között Shakespeare-re is) kitér, Owenet magát nem említi (FEST Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig* = F. S., *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY LÓRÁNT, KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2000, 302–376.). Gömöri György munkáiban csak a későbbiekben említendő névokon kerül elő. Campion és Balassi viszonyáról lásd GÖMÖRI György, *Campion vitairata és Balassi Bálint*, ItK, 2009/1, 33–43. Buchanant zsoltárparafrázisai mellett egy el nem készült Balassi-dráma ihletőjeként is jegyezzük, erről lásd HELTAI János, *Balassi és Buchanan Iephtese*, ItK, 1997/5–6, 541–549.

⁵ A fordítások a kolozsvári unitárius kollégium MsU 856-os jelzetű kéziratában találhatók. Az adatért és a kézirat tartalmának részletes ismertetéséért Kovács Sándornak tartozom köszönettel, mint ahogy a későbbiekben idézendő fordításokat is ő bocsátotta rendelkezésemre.

⁶ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 184–185.

⁷ BARTÓK István, *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 1982, 632–637. Bartók kétségei Klaniczay Tibornak az Eckhardt Balassi- és Rimay-kiadásáról írott kritikájából látszanak származni.

szerkezeti keretet. Bartók érvelésében fontos szempont, hogy „Szenci váradi működése egybeesik annak a hatásnak az elterjedésével, amit Owenus epigrammái a kontinens nemzeti nyelvű költészetére gyakoroltak”.⁸ Az alábbiakban ehhez a megfigyeléshez, és ezen keresztül elsősorban Owen magyarországi recepciójához, másodsorban és ötletszerűbben pedig általában az angol irodalom magyarországi recepciójának a kérdésköréhez szeretnék további szempontokkal szolgálni. Teszem mindezt egy olyan forráscsoportra, a peregrinusi emlékkönyvekre támaszkodva, amelynek nagy mennyiségű, összehasonlítható jellegű vizsgálatára alig néhány éve van lehetőségünk.

Az emlékkönyvbejegyzéseket adatbázis formájában feldolgozó, 2003 óta épített *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA) című adatbázis 2014 elején körülbelül 10 500 hungarika jellegű albumbejegyzés részletes adatait tartalmazza.⁹ Minthogy a meghatározott konvenciók szerint megszerkesztett albumbejegyzések egyik legfontosabb része (az IAA szóhasználatában: az „inscriptio”), illetve a bejegyzők által opcionálisan használt jelmondat igen sok esetben idézetből, ráadásul gyakran több idézetből áll, az adatbázisnak köszönhetően elérhetővé vált egy óriási idézetgyűjtemény, amely vagy a bejegyző vagy az albumtulajdonos személyén keresztül a legtöbb esetben közvetlen hungarika jelleggel bír. Nyilvánvaló, hogy a mutatókban közel tízezer személynevet és ezernél több helynevet tartalmazó, az idézetek szövege mellett általában azok pontos forrását is megadó adatbázis újfajta betekintést nyújthat a recepciótörténet korábban, más forrásokból fel nem térképezhető területeibe is, amellett, hogy e citátumok önmagukban, mint az albumokon belül működő poétika szerves, egyéni szabályok szerint alkalmazott elemei is érdeklődésre tartanak számot. Az alábbiakban tehát a fentebb már jelzett, John Owen recepciójával kapcsolatos kérdéseket igyekszem az adatbázis segítségével megvizsgálni.

2.

Hogy e kérdésben az adatbázis valóban releváns adalékokkal tud szolgálni, akkor domborodik ki igazán, ha Owen inscriptiókon belüli idézettségét az adatbázisban szereplő más angol szerzők kontextusában vesszük szemügyre. A kritikai kiadás már említett párhuzamát követve, induljunk ki mi is Shakespeare-ből. Az adatbázis 2014 elején összesen csupán

⁸ *Uo.*, 636.

⁹ *Inscriptiones Alborum Amicorum*, projektvezető: Latzkovits Miklós, elérhetőség: <http://iaa.bibl.u-szeged.hu>. Az áttekinthetőség jegyében a továbbiakban a bejegyzésekre az „IAA, [rekordszám]” formátumban hivatkozom.

kilenc olyan bejegyzést tartalmaz, amelyek esetében felmerül a bárd neve. Ezek közül három (IAA, 3755; IAA, 3956; IAA, 4645) szinte azonnal kiesik az értelmes vizsgálódási körből: az „Ende gut, alles gut” kifejezés jöhet ugyan Shakespeare-től, de alighanem más forrásból is (az adatbázis ezekben az esetekben természetesen csak utal a lehetséges szerzősége). Feltűnő ugyanakkor, hogy a további releváns bejegyzések között mindössze egy alkalommal (IAA, 10340) szerepel angol nyelven idézet, ráadásul úgy tűnik, itt is érdekes tévesztésről van szó. A bejegyző ugyan megadja forrásként „Shakespear” nevét, valójában azonban nem az ő *Troilus és Cressida* című drámájából, hanem annak John Dryden által átdolgozott későbbi változatából vesz át. A maradék öt bejegyzésből négyben német (IAA, 4782; IAA, 6883; IAA, 9149; IAA, 3955), egyben pedig szlovák (IAA, 8021) nyelvű idézet szerepel – vagyis ha a vélhetően téves szerzővel ellátott citátumtól eltekintünk, akkor az adatbázisban egyáltalán nem szerepelnek angol nyelvű Shakespeare-idézetek. A 16. századi, angol nyelven író szerző tehát még a 18. század végére sem tud tényezővé válni az albumok világában.¹⁰

Valamivel több adatunk van Shakespeare néhány kortársával kapcsolatban. A Balassi által is ismert és fordított skót George Buchanant például 10 alkalommal idézik, és az idézetek időben is jól eloszlának: az első 1604-ből (IAA, 9506), míg az utolsó 1795-ből (IAA, 4914) származik. Nyelvileg ugyanakkor kevésbé kiegyensúlyozott a helyzet: csupán egyszer (IAA, 9123), és feltűnően későn, 1785-ben szerepel Buchanan-vers angolul, egy olyan bejegyzésben, amely ráadásul nemcsak nyelve miatt tekinthető kivételesnek, hanem azért is, mert a többi bejegyzéssel szemben nem a Buchanan névvel gyakorlatilag egyet jelentő, Balassi által is felhasznált zsoltárparafrázisokból idéz, hanem egyik epigrammáját tartalmazza, elképzelhető, hogy a kor angol nyelvű sajtótermékeiből táplálkozva.¹¹ A Buchanan-idézetek esetenként más szövegekkel együtt válnak egy inscriptio részévé: egy bejegyzésben (IAA, 8526) Szophoklésztől és a Bibliából, egy másikban (IAA, 4843) pedig

¹⁰ Ez persze korántsem meglepő, hiszen Shakespeare angolul írt, márpedig az adatbázisban feldolgozott rekordoknak csak elenyésző részében, mindössze 79 bejegyzésben alkalmazzák az angol nyelvet, és ez sem jelent feltétlen angol nyelven történő idézést. Így például sem jelmondat, sem inscriptio nem szerepel abban a rendhagyó bejegyzésben, amelyet a nem túl gyakori női bejegyzők egyike, Rebeca Jones ír be Bonyhai Simon György albumába. Lásd IAA, 501.

¹¹ Az epigramma bejegyzésben szereplő változatával szó szerint megegyező angol fordítás ugyanis megjelent a *The European Magazine, and London Review* című magazin 1782/2. számában (192.). Hogy a bejegyző valóban innen vette-e át a szöveget, az szinte eldönthetetlen, de az tény, hogy a szöveg ekkoriban népszerűnek tűnik a magazinok világában, alig két évtizeddel később parafrázisa is megjelenik a *The Cabinet: Or, Monthly Report of Polite Literature* 1808/3. számában (349.).

Horatiustól származó citátummal együtt szerepel. A szintén skót neolatin költő, John Barclay (1582–1621) neve 8 bejegyzésnél szerepel az adatbázisban, amelyek 1656 és 1796 közé esnek. Az idézetek kivétel nélkül latin nyelvűek, és a leginkább szatirikus szövegeiről ismert szerző érdekes módon egyetlen alkalommal sem szerepel együtt más szerzőkkel.

Akár meglepőnek is tarthatjuk, hogy a már a korban is jóval ismertebb Francis Bacon sem válik sokkal gyakrabban idézetek tárgyává, mint ahogy az is különösnek hat, hogy a nevéhez köthető 15 bejegyzés kivétel nélkül igen későről, a 18. századból származik.¹² Az érdekes időbeli eltolódás mellett talán kevésbé meglepő, hogy az idézetek mindegyike latin nyelvű. Bacon jellemzően egyedüli szerzőként szerepel az inscriptiókban, ez alól csak az a különleges bejegyzés kivétel, ahol ifj. Pápai Páriz Ferenc albumába id. Pápai Páriz Ferenc ír be (IAA, 3612). Ez a szokásosnál jóval összetettebb, 8 részből álló bejegyzés a latin Bacon-szöveg mellett görög, olasz, és további latin nyelvű egységeket is tartalmaz, köztük egy görögül beírt bibliai idézetet, valamint egy Nazianzi Gergely *Carmina moralia*jából származó görög részletet.

Egyértelműen más típusú jelenség Alexander Pope (1688–1744), aki az eddig említett szerzőknél jóval gyakrabban, összesen 24 alkalommal kerül elő az adatbázisban: jóval későbbi szerzőről van szó, aki műveit angolul írta. Ilyen módon valamelyest ellentételezi azt a benyomást, amelyet a fentiekben idézett angol szerzők alapján alakíthatnánk ki, hogy tudniillik az albumkultúra hozzánk csak azokat az angolszász szerzőket közvetíti, akik latinul írtak. Még ha az idézők nagy része külföldi is, a Homérosz-fordító és szatirikus Pope abból a szempontból is üdvös jelenség, hogy munkássága viszonylag sokoldalúan képeződik le az idézeteken keresztül. Bár az *Az embernek próbája* című filozofikus költeménye velős szentenciáinak köszönhetően jól láthatóan különleges népszerűsége tesz szert a bejegyzők körében (az idézetek döntő többsége innen származik), akad olyan bejegyzés (IAA, 9130), ahol a Csokonai által is jól ismert vígeposza, a *Fürtrablás*, sőt olyan is (IAA, 3171), ahol irodalomkritikával foglalkozó költeménye, az *Esszé a kritikáról* idéződik meg az inscriptióban. Ez utóbbi esetben ráadásul magyar bejegyző, Halasy Mihály ír be magyar tulajdonos, Teleki László albumába, ami azért is érdekes, mert Fest Sándor szerint Pope először

¹² Berg szerint Bacon első hazai olvasói Zrínyi és Apafi voltak, de művei hatása ennél alighanem már korábban elért hozzánk, ha más nem, a Hartlib-körrel kapcsolatot ápoló magyarokon (mindenekelőtt Tolnai Dali Jánoson) keresztül. A Váradon, majd Gyulafehérváron (ott Bisterfeldnél) tanuló Tolnai Dali már az 1630-as évek elején kapcsolatban állt ezzel a körrel. Erről lásd: KOLTAY Klára, *Tolnai Dali János londoni évei = Könyv és Könyvtár XX.*, 1998, 23–44. és Uő., *Kérdések a Hartlib-kör és magyar munkatársaik együttműködése kapcsán = Könyv és Könyvtár XXIV.*, 2002, Debrecen, 51–69.

inkább filozófiai jellegű művein keresztül hatott nálunk, majd „[e] hatás a XIX. század elején mindinkább gyengül; ezentúl főleg kritikai és satirikus művei iránt mutatkozik nálunk érdeklődés.”¹³ Az idézet szinte előlegezni látszik ezt a váltást. Fontos, hogy a kiválasztott passzus angolul szerepel, és így jól beilleszthető Fest koncepciójába, aki szerint bár Pope eleinte még szinte kizárólag francia közvetítéssel jut el hozzánk, ez az 1780-as években elkezd kiegészülni a közvetlen hatással.¹⁴ Mintha valamennyire az albumok is előre jeleznék ezt a trendet: miközben a *Mindenes Gyűjtemény* 1790-ben a fordítás mellett angolul közöl egy Pope-epigrammát, 1796-ban már nem csupán Teleki, hanem Karló György emlékkönyvében is találunk olyan magyart, aki angolul idézi Pope-ot, még ha Németh László hagyományosabb módon a tanköltemény egy szakaszát írja is be.¹⁵ Talán az is bírhat némi jelentőséggel, hogy Pope minden esetben önálló idézet formájában szerepel, más szerzőkhöz sohasem társítják. A Shakespeare-nél tapasztalt német és szlovák közvetítés, de a Pope-nál jelzett francia hatás fényében is különösen fontosnak látszik, hogy Pope-ot szinte mindig angolul idézik, csupán négy alkalommal szerepel németül. Úgy tűnik tehát, hogy míg a 16–17. századi angolszász szerzők közül szinte kizárólagosan csak a latin nyelven alkotók tudnak az albumkultúra szerves részévé válni, ez a 18. századra, annak is a legutolsó évtizedeire változni kezd, így Pope már angol nyelven is népszerűsége tud szert tenni.¹⁶ Lelkesedésünket persze mindjárt valamelyest korlátozni is kell, mert a közvetítés itt dominánsan egyirányú: 5 esettől eltekintve külföldiek írnak be Pope-ot egy magyar emlékkönyvébe, és nem biztos, hogy ábrándokba bocsátkozhatunk azzal kapcsolatban, hogy egy németországi peregrináción lévő magyar mennyire tudott valamit is kezdeni ezekkel a kapott angol nyelvű bejegyzésekkel.

3.

Noha az eddigiekben már szerepelt néhány fontos angolszász szerző neve, egyikük sem tud vetekedni Owen népszerűségével, őt ugyanis nem kevesebb, mint 60 alkalommal idézik az adatbázisban. Bár ezt valamennyire

¹³ FEST Sándor, *Pope és a magyar költők* = F. S., *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar-angol történeti és irodalmi kapcsolatok*, szerk. CZIGÁNY Lóránt, KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2000, 293.

¹⁴ FEST, *i. m.*, 284.

¹⁵ Uo. Németh László valószínűleg Kis Jánossal együtt tanulta az angol nyelvet Sopronban, vö. FEST, *Angol irodalmi hatások...*, *i. m.*, 327.

¹⁶ A képet jól kiegészíti Pope kortársa, Edward Young (1681–1765), akit 19 alkalommal idéznek, de 9-szer nem angolul, hanem németül.

a fenti számok is megteszik, talán nem árt ezt a gyakoriságot még pontosabban dimenzionálni a legtöbbet idézett szerzők segítségével: a több ezer bejegyzésben megidézett Biblia mellett a legnépszerűbb klasszikus szerzők, Seneca, Horatius és Ciceró 250 és 450 közötti alkalommal szolgálnak in-scriptio vagy jelmondat forrásául, míg az Owen mintájának tekintett Martialist 33-szor citálják. Jóllehet a legnépszerűbbekhez képest a nagyságrend eltérő, mégis Owen az egyetlen olyan szerző az angolszász világból, aki következetesen az albumos világ részévé tudott válni. Ezt a bejegyzések időbeli eloszlása is igazolja, mely az alábbi táblázatban követhető nyomon:

1620-1650	1651-1700	1701-1750	1751-1800
1	15	12	32

A táblázatból láthatjuk, hogy a kiadásokhoz viszonyítva (Lipcsében már 1615-ben, majd 1620-ban is jelenik meg Owen-kötet) az albumokon belüli recepció némi késlekedéssel indul be, ám a 17. század második felében már jelentős számú Owen-idézetet tartalmazó bejegyzésünk van. Bár a feldolgozás bizonyos, a források elérhetőségéből fakadó sajátosságai (jóval több a 18. századi, különösen a század második feléből származó adat) miatt a kép elkerülhetetlenül torzít, az mindenesetre jól látható, hogy miközben a 18. századra Angliában az Owen-jelenség már-már feledésbe látszik merülni, a szerző népszerűsége az albumokban töretlen.¹⁷ Szintén sokatmondó az Owent idéző bejegyzők nemzetiség szerinti eloszlásának változása: 1750 előtt körülbelül minden harmadik Owen-idézet származik külföldi bejegyzőtől, míg 1751 és 1800 között az arány látványosan lecsökken.¹⁸

A fentiekben már láttuk, hogy egy-egy bejegyzésen belül esetenként több idézet is szerepelhet együtt: Buchanan parafrázisai klasszikusokkal (Szophoklész), a Bibliával és Horatiuszal is megférnek, míg Baconnel egy alkalommal egy ókeresztény szerző és a Biblia társaságában találkozunk. Ezen a vonalon továbbhaladva érdemes megnézni, milyen szerzők társaságában idézik Owent, és hogy milyen gyakran kerül erre sor. Noha a legtöbbször

¹⁷ A 18. századra Owen teljesen eltűnik az *English Short Title Catalogue*-ból.

¹⁸ Az is nagyon feltűnő, hogy bár angolok bejegyzőként körülbelül 200 alkalommal szerepelnek az adatbázisban, Owentől mindössze egyetlen alkalommal idéz egy angol. Ez 1668-ban történik, a bejegyző Richard Cooke, és Mezőlaki János albumába ír be (IAA, 1885). Fontos kiemelni, hogy in-scriptioja két részből áll: először Senecától idéz, majd egy ehhez kapcsolható Owen-helyet másol be az albumba. Teszi ezt úgy, hogy egyik részletet sem látja el hivatkozással. Az egyetlen alkalommal tehát, amikor Owent angol bejegyző idézi, akkor mindjárt a bejegyzők körében egyik legnépszerűbb szerző, Seneca mellé helyezi, ráadásul nagyon oweni játékot is úz, amennyiben a klasszikus és a modern szöveg között allúzió jellegű viszonyt teremt.

Owen is önállóan szerepel, epigrammái időnként a legkülönbözőbb szerzőkkel szerepelnek együtt. Alexander Herman Röell bejegyzéseiben (IAA, 388; IAA, 541; IAA, 3527) mindig találunk Owen-idézetet, de mellette két alkalommal ugyanaz a Zsoltár-részlet (25/14. v.), míg a harmadik esetben Iuvenalis-idézet szerepel.¹⁹ A Biblia környezetében ezeken kívül még kétszer találhatunk Owen-epigrammát (IAA, 643; IAA, 404). Ami a klasszikusokat illeti, Iuvenalison kívül Horatius (IAA, 238), valamint a 12. században élt, latinul író angol szerzetes, Bernardus Morlanensis társaságában (IAA, 710) is felbukkannak Owen sorai, mint ahogy Ciceró (IAA, 468) és Seneca (IAA, 1885) mellett is. Különösen érdekes az a hatalmas, két oldalt elfoglaló inscriptio-komplexum, amelyet Teleki Pál emlékkönyvében találunk, hiszen itt egyszerre van jelen számos nagynevű szerző (IAA, 1802). Az adatbázis feldolgozásában 10 részre osztott bejegyzést 1697-ben, Franekerben írja be az albumba Gyöngyösi Árva Pál. Az első idézett szerző Seneca, majd őt a következő biztosan azonosítható szerzők követik: Owen (akitől éppen a Balassi-Rimay kiadásban szereplő epigrammát idézi Gyöngyösi Árva Pál), Seneca, Claudianus és Persius Flaccus. A bejegyzés utolsó része egy elmés anagrammajáték Teleki Pál nevével, és akár itt is gyaníthatunk Owen-hatást, ő ugyanis a szójátékok és a többszörös anagrammák utánoszthatatlan mestere, bár az ilyesfajta játék egyébként is jellemző az albumbejegyzésekre.

Egy darab olyan bejegyzés is előfordul az adatbázisban, amelyben egy Owen-idézet mellett egy másik is szerepel: ez egy 1785 és 1798 között keletkezett bejegyzés (IAA, 4840) Intze B. Sámuel albumában, és Polgári Márton nevéhez fűződik. Polgári öt részből álló inscriptiója latin nyelvű, és az első két inscriptió rész Owen-idézet. Ezeket egy latin nyelvű szentencia, majd egy latin nyelvű, azonosítatlan forrású verses idézet követi, az utolsó rész pedig ismét csak egy szentencia. Összességében úgy tűnik, hogy Owen a Bibliával éppúgy együtt szerepeltethető, mint klasszikus szerzőkkel, és összetetten megszerkesztett, anagrammatikus inscriptiókban is előfordul.

Folytatva ezt a gondolatmenetet, célszerű néhány példán keresztül közelebbről is megnézni ezeket az idézeteket. Ami már első pillantásra is szembe-tűnő, az a III. könyv népszerűsége, ez ugyanis 20-nál több idézet forrása. A jellemzően egyszeri alkalommal idézett epigrammák közül kiemelkedik a III. könyv 195. darabja, amely négyszer fordul elő (IAA, 119; IAA, 251; IAA, 710; IAA, 5321). Ez a már említett Máté Elek 1823-ból ránk maradt fordításában így hangzik:

¹⁹ A zsoltáridézetek albumokon belüli felhasználásáról lásd MÁNDITY Zorán, *Zsoltáridézetek koraiújkori emlékkönyvekben = Mű és szerző. Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, Bp., [ELTE BTK], 2011 (Arianna Könyvek, 4), 107–112.

„195. Okos együgyűség. Kedves Barátjához.
A galambot kövesd, hogy ártalmas ne légy
Neked más ne ártson, kígyótól példát végy.”

A XII. könyv 1. epigrammája kiugróan népszerűnek látszik, és ez a népszerűség csak az utóbbi néhány évben feldolgozott adatok alapján vált világossá: hét alkalommal szerepel, aminek azért lehet némi jelentősége, mert pontosan ez az az epigramma, amely magyar fordításban a Szenci Kertész-féle Balassi-Rimay kiadás címlapjának a hátoldalán is szerepel:

„Nincs semmi állandó: csak az elme java,
S vitézséggel talált jó hírnek folyamja,
Egyebet mind elbirt az halál hatalma,
Halhatatlanságban csak ez kettőt hadta.”²⁰

Hasonló hangnemet üt meg az IAA-ban szereplő többi Owen-szöveg is, és összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ha valaki csupán az adatbázisbeli idézetek alapján próbálna képet alkotni Owen munkásságáról, akkor azt gondolhatná, hogy a szerző kizárólag az erénnyel és a helyes életvezetéssel kapcsolatban szentenciózus tanácsokat megfogalmazó, erősen moralizáló beállítottságú költő. Pedig Owen, bár kétségtől sok ilyen jellegű epigrammát írt, számtalan jóval frivolabb témát is megverselt, elég, ha egy pillantást vetünk arra az összefoglaló tematikus táblázatra, amely a hetvenes években megjelent kritikai kiadásban található.²¹ Ebben a valláson és az erkölcsön kívül olyan témák alkotnak külön csoportot, mint: szex/házasság; irodalom; patrónusok; élet/barátok; kortárs aktualitások; pusztá szójáték; kopaszság; jog stb. Az albumokba viszont, úgy tűnik, jobbra csak az erényt és az esetenként kifejezetten keresztény szellemű életbölcseességeket megfogalmazó darabok kerülnek be. Ilyen módon nem meglepő az a tény sem, hogy az idézetek döntő többsége az epigrammák harmadik könyvéből származik. Erről a könyvről – egyetértésben a kritikai kiadással – azt mondhatjuk, hogy az első két, a martialisi mintához még jobban igazodó könyvhöz képest hangneme komolyabbá válik, a témák tekintetében pedig jelentős túlsúlyba kerülnek a moralizáló/vallásos epigrammák, és a kortárs vallási-politikai ügyekre is nyitottabb a költő ebben a kötetében. Ez különösen az összesített adatok fényében érdekes: míg az 1500 epigramma közül Martyn számításai szerint a 271 darabból álló „szex/házasság” témakör alkotja a legnagyobb

²⁰ Idézi BARTÓK, *i. m.*, 632. Ezt az Owen-helyet a következő IAA-rekordok idézik: 178, 768, 1322, 1802, 6964, 7900, 8135.

²¹ MARTYN, *i. m.*, I. kötet, 10.

csoportot, a legtöbbet idézett III. könyvben ez a téma szinte teljesen eltűnik, csupán négy ilyen vonatkozású költemény szerepel benne. Az is érdekesnek tűnik, hogy a harmadik könyvből származó idézetek szinte kizárólag magyaroktól származnak. Az arányeltolódás természetesen nagyrészt magyarázható az albumbejegyzések természetéből: az adatbázisban böngészve nem kerülheti el a figyelmünket a szentenciaszerű idézetek népszerűsége, és ezek forrása a legtöbbször a Biblia, valamely klasszikus szerző vagy – John Owen. Ezek alapján az Owen-recepció feltárásában a kiadások és a fordítások számbavétele mellett azt is célszerű lenne figyelembe venni, hogy az albumkultúra milyen módon „használta” Owent. Az ugyanis legalábbis szemet szúr, hogy miközben az albumokban csak elvétve találunk akár angol, akár latin nyelven író brit szerzőtől származó idézetet, addig Owen már egészen korán megjelenik bejegyzésekben, és népszerűsége akkor sem csökken, amikor az angol szerzőt idéző bejegyzések is elkezdeneek megjelenni az albumokban. Mint láttuk, a 18. század második felében már nem ritka, hogy Pope-ot, Youngot, de akár Hume-ot (IAA, 4967) is angolul idézik. Owen tehát, az albumkultúra számára legalábbis, a klasszikusokkal egyenértékű, időtlen szerzővé tudott válni.

Mielőtt részletesebben megvizsgálánk, mennyire cseng ez össze az Owen-szakirodalom bizonyos állításaival, nem mehetünk el szó nélkül amellett a bejegyzés mellett sem, amelyben Owen műve nem, szelleme azonban megidéződik, ha csak érintőlegesen, névrokonával kapcsolatban is. A Mezőlaki albumába bejegyző Francis Turner ugyanis az alábbi szavakat írja be a peregrinus emlékkönyvébe:

„Quid Sentire putas Omnes, Calvine, recenti
De Scelere et Fidei violatae Crimine?”²²

Vagyis: „Calvinusom, miért véled, hogy mindenki az új bűnről és a megsértett hit vétkééről gondolkodik?” A bejegyzés azonban a megszokott formulákon kívül fontos kiegészítő szöveget is tartalmaz dedikációjában:

„Juvenális ezen szavait szembeállítom a másik oldalon olvasható versikével, mely Owentől való (nem az epigrammaszerzőtől, hanem a megszállottól, méghozzá a nem költői örület által megszállottól), mellyel a bátor és nemes magyar nemzetnek és ennek a tudós és kiváló vendégnek akar imponálni, s mellyel meg akarja győzni, hogy ő és övéi (ezek a fafejű bohócok) tudom is én miféle mártíriumot szenvednek el. Krisztus törvényeire

²² IAA, 4001. A dolgozatban szereplő latin fordításokért köszönettel tartozom Latzkovits Miklósnak.

hivatkoznak, holott épp ellenkezőleg, Krisztust valamint Urunkat (a legkiválóbb Károly királyt) gyalázzák, és a virágzó egyházat megbecstelenítik.

Sötét alak ez (mégha a Te albumodban van is), óvakodj tőle peregrinus.”

Jól látható ezen a példán, hogy nem egyszerűen csak kommunikál az egyik bejegyzés a másikkal, hanem érdekes aktuálpolitikai olvasatát is adja a John Owen által a lap túloldalán bejegyzett idézetnek, mely nyers fordításban így hangzik:

„Mondd el visszatérve, vándor, hogy láttál minket itt feküdni,
Mivel engedelmeskedtünk Krisztus szent törvényének.”²³

Turner a Restauráció utáni „rendezés” egyik kulcsfigurájaként kemény szavakkal ostromozza a cromwelli rendszer magát idézetében mártírként beállító vezetőjét, Owent, és jellegzetes módon a király lefejezését is felemlíti, párhuzamot vonva így I. Károly és Krisztus között. Különösen izgalmas az, hogy az általa gondosan kiválasztott Iuvenalis-szöveg, bár szó szerinti idézet, pusztán elhelyezése révén új, az Owen elleni kritikában nagyon hasznos többletjelentéssel gazdagodik. Iuvenalishoz ugyanis valóban a „Calvine” szó szerepel. Ahogy Gömöri György fogalmaz Hodosi Sámuel albuma kapcsán (melybe John Owen szintén bejegyezte ugyanezt a két sort, lásd IAA, 964), Owen „az anglikán vallás >>kálvinista<< értelmezése felé hajló” nonkonformista csoport egyik legnagyobb alakja volt, és a lexikonok is a 17. századi angliai kálvinizmus legfontosabb figurájaként jellemzik őt.²⁴ A kontextust is figyelembe véve tehát mind az Owen törekvéseinek a bukásán sajnálkozó módosított idézet, mind a Turner által erre válaszként beírt, pusztán az elhelyezés és a kiegészítő megjegyzés révén jelentésében módosuló Iuvenalis-hely is némileg más fénybe kerül. Mindez arra utal, hogy az albumokban szereplő bejegyzések olyan „játékokat” folytathatnak egymással, amelyek felfejtése a Turneréhez hasonló kiegészítő szövegek hiányában korántsem ilyen egyértelmű. Névrokonsága mellett ugyanakkor Owen némileg az idézet kiválasztásában is befolyásolhatta Turnert. A rendszeresen Owent idéző Alexander Röell ifjabb Pápai Páriz Ferenc albumába ugyanis szokásos Owen-epigrammája (X. 75.) mellé éppen Iuvenalistól választ idézetet, de Iuvenalis-allúziók Owen műveiben is szép számmal találhatók.

²³ IAA, 1866.

²⁴ GÖMÖRI György, *„Barátok albuma” – jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez*, Holmi, 2005. február, 202.

3.

Zárásképpen röviden reflektálni szeretnék az angol Owen-szakirodalom néhány megállapítására. A már többször hivatkozott kritikai kiadás, mint említettük, bevezetésében Owen elhanyagoltságán kesereg, és ezt állítja szembe elképesztő 17. századi népszerűségével. Olvasatában Owen teljes megértéséhez nélkülözhetetlen a Martialisszal történő összehasonlítás, amelynek első lépcsője az életrajzi párhuzamok kiemelése (grammatikai-retorikai felkészültség, jogászok megvetése, alkalmi költemények, korai visszavonulás). Általánosságban az epigrammatémák tekintetében is hasonlónak tartja őket, de bizonyos hangsúlybeli különbségeket felemlít, így például fontosnak és jellemzőnek tartja, hogy Owennél arányaiban jóval több a vallásos-moralizáló darab, amely természetesen az ezirányú kortárs érdeklődést tükrözi.²⁵ Az 1999-ben összeállított internetes kritikai kiadás szintén a klasszikus ihletettséget hangsúlyozza, bár rávilágít a martialisi epigramma szigetországi népszerűségének az 1590-es években megfigyelhető fellendülésére (Thomas Campion, Charles Fitzgeoffrey), és az angol nyelvű előzményekre (Heywood, Harington) is.²⁶

Byron Harries 2004-es tanulmányában szintén szükségesnek tartja életrajzi párhuzamok felállítását, ám ő nem klasszikussal, hanem az egyik legnevesebb Owen-kortárral, John Donne-nal hasonlítja össze a walesi költő pályáját.²⁷ Az összevetés fő elemei: a későbbiekben megtagadott katolikus háttér, oxfordi tanulmányok, hasonló patrónusi kör, technikás-elmés verselés. Érvelése szerint ahhoz, hogy a mai olvasó megérthesse Owen eredményeit, célszerű a metafizikus költőket választani viszonyítási pontul. Kiemeli, hogy közülük sokan írtak latinul és angolul is, az viszont egyedi, hogy Owen kizárólag latinul verselt. Nézete szerint ennek hátterében az Európa felé közvetíthető-közvetítendő új, nemzeti brit államforma állt, valamint az a tény, hogy a walesi eredetű költő szemében a latin képviselhette az egységesítő brit nemzeti nyelvet.²⁸

Elképzelhető, hogy így van, bár Owen epigrammáinak többségét olvasva ez közvetlenül nem feltétlenül érződik. Az adatbázisbeli idézetek alapján

²⁵ MARTYN, *i. m.*, I. kötet, 1–13.

²⁶ Dana F. SUTTON, *Introduction = The Epigrammata of John Owen (Ioannis Audoenus) (1606–1613)*, Univ. of California, Irvine, 1999. Elérhető: <http://www.philological.bham.ac.uk/owen/>, ellenőrizve: 2014. február 22.

²⁷ Byron HARRIES, *John Owen the epigrammatist: a literary and historical context*, Renaissance Studies, 18.1 (2004), 19–32.

²⁸ „Latin would serve to express this single national culture for the multilingual local regions, appropriately drawing on an ancient thread in the heritage of each and connecting the whole with the common inheritance of Europe.” HARRIES, *i. m.*, 28.

azonban egy dolog biztos: a magyar kortársak szemében legalábbis Owen éppen nem a – metafizikus vagy egyéb – brit nemzeti irodalom képviselője volt. Sőt, kivételes sikerének kulcsa talán éppen abban keresendő, hogy egyáltalán nem a nemzeti költőt láttak benne, hanem egy latinul író, a klasszikusokhoz mérhető szerzőt. Megkockáztatható, hogy ismertségét származása egyáltalán nem befolyásolta, sőt, a nagy-britanniai, de nem angol származás talán még segített is az összeurópai hatás kibontakozásában: nem hunyhathunk szemet afelett, hogy a 17. században az angol Baconon kívül csak két skót (Buchanan és Barclay) és egy walesi (Owen) költő tudott bekerülni az albumokba. Ezek a szerzők a latin nyelvet ily módon talán nem annyira a brit egységesítő nemzettudat kialakítása végett alkalmazták, hanem sokkal inkább a horizontok kitágítása, az összeurópai kultúrához és a klasszikus hagyományokhoz történő kapcsolódás vágya fűtötte őket. Ha ez valóban így volt, akkor legalábbis Owen sikeresen teljesítette a feladatot. Nem csupán Európában lett a kiadások mellett tehát az albumbejegyzések mérője szerint is kivételes sikerű költő, hanem végül Angliában is ünnepelték. De valójában nem walesi, és még csak nem is brit költőként ünnepelték, ahogy az az 1676-ban elkészült angol fordításában olvasható, a fordító Thomas Harvey-t dicsőítő költeményből egyértelműen kiderül. A vers ugyanis Owen fordítójának teljesítményét korábbi fordítókéhoz méri. S a lefordított nagy szerzők listáján a most végre a felhők mögül Napként felragyogó Owenuson kívül a következő nevek szerepelnek: Vergilius, Ovidius, Martialis, Horatius, Mantuanus.²⁹ Márpedig ez a lista igen nagy átfedést mutat az *Inscriptiones Alborum Amicorum* népszerű idézett szerzőinek a listájával, míg ugyanerre a listára a metafizikus költők egyáltalán nem tudnak felkerülni, de mint láttuk, Shakespeare is csak a 18. század végére, akkor is csak német és szlovák nyelven jut el hozzánk.

Zárásképpen annyit kell még hozzátennünk, hogy az IAA-ban található Owen-idézetek igencsak alátámasztják Bartók István már idézett megállapításait. Az idézetek megjelenési ideje és helye, a hollandiai recepció gazdagsága és Owennek a peregrinusok világán belüli népszerűsége együttesen nagyon megerősítik azt a feltételezést, hogy Szenci Kertész Ábrahám fejében peregrinációja során született meg az ötlet, hogy Owent magyarul megszólaltatva formáljon díszes ékítményt Balassi és Rimay versei köré. Sajnos Szenci Kertész peregrinációjáról igen kevés adatunk van, tudomásunk szerint albuma sem áll rendelkezésünkre. Emiatt talán nem érdektelen kiegészítés, hogy a vár eleste előtt szintén Váradon tevékenykedő Martonfalvi György albuma

²⁹ John OWEN, *Latin Epigrams Englished by Tho. Harvey*, London, 1677, A3^v (Wing O825E).

fel van dolgozva az adatbázisban. Az emlékkönyvben angliai bejegyzések mellett Leidenben, Utrechtben, Franekerben és Hamburgban beírt bejegyzések találhatók. Köztük egy olyan is (IAA, 468), amelyben egy magyar, Losonczi Farkas János ír be Owen-idézetet a másik magyar albumába. Ebből persze nem tudunk messzemenő következtetéseket levonni sem Szenci Kertész Owen-ismeretére, sem kevésbé adatolt peregrinációjára vonatkozóan. Azt azonban talán beláthatjuk, hogy németalföldi peregrinációja során Owen nevével nem találkozni szinte lehetetlen volt.

Owen albumokon belüli gyakori előfordulásai még tovább színesítik azt a képet, amely páratlan népszerűségéről már eddig is kialakult. A más angol szerzőkkel való összevetés alapján úgy tűnik, hogy az albumokban sokáig csak a latinul író angolszász szerzők vethették meg a lábukat. Owen népszerűsége minden bizonnyal a bejegyzők szelektív figyelmének is köszönhető: azok a darabok kerültek be az albumokba, amelyek jól illeszkedtek az albumkultúra moralizáló-szentenciózus jellegéhez, míg a frivolabb tartalmú szövegekről egyszerűen nem vettek tudomást.³⁰ Akárhogy is lett azonban Owen ennyire népszerű, a kritikai kiadás szerkesztője mintha elhibázott összehasonlítással kezdené a könyvét. Nem azt kellene ugyanis hangsúlyoznia, hogy Owen népszerűbb volt, mint Shakespeare. Inkább azt, hogy míg – legalábbis az albumok világában – Shakespeare teljességgel ismeretlen volt, addig Owen népszerűsége a legismertebb klasszikusokéval vetekedett.

³⁰ Ez a megfigyelés a Szenci Kertész-féle kiadás szempontjából is bírhat némi jelentőséggel. Bartók szerint Szenci Kertészt a humanista verseskötetek inspirálták. Owenből azonban ő is a bejegyzőkhöz hasonló módon szelektál, ami elkerülhetetlen, hiszen mégiscsak *Istenes énekek*-kiadásról volt szó. A Váradon jobbra a puritanizmushoz köthető kiadványokat kiadó nyomdász így nem tér el a kiadói programjától, miközben játékba hoz egy olyan szerzőt, aki mégiscsak másról (vagy másról is) ismert. Hogy aztán ez az eljárás összefüggésbe hozható-e Kéki Béla alábbi megállapításával, az már egy másik kérdés: „Szándékosan tartózkodtunk attól, hogy az esztétörténeti szempontból annyira fontos váradai puritánus könyvekről olyasmit állítsunk, mintha ezek Szenci Kertész >>nagyszerű kiadói politikájának<< termékei volnának. A váradai kálvinista egyház és iskola puritánus vezetője volt a koncepció, bennük élt az az új vallási felfogás és műveltségismény, amely megszabta, hogy milyen munkákat kell sajtó alá adni.” Vö. KÉKI Béla, *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*, Magyar Grafika, 17/3 (1973), 57.

EGY MAGYARORSZÁGI ÉRTELMISÉGI EURÓPAI TUDOMÁNYOS KARRIERJE A 18. SZÁZADBAN

Martin Schmeizel és a polihisztorizmus

Az európai művelődés sok évszázados, de leginkább új- és modern kori történetéből számtalan értelmiségi karrierjének alakulásáról állnak rendelkezésünkre megbízható adatok. A 19–20. századdal kapcsolatban éppen ezért van relevanciája annak, hogy összefüggő értelmiségtörténetről beszéljünk. Ezt megtehetjük mind európai,¹ mind Kárpát-medencei, illetve magyar vonatkozásban.²

A 18. és az azt megelőző századok tekintetében viszont már korántsem ilyen egyszerű a képlet. Míg európai viszonylatban továbbra is viszonylag összefüggő, az általános irányvonalakat kirajzoló értelmiségtörténeti áttekintések megalkotására van lehetőség, addig a történeti Magyarországgal kapcsolatban ebben a témakörben legfeljebb utalásokat, észrevételeket tehetünk, néhány esetben pedig mélyrehatóbb benyomásaink is lehetnek.³ Ezen a helyzeten némileg enyhítenek a szakemberek körében jól ismert Szabó

¹ Itt csak néhány szakirodalmi említés a legjelentősebbek közül: Dietz BERING, *Die Intellektuellen. Geschichte eines Schimpfwortes*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1978.; *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil 1: Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*, Hrsg. Werner CONZE, Jürgen KOCKA, Stuttgart, Klett-Cotta, 1985, ²1992 (Industrielle Welt, 38); *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Teil 3: Lebensführung und ständische Vergesellschaftung*, Hrsg. Mario Rainer LEPSIUS, Stuttgart, Klett-Cotta, 1992 (Industrielle Welt, 47); Christophe CHARLE, *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1997. A téma legfrissebb általános összefoglalása bibliográfiával: Martin GIERL, Stichwort „Intellektuelle” = *Enzyklopädie der Neuzeit*, 5., Gymnasium – Japanhandel. Im Auftrag des Kulturwissenschaftlichen Instituts (Essen) und in Verbindung mit den Fachwissenschaftlern, hrsg. Friedrich JAEGER, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2007, 1054–1056.; Dietz BERING, *Die Epoche der Intellektuellen, 1898–2001*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2010.; *Die Intellektuellen im Streit der Meinungen*, Hrsg. Dietz BERING, Berlin, Univ. Press, 2011.

² *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok*, szerk. HUSZÁR Tibor, Bp., Kossuth, 1978.; *Értelmiség, társadalom, politika, 1968–2000*, szerk. DALOS Rimma, KISS Endre, Bp., Friedrich Ebert Alapítvány, 2002.

³ Mértékadó, ám maig komolyabb folytatás nélkül maradt kísérlet ezen a területen: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században* = *Die Intelligenz in Ungarn in dem 16. und 17. Jahrhundert*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988.

Miklós-, Szögi László-, Tonk Sándor- és Ernst Wagner-féle peregrinus-katalógusok,⁴ illetve egyéb, kisebb, hasonló tematikájú névjegyzékek, ám az ezekben található adatok generális áttekintése, kiértékelése egyelőre még várat magára. Természetesen születtek már kiváló esettanulmányok, konferenciákat is rendeztek már ebben a témában, de a vizsgált időszakra vonatkozó igazi értelmiségtörténeti összefoglalás még nem készült a magyar szakirodalomban. Ennek összeállításához persze további mélyfúrásokra, alapos esettanulmányokra és az ezekből kirajzolódó tendenciák felvázolására lenne szükség. Noha a kora újkorhoz kapcsolódó ismereteink sok esetben hiányosak, hézagosak és rekonstruálhatatlanok, talán mégsem lenne reménytelen vállalkozás a Mohács utáni Magyarország kulturális és tudományos viszonyainak ilyen jellegű szemrevételezése.

A jelen konferenciakötet ehhez kiváló alapot szolgáltathat, hiszen az itt olvasható tanulmányokból általános képet kaphatunk arról, hol is tart ma a kutatás ezen a területen. Ez az írás pedig egy konkrét esetpéldán keresztül az értelmiségi lét kihívásai, dilemmái mentén születő – a leendő kézikönyvben esetleg mérlegelendő – tendenciát, az ún. *kulturális emigráció* jelenségét⁵ kísérli meg bemutatni, illetve magát a fogalmat legalizálni.

⁴ A tanulmány címében jelzett erdélyi témához főként az alábbi katalógusok sorolhatók: TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979.; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992 (Fontes rerum scholasticarum, 4); SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998.; *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I., Von der Reformation bis zum Jahre 1700, Bearb. Ernst WAGNER, Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1). Felbecsülhetetlen adatokat biztosítanak a Szögi László szerkesztésében 1994 óta folyamatosan megjelenő *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* című könyvsorozat kötetei is. Kiváló, interpretált összefoglalását adja a magyarországi peregrináció egyes korszakainak az alábbi kötet: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit von Alfred LUTZ, Ingomar SENZ, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 64). A magyarországi diákok külföldi egyetemjárásának története, a tanulmányok felekezeti sokszínűségének vázlatos, ám legfrissebb bemutatása és a vonatkozó áttekintő irodalom megtalálható a következő helyen: BALÁZS Mihály, BITSKEY István, ÖTVÖS Péter, TAMÁS Zsuzsa, VISKOLCZ Noémi: „peregrináció” szócikk = *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, IX., Pálffy – rénes forint, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, 123–131.

⁵ A jelenség bemutatásának korábban már szenteltem egy tanulmányt, amely azonban eddig komolyabb visszhang nélkül maradt. Lásd Attila VERÓK, *Kulturelle Emigration? Versuch zur Erklärung eines Phänomens des 18. Jahrhunderts am Beispiel des Polyhistor Martin Schmeizel = Interkulturelle Erkundungen. Leben, Schreiben und Lernen in zwei Kulturen*, 1., Hrsg. Andrea BENEDEK, Renata Alice CRIȘAN, Szabolcs JÁNOS-SZATMÁRI, Noémi KORDICS, Eszter SZABÓ, Frankfurt am Main [u. a.], Peter Lang Verlag, 2012 (Großwardeiner Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhls für Germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium, 1), 115–131.

1. Nem tipikus értelmiségi karrier a felvilágosodás előestéjén

Talán manapság már elcsépeltnék tűnik az a kijelentés, hogy a magyarországi szürkeállomány teljesítményei iránt általános kereslet tapasztalható a világ minden részén, ennek ellenére a tény vitathatatlan. A helyzet kialakulásának különféle magyarázatai lehetnek. Egyik megközelítési lehetőségként a magyarországi művelődés-, könyv- és neveléstörténet vonatkozó vizsgálatai kínálkoznak, melyek nyomán megfontolandó válasz adható a nevezett jelenségre – a kora újkor kapcsán mindenképpen. A jelen tanulmány ezt a kérdéskört ismerteti egy konkrét példán keresztül.

Az erdélyi szász Martin Schmeizel (1679–1747) életútja kiváló példáját nyújtja annak, hogyan futhatott be egy magyarországi értelmiségi nagy ívű karriert európai tudományos körökben, és miként válhatott a tudományos kutatás hazai ösztönzőjévé külföldi tevékenysége ellenére. Jelentős hungaricakönyvtárát szintén érdemes alaposabb elemzés tárgyává tenni, mert ez is hozhat új szempontot az értelmiségtörténeti kutatások területén. Jelen esetben az ember maga, tudományos aktivitása és történeti gyűjteménye komplexen vizsgálendő, s ennek köszönhetően talán közelebb juthatunk egy társadalomtörténeti kérdés, konkrétan az értelmiségi karrier alakulásának megértéséhez.

Az alábbiakban tehát a szász polihisztor életútját nem a biográfiai teljességre való törekvés szándékával teszem vizsgálat tárgyává, hanem csupán azokat a momentumokat emelem ki, amelyek a címben jelzett témakörrel kapcsolatba hozhatók. Nézzük meg tehát, melyek is lehettek azok az okok, amelyek a 17. és a 18. század fordulóján arra készítettek egy magyarországi, fiatal értelmiségit, hogy kulturális eredetű megfontolásokból Európa keleti feléből a nyugatiba vándoroljon, és élete hátralévő 48 évét szülőhazájától távol élje le.

1. Sorscsapásokkal teli gyermekkor, iskolai és a tudomány iránti érdeklődés

Az 1679. május 28-án született Martin Schmeizel nagyon korán elvesztette szüleit. Hat éves volt csupán, amikor édesapja (1685) és tizenhárom, amikor édesanyja (1692) elhalálozott. Testvérei sem voltak, így a korán elárvult gyermeket vélhetőleg a nagyszülők vagy rokonok vehették magukhoz, erre vonatkozó levéltári adatokra azonban ezidáig nem bukkantam. Talán ezekkel a gyermekkori sorscsapásokkal magyarázható, hogy nagyon korán a tanulmányoknak és önképzésének szentelte minden idejét. A latin iskola elvégzése után nevét ott találjuk a brassói Honterus Gimnázium 1697-ben végzett hat diákja között (Johannes Heltzdörffer, Michael Artzt, Georgius

Zendescher, Nathanael Trausch, Martinus Schmeitzel és Georgius Wächter).⁶ A tudományok iránti elkötelezettségéről, tehetségéről és szorgalmáról már gimnáziumi évei alatt sokat beszéltek. Nem kell tehát azon csodálkozni, hogy a rokonok nélkül maradt ifjú, testi és anyagi nélkülözésektől sem mentes éveket követően, vélhetőleg komoly tudás- és kalandvágytól hajtva engedett az intellektuális mobilizáció ösztönző erejének, és honfitársával, Andreas Bognerrel (1679–1749) a század utolsó évének végén peregrinációra indult. Néhány év alatt megfordult Jénában, Wittenbergben, Greifswaldban, Halléban, Koppenhágában, Lundban, majd ismét Jénában és Halléban.

A rövid bemutatásból is kitűnik, hogy az alap- és középfokú iskolákban szerzett megalapozott tudás és az átfogó ismeretek, amelyeket Erdélyben elsősorban az iskolarendszer közvetített ebben az időszakban,⁷ alapul szolgálhattak egy induló értelmiségi karrierjéhez akár Nyugat-Európában is.

2. Az erdélyi/magyarországi felsőoktatási intézmények hiánya

A korszak kulturális viszonyai a régióban egyáltalán nem kedveztek például a szászok egyetemi tanulmányainak (itt csak róluk beszélek, hiszen Schmeizel maga is szász ember volt), mert közismert, hogy Erdélyben – eltekintve a korábbi, rövid életű, de mindenkor megműsülő főiskola- vagy egyetemalapítási kísérletektől – 1872-ig nem volt állandó egyetem. A Kolozsvárott életre hívott univerzitást 1921-ben áttelepítették Szegedre, és bár a város nem maradt felsőoktatási intézmény nélkül, a külföldi egyetemek látogatása azonban azután is jellemző maradt egészen a második világháború végéig. Ennek a ténynek köszönhetően az erdélyi szászok (kora) újkori történetük során mindig szoros kapcsolatban álltak a Nyugat szellemi és kulturális áramlataival,⁸ ami Schmeizel esetében különösen fontos szempontnak tűnik.

Az akadémiai képzettség helybeni megszerzésének hiánya az erdélyi szász peregrinusok számára előnyt is jelentett: mivel folyamatosan úton

⁶ Vö. *Civium Gymnasii Coron. Matricula*, 202–203. oldal. A matrikula a brassói Fekete-templom levéltárában (Archiv der Honterusgemeinde) található az I. E 145 jelzet alatt. A nevek betűhív alakban és az eredeti sorrendben kerültek felsorolásra.

⁷ Az erdélyi iskolaügy történetének legújabb áttekintése a korábbi irodalom felgöngyölítésével: Walter KÖNIG, *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien. Als Festgabe zum 80. Geburtstag herausgegeben vom Vorstand des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2005 (Siebenbürgisches Archiv, 38).

⁸ Az állítást sokrétűen igazolja Michael KRONER, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, II., Wirtschafts- und Kulturleistungen, (Nürnberg, 2008) című könyve, amelyben a szászok kulturális teljesítményét bemutató rész példái nyomán nagyszerűen kimutathatók a nyugat-európai analógiák a Királyföldön és egyéb, szászok által lakott területeken Erdélyben.

voltak, az új szellemi áramlatok közvetítői lettek Nyugat-Európa és Erdély között. Sokan közülük magától értetődő módon külföldön csináltak karriert, és soha nem tértek vissza szülőföldjükre. Közéjük tartozott Schmeizel is. Ezt azonban nem kell minden esetben veszteséggént elkönyvelni, mert a külföldön maradtak – általában kulturális téren – gyakran segítették otthoni honfitársaikat (kulturális propaganda szóban és írásban, kapcsolatépítés, könyv- és kéziratcsere, ill. könyvkereskedelem stb.).

3. Veszélyes tapasztalatok az utazások során

Egyetemi évei alatt Schmeizel kétszer volt nemesi ifjak kísérője és pártfogója (évekig állt a német *von Köppern* és évekig a svéd *Barnekov* család szolgálatában). Az univerzális feladatok ellátására felfogadott „udvarmester”⁹ svédországi útja során oda is, vissza is életveszélyes szituációba keveredett: kétszer esett dán kalózosok fogságába, ezt követően a szárazföldön háborús viszonyok között kellett bujkálnia, majd Hamburgban és a környező német országokban pestisjárványnak volt kitéve. Amikor végre szerencsésen hazaérkezett Jénában élő feleségéhez és kislányához, minden bizonnyal fogadalmat tett, amiként az hátrahagyott írásából kikövetkeztethető, hogy többé nem vállalkozik nagyobb utazásra, mert az út végkimenetele mindenkor kiszámíthatatlan és bizonytalan.

⁹ A kora újkorban „udvarmester”-nek (*Hofmeister*) azokat a magasabb évfolyamokon tanuló és munkát vállaló egyetemistákat nevezték, akik fizetség ellenében éveken át nemesi családok fiainak kíséretét látták el tanulmányaik helyszínén, az egyetemeken gondoskodtak róluk (koszt, kvártély, szórakozás stb.), és akadémita útjukat egyengették. Az olyan szegény hallgatók számára, mint amilyen Schmeizel is volt, az „udvarmesteri” szolgálat tűnt az egyetlen esélynek arra, hogy tartósan az illető egyetem(ek) falain belül maradhassanak, és lehetőség szerint különféle akadémiai fokozatokat szerezhessenek. Egyéb esetben nem lettek volna képesek tanulmányaikat és azok járulékos költségeit finanszírozni. (A nevezett nevelési forma definíciószerű leírását lásd Winfried BÖHM, *Wörterbuch der Pädagogik*, Stuttgart, Kröner, ¹⁴1994 (Kröners Taschenausgabe, 94), 317.). Az „udvarmester” mint társadalom- és pedagógiaörténeti jelenség plasztikus bemutatását adja Ludwig FERTIG, *Die Hofmeister. Ein Beitrag zur Geschichte des Lehrerstandes und der bürgerlichen Intelligenz*, Stuttgart, Metzler, 1979, 1–98. A későbbiekben Schmeizel maga is nagyon komolyan foglalkozott ezzel a kérdéssel, mivel jénai tartózkodása idején kiadott egy könyvet, amelyben saját életéből vett gyakorlati, illusztráló példákkal járta körül a tanítói-nevelői állást betöltő akadémiták életkörülményeit és szakmai fejlődésük kérdéseit (Martin SCHMEIZEL, *Rechtschaffener Lehr- und Hof-Meister, Oder Vernünftige Anweisung Wie ein Privat-Informator die ihm anvertrauten Kinder glücklich unterrichten, Und ein Hof-Meister seine Untergebene auf Reisen und Universitäten gebührend anführen solle*, Jena, bey Johann Bernhard Hartung, 1722.). A mű népszerűségét mutatja, hogy 14 évvel később – kisebb címlapmódosítással – második kiadását is megérte (Martin SCHMEIZEL, *Rechtschaffener Lehr- und Hof-Meister, Oder Vernünftige Anweisung Wie ein Privat-Informator die ihm anvertraute Kinder glücklich unterrichten, Und ein Hof-Meister seine Untergebene auf Reisen und Universitäten, gebührend anführen solle. Zweyte und verbesserte Edition*, Jena, In Verlag Johann Adam Melchior, 1736.)

A megélt egzisztenciális veszélyek nyugat-európai maradásra bírhatták a polihisztort, ahol egyébként is megtalálhatta számításait, így az Erdélybe való visszatérés örökre elmaradt.

4. *Anyagilag megtámogatott karrier és általános tisztelet, illetve tekintély*

Ahogy Schmeizel egyre emelkedett az egyetemi ranglétrán (1712. magiszter, 1716. docens, 1722. a történelem és filozófia professzora, ill. a jénai egyetem könyvtárának inspektora, 1731. a történelem, filozófia és államismeret professzora a hallei egyetemen, ill. porosz királyi udvari tanácsos, 1743. a hallei egyetem prorektora), mind kevesebb szándéka lehetett visszatérni Erdélybe, ahol legfeljebb egy falusi tanító vagy gimnáziumi tanár állását tölthette volna be. Amikor pedig lányai száma már háromra emelkedett, valószínűleg még kevésbé szeretett volna abba az anyagi bizonytalanságba kerülni, amely szülőföldjén várhatott volna családjára.

Hogy az anyagi biztonság mennyire fontos lehetett (és lehet ma is) egy értelmiségi életében, azt maga Schmeizel is megerősíti egy levelében. 1731. október 23-án a weimari hercegi udvarból utasítást kapott, hogy ne hagyja el a jénai egyetemet, és ne fogadja el I. Frigyes Vilmos porosz király ajánlatát, amely professzori katedrát ígér neki a hallei egyetemen. Schmeizel erre azt válaszolta, hogy Halléban minden tekintetben sokkal kedvezőbb lehetőségek nyílnak meg előtte, hiszen fizetése és tekintélye is jelentősen növekszik majd. Jénában ezekről le kellett mondania.¹⁰ Ezt követően pedig, a nevezett

¹⁰ Az eredeti Schmeizel-szöveg így szól: „*weiln keine Gelegenheit vorhanden, bei der Gesamten Universität Jena denselben auf gleiche odere andere vorteilhafte Art [wie in Halle] zu versorgen*” (vö. Thüringisches Hauptstaatsarchiv in Weimar; a levél jelzete: ThHStA Weimar, A 6399, Fol. 9. – A legfrissebb Jéna-történet szerzője pusztán annyit jegyez meg sommásan Schmeizel távozásáról, hogy az 1700 és 1748 között a jénai egyetemen állásban volt 46 professzor közül csupán négy döntött úgy (köztük Martin Schmeizel is), hogy engedve a kívülről jövő előkelő meghívások és a lényegesen nagyobb fizetés csábításának, elhagyja egykori munkahelyét (vö. Herbert KOCH, *Geschichte der Stadt Jena*, Unveränderter Nachdruck der Ausgabe von 1966, Jena-Stuttgart-Lübeck-Ulm, Gustav Fischer Verlag, 1996, 191.). Ugyanezt a tényt erősítették meg a Schmeizelhez közeli erdélyi diákok is búcsúversük két, akár konkrétan, akár átvittan is értelmezhető sorában: „*Salinde konnte nicht, was Du verdienst, belohnen, // Indem Dein seltner Preiß biß an die Sterne stieg.*” (Vö. *Als der Hoch-Edelgebohrne Vest- und Hochgelahrte Herr Herr Martin Schmeitzel Bißhero Auf der gemeinschaftlichen Universität Jena Hochberühmter Professor Philosophiae Publicus auch Inspector Bibliothecae Publicae Von Ibro Königlich Majestät in Preußen Aus höchst-eigener Bewegung Zu Dero Hochbetrauten Hof-Rath Wie auch Auf der Welt-berühmten Universität Halle Zum Profess. Publ. Ordin. Ivris Publici et Historiarum Allergnädigst beruffen wurde Solten Aus verpflichtester Schuldigkeit Ibro Excellence Von Herten Zu dem hohen Amte Glück wünschen Deroselben Gehorsamste Diener und Lands-Leute*, Jena, [1731], [3].) – Schmeizel maga sem köntörfalazott, egyenesen megmondta egy, a weimari hercegnek írt levelében, hogy a Jénában kapott rendszertelen jövedelméből nem tudja eltartani magát és családját, így Halléba megy, ahol „királyi” fizetésben fogják részesíteni (vö. ThHStA Weimar, A 6399, fol. 8r-v). A jénai egyetem és az ottani oktatók dotálásának állandó nehézségeiről lásd még Joachim BAUER, *Die*

év októberének utolsó napjaiban végleg elhagyta Jénát, és családjával Halléban folytatta életét.

5. Nem kielégítő körülmények Erdélyben a könyvnyomtatás és könyvkereskedelem számára

A méltán grafománnak nevezhető Schmeizel (60-nál is több önálló művet írt, közel száz tudományos cikket, tucatnyi, nyomtatásban megjelent beszédet és alkalmi iratot, sok előszót könyvekhez, és számos kéziratot is hátrahagyott) német területeken bármikor könnyűszerrel kiadhatta írásait. Erdélyben ez nem lett volna ilyen egyszerű, mivel a kevés nyomda – erős túlzással – nem bírta volna tartani Schmeizel írástempóját. Valójában azonban a nyomtatás kiszámíthatatlansága, a szervezetlen könyvkereskedelem,¹¹ a könyvvásárlók csekély száma és a magas könyvárak nem lehettek túl vonzóak egy aktív, folyamatosan publikáló tudós ember számára. Nyugat-Európában – nagy nyomdászati és könyvkereskedelmi központok közvetlen közelében – viszont Schmeizel Európa-szerte ismert szerzővé válhatott, és komoly megbecsülésnek örvendhetett tudományos körökben.

Ez a pont kizárólag egy értelmiségi életpályáján lehet meghatározó jelentőségű. A kérdés ugyanis: korlátozott könyvterjesztési lehetőségek és az ezzel járó névtelenség a szeretett szülőföldön vagy általános ismertség a saját tudományos művek magas példányszámának és olvasásuk gyakoriságának köszönhetően? Schmeizel meghozta a döntést: a kisszámú erdélyi olvasóközönség helyett nagyobb, a kultúra és a tudomány friss eredményei iránt érdeklődő embertömeget célozott meg. A Kárpát-medencéből érkező peregrinusok pedig Schmeizel könyveit, tanait és gondolatait visszavitték többek között Erdélybe is. Ha a polihisztor Erdélyben maradt volna, művei sokkal kisebb mértékben terjedhettek volna csak el – európai szintéren pedig szinte biztosan nem –, egy helyi gimnáziumban nem nevelhetett volna ki ennyi tanítványt és követőt. Külföldön, ráadásul Európa legnagyobb egyetemi városaiban, egészen más perspektíva tárult elé, mint a Kárpátoktól övezett hazájában.

Universität Jena zwischen Tradition und Reform = Die Universität Jena. Tradition und Innovation um 1800. Tagung des Sonderforschungsbereichs 482: „Ereignis Weimar-Jena. Kultur um 1800“ vom Juni 2000, Hrsg. Gerhard MÜLLER, Klaus RIES, Paul ZICHE, Stuttgart, Steiner, 2001 (Pallas Athene. Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 2), 47–62, 51.

¹¹ A magyarországi és erdélyi könyvkereskedelem általános bemutatását lásd Friedrich TEUTSCH, *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen = Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels*, 4 (1879), 13–71.; KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 44–82.; PAVERCSIK Ilona, *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig = V. ECSÉDY Judit, A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában (1473–1800)*, Bp., Balassi, 1999, 295–340.

6. *Intellektuális kibontakozás érdeklődő közönség előtt*

A német területeken széles olvasóközönség várta. És ami a kiváló előadó Schmeizel számára fontos volt: honfitársai körében nagy népszerűségnek örvendett, egyetemi előadásai a legkeresettebbek közé tartoztak a Kárpát-medencéből érkező peregrinusok soraiban, akik között a legnagyobb számban erdélyi szászok fordultak elő. Schmeizelnek szerencséje volt. A megfelelő pillanatban volt a megfelelő helyen. Az 1710-es és 1720-as években oktatott Jénában, ahol a beiratkozott hallgatók többsége ekkor a történeti Magyarországról érkezett.¹² Később Halléban hasonlót tapasztalhatott. Ehhez járul még egy tény: Schmeizel volt az az ember, aki elsőként kezdte el oktatni egyetemi stúdium keretében Kelet-Európa, benne Magyarország és még inkább Erdély történetét. Mindezt nagyszámú hallgatóság előtt.

Itt lényeges ponthoz érkezünk a schmeizeli gondolatvilágban. Amint azt az idő igazolta, tanai, gondolatai megfelelő táptalajra hullottak, hiszen egyetemi hallgatói közül sokan olyasmivel kezdtek el foglalkozni, amiről ő beszélt számukra behatóbban. Gondolatait, világnézetét, könyveit (gyakran csak másolatok formájában, miként azt a könyvtári és levéltári források mutatják) a hazatérő peregrinusok Erdélybe vitték. Fontossága miatt megismétlem, amiről már az előzőekben is szóltam: ha Schmeizel Erdélyben maradt volna, szellemi misszióját biztosan nem tudta volna ilyen széles körben végezni. Falusi tanítóként vagy gimnáziumi tanárként nem találkozott volna ennyi diákkal, oktatási és tudományos tevékenysége pedig csak lényegesen kisebb régióra korlátozódott volna.

Első pillantásra ellentmondásosnak tűnhet a vázolt helyzet, viszont jelen esetben nagyon kedvezőnek bizonyult. Schmeizel német nyelvterületen összeurópai nyilvánosság előtt sokkal jobban és hatékonyabban tudta bemutatni Magyarország kulturális viszonyait, mintha mindezt a Kárpátok lábaitól tette volna. Ehhez segítségére voltak egyetemi előadásai és szemináriumai, könyvei és folyóiratcikkei, maga metszette Erdély-térképe (*Principatus*

¹² Vö. Othmar FEYL, *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. Beiträge zu einer Geschichte der Ostbeziehungen der Universität Jena bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts* = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, Jahrgang 3, 1953/54, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 4-5, 39-62.; Uő., *Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650-1850)* = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena*, Jahrgang 6, 1956/57, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1-2, 27-62. Vagy bővebb formában: Uő., *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*, Jena, Fischer, 1960, 211-325.; Uő., *Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena* = Uő., *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*, Jena, Fischer, 1960, 1-92.

Transilvaniae in suas quasque Nationes earumque sedes et regiones cum finitimis vicinorum Statuum Provinciis accurate divisus operà Job. Baptistae Homanni [...] Norimbergae cum Privil. S. C. M.), amely a neves nürnbergi kartográfus, Johann Baptista Homann (1664–1724) műhelyében készült, sok magyar érmét tartalmazó numizmatikai gyűjteménye és speciális könyvtára.¹³

7. Jobb adottságok a hungarica-kutatások számára külföldön, mint Magyarországon

A Czvittinger Dávid (1675–1743) által elindított lendülettől hajtva Schmeizel is komoly terveket dédelgetett, amellyel örökre beírta magát a magyarországi *historia litteraria* történetébe. Közismert, hogy a 18. század első harmadában nagy vehemenciával indult meg a még fellelhető kéziratok források és a nyomtatásban már megjelent, Magyarországra vonatkozó leírások, összefoglalások stb. gyűjtése. A kor tudósai mind ugyanazt csinálták: egész életükben forrásokat gyűjtöttek, amelyeket aztán rendeztek, és katalógusok, könyvtárak, numizmatikai gyűjtemények, muzeális és természettudományi különgyűjtemények, tehát ún. kincsestárak (*Schatzkammer*) formájában a nyilvánosság elé tártak. Tulajdonképpen mindegy is, milyen körülmények között és milyen eszközökkel dolgoztak, egész életüket az akkoriban még létező, magyarországi szellemi és tárgyi kulturális örökség regisztrálásának és megőrzésének szentelték. Gyakran lehet őket dilettantizmussal vagy amatőrizmussal vádolni, ám kezdeményező és innovatív tudományos tevékenységük elvitathatatlan. Mivel egy később kibontakozó folyamat elején álltak, nem lehetett még rálátásuk az egész rendszerre, így munkájuk és gyűjteményeik sem lehettek teljesek, mindenkor kiegészítésre szorultak. Ilyen kontextusban van értelme a schmeizeli életművet is megfelelő helyére illeszteni a magyarországi *historia litteraria* történeti tablóján.¹⁴

¹³ A problémakör lényegesen részletesebb tárgyalását lásd: Attila VERÓK, „Du aber willst allhier dem Vaterlande dienen / Du bist auf Ungerlands Historien bedacht.” *Die frühen Spuren der hungarologischen Tätigkeit von Martin Schmeizel (1679–1747) = Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, 29., Jahrgang 2008, Hrsg. Zsolt K. LENGYEL, München, Ungarisches Institut, 2009, 375–386.

¹⁴ A magyarországi *historia litteraria* ezeréves történetét nagy vonalakban Holl Béla ábrázolta (vö. HOLL Béla, *A Historia Litteraria magyarországi története* = H. B., *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*, Vál. és szerk. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., METEM, 2000 (METEM Könyvek, 26), 85–127. – A 17. század vége és 18. század vége közötti időszakra, azaz éppen a vizsgált korszakra vonatkozóan az előzőnél sokkal részletesebb elemzések állnak rendelkezésünkre: SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai – Új sorozat, 4.) és UŐ., *Historia litteraria – és magyar irodalomtörténet-írás = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika. Tanulmányok), 86–105.

Schmeizel ugyanis egy magyar vonatkozású biobibliográfiai lexikon, mai terminológiával: kvázi egy nemzeti bibliográfia összeállítását tervezte.¹⁵ Ez lehetett a kiváltó oka az első, koncepcionálisan és a teljességre törekvő szándékával gyűjtött, elsősorban történeti tematikájú hungarica-, ill. transylvanica-könyvtárnak is, amelyet magánemberként teremtett meg, nem pedig intézményi háttérrel.¹⁶ A bibliotékát egész életén keresztül gyűjtötte, amire a német területeken – Európa legnagyobb könyvvásárait és nyomdászati központjainak közelében, ahol egyébként a legtöbb magyar vonatkozású kiadvány is megjelent – lényegesen több lehetősége kínálkozott, mint Erdélyben. Ezt a speciális könyvgyűjteményt – nem beszélve négyezer kötetnél is nagyobb tudóskönyvtáráról – Erdélyben biztosan nem tudta volna életre hívni, mivel ehhez nem álltak rendelkezésre a megfelelő könyvkereskedelmi adottságok.

8. *Propaganda a földrajzi determinizmus ellen*

A 17. század végén, a 18. század elején új és mélyreható felfogás jelent meg a történeti művek lapjain: az ún. *földrajzi determinizmus*. A történeti tudatra ekkoriban erősen rányomta bélyegét a fatalizmus. Ennek a világ-

¹⁵ A tervezett tevékenység előkészítésének és megvalósításának fázisait, valamint eredményét részletesen lásd: VERÓK Attila, *Az irodalmi vagy tudóslexikonok írásának kezdetei Magyarországon. Martin Schmeizel Czvittinger-kötete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigényi „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Bp., KRE, L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek. Tanulmánykötet, 8), 275–283.

¹⁶ Releváns tanulmányok a kijelentés alátámasztására: Attila VERÓK, *Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt = Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Band 1. II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20–22. Februar 2008.*, Hrsg. Szabolcs JÁNOS-SZATMÁRI in Zusammenarbeit mit Judit SZÜCS, Klausenburg–Großwardein, Siebenbürgischer Museum-Verein, Partium Verlag, 2008 (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein, 4), 131–147.; UŐ., *Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt = K výzkumu zámeckých, miš•anských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas).* Jazyk a oě knihy, ed. Jitka RADIMSKÁ, Ěeské Budějovice, Filozofická fakulta, Ústav romanistiky, 2009 [2010!], (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica, 11), 309–328.; UŐ., *Az első magyar történeti szakkönyvtár? Martin Schmeizel és történeti hungarikumai = Acta Academiae Agriensis, Nova series Tom. XXXVII., Sectio historiae / szerk. MISKEI Antal, Eger, Lícium Kiadó, 2010 [2011!], 49–81.; UŐ., *Ein Kronstädter Gelehrter und seine Bibliothek. Erinnerung an Martin Schmeizel = Neue Kronstädter Zeitung. Nachrichten für Kronstädter und Burzenländer in aller Welt*, München, 2. Oktober 2012., 28. Jahrgang, Folge 3., München, 2012, 9–10.; UŐ., *Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 35. (106.) Jahrgang (2012), Heft 2., Köln–Weimar–Wien, 2012, 134–149.*

nézetnek a forrását Raimondo Montecuccoli (1609–1680) bizonyos hadtudományi elvei képezték, aki néhány elméleti művében a nagyhatalmak és a kisállamok viszonyáról értekezett.¹⁷ Montecuccoli véleménye szerint a kisebb és gyengébb országokat a nagyhatalmak szükségszerű módon meghódítják vagy annektálják. Schmeizel jól ismerte ezt a felfogást, és saját történeti műveiben szembehelyezkedett vele. Nem volt hajlandó elfogadni és tudomásul venni ugyanis ezt a fatalista elméletet, hiszen meg volt győződve arról, hogy a régóta három részre tagolt Magyarország, az egyes országrészek elég erősek ahhoz, hogy etnikumok konglomerátumaként egy nagyobb politikai hatalmi egységen belül meglehetősen önállóak maradjanak. Az idő őt igazolta, mivel az egykori Erdélyi Nagyfejedelemség (1541–1690) a Habsburgok uralma idején (1690–1849, ill. 1920) a korai és a későbbi újkorban minden ellenpróbálkozás ellenére viszonylag autonóm módon működhetett.

9. Az evangélikus egyház és a hitélet sanyarú állapota Erdélyben

A szász Carl Schwarz 1845-ös rövid, irodalmi Schmeizel-életrajzában egy apró, ám elgondolkodtató megjegyzés olvasható. Schwarz szerint az egykor a lutheránus egyház szolgálatába készülő Schmeizel azért hagyta el örökre hazáját, mert az erdélyi evangélikus egyházban sanyarú állapotok uralkodtak, a napi vallásgyakorlat pedig megromlott.¹⁸ Hogy ez tényleg így lehetett-e, arról Schmeizel műveiben *expressis verbis* nem nyilatkozik, néhány rejtett utalása azonban akár erre is enged következtetni.¹⁹

Schmeizel szinte soha nem írt saját vallásosságáról, hitbeli meggyőződéséről, ezért igen nehéz megítélni, mi is a helyzet ezzel kapcsolatban. A kérdés még összetettebb, ha figyelembe vesszük, hogy életének utolsó 16 évét Halléban, pietista miliőben töltötte. A pietizmust pedig ekkoriban

¹⁷ Hadtudományi elképzeléseinek legjobb összefoglalását alábbi művében adta: *Memorie della guerra ed istruzioni d'un generale* (Venezia, 1703 – németül: Leipzig, 1736). Egyéb írásaiban is (pl. *Trattato della guerra, Dell'arte della guerra és Aforismi applicati alla guerra possibile contro il Turco in Ungheria*) érdekes adalékok találhatók a följajzi determinizmussal kapcsolatosan. Lásd *Opere complete di Montecuccoli* (Milano, 1807–1808; 2. kiadása: Torino, 1821).

¹⁸ Vö. [Carl SCHWARZ], *Martin Schmeizel Professor der Philosophie und Geschichte an der Halle'schen Universität, kön. preuß. Hofrath etc nach seinem Leben und Wirken dargestellt*, Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten, (6)1845, Nr. 43, 193–194, itt: 194.

¹⁹ Vö. pl. néhány szöveghelyet in: Martin SCHMEIZEL, *De Statu Ecclesiae Lutheranae in Transilvania, ad Virum magnificum, summe reverendum, doctissimumque Dominum Ernestum Salom. Cyprianum S. S. theologiae doctorem celeberrimum, deque republica ecclesiastica et literaria meritissimum, Serenissimo Duci Saxo-Gothano a consiliis ecclesiasticis etc. Dissertatio epistolica*, Ienae, apud Ioann. Bernhard. Hartung Bibl. Avl. Isenac, 1722. és uő., *Entwurf der vornehmsten Begebenheiten, die sich in Siebenbürgen von 1700 bis 1746 zugetragen haben* (kézirat sok ismert példányban, szétszóródva a világ több nagy kulturális közintézményében).

Erdélyben „gyanús” irányzatnak bélyegezték, tehát ebben a dologban körültekintően kellett eljárnia.²⁰ Éppen ezért ezt a kérdést talán saját belső ügyként kezelte.

Egy másik problémakört jelent Schmeizel feltételezhető szabadkőműves érdeklődése (hallei tanítványa, a későbbi erdélyi kormányzó és mecénás, Samuel von Brukenthal (1721–1803) volt Hallében az első páholy alapítója). Ezen a helyen ebbe a kérdésbe nem kívánok mélyebben belemenni,²¹ csupán jelzem, hogy a szabadkőművesek zárt világa kiváló szellemi játszótér lehetett egy értelmiségi számára. Ezt az intellektuális játékot a 18. század elején és közepén pedig sokkal komolyabban és kifinomultabb módon lehetett játszani Európa nyugati felén, mint például a Barcaságban, a Kárpátok keleti lábainál.

10. *Eltérő alpműveltség Európa nyugati és keleti felén*

Utolsó pontként röviden vázolom a kelet-európai művelődéstörténet egy érdekes jelenségét. A keleti periférián elhelyezkedő régiókban élő értelmiségiek kulturális horizontja vagy még pontosabban: alpműveltsége sokkal mélyebbnek és szerteágazóbbnak tűnik, mint a nyugat-európai kortársaké. Legalábbis erről árulkodnak az olvasmány- és könyvtörténet kora újkori forrásai. Ennek a jelenségnek a kibontakozásában és fennmaradásában a kora újkori Magyarország gazdasági, politikai és társadalmi adottságai jelentős szerepet játszottak. Szemben a nyugat-európai gyakorlattal, ott a különféle tudományterületeken való specializálódást nem túl könnyen vagy egyáltalán nem lehetett megvalósítani. Az egyik okot éppen a könyvek hiánya jelentette, hiszen a specializálódás szakkönyvek nélkül elképzelhetetlen. Ha összevetjük a magyarországi könyvjegyzékeket²² a korszak angol, francia,

²⁰ A pietizmus melletti és elleni érvekről az erdélyi könyves ügyek és Schmeizel kapcsán is lásd Attila VERÓK, *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Christoph Nicolaus Voigt = Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650-1850*, Edité par Marie-Elizabeth DUCREUX, Martin SVATOŠ, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux - Vernetztes Europa, I), 129–140. és uő., *Tolerierte Ketzerei oder kulturelle Rezeption? Hallische Druckwerke in den Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert = Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII–XXI. Lucrările conferinței științifice internaționale organizate la Alba Iulia, 14–15. octombrie 2011.*, ed. Daniel DUMITRAN, Botond GUDOR, Alba Iulia, Editura Mega, 2011 [2012!] (Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 15/II), 113–129.

²¹ A témának máshol egész tanulmányt szenteltem (lásd Attila VERÓK, *Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note. Beobachtungen über die Loge in Halle unter der Schirmherrschaft Martin Schmeizels = Germanistische Studien. Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*, Hrsg. HARSÁNYI, Mihály, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2011 (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule, Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, 8), 49–65.

²² A relevancia miatt itt csak az erdélyi németiség könyvjegyzékeit tartalmazó katalógus adatait adom meg: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575-1750) I-II.*, Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS,

német vagy olasz könyvlistáival, azonnal látható, hogy a Kárpát-medencéből származó könyvjegyzékek sokkal szerényebbek a szaktudást, szakmai ismereteket illetően, viszont sokkal tartalmasabbak az általános műveltséget hordozó (sok esetben teológiai, szépirodalmi, iskolai) művek tekintetében. Ez persze nem azt jelenti, hogy az olvasástörténeti helyzet Magyarországon jobb vagy előnyösebb lett volna. Nem, egyáltalán nem. Ez a tény csak azt mutatja, hogy a nyugat-európai olvasók már az élet speciális területeire tudták figyelmeztetést koncentrálni, miközben magyarországi kortársaik még minden elképzelhető témában olvastak. Talán ezért is voltak a magyarországi értelmiségiek nyitottabbak és kreatívabbak, viszonylag könnyen ki tudtak tűnni a tudományban, és sikeres karriert futhattak be. Ebben az időben, azaz a 18. század első felében Nyugat-Európában még megvolt a lehetősége annak, hogy az „általános” tudósok sorából kiemelkedjen valaki (polihisztor). Később ezt már kizárólag egy speciális területen lehetett véghezvinni (szaktudós).²³

Attila VERÓK, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn, 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/1–2).

²³ A 17. század utolsó harmada és a 18. század első fele közötti időszakot elsősorban a német szakirodalom a *polihisztorizmus* korszakaként titulálja. (Első említésként lásd a „*Polyhistor*” és a „*Polyhistorie*” szócikkeket in: *Grosses vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden*, Hrsg. Johann Heinrich ZEDLER, Band 28., Leipzig und Halle, Verlegts Johann Heinrich Zedler, 1741, 1318–1319.) A sokféle tudományban jártas tudóst a neves német irodalomtörténész, Daniel Georg Morhof (1639–1691) háromkötetes *Polyhistora* (Lübeck, 1688–1692) nyomán egyre inkább a pozitív értékkel felruházott polihisztor megnevezéssel illették, ami ebben az időszakban igen megtisztelő társadalmi címnek számított. A felvilágosult teológus és filozófus, Johann Georg Sulzer (1720–1779) például még 1778-ban is úgy nyilatkozott, hogy miként egy olyan művet, amely tartalmazza a tudományok minden ágának ismereteit, enciklopédiának nevezünk, ugyanúgy megtehetjük ezt a tudományt művelő emberek körében is: a sok területen szakmai tapasztalattal bíró személyt polihisztornak mondhatjuk (vö. J. G. SULZER, *Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit*, Frankfurt-Leipzig, 1778, 7.). Az enciklopédizmus eszméje hamar összekapcsolódott az eklektikus filozófiával, amely célul tűzte ki, hogy mindent gyűjteni és vizsgálni kell, mindenből pedig a legjobbat meg is kell tartani. Így lett a polimatiából és a pánszofizmusból lassan tudománytörténeti pragmatizmus, amely már feladta a koherens filozófiai és metodológiai rendszerezés igényét. Az antik *artes liberales* univerzális eszményének továbbörökítése elősegítette azt, hogy a *historia litteraria* művelése komoly tudományrendszerező tevékenységként legyen aposztrofálható. Ennek elsődleges feladatává pedig az ismert tudásuniverzum bibliográfiai és tudománytörténeti hozzáféréseinek biztosítása vált (bibliográfiák, lexikonok). A polihisztor tudásintervalluma tehát módszertanilag egyértelműen a filozófiai és irodalomtörténeti hagyománnyal kapcsolódott össze. A barokk tudományosság központi tudósfigurájává váló polihisztor széles spektrumú kompetenciái mellett szerteágazó kapcsolati hálójával is rendelkezett (pl. Athanasius Kircher, Gottfried Wilhelm Leibniz, Johann Christoph Sturm, Hermann Conring, Johann Gerhard Voss, Adrien Baillet). Már a kiváló hallei jogtudós és filozófus, Christian Thomasius (1655–1728) egy Morhof munkájáról írt recenziójában felvetette a 17. század végén, hogy a polihisztorizmus több buktatót is rejt magában.

Ez a jelenség lehet az oka annak, hogy a magyarországi diákokat és később tudósokat vagy szakembereket miért kedvelték annyira Európa nyugati felén, és miért támogatták vagy alkalmazták őket gyakran vezető pozíciókban. Ennek a modellnek a bizonyítására éppen a tucatnyi diszciplínában eredményesen tevékenykedő polihisztor Schmeizel életműve szolgálhat kiváló példaként.

Anélkül, hogy a problémát aktualizálnám, óvatosan megjegyzem: a teljes Kárpát-medence fentebb vázolt kulturális-szellemi adottságai egészen a legutóbbi időkig kitartottak. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a kelet-közép-európai értelmiség szürkeállományát a világban mindenfelé nagyra becsülik. Ennek a jelenségnek a gyökerei minden valószínűség szerint a kora újkori viszonyokban, az akkor létrejött társadalmi struktúrákban keresendők. Kialakulásához pedig a hiányos helyi kulturális feltételek – paradox módon – erősítő, támogató, generáló tényezőként járultak hozzá.

2. A következtetések eredménye: örökös távolmaradás a szülőföldről

A fentebb felsorakoztatott tényezőkből levonható tanulságok összegzése-képpen elmondható tehát: a *hungarusnak*, ill. *transylvanusnak* született Schmeizel kihasználta a lehetőséget, hogy a távoli külföldön egykori hazájának kultúrájáról közvetítsen ismereteket. Ebben az akkori *lingua franca*, a latin nyelv, és német anyanyelve segítettek neki, hogy egy, a nyugat-európai publikum számára kevésbé ismert területről, tudniillik a Kárpát-medence történeti, irodalmi, nyelvi, néprajzi, államismereti, földrajzi, numizmatikai

Meglátásai viszonylag hamar be is igazolódtak, hiszen a szaktudományok 18. század elejétől folyamatosan kibontakozó specializálódása, az addigi tudásuniverzum robbanásszerű kitágulása, a tudós társadalom gyors medializációja (könyvek, folyóiratok, tudós levelezés) már a 18. század közepére oda vezetett, hogy a tudósban megismerésül tudás eszményi programja szertefoszlott, és a polihisztor fogalmának, illetve a polihisztorizmus programjának leértékelődése elkerülhetetlenné vált. A polihisztor ekkorra inkább a felszínes tudálékosság, az ál- vagy feltudományosság szinonimájává vált. A 18. század második felétől a polihisztort a társadalmi hierarchiában felváltotta a literátor és a felvilágosult elme, valamint a természettudós, a filozófus és a történész. (A fenti eszmefuttatáshoz vö. Jens HÄSELER, „Polyhistor” szócikk = *Enzyklopädie der Neuzeit*, 10., Physiologie – Religiöses Epos Im Auftrag des Kulturwissenschaftlichen Instituts (Essen) und in Verbindung mit den Fachwissenschaftlern herausgegeben von Friedrich JAEGER, Stuttgart-Weimar, Metzler, 2009, 187–190.). A vázolt modell kiválóan adaptálható a schmeizeli életműre is. (Ehhez a jelen tanulmányban felvázolt releváns pontokon kívül lásd Lotte HILLER, *Die Geschichtswissenschaften an der Universität Jena in der Zeit der Polyhistorie (1674–1763)*, Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde, Neue Folge, 18. Beiheft. Beiträge zur Geschichte der Universität Jena, Heft 6. Jena, 1937, 1–244.

és egyéb adottságairól számolhasson be. Ennek a tevékenységnek a során főként a magyar, az erdélyi szász és a román etnikum bemutatására, megismeretetésére összpontosította figyelmét. Vitathatatlan, hogy személyében egy igazi *hungarológust* vagy *multikulturális beállítottságú tudóst* tisztelhetünk, aki büszke volt erdélyi szász származására,²⁴ és nemzetközi közönség előtt, kihasználva minden, a számára rendelkezésre álló kommunikációs eszközt (egyetemi és privát előadások, tudományos és ismeretterjesztő művek) egyfajta kihelyezett hungarológiai-erdélyi *információs centrumként* működött. Az érdeklődő olvasókat ellátta könyvekkel, szem előtt tartotta a szellemi kulturális örökség megőrzését magánkönyvtára segítségével²⁵ és egy tudós-, illetve irodalmi lexikon vagy – mai terminológiával – nemzeti bibliográfia összeállításával, és ma már szinte hihetetlennek számító, szerteágazó tevékenységével a tudósutánpótlásért is sokat tett. Schmeizel neve méltatlanul merült feledésbe, noha a magyarországi *historia litteraria* történetében elsőként és azonnal meghatározó módon jó példával mutatta be az interdiszciplináris hungarológia programját, noha ez a fogalom akkortájt még egyáltalán nem létezett. Ennek a célnak az elérése érdekében okos és tudatos döntést hozott: Nyugat-Európába vándorolt, és ott az emigráció kulturális indíttatású formáját választotta, hogy az adott körülmények között ezen a legjobbnak ítélt módon szolgálhassa a magyar Szent Korona által összefogott földrajzi területeken kialakult kultúra ápolását és fenntartását.

3. Összegzés

Ebben a tanulmányban remélhetőleg nem hiábavaló kísérletet tettem egy, a 18. század első felében tevékenykedő kelet-európai polihisztor nyugat-európai tudományos karrierjének bemutatására, melynek során tíz pontba sűrítve vázoltam fel azokat a mozgatórugókat, amelyek szerepet játszhattak egy értelmiségi egész életre szóló döntésének meghozatalában. A választás nem lehetett könnyű, hiszen a szülőföld örökös elhagyása és a tudományos karrier között kellett választani. Martin Schmeizel az utóbbi mellett tette le a voksát. Értelmiségiként végül is kulturális emigrációba vonult. Életkörülményei ismeretében átgondolt, értelmes és tudatos, ám visszavonhatatlan döntést hozott.

²⁴ Írásaiban szülőhazájára és nemzetiségére szinte minden esetben a *Martinus Schmeizel Corona Transylvanus-Saxo* megnevezéssel utal.

²⁵ A Schmeizel-könyvtár magyar vonatkozású állományrésze a nagyszebeni Brukenthal Múzeum könyvtárába került, ahol a törzsállományba beolvasztva mint a magyar, az erdélyi és a szász, illetve az összeurópai kulturális örökség része ma is kutatható.

A schmeizeli életút véleményem szerint megfelelő példát szolgáltat a kulturális indokból választott kivándorlás jelenségének megértésére, a lehetséges ösztönző erők számba vételére. Az erdélyi szász tudós kapcsán érdekes oda-vissza jelenségbe botlunk: életútja Erdélyben veszi kezdetét, Európa nyugati felén bontakozik ki igazán, és valódi virágkorát ismét a Kárpát-medencére összpontosulva éri el (oktatás, kapcsolatok, levelezés, gyűjtemények stb.), majd utóhatásként megint csak a szülőhaza kultúrájával, történelmével kapcsolódik össze (hungarica-könyvtár, követő tanítványok, kisugárzó eszmék). Ezzel a kör részben be is zárul, részben végtelen spirállá alakul, miközben kérdések özöne merül fel Schmeizel személyével és a vizsgált értelmiségi pályamoddellel kapcsolatban. Vajon a szász tudós kezdettől fogva tudatosan készült Nyugat-Európába? Vagy csak a körülmények érlelték meg benne fokozatosan elhatározását? Azért menekült el, hogy hazája kultúrájának így tegyen igazi szolgálatot? Feladta önmagát és saját meggyőződését? Választása kényszerűségből, esetleg meghasonlásból eredt? Megrögzött, örökös peregrinusnak kell tartanunk? Valamilyen ismeretlen félelem tartotta távol Erdélytől? Véletlen szerencse mosolygott rá, amelyet ki is használt? Erre az életre volt predesztinálva? Vagy az egész történetet elegendő egyszerűen külföldi munkavállalásként szemlélni, és szó sincs itt semmiféle kulturális indíttatású kivándorlásról?

A feltett kérdésekre nem tudok választ adni. Elképzelhető, hogy ezek örökre nyitottak és felelet nélküliek maradnak. A jelenség mindazonáltal figyelemreméltó, és talán érdemes rajta alaposabban is elgondolkodni, hátha egy lehetséges kora újkori értelmiségi életútmodell alapjául szolgálhat. Ennek kidolgozásához persze számos kortárs és közel kortárs pályájának beható vizsgálata szükséges. Kezdeti lépésként azonban talán ennyi is elég, hogy megindulhasson a közös gondolkodás az emberi társadalom értelmiségi rétegére jellemző, feltételezhetően kulturális motiváltságú emigrálás jelenségéről.

KALMÁR GYÖRGY ÉLETE MINT MŰ*

A református teológus, filozófus, költő Kalmár György élete tipikus 18. századi protestáns karriertörténetnek indult. De nem lett az: művé vált, egyszerre részévé saját alkotásainak, s egyszerre önálló, elbeszélésre alkalmas, tehát tanulságos művé. Nem tudom másként nevezni: *kalandos* életét korábban – a rendelkezésemre álló adatok alapján – feldolgoztam.¹ A források alapján egy, az eszméihez szélsőségesen ragaszkodó extrém figura képe rajzolódik ki, aki műveiben és életmódjában is mindent alárendelt az általa több helyen hangoztatott célnak: a valóság legtökéletesebb megismerésének és legalaposabb leírásának. A világ – ami számára természetesen az Isten által teremtetett jelentette – részének tekintette önmagát, a megfigyelőt, az érzékelőt is, s erre a szerepére műveiben is reflektált. Tette mindezt a pietizmus eszméi szerint újragondolt protestáns teológiai hagyomány és két évszázad filozófiája, episztemológiája alapján.

Atipikusnak nevezem tehát élettörténetét – s megjegyzem, már kortársai is annak tartották –, mégis, paradox módon éppen ennek köszönheti neve fennmaradását, s a művei iránt az utóbbi időben megélénkült érdeklődést is. Atipikusan sikeres karrier tehát az övé.

Mi az, hogy mű (amivé Kalmár György élete válik)?

A kora újkori ismeretelméleti rendszerek szerint – függetlenül attól, hogy éppen racionalista vagy empirista kiindulóponttal bírnak-e – minden nyelvi aktusnak, megszólalásnak, szövegnek (megjegyzem: tehát a valamilyen elvek szerint bármikor irodalomnak tartott szövegcsoporthoz is) az érzékeléstől függetlenül létező valóság lehet csak az alapja, forrása. Az ilyen értelemben vett referencialitás természetesen nem egyezik a gyakran a modern irodalmi művek elemzése során feltételezettel, hiszen ez még kétségek nélküli.

De mit is értek ismeretelméleti rendszerek alatt? Nagyon leegyszerűsítve a következőről van szó: az általában Arisztotelészre (és ritkábban Platónra)

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ HEGEDÜS Béla, *Prodromus: Kalmár György (1726-?) világáról*, Bp., Argumentum, 2008 (Irodalomtörténeti füzetek, 164).

visszavezetett elmélet szerint van egyrészt a minket, embereket körülvevő érzékelhető, felfogható világ mint objektív valóság, másrészt van ennek valamiféle lenyomata az elménkben ideák formájában, s harmadrészt van a nyelv, amelynek segítségével – mivel társas lények vagyunk – gondolatainkat másokkal megoszthatjuk, majd – a Kalmár nyelvelméletére is nagy hatást gyakorló – Leibniz *cognitio symbolica*-elmélete szerint² az elménkbe került ideákkal is foglalkozunk. Egészen a 17. századig, a hagyományosan kora újkornak nevezett időszak kezdetéig senki sem kérdezett rá komolyabban a különböző ismeretelmélet szintek közti összefüggésekre, hogy pl. azok és az azok közti kapcsolat szükségszerűen olyan-e, amilyen, vagy, hogy az érzékelő-képessége (korabeli magyar kifejezéssel: az *érzékenysége*) az embernek vajon lehetővé teszi-e, hogy elménkben a minket körülvevő világról valóban teljes és tökéletes lenyomattal bírjunk, továbbá, hogy a nyelv által közvetített, korábban megszerzett tudás milyen viszonyban áll a közvetlen tapasztalás során megszerzettel. A rendelkezésünkre álló szavakat, kifejezéseket sokáig minden fenntartás nélkül tartották az adott ideák legtökéletesebb artikulált, értelmesen hangzó vagy olvasható megjelenésének.

A korban lezajló tudománytörténeti fordulat, amely legfontosabb céljának a valóság lehetőség szerint közvetlen, tehát megfigyelő és nem az auctoritas-elve szerinti megismerését tűzte ki célul, hamar szembetalálta magát a problémával, miszerint sem érzékelésünk (*érzékenységünk* vagy *érzékenységeink*), sem a nyelvünk nem igazán alkalmas feladata elvégzésére. Ez a felismerés lett az alapja mind a racionalizmust, mind az empirizmust idővel eluraló szkepticizmusnak, amely mindennek előtt a nyelvvel, nyelvekkel, mint eszközzel szembeni bizalmatlanságban nyilvánult meg.

Ezen felismerés következményeinek belátása és az azokon való felülemelkedés valójában csak a romantika kezdetén történik meg, hiszen nyilvánvaló, hogy az európai felvilágosodást mindvégig áthatotta egy optimista hozzáállás, amely abból indult ki, hogy a világ megismerésének legtökéletesebb eszköze az új tudomány, az új, immár számunkra, mai emberek számára is ismerős tudományágak. Annak, amit ma szépirodalomnak nevezünk, a korban, mivel nem verifikálható kijelentéseket tett a valóságról, morális alapon gyakran

² Leibniz elméletét a *Meditationes de cognitione, veritate, et ideis* című korai (1684) művében fejti ki először, majd továbbfejleszti azt az *Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache* című, kivételesen német nyelvű kései, csak halála után megjelent (1717) írásában. Mindkettő megjelent modern jegyzetelt kiadásban: Gottfried Wilhelm LEIBNIZ, *Zwei Aufsätze*, szerk. Uwe PÖRKSEN, jegyz. Uwe PÖRKSEN, Jürgen SCHIEWE, Stuttgart, Reclam, 1995. A Kalmárra gyakorolt hatásról: HEGEDÜS Béla, *Kalmár György nyelvelméletéről = Kolligátum: Tanulmányok a betvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 167–176.

rendkívül leértékelt szerep jutott, s ez a hozzáállás szintén csak a romantika kezdetével változott meg radikálisan.

A magyar irodalomtörténet-írás a 18. századi nyelvújítás (és valljuk be, valahol az irodalmi megújulás) fő ösztönzőjének hagyományosan azt a korabeli felismerést szokta tartani, miszerint a nyelv, a magyar anyanyelv egészében és mindenek előtt a közös – kulturális – nemzethez való tartozás jele. Ez az elképzelés a 18. század végén, a 19. század elején, figyelembe véve a magyar rendi társadalom elmaradottságát a nyugat-európaihoz képest, kétségkívül modern gondolatnak számított.

Ehhez képest kevésbé kutatott terület az ezt megelőző időszak előbbi szempontból még ideológiamentesnek nevezhető nyelvfelfogása, ritkán rendszerszerűen kifejtett nyelvelmélete vagy (nevezzük így:) nyelvszemlélete, amely szerint – igazodva az ismeretelméleti nézetekhez – a nyelv eszköz: funkciója szerint az érzékelés/érzékenység során elért megismerés elengedhetetlennek tartott, de kétségkívül nem tökéletes eszköze. S habár valóban megfigyelhető egy történelmi egymásutániság a nyelv mint eszköz konstrukcióból a nyelv mint a nemzet jele irányába, valójában a két szemlélet között semmilyen összefüggés nincs. Továbbá a hagyományos történeti leíró módszer nem veszi figyelembe azt az igen fontos eszme- és filozófiatörténeti folyamatot, amely során a locke-i alapú nyelvi szkepszist (amelynek egyértelmű terméke az Európát eluraló szótáríró-program) fölváltja a nyelvi figuralitáson alapuló anyanyelvelmélet. Pedig ennek a folyamatnak Magyarországon is van nyoma, s Kalmár műveit (mind az értekezőnek tarthatókat, mind pedig az irodalminak nevezhetőket) ebből a szempontból modellszerűnek kell tartanunk. Modellszerűnek, mert a fentebb ismertetett problémákra radikális választ ad a szerző mind életmodelljében, mind pedig műveiben. Kalmár az érzékeléssel (*érzékenységgel*) szembeni szkepszist teológiai alapon oldja fel, a kifejezhetőségre pedig nyelvelméleti rendszert dolgoz ki műveiben. Az általa talált megoldásokból pedig az következik, hogy nem élhetett másképp, mint tette, s nem írhatott mást, mint ami egész életében foglalkoztatta, saját műfaj-meghatározása szerint: *poema universalét*, amely nagy mű arra volt hivatott, hogy a másik, még nagyobb művet, az Isten által teremtetett, az érzékelhetőt a lehető legtökéletesebben leírja. S ennek a nagyobb műnek, s így saját művének is részévé vált maga Kalmár György is.

Kalmár György élete³*Tények*

Kalmár 1726-ban született a Pápa melletti Tapolcafőn református családban. Debrecenbe került a kollégiumba, ahol egy Szilágyi Sámuelről származó anekdota szerint korán felfigyeltek tehetségére. 1749-ben már Oxfordba tanult, ahol a következő évben disszerált, s megjelentetett exegetikai munkájával díjat is nyert. 1751-től 53-ig Londonban élt, s a héber nyelvvel kapcsolatos angol nyelvű publikációival angliai és új-angliai körökben is ismertségre tett szert. Ekkor publikálta a húsz évvel később megjelent világnyelv-tervezetének első felhívását angolul. 1754-ben azonban már Itáliát utazta körbe, majd egy rövid bécsi és tapolcafői tartózkodás után Erdélyen keresztül 1755-ben fél éves ott tartózkodásra Konstantinápolyba utazott. 1755-ben és 56 első felében bejárta Egyiptomot, felkereste a mai Haifa melletti Ptolemaist, eljutott Názáretbe, megmászta a Kármel-hegyet, majd Ciprus és Szmirna városának érintésével visszatért Konstantinápolyba. Újabb fél év után Bukaresten, Jászvásáron, Kijeven és Moszkván keresztül Szentpétervárra utazott, ahol Gábrriel metropolita, akit héber nyelvre oktatott, felajánlotta számára a héber tanszék vezetését a Nemesi Akadémián. Innen újabb fél év után 1757-ben érkezett haza Tapolcafőre. Első nagy útja tehát, tanulmányait is beleértve, nyolc évig tartott. Meglepő és feltűnő, hogy az ekkor még fiatal Kalmárt útja során katolikus főpapok, Közel-Keleten pedig angol és holland követek és konzulok, gazdag európai kereskedők támogatták.

1759-ben újra elindult, hogy a még Angliában vásárolt könyveit visszaszerezze. Ekkor publikálja Svájcban latin nyelvű héber grammatikáját. Második nagy útjának állomásai már nehezebben rekonstruálhatók: Strasbourgon keresztül Koppenhágába utazott. Tudható, hogy járt Königsbergben (ottani tartózkodásáról egyébként a filozófus Johann Georg Hamann is megemlékezett levelezésében, örültnek nevezve Kalmárt⁴), Halléban, Lipcsében, Breslauban, Varsóban majd ismét Jászvásáron. 1762-ben tért újra haza.

1767-ben ismét úton van: biztosan járt Jénában és Halléban, ahol héber grammatikáját ógörögül is megjelentette (ilyenből mindmáig kettő létezik), s annak kétszáz példányával Szentpétervárra ment, ahol újra felaján-

³ Kalmár György életét és a személyével kapcsolatban fennmaradt megjegyzéseket korábban hivatkozott könyvemben ismertetem és értelmeztem más szempontok szerint (v. ö. HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 26–99).

⁴ Johann Georg HAMANN, *Briefwechsel*, II, 1760–1769, hrsg. Walther ZIESEMER, Arthur HENKEL, o. O., Insel-Verlag, 1956, 98–99.; továbbá idézett könyvemben a források között: HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 140–142.

lották számára a Nemesi Akadémián a héber tanszék vezetését. Azt megint elutasítva visszatért Magyarországra.

A következő években jelentek meg legfontosabb és számára a nemzetközi ismertséget is megszerző munkái. 1770-ben Pozsonyban publikálta *Prodromus...* című magyar grammatikáját, amelynek mintegy függelékeként jelent meg a csaknem ötezer sornyi hexameteres magyar nyelvű költeménye, a *Valóságos Magyar ABC*, illetve az addigi utazásait összefoglaló *Post Scriptum* című műve.⁵ Itt jegyzem meg, hogy a *Valóságos Magyar ABC* cím nem azt jelenti, hogy az igazi, eredeti magyar abc (betűsor), hanem a kifejezés 'a valóságról magyarul szóló lexikon' jelentésben áll, s erre utal a Kalmár által megadott *Tesaurus Hungaricus* cím is. Művének célját maga így foglalja össze:

„Mindent, amit ezen szemeim megláttak a földön;
s mindent, amit ezen füleim hallottak akárhol;
s mindent, amit igen jól megkísérte az elmém;
mind azokat, mondom, ha lehet, meg kell nekem írnom.” (369)

1772-ben Berlinben, a híres filozófus, Johann Heinrich Lambert hathatós támogatásával adta ki latinul világnyelv-tervezetét, amit 1773-ban Rómában olaszul, majd 1774-ben Bécsben németül is megjelentetett.

Az egyre ismertebbé váló Kalmárról az 1770-es évektől kezdődően meglepő módon egyre kevesebb adat áll rendelkezésünkre, s későbbi munkái is rendre kéziratban maradnak, köztük a nyelvelméleti rendszere szempontjából legfontosabb, a *Magyar Merkúrius* is, amely a magyar nyelv tudományok művelésére való alkalmasságát vizsgálja. Az utolsó vele kapcsolatos adatunk 1781-ből származik. Maig nem tudni, hogy mikor és hol halt meg.

A személy

Kalmár személyéről elég sok magyar és külföldi kortárs visszaemlékezés, gúnyvers maradt fent, és ezekből – függetlenül attól, hogy hogyan értékeli műveit – egy meglehetősen külön figura alakja rajzolódik ki. A jellemzések alapján (súlyozva az említett tulajdonságok gyakorisága szerint), Kalmár rendkívül sok nyelven tudott, még nyomtatásban meg sem jelent, sőt meg sem írt munkáit is jól fejben tartotta, és azokról, de csak azokról hajlandó volt beszélgetni, vitázni, mert amúgy teljesen hallgatag volt.

Nagyon igénytelen volt: ruhája szakadt és koszos, parókája zsíros (erről szinte mindenki írt), kalapja vásári portéka, fogazata hiányos. Minden

⁵ A teljes mű leírása: *Prodromus idiomatis Scythico-Mogorico-Chuno-(seu, Hunno)-Avarici, sive Adparatus Criticus ad Linguam Hungaricam, adcedit Lex Poetica [...], item Poema Hungaricum de Statu Homini integro et corrupto [...], deinde Mantissae loco, ex Itinerario XX. annorum...*, Pozsony, 1770. A *Valóságos Magyar ABC* a 204., míg a *Post Scriptum* a 386. oldalon kezdődik.

bizonynal alkoholista volt, és mindemellett bármikor kapható a megbotránkoztató bujálkodásra. Ráadásul még a neki juttatott adományokkal – amelyekkel utazásait finanszírozta – sem tudott elszámolni. Levelezésben dokumentált példa van arra, hogy egy jeles német tudós, Abraham Penzel, aki Kalmár műveit ismerte, mikor életében először személyesen találkozott azzal a „csavargóval”, nem hitte el, hogy az ugyanaz a személy, mint aki a nagyra becsült műveket írta. Ráadásul ez a csavargó Johann Heinrich Lambertre, a híres berlini filozófusra, mint pártfogójára hivatkozott, akit erről gyorsan levélben figyelmeztet. Lambert válaszában megnyugtatta, vagy talán inkább meghökkentette Penzelt: a leírás alapján az a csavargó csak Kalmár György, a híres nyelvész lehetett, s valóban, berlini tartózkodása alatt is igen sok probléma volt a figurával. Mindemellett megjegyzi azt is, hogy ez a furcsa Kalmár az, aki Leibniz nyelvelméleti munkásságát az egyedül megfelelő módon továbbfejlesztette.⁶

A kortársak személyes találkozásain alapuló jellemkép – főleg Kazinczy igazán riasztó leírása nyomán⁷ – a következő évszázadokban persze tovább színesedett, s így lett belőle egy álmodozó, a külvilággal mit sem törődő paranoidás őrült, akit Weöres Sándor végül szadista verőlegényekhez hasonlít.⁸

Kalmár életvitelével természetesen kizárta magát mind a kortárs nemzetközi (jórészt intézményesült), s mind a magyar (intézményesülés alatt álló) tudományos, irodalmi közéletből, de egy botrányos ügye miatt még a református egyházi hierarchiában sem kaphatott szerepet. Tagadhatatlan azonban, hogy személyének különössége hatással volt és mindmáig hatással van művei értelmezésére, mintegy részévé válva és együtt fejlődve azok történeti kontextusával.

Weöres Sándor közel négy évtizeddel ezelőtti újrafelfedezése a *Három veréb hat szemmel* antológiában megsejtett valamit, de alapvetően rossz irányt jelölt ki a Kalmár-értelmezés számára. Szerinte a művekhez a kulcs Kalmár *őrülete*; ebből következőleg nem szükséges rendszert keresni pl. a legfontosabb

⁶ A Kalmár személyével foglalkozó szövegeket a Penzel-Lambert-levelezéssel együtt könyvemben tettem közzé a források pontos megadásával: HEGEDÜS, *Prodromus...*, i. m., 142–147.

⁷ Kazinczy 1781-ben vagy 1783-ban találkozott Budán Kalmárral, akit ijesztő ruházata alapján elsőre csavargónak tartott. A találkozást többször és többféleképpen írta meg. Az egyes szövegváltozatok kritikai kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Nyomda, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei. Első Osztály. Eredeti Művek), 50–52, 172, 320, 491–492, 588–589, 752–754. A magyar irodalomtörténetben sokáig Kazinczy jellemzése volt az alapja a Kalmár személyét és műveit érintő leírásoknak.

⁸ „Még hazafisága is szadista, mint valami hivatalos spiclinek, vagy keretlegénynek.” *Három veréb hat szemmel: Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, II, összeáll., s. a. r., jegyz. és utószó WEÖRES Sándor, Bp., Magvető, 1982, 2. kiadás, 137.

műben, a *Valóságos Magyar ABC* hexameterfolyamában sem, hiszen az nem függetleníthető a szerzői szándéktól – ami a feltételezett örület miatt nem is rekonstruálható –, s tulajdonképpen nem is értelmezhető.⁹

Önreflexiók

Az utazás

Kalmár György gyakorlatilag az egész életét úton töltötte. Ehhez képest elsőre talán meglepő, hogy milyen keveset írt közvetlen úti tapasztalatairól, s önmagáról mint utazóról. A *Valóságos Magyar ABC*-hez csatolt csaknem ezersornyi hexameterből álló *Post Scriptum* befejező részében lezárva a teljes könyvet, tehát a grammatikát, a *Valóságos Magyar ABC*-t és *Post Scriptum*ot is, meglepő módon azonosul egymással Kalmár György személye és a szerző:

„Menj, Postám, amit adtam a szádba, füledbe, kezedbe,
azzal el. E' kis *adósságot* mostan lefizetvén,
a menedék levelet hozz'd el; nálok ne maradjon.
A többit 's megadom, mondd meg, ha éltet az ISTEN.
Szívemből kettős köszönettemet írom azonban.
S tudják meg, hogy erős szeretettel *lángal a szívem*
hozzájok: nyilván van e' *Kalmár György Leveléből*.” (421–422)

A „levél” kifejezéssel utal az egész mű címére: a *Prodromusra*. Úgy tűnik, mintha tisztában lenne az őt ért vádakkal, ezért magyaráz, de nem mentegetőzik. Ahogy Kalmár fogalmaz: „Mást hogy az erkölcs vi'sgálója tehessen igazzá”, tehát ahhoz, hogy a megfigyelő hatására valaki igazzá válhasson, ahhoz előbb a vizsgálónak, a megfigyelőnek azonosulnia kell a másikkal, a nem-igazakkal:

„minek utánna *magát alkalmaztatta* kiváltkép'
egy kevés álnoksággal, *igaznak ürügyivel* ugymint,¹⁰
mind a sz-r-lm-shez, s *színeshez*, ugy a hazughoz;
mind a kevélykéhez, s *borzóhoz*, színt'ugy egyébhez;
mintha sz-r-lm-s, hazug és színes volna, kevély is;
s mintha a részegségre, egyébre 's, hajlana ő is.” (425–426)

Veszélyes vállalkozás ez, s nem biztos, hogy „megszenteli Isten az eszközt”. Veszélyes lehet még azt kiírni is, amihez látszólag hasonul az ember, így lesz a szerelmesből a szövegben sz-r-lm-s, s máshol a barátból

⁹ Weöres Sándor meghökkentő, de egyben figyelemreméltó elemzése: *Uo.*, 133–140.; szövegközlés: *Uo.*, 124–133.

¹⁰ Kalmár György jegyzete ehhez a sorhoz: „Valónak tettetvén a dolgot: magát színlelvén olyannak, mint más.”

b-r-t. De veszélyes azért is, mert ha meg is szenteli Isten az eszközt, a kísértések miatt a gyarló ember nem biztos, hogy megmarad csupán esz-köznek; az erkölcs vizsgálója önmaga vizsgálójává válhat rossz esetben:

„S látni sok erkölcsöt könnyű; de igen *veszedelmes!*

Szenved a *száj'd, orrod, nyelved, füled, inyed, a szíved 's!*

fáj a *szemed! A kezed* sértődik! s ütközik a *láb!*

Élete 's embernek sokszor van *tárva* veszélyre.

Tisztessége szegénynek igen hánykodik a *hab közt!*” (424)

Az utazó tehát folyamatosan érzékel, tapasztal, gyűjt, hiszen bizonyos fokig kívülálló. De csak ez a feltételezett kívülállósága különbözteti meg a megfigyelőtől. Hiszen a *Post Scriptum* egyik hasonlata a következőképpen fogalmaz: úgy lehet elképzelni, mármint az érzékeny-megfigyelőt, mint „valamelj fácskát közepén a-sebes folyamatnak.” Azért meglepő és talán megvilágító ez a hasonlat, mert a megfigyelő, az utazó egy statikus ponthoz hasonul. Elkerülhetetlen, hogy azzá váljon bizonyos fokig, ami elúszik mellette vagy megakad benne:

„Mindenféle *szemét, giz-gaz* s *dög* megakad abba;

s környüle megmaradand; míg *az ár el nem viszi* onnan.” (416)

S mivel a *Valóságos Magyar ABC* első 1240 sorában megírt nagy himnlő-allegória alapján az emberiség mind lelkileg, mind testileg korrumpálódott a bűnbeesés miatt, a világot, a valóságot tudatosan megfigyelő és rögzíteni akaró személy éppen az önmaga számára feltételezett és fenntartott üdv-történeti szerepe miatt az őt szemlélők számára jut el a külső és belső romlottság egy olyan fokára, amely személyét emlékezetessé és példaszerűvé teszi.

Kalmár György megfigyelő, érzékelő figurája így egyidejűleg jelenti azt – az ő kifejezésével élve – valóságos személyt íróként és nagy művének főszereplőjeként, aki számára csaknem hatezer sor hexameter publikálása miatt várja a felmentő levelet, ítéletet, bár aki – meggyőződése alapján – azt már pietista értelemben vett újjászületése során, éppen megfigyelővé válásával, az ember számára elérhető legtökéletesebb érzékelőképesség/*érzékenység* elérésével egy számára fontosabb helyről már rég megkapta.

APÁK ÉS FIÚK A SZÉKI GRÓF TELEKI CSALÁDBAN

1700–1841 *

Az történet- és irodalomtörténetírás bizonyos életutakat ismertebbé tesz, illetőleg az életutak egyes mozzanatait hagyományozza későbbi korokra. A társadalmi együttműködés sajátos változataira derül fény a családi kapcsolatok eredményességének tanulmányozásakor, és gyakorta az egyéni teljesítmény mögött egy egész család nemzedékek életidején át ható tevékenysége áll.

A széki gróf Teleki család férfi tagjai a 17. század végétől jelentős szerepet vittek a magyarok történelmében. A család egyik ága római szent birodalmi grófságot is nyert, aminek révén például ifjú tagjai bázeli tanulmányévük idején (Sámuel, József és Ádám 1759/60-ban) külföldön is kitüntetett figyelemben részesültek. Hasonló különleges bánásmódot tapasztalhatott gróf Teleki József Lipót császár frankfurti „coronatiója” alkalmával (1790. szept. 30).

A család áldozott a szellemileg igényes életformára és általában a kultúrára. Anyagi helyzetét Teleki Mihály alapozta meg. Ágainak és tagjainak összetartása, kultúrapártolása számos kutató érdeklődését felkeltette az utóbbi kétszáz év során.¹ A nevelés is meghatározott koncepció szerint zajlott ennek a magyarországi és erdélyi történelemben oly jelentős családnak tudatosan hagyományőrző nemzedékeiben. (Itt jegyezzük meg, hogy az ifjú nősülésétől kezdve számított gazdaságilag és jogilag önállónak a kor erdélyi rendi körülményei között.)

A tudomány elméleti vonatkozásai és konkrét hasznosíthatósága egyaránt foglalkoztatták a Teleki család több tagját, elég itt széki gróf Teleki József

* A tanulmány az OTKA 83521 számú pályázatának támogatásával készült.

¹ E kutatók sorában az elsőek közé tartozik az inkább szépirodaként és fordítóként ismert Kazinczy Ferenc is; az általa bizonyára a könyvgyűjteménye és politikai funkciói miatt tisztelt Teleki Sámuel kedvében igyekezett járni, amikor – sok anyaggyűjtés, konzultáció után – megírta *A bajdan Garázda -, ma már Széki gróf Teleki-báz, leágazása* című családtörténeti tanulmányát (ez Kassán jelent meg 1831-ben). Az előkelő származást és a politikai, illetőleg kulturális megvalósításokat hangsúlyozza. A család tudományos teljesítményével Bajza József foglalkozott. *BAJZA József, A Telekiek tudományos hatása*, A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (VII.), Buda, 1846.

(1738–1796) francia nyelvű tudományos kiadványaira, Teleki Sámuel (1739–1822) könyv- és gemmagyűjteményére, fia, ifj. Teleki Domokos (1773–1798) bécsi egyetemi bizonylataira és útleírására, Teleki Ádám (1740–1792) *Cid*-fordítására, Teleki László (1764–1821) nyelvtudományi értekezésére, tragikusan elhunyt tudós politikus fia, László (1811–1861) drámájára, *A kegyenc*re utalnunk.

A vizsgált korszakban sem Erdély, sem Magyarország nem rendelkezett kellő gazdasági és politikai önállósággal ahhoz, hogy saját értelmiséget hosszú távú politikai feladatokkal megbízhasson. Kérdés, hogy e családban felhalmozódott tudásra, cselekvőkészségre igényt tartott-e a Habsburg Birodalom kormányzata. A továbbiakban a család egyes fiútagjai pályára készítésének illetőleg életútjának felidézésével, a tények értelmezésével keresem bizonyos – az irodalomtörténet kontextusának is tekinthető – „karrieresemények” jelentéseit.

1. Az erdélyi vármegye világában

A jéllárva

Teleki Pál (1677–1731) nagyenyedi évek után külföldön tanult. 1695–1699 között az odera-frankfurti, franekeri és marburgi egyetemet látogatta, eljutott Berlinbe, Hágába, Londonba, Oxfordba, Gloucesterbe, Cambridgebe, Párizsba és Svájcba is. Hazatérve politikai szerepet is vállalt, 1709-ben csatlakozott II. Rákóczi Ferenc környezetéhez, ettől az évtől kezdve a kolozsvári Református Kollégiumnak főgondnoka lett.² Apja, Teleki Mihály (1634?–1690) ekkor már nem volt az élők sorában, anyja adott instrukciót útra kelő fiának, amely szerint Pál abban jelölte meg egyetlen célját, hogy bölcsességet keressen. Ezt pedig három távlatnak kellett alárendelnie: hazája, a református egyház és atyja házának szolgálatára kellett magát alkalmassá tennie.³

Teleki Pál szüleihez szóló leveleit más peregrinusokéival együtt Keserű Bálint rendezte sajtó alá, e kutatásokat a későbbiekben Font Zsuzsa értelmezte a pietizmus kelet-európai terjedését vizsgálva, rámutatva az akadémiták kultúraközvetítő érdemeire. Hadd mutassuk be a nevelés formáját konkrét példával: apa hiányában milyen nevelői eljárásokhoz folyamodik a családi ambíciókat képviselő özvegy édesanya. Amikor veszélyt sejt és kevésnek érzi saját levélbeli meggyőző erejét, megszólít egy férfi rokont, hogy fiát a

² Vö. FONT Zsuzsa, *Utószó = Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok. 1695–1700.* Szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 3), 411–424.; SZABÓ Miklós–TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4.) 2258. tétel.

³ FONT Zsuzsa, *i. m.*, 7–8.

családban elvárt engedelmességre (ebben az esetben a külföldi tanulmányútra mellé rendelt kísérővel, Zalányi Boldizsárral való viszálkodás megszüntetésére) intse.⁴ Teleki Pál levelei odera-frankfurti tanulmányai kezdetén a tandíjról, szállás és menza-költségekről szólnak, és kísérője által tánctanárra, az inas új divatú libériájára fordított összegekről; ekkor azonban enyedi professzora, Pápai Páriz Ferenc szigorú hangon szorítja rá tanulmányai tényleges, tudományterületenként ellenőrizhető céljára.⁵

Erdélybe hazatérve Teleki Pál családot alapított, mint birtokos nemes a Kolozsvárhoz közeli Kendilónán rendezkedett be. Ez a művelt ember egyébként, akinek emlékezetét Csepregi Turkovitz Ferenc gyászbeszéde is őrzi⁶ többre volt hivatott, mint amennyit a korabeli zavaros erdélyi viszonyok között megvalósíthatott.

A tudós férj

Teleki József grófról, Teleki Pál testvéréről, Bethlen Kata második férjéről (1722 és 1732 között) itt annyit jegyzünk meg, hogy 1727-ben Fehér megye főispánja volt, a marosvásárhelyi kollégium gondnoka, és hogy jelentős könyvtára az enyedi kollégiumba került.⁷

A kendilónai költő

Folytatva a külföldi tanulmányokba vetett családi reménységet, Teleki Pál feleségével, Vay Judittal nagyralátó terveket szőtt fiúkkal, Ádámmal (1703–1769) kapcsolatban. Megpróbált neki külföldi, felsőbb tanulmányokra összpontosító tanulmányi esztendőket kigazdálkodni a családi költségvetésből, hiszen a megszerzett ösztöndíj csak magukat a hallei tanulmányokat biztosította. Az apa levélbeli kifakadása azonban keserű csalódottságra utal (humán- és természettudományokhoz, idegennyelv-tanuláshoz fűzött családi remények mentek füstbe a levél szerint): „Halaban is az időt tellyesseggel haszontalanul töltöttetek Scientiis nec in Lingvis, többire semmit sem tanultatok...”⁸

⁴ „Szomorúan értettem, hogy Zalányi urammal kegyelmetek visszalkodott, vetek ő kegyelmétül, hogy haladatlanokdiki Kegyelmed engedelmeskedgyék azmenyiben lehet, mindazaltal maga betsülletit előtte visellye, adott Isten kegyelmednek erőtt s ertelmzett tsendesseggel s hol kemenyseggel moderallya kegyelmed maga dolgait”. Teleki Mihály Teleki Pálnak Kővár, 1695. szept. 29. FONT Zsuzsa, *i. m.*, 22.

⁵ Pápai Páriz Ferenc levele Teleki Pálnak 1695. november 10. FONT Zsuzsa, *i. m.*, 32.

⁶ *Laudatio funebris, in exequiis ill. dni Pauli com. Teleki de Szék... abita a. d. XIII. kal. Decemb.* Hely n., 1731.

⁷ Teleki József könyvgyűjteménye jegyzékének rekonstrukciójával 18. századi katalógusok alapján jelenleg Rácz Emese foglalkozik.

⁸ Teleki Pál fiának, Kendilóna, 1723. június 27., idézi FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 150. MTAK Mf. 148

Ez a Teleki Ádám (akit az egyszerűség kedvéért idősnak nevezünk) egy Teleki József nevű családtaggal egy időben tanult Halléban.⁹ 1723-ban azonosítható aláírása az egyetem matrikulájában. Tanulmányai során szerzett ugyan diplomát, de ha pályáját megvizsgáljuk, nem látjuk nyomát a tudományokhoz való szenvedélyes vonzódásnak. A grand tour-t Nyugat-Európában megtevő nemes nem váltotta tehát be szüleinek, főleg apjának a magas funkcionárius-ság elérésére vonatkozó reményeit. Erős Ágost szász választófejedelem és lengyel király drezdai udvarába való továbbutazását Font Zsuzsa nemcsak az idegennyelv-ismeret, hanem a tudományos ambíció hiányával is magyarázza.¹⁰ Boldogtalan első házassága (Wesselényi Zsuzsánnával), megözvegyülése, elhúzódó birtokpereit, az ezektől nem független politikai intrikák (amelyek szerint rákócziánus lett volna), a számára egyre riasztóbb közeleti elvárások (vármegyegyűlések) visszahúzódnak. Tény, hogy kendilónai birtokán hosszabb-rövidebb időre otthonra leltek kimagasló tehetségű tanult emberek is; a református elit tagjai közül Sófalvi József filozófus az ő alumna volt, Bodoki József tudós pap fiának, Ádámnak lett egyik kísérője nyugat-európai tanulmányútján, de említhetjük a Kendilónán időzők közt Pánczél Sámuel matematikust is, és a sor folytatható). Közelségük bizonyára nem maradt hatástalan a cseperedő gyermekekre.

Politikusként Teleki Ádám nem vált ismertté, de mecénásként és szerzőként sem. Hogy elhárítsa a Rákóczi Józsefhez húzás vádját, sőt az udvar iránti lojalitását bizonyítsa, hadi szolgálatot vállalt a császári seregben: 300 lovast felügyelő óbester lett az 1730-as évek végén Esterházy ezredében¹¹ – tudjuk meg a róla szóló temetési prédikációból. Egészségi okok kényszerítették az onnan való hazatérésre. Gyermekei tényleges felügyelete fölött anyja (Vay Kata) és felesége (Wesselényi Zsuzsa majd Thoroczkay Klára) vitatkozott. A református egyház e világi tisztségviselőjének legkedvesebb elfoglaltsága végül a versírás, a verses (családi) sorsanalízis lett. (Autoriter anyját alig egy évvel élte túl.)

A Cid-fordító

Egyetlen felnőtt kort megélt fiát, a második házasságából, Thoroczkai Klárától született ifj. Teleki Ádámot (1740–1792), a fiúutód nélkül elhunyt, tehetséges közigazgatási szakembert – levelezésük hangneméből ítélve – Teleki Ádám szigorúan nevelte.

⁹ Vö. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek...*, i. m., 175.

¹⁰ FONT Zsuzsa, *Erdélyiek...*, i. m., 150.

¹¹ Az életrajzi adatok többsége a róla szóló temetési prédikációból való.

A közeli sárdi és celnai Teleki birtokokról nem volt nehéz a magyarigeni tudós pap, Bod Péter nyomába szegődni tanítványul és láthatjuk: ifj. Teleki Ádám a tanulást kedvelte, sőt Bod javaslatára kollégiumba kíváncszott, tanítója szerint mehetett is volna:

„Az Igeni nagy pap azt mondotta, hogy ha én nem tanulok, édes Atyám uramat is a Nagy Tarisnyájába teszi mert nem jól tanítottatott engemet (...) Édes atyám Uram mindent küldök pipát valamit egyebetis akkármit mindent küldök, tsak külgyen Apámuramis valamit, az én könyvemet az abecemet a több könyvemetis mind külgyele; a portékámotis ezzel vagyok Nagyságodnak Engedelmes fiatskája alázatos szolgája G. Teleki Adámka.”¹²

Külföldi tanulmányokra az általa megerősített alumniát is igénybe véve elengedi fiát, de lakodalmára 1766-ban a következőt írja id. Teleki Ádám, jelezve a polgári hivatalnokkal szemben támasztott műveltségbeli elvárásokat és a tudomány terjedésétől várható társadalmi változásokat:

„(...) Boldog ország a' melly bővös Tudosokkal,
Tanult, s experiált, szép drága ifjakkal,
Igazság ott fénlik kívánt áldásokkal
Egy mást kedveltető mulatozásokkal

Illy igaz Hivekkel Ország dicsekedik
Hól drága ifjakkal ragyog, és tündöklük
Készült bölcseséggel vigan bővölködik
Rendes szép Nymphával meg is párosodik.

Igy édes fiamat ajánlom Hazámnak
Két magyar nemzetből álló szép Országnek
Régi nemességgel fénlő Oszlopoknak
Ottan igazgató Hiv Patronusoknak...”¹³

Az örömapa nem volt sem politikus, sem praktikus alkat. Elképzelése elvileg azonban megfelelt Bod Péterének, amennyiben a nagy műveltséget és utazásokban tapasztalatot szerzett, majd hazájukban családot alapító ifjakban látta az ország (Erdély és Magyarország) jövője garanciáját; nemes és protestáns személyekre gondolt. A széki Teleki családnak ez az ága a kolozsvári Református Kollégium patrónusának számított. Ifj. Teleki Ádám

¹² A Teleki levelek között datálatlan cédula kb. 1741-ből való. Kolozsvár Állami Levéltár, Kendilónai Teleki anyag.

¹³ Kézirata: Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms 4639.

nehezen megszerzett bécsi útlevéllal 1759-ben indult unokatestvéreivel, Józseffel és Sámuellel együtt külhoni tanulmányokra. Egy bazeli és egy leideni év után hívták haza szülei; stúdiumait nem fejezhette be. Róla írta apja Pécelre Ráday Gedeonnak 1761 augusztus 13-án:

„Édes fiam felől is írhatom az Urnak kedves öcsém Uramnak hogy Isten kegyelméből már Lejdából Bruxel felé Károly Hertzeghez, a Hágában lévő ö Felsége követtyének recommendatiójából szerencsésen meg indult, ki is ottan sokáig nem mulatván, hanem onnét le felé indul, és tudom hogy az Urnál kedves Öcsém Uramnál maga atyafiságos kötelességét teszi s el sem mulattya.”¹⁴

A nagycsaládi összetartást a napirenden levő birtokperek, olykor egyéb sérelmek zavarták meg. Az apa hivatali ügyei miatt sokat volt távol, fiát nem sokszor látogatta. Tanulmányaiból hazatért fia házasságkötését ellenezte (pontosabban azt, hogy a Wesselényi családnak ugyanabból az ágából választott párt magának, amelyből valaha ő maga). Az esküvői versbe foglalt, egy szabadságlevéllel felérő nyilatkozata intelem, a családapai felelősség tradíciójának hangsúlyozása:

„Ez Praeambulomot utána forgatom
Pennámat Fiamhoz oktatta bocsáttom,
Eszmélkedgyél hát fel, így nem okoztatom,
Attyai tisztemnek rendit így alkotom.”

Az ellenzett ara, ifj. Teleki Ádámné Wesselényi Mária egyébként mint egy kegyességi mű fordítója írta be nevét a művelt asszonyok és a magyar írók sorába.¹⁵ Szellemi hatását inkább lánya, Mária kultúrapártolásán mérhetjük le.

Pályája alakulását tekintve ifj. Teleki Ádám bizonyára sokat köszönhetett a külföldi stúdiumnak – ha csak az alpműveltséget, idegennyelv-ismeretet, munkaszervezési rátermettséget vesszük is figyelembe. Évek múlva a református iskolavezetés még számon is kérte tőle elmaradt írásbeli szakmai beszámolóját, a felkérésre határozottan és némi ingerültséggel válaszolt. Munkásságát egyébként értékelte Habsburg József, Mária Terézia császárkirálynő társuralkodója; Erdélybe látogatása (1773) után jelentősebb adminisztratív felelősséggel ruházta fel, a császári és királyi felség aranykulcsos hívévé és Kővár vidéke főkapitányává tette. Később, II. József uralkodásakor Teleki Ádámot királyi biztosnak nevezték ki a kolozsvári kerületbe, aztán Belső-Szolnok és Doboka vármegye főispánja, Kolozs, Torda és Közép-

¹⁴ *Gróf Teleki Ádám levelei Ráday Gedeonhoz.* 24505. Ráday Levéltár, Budapest.

¹⁵ *Szüntelen való örvendezésnek mestersége*, SARASA Alfonz művének fordítása WESSELÉNYI Máriától, Református Collégium, Kolozsvár, 1784.

Szolnok vármegye adminisztrátora lett. Főleg apja halála után bontakozott ki karrierje. A jelentős közéleti szerepekre emelt ember családi kötöttségei erősek voltak: a nyomtatásig vitte a családi emlékezet fenntartására irányuló elhatározását; elhunyt gyermekei emlékére gyászkönyvet nyomtattatott. Apjának is emléket állít a kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1775-ben megjelent, *Halotti tanítások* című könyvvel, a gyászbeszédek gyűjteményével. (Ebbe ő maga nem írt, bár a családban ilyesmire is volt példa, Teleki László gróf apja gróf Teleki József búcsúztatására is vállalkozott akkurátus versekben). Corneille francia nyelvű eredeti drámájából készült, verses *Cid*-fordítását a Református Kollégium nyomdájában meg is jelentette¹⁶ (bemutatásáról nincsen tudomásunk).

2. Terjeszkedés Magyarország felé

A koronaőr

A Telekiek fontosnak tartották a társadalmi viselkedés formáit, az idősebb családtagok iránti tisztelet kifejezését mindenek előtt. id. Teleki Ádám Ráday Gedeonnak írta 1761. augusztus 13-án: „Gróf Teleki József Öcsém Uram Erdélyben való bé jövetelét is értettem, de én bizony nem láttam, nálam nem is volt, ebből már az Úr kedves Öcsém Uram is maga Uri Prudentiája szerint az igaz Atyafiságnak observatióját által láthatja etc.”¹⁷

A levélben rosszkedvűen aposztrofált rokon, gróf Teleki László fia, Teleki József római szent birodalmi gróf, a névegyezések miatt leginkább „a koronaőr”-ként említett művelt politikus és mecénás. Személyével többen foglalkoztak, különösen azóta, hogy útinaplója nyomtatásban is hozzáférhető.¹⁸ Magának a grófnak a korszak egészéhez való viszonya érdekelte a kérdéssel és a naplóval részletesen foglalkozó Krusché Emilt, majd Tolnai Gábort illetve F. Csanak Dórát. Ez utóbbi doktori disszertációjában hagyományörzőként, egyszersmind felvilágosult gondolkodóként, a felvilágosodás eszméinek terjesztőjeként ábrázolja.

¹⁶ *Czid*, KORNEILLE Péter munkájából fordította TELEKI Ádám, Kolozsvár, 1773.

¹⁷ *Gróf Teleki Ádám levelei Ráday Gedeonhoz*. 24505. Ráday Levéltár, Budapest.

¹⁸ Olyan jelentőséget tulajdonít e naplónak (amely franciára lefordítva is megjelent Tolnai Gábornak köszönhetően) Otto Spiess (1878-1966) matematikátörténész, a Bernoulli család monográfusa, hogy külön kötetet szentelt Bázelyra vonatkozó részének vö. Otto SPIESS, *Basel anno 1760 nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki*, Basel, Birkhäuser, 1936.

Apja, Teleki László (1710–1778) erdélyi kormányzékai főtanácsos volt, a magyar irodalom számára azért is figyelemre méltó alak, mert támogatta árva Bethlen Katát. A szülőpár nehezen fogadta el Teleki József továbbtanulási tervét. (Pál fiúk ugyanis külföldi stúdiumait abbahagyta, idegenben hunyt el viszonylag korán.) Teleki Józsefnek családja csupán két esztendőnyi külföldi tartózkodást tett lehetővé, nem többet; ezzel megakadályozták, hogy a természettudományok iránt érdeklődő és tehetséges fiú Bazel és Párizs után Leidenben is képezhesse magát. Egyébként útra kelése előtt menyasszonyt választanak neki a magyarországi birtokos kisasszony, Róth Johanna személyében, és Erdélybe való hazatértekor szinte siettetik házasságkötését. 1761-ben érkezik haza; 1762 márciusában már hívogatják a rokonságot a lakodalomba.¹⁹

Mi volt a család célja a neveléssel s felnövekvése, tanulása folyamatában hogyan alakított ezen maga a főrangú discipulus? Összhangban volt-e felkészülése, tudása azzal, amit végül is mint közhasznú feladatot a bécsi kormány rábízott? Volt-e külön erdélyi vagy magyar tanulási célja – volt-e saját tudományos ambíciója, és ha volt, sikerült-e hajlamait meg is valósítania? Egymással összefüggő kérdések, amelyekre egyetlen tanulmány nem is adhat választ.

Az ifjú gróf nevelésére a Teleki család hagyományai szerint különös gondot fordítottak szülei, a protestáns egyház világi támogatójának számító művelt házaspár, Teleki László és Ráday Eszter. Tizenöt gyermekük közül tizenegy nem érte meg a felnőtt kort, Pál külföldön tanult, de a hadsereghez szökött és korán meghalt, Eszter fiatalon elvesztette látását, ő sem élt sokáig akárcsak testvére, László. Teleki József ifjú gróf losonci tanulóéveiről fia, László német nyelvű írásából tudunk meg adatokat. Hétéves korában került Losoncra Kármán András iskolaalapító igazgató, az Utrechtben, Leidenben, Boroszlón képzett tanár keze alá testvéreivel, Pállal és Lászlóval; Kármántól teológiát, logikát, történelmet és matematikát tanult a dunántúli református egyházkerület hatosztályos gimnáziumában.²⁰ Keresztúri János, Vámosi János és Bátorkeszi József nevelőket említi F. Csanak Dóra, a család elkötelezett kutatója, de nem sikerül kilétükről többet kiderítenie. Megállapítja, továbbá, hogy 1748 és 1753 között Teleki József Erdélyben, magánúton tanult tovább.²¹ Első komolyabb tanára Bod Péter volt, aki az enyedi Református Kollé-

¹⁹ Vö. *Teleki Klára levele Ráday Gedeonnak Szebenből 1762. március 5., Ráday Levéltár, Ráday Gedeon levelezése 2557.*

²⁰ Ladislaus TELEKI, *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék*, Gedruckt mit Hochmeisterschen Schriften, Hermannstadt, 1800, 110., és Siebenbürgische Quartalschrift, 1801, 11–140.

²¹ F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán: Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Bp., Akadémiai, 1983, 18.

giumban végzett stúdiumai után maga is külföldön tanult (Leidenben az 1730-as években). Bod Bethlen Kata pártfogoltja volt, az ifjú növendék apja pedig e grófi patróna legfőbb támogatója, a Teleki családdal való pereskedésében is támasza. „Méltóságos Széki Teleki László római szent birodalmi gróf azt vette elméjébe, hogy József fiát, egy igen szép tehetségű ifjút, hozzám hozva, Igenben, a teológiai és történelmi tudományokban képeztesse. Sokáig állottam ellen érvekkel ennek a szándéknak, de midőn céljától nem akart eltérni, és azonkívül méltóságos pártfogónőm is hathatósan sürgette ezt, beleegyeztem. Így ő az 1753. év június 26. napján Igenbe jött. Szállást az iskolában és az iskolamester házában, étkezést és oktatást nálam nyert. Ő egyszerre tanulta a francia és a német nyelveket és a mennyiségtant a Magdeburg Frigyes Károly pomeraniai greifswaldi jeles ifjú vezetése mellett.” – olvasható Bod Péter *Önéletírásában*.²²

1753. június 26-án költözött az ifjú tanítvány a tudós Bod közelébe, Magyarigenbe, nem is egyedül, hanem ekkori tanárával, egy strassburgi illetőségű fiatalemberrel, az ekkoriban Erdélyben tartózkodó Magdeburg Károllyal, a későbbi katonatiszttel, aki Siskovits kíséretéből választott fia mellé Teleki László. Magdeburg matematikára, történelemre, német nyelvre,²³ és bizonyára franciára is oktatta Teleki Józsefet. A rendszeres tanulmányokra Bazelban kívánt felkészülni – abban az időben ott a német és a francia nyelv társaságbeli használatára egyaránt volt példa. Bodtól vallástudományi és egyháztörténeti alapismereteket sajátíthatott el napi két órában, bár a tudós pap elfoglaltsága miatt ez néha el is maradt; de leginkább tudományos igényességet, kritikai szemléletet, tudós szolidaritást tanult tőle. F. Csanak Dóra szülői aggodalmakkal magyarázza, de a politikai óvatosság is oka lehetett annak, hogy a Bod Péter által neveltje számára javasolt külföldi tanulmányútnak a szülőktől elvárható előkészítése sokáig halasztódott (útlevél megszerzésére tett szükséges lépések, fogadólevelek beszerzése)? ezt a tényt magánlevelekben azonosítja a kutató: „Tudhatja Tiszteletes Uram Kegyelem, hogy én csecsemő gyermekségemtől fogva vágyódtam az Akadémiákra, és mely igen bíztam ahhoz, hogy ebben az időmben, amelyet már most szintén elérek, odamenésemet megnyerhetem, de most már nemcsak itthon látom már magamat, de még nem is remélhetem, hogy hamar és sok idő előtt meglehessen, minthogy az arra való készületnek semmi jelét nem látom.”²⁴

²² BOD Péter *Önéletírása*, Bev. tanulmány, EGYED Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007, 101.

²³ KRUSCHÉ Emil, *Gróf Teleki József élete és művei, 1738-1796*, Bp., Merkur Ny., 1928, 7-8.

²⁴ F. CSANAK Dóra, *A naplóíró Teleki József*, Erdélyi Múzeum, 1993/3-4, 24-33, 24.

Az aggódo sorokat az ifjú Teleki József egy töredékes levélfogalmazványában írja egykori mesterének, Bod Péternek Magyarigenbe. Majd így folytatja, mintegy tanítójában látva tanulmányi ügyének letéteményesét, a lehetséges közbenjárót szülei felé: „Kérem azért Tiszteletes Uramot az élő Istenre, fordítsa minden tehetségét arra, hogy kedves Atyám Úramat, Asszony Anyám öngagságokat ha szemben lehet Tiszteletes Uram szóval, vagy ha nem, levelei által inducalja arra, hogy méltóztatnának olyan formán gondolkodni, hogy én ha elebb nem is, a jövő tavasszal felmehessek..., ez mentől tovább halad, annál több akadályok adhatják elő magokat, hogy talán utoljára magok öngagságok akarattja ellen is azon céltul, amelyre e világiak között leginkább törekedtem, éppen elesem...”²⁵

A levélből kiolvasható Teleki József nevelőjébe vetett bizalma, de az is, hogy szüleivel való viszonya hagyományosan távolságtartó volt. Az utazáshoz, tanuláshoz az anyagi fedezetet szüleitől kellett megkapnia. Kiadási naplói nem szólnak stipendiumról.

A Magyarországon (Losoncon), majd Erdélyben szerzett tudást végre Bázélban az 1759–60-as egyetemi évben kiegészíthette. Ott amellet, hogy tanulmányaikat szintén ott végző erdélyi rokonaival (mint magas rangú vendég) részt vett az egyetem évfordulós ünnepségein, jogból, matematikából és fizikából magánkollégiumot látogatott. A hozzá hasonló rangúak számára nem volt kötelező az órák rendszeres látogatása: tanárokat választhattak és szerencsés esetben magánórákat vehettek. Nem zárkózott be a könyvek birodalmába, a tapasztalat, a helyi szokásokkal való közvetlen megismerkedés mindig is érdekelte, ilyen értelmű bátorságát, fogékonyságát elősegíthette nyelvérzéke és megbízható nyelvismerete (ezt többnyelvű levelezése is bizonyítja). Bázélban nyilvános vizsgát nem tett, de ajánlóleveleket és tanácsokat kapott, amikor leideni egyetemi éveire készülve – Leiden, Utrecht rövid érintésével – tovább indult Párizsba. A tudomány és ezen belül a kísérletezés és a matematika különösen érdekelte. Svájci tanárai párizsi tudós ismerősökhöz irányították, részben protestánsokhoz – ez a családnak elvárása is lehetett, hiszen a Telekieknek ez az ága református volt és adott arra, hogy az egyházat szellemi képességeivel is hathatósan támogassa. Bölcséleti vitairatát, amely Voltaire-től és a hitvalló keresztény tanoktól mindinkább elforduló „esprits-forts”-ok, a racionalisták ellenében készült, ekkorra megírta, a karácsonyi ünnepre nyomtatott változata is elkészült, címe: *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* (Leyden, 1760). Mint valami vizsgadolgozatot küldte aztán

²⁵ Felmehessek: vagyis bécsi udvarba útlevéért. Teleki több levelének impurumát megőrizte. F. CSANAK Dóra, *i. m.*, Megjelölt forrása: Teleki József Bod Péternek, K.n., MTA Könyvtára, Kézirattár, Egyház és Bölcs. 2-r. 34. II.)

előre Voisin, (Voissin vagy Du Voissin) protestáns lelkésszel, Rousseau ismerőseivel a „genfi polgárnak”, Jean-Jacques Rousseau-nak, akit 1761 márciusában sikerült személyesen is megismernie. A Montmorency-ban Rousseau-val együtt töltött nap a magyar–francia kapcsolatok történetében is számottevő tény. Az ekkor huszonöt éves gróf számára (aki egyébként egyre inkább érdeklődött a társadalom szerkezete, a csoportok egymással való kapcsolata, a társadalmi felelősségvállalás kérdései iránt) nagy lecke volt, életformáját, értékrendjét, a kultúrához való általános viszonyulását is meghatározó esemény. Rousseau-val való találkozása mintegy vizsgázás volt egy nagy tekintély előtt nyelvismeretből, politikai, irodalmi tájékozottságból, de nem töltötte hiába a korábbi hónapokat sem, amikor egyetemi beiratkozása összegére várt a szüleitől. Kereste helyét, a tanulásnak főnemesi helyzetében elérhető formáit. A Sorbonne-ra ellátogatott, de ismerősei révén az akadémia üléseire volt könnyebb bejárása. A napló tanúsága szerint az évnnyitó akadémiai előadásra el is ment a gróf Clairault matematikus társaságában. A négy előadás között, amelyet ekkor meghallgatott, különösen fontos számunkra az, amely a Venus bolygót megfigyelő expedícióra vonatkozott. „Negyediket (értsd: olvasta az Akadémián) Alembert uram az Inoculationról, melyben a Bernoulli Dániel uram nem régen kijött kis Traktátuskáját kritizálja. Ez a munka, ha nem mindenben helyes is, de jeles volt”.²⁶

Daniel Bernoullit levélben tájékoztatja la Condamine előadásáról.²⁷ Az akadémiai felolvasásokon kívül nevezetes gyűjteményeket (természettudományi kuriózum- és műtárgykollekciókat), templomokat látogatott, de ipari és egészségügyi létesítményeket is: a goblenszövő manufaktúrát, a Bicêtre-t (egyfajta azilum volt). A város mint szimbolikus terek történetileg kialakított konstruktuma is érdekelt. Jeles személyiségeket is felkeresett.²⁸ Tényleges karrierje ez után csaknem két évtizeddel kezdődött. Bizonyára Van Swieten értékelő magatartása következtében is: Békés vármegye főispáni helytartója (1782), Ugocsa vármegye főispánja (1782), majd a Pécs tankerület igazgatója

²⁶ Teleki József naplójában: „Harmadikat (értsd: olvasta) Thierry uram, melyben a Venusnak a napon való általmeneteléről, mely a jövő esztendőben júniusban fog végezni, holmi reflexiókat írt. Küld ennek megnézésére minden nevezetesebb tudós societás mindenféle obszervátorokat, amelyek között az idevaló Scientiarum Academia is küld kétfelét? úgymint Muszkaországba és Roderigve nevű szigetbe Afrikába”. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761)*, S.a.r., bev., mutatók, magyarázó jegyz., TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987, 162–163.

²⁷ Teleki József a himlőoltással kapcsolatos tudományos vitához is hozzászólt, az oltás bevezetését hazájában is népszerűsítette, maga járt elől a példával (beoltatta magát és családját). Naplójába bejegyzi szokás szerint kinek, mikor és milyen módon küldött levelet. TOLNAI, *i. m.*, 163. (a bejegyzés időpontja: 1760. november 12.).

²⁸ Vö. F. CSANAK, *A naplóíró, i. m.*; EGYED Emese, *Teleki József párizsi tanéve = Kultúrák határán I–II.*, BÁNYAI Éva, SZONDA Szabolcs (szerk.), Bukarest–Sepsiszentgyörgy, RHT Kiadó, 2008, 29–40.

lett (1785–87). Teleki József idegen nyelvű anyagot is tartalmazó gazdag könyvgyűjteményének egy része László fiának, ill. unokájának, Józsefnek (az Akadémia elnökének) köszönhetően ma Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található. Korábban a család több nemzedéke használhatta.

A szegények istápjja

Az erdélyi zártabb világban maradt Teleki József koronaőr József nevű fia; Marosvásárhelyt lett köztisztviselőként álló táblabíró. Temetése 1817-ben a szolidaritási gesztusok sokaságát váltotta ki a város értelmiségéből (többek között a város rászorulóinak kiosztandó ingyenebéd meghonosítása fűződik nevéhez).

A titoknok

Bizonyára nem véletlen, hogy a koronaőr másik fia, László (1764–1821) éppen apjuk halála, 1796 után költözött Magyarországra; funkciókat vállalt Pest-Budán, a magyar nyelvújítással is kapcsolatos tudományos életbe kapcsolódott be, költészeti munkásságával is nevet szerzett magának a magyar olvasók sorában. Gyermekei anyját, volt feleségét, a kendilónai Teleki Ádám leányát Erdélyen kívül „deponálta” (temettette el).²⁹ 1783 és 1787 között gyűjtötte a tapasztalatokat külföldön: Bécsben fél, Göttingában másfél évig tanult, utána Németországban, Angliában, Franciaországban, Svájcban, Hollandiában is megfordult. Alkalmi költői munkásságával nevet szerzett magának a hagyományos műfajokra hangolódott magyar olvasók sorában. Az Orczy és a gróf Fekete családok verselő tagjai révén a főúri költészet műhelyét is élte. A magyar irodalomtörténetben nem kéziratban maradt drámái, hanem mint a Fekete Jánossal való költői vita egyik szerzője ismertebb (verses vitájuk a halotti versek poétikájával kapcsolatos). Apja szigorúan ítélte meg drámai munkáit. A sziráki születésű Teleki Lászlónak gyermekei nevelésére vonatkozó feljegyzése az Erdélyi Múzeum egykori levéltárában, ma a Román Állami Levéltár kolozsvári részlegén található. Apjának egyik utolsó kívánságát teljesítette, amikor a gernyeszei kastély építési tervét módosította.³⁰ Ennek egybevetése gyermekei tényleges életútjával egy másik tanulmány tárgya lesz.

²⁹ Családi életére kevesebb gondja volt, válási szándékáról az erdélyi rokonság tudott, magát a válást kevéssel a sok gyermeknek életet adó feleség, Mária halála előtt mondta ki a Szentszék. A család Erdélyhez való ragaszkodásával ellentétben gyermekei anyját, volt feleségét, unokatestvérét Szirákon temettette el 1800-ban.

³⁰ „A gernyeszei kert delineatiója nem tzealom szerint való, nem lévén benn se a sziget, se az úgy nevezett tós kert, se az árokbeli forrás, folyamok és tók. Tsináltass vagy ha rá érkezel tsinály tréfából egy olyan, ha szinte durva delineatiót is, a melyben mind ezek benne legyenek. Teleki

Az Akadémia elnöke

Teleki Lászlónak első feleségétől, a Kendilónán nevelkedett, jókedélyűként emlegetett Teleki Máriskótól (ifj. Teleki Ádám lányától) született fia, József (1790–1855), az Akadémia elnöke, nyelvész. Két évig tanult Göttingában, utána utazott apjához, nagyapjához hasonlóan. Apja életében királyi helytartósági titoknok lett (1818), 1824-ben a királyi tábla bírója, majd csanádi főispán, és a rendszeres munkálatok kidolgozásában is részt vett, szabolcsi főispán lett majd 1842-ben Erdély kormányzója. Az Akadémia tervének kidolgozásában is részt vett, magában az alapításban is (jelentős összeggel, akárcsak testvérei) és könyvtárának az Akadémia részére való átengedése is máig ható jelentős tett. Nyelvészeti és történeti munkássága is figyelemreméltó, de a köztudatban neve intézményalapítóként maradt fenn leginkább.

A politikus drámaszerző

Teleki Lászlónak második feleségétől, Mészáros Johannától született, tragikus sorsú fia Teleki László, Sárospatak után Bécsben, Berlinben tanult, évekig tartott nyugat-európai utazása. Nevelőit (többek között Erőss Sándort, Petrovics Frigyeszt) külföldi utazásain is mellette láthatjuk. A magyar drámatörténetben jelentős, *A kegyenc* című darab szerzője (1841-ben mutatta be a Magyar Nemzeti Színház); az 1848-as forradalom majd a szabadságharc híve, emigráns, a hazatérést is vállaló felelős beosztású politikus, Kossuth-párti. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Vedeget alelnöke volt. Halála körülményeiről viták folynak, és mintha maga a halálesemény titokzatossága ma eltakarná a jelentős értelmiségi pálya tényleges tartalmait. Tízéves volt, amikor apját elvesztette. Gyámja féltestvére, Teleki József volt.

3. Bécs, a nagyvilág felé

Teleki Sámuel gróf munkásságának kutatója Biás István után Deé Nagy Anikó. Őt a kancellár pályája leginkább a könyvtár létrejötte szempontjából érdekelte és foglalkoztatja ma is. Úgy tűnik, kezdetben József, az évek múltával éppen Sámuel volt Bod Péter kedvenc tanítványa. Apjáról, Teleki Sándor tordai főispánról íásaiban Teleki Sámuel nem sok szót ejt. Mintha Bod Péter vette volna át az apa helyét Teleki Sámuel kapcsolatrendszérében.

József fiának, Teleki Lászlónak 1792. febr. 17. A kendilónai levéltárban található levélre F. Csanak Dóra hivatkozik, F. CSANAK Dóra, *Két korszak ... i. m.*, 427.

Matematikai érdeklődése Bázelen válik nyilvánvalóvá. Két évet tölt a városban. Itthon a helyi viszonyokba való visszailleszkedését megzavarja egy drámába illő mozzanat, menyasszonya, Bánffy Ágnes elrablása.

A bécsi udvar engesztelő ajándékait végül aztán elfogadja, és egyre közelebb kerül az udvar államszervező terveihez. Az első kudarc után elfogadtatta magát az erdélyi és magyarországi urakkal bihari főispánként, aztán erdélyi kancellár lett, és a református egyházat támogató gesztusai révén Erdélyben sem kezdték ki azért, hogy a sáromberki birtokon kialakított kastély, vagy a megörökölt marosvásárhelyi palota helyett egyre inkább Bécs lett életvitelszerű lakhelye. Ma leginkább könyvtára, a 36000 kötetet számláló marosvásárhelyi Teleki Téka révén tisztelik emlékét, egykori erdélyi lakása a sáromberki kastély művészettörténeti kutatások tárgya.

A kancellár fia

Gyermekei Szebenben, Sáromerkén, Nagyváradon nevelkedtek, közülük Domokos két évig Bécsben is (a nemesi akadémián tanult), majd apja szándéka szerint Pesten növelte jogi tudását.

A valaha a császár-királynő környezetében csak latinul kommunikáló Teleki Sámuel gróf Domokos fia számára a német nyelvismeret megszerzését tartotta elsődleges fontosságúnak: „Liebtags Uramot köszöncsed szómmal s mond meg, hogy veled most szüntelenül németül beszéllyen, ő tégedet, kis hugoddal edgyütt tanítson mert én Kegyelmenek is meg köszönöm ha jó fiam leszel.”³¹

A tudós Kovásznai Sándor, Ráday Gedeon, majd Teleki Sámuel szövegkiadási terveinek avatott munkása két komédia-fordítását (Plautus, Terentius) nemcsak neki ajánlja, hanem időzíti is az ajánlást a fiú kollégiumba iratkozása és kilencedik születése napjára (1781 ősze) „Semmit el nem mulatott az édes atyai bölts gond-viselés az iránt, hogy a' Nagyságod tanulása mennél boldogabb és elő-menetelesebb lehetne, jó és tudós tanítókat szerezvén Nagyságod' mellé, mind a' Németben még ötödik esztendővel ennek előtte; mind pedig az-utánn a' Deákbann.”³² – írja Kovásznai az ajánlásban. Benke Mihály, a marosvásárhelyi skóla filozófiatanára (később Enyeden munkálkodott) szintén felkért nevelője volt a szépreményű ifjúnak.

³¹ Vö. DEÉ NAGY Anikó, *Ifjú gróf Teleki Domokos*, Erdélyi Múzeum, 1994/1-2., 25–50. A marosvásárhelyi Teleki Tékában található, néhány lapnyi önéletrajzi feljegyzés is őrzi a tanár nevét: Tq-1236 b/5. MS.323. Martin Liebtags neve mint lőcsei származású szebeni hungarusé ma egy az OszK-ban őrzött albumban (Oct. Lat. 112) azonosítható.

³² DEÉ NAGY Anikó, *i. m.*, 28.

Az egykori bécsi eminens tanuló, a természeti, gazdasági és kulturális értékek iránt fogékony utazó és gyenge egészségű nemes 1795-ben Karlsbadban jegyez fel emlékezetből életrajzi eseményeket: „1787 Jöttem lakni Váradról Bécsbe, 790 Pozsonyban voltam a Leopold király koronatióján 1795 jelen voltam a Martinovits Hajnótti Latzkovits Zsigrai Sz. Marjai executióján...”³³ A szűkszavú feljegyzések közt az is szerepel, hogy kik voltak azok, akik apja váradi főispáni beiktatása ellen hangolták a közvéleményt 1787-ben (hozzáteszi, hogy ő tizenhárom és fél esztendő volt akkor). Teleki Domokos egykori tanára, Katona Imre albumába 1781 április 2-án Seneca-idézetet írt. (Seneca-kedvelését korai nevelő tanára, Kovásznai Sándor hatásával magyarázhatjuk.) Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkálataiba is bekapcsolódott, a Kéziratkiadó Társaság elképzeléseihez illően útleírást is közölt, amely a legkorábbi magyar nyelvű tudományos útirajzok közé tartozik. Mint drámaszerzőnek egy műve maradt fenn kézírásban; a jelek szerint apja sem az erdélyi Magyar Nyelvművelő társaságbeli, magyar patrióta politizálást, sem a katolicizmust és általában a kolonizáció gondolatát kritikával kezelő Mexikó-drámája (*A spanyolok Mexicóba*³⁴) kiadását nem támogatta, bár tudományos bűvarkodását nem nézte rossz szemmel, maga is gyarapította fiának Amerika meghódítására vonatkozó, idegennyelvű könyvgyűjteményét.³⁵ A dráma vallási vitája mögött az a Teleki gróf áll, aki nem fogadja el a mélységükben meg nem értett hittételek hangoztatását: „Barátságos társalkodástok által nyerjed meg előbb magadnak, a főbb embereknek tanitanád nékiek beszélgetésekben a’ mi hitünket és beszúrva meg éreztetnéd ennek szentségét és boldogító voltát (...) és megmutatnátok a sok boldogságot, mellyet e világra az hozott, a kinek képe a kereszten vagyon.”³⁶

A keresztény vallásnak a természetjoggal összekapcsolható volta, a vallási türelem és a közboldogság összefüggése olyan ideálok, amely Teleki Józsefnek, ifj. Teleki Domokos nagybátyjának francia nyelvű traktátusában is megjelennek. A végső cél az egyes ember és az emberi társadalom harmo-

³³ Marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: Tq 1236b/5

³⁴ Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár, Ms 342. Oldalszám tekintetében ezzel megegyező a Teleki Téka Ms 115 félbőr kötéses példánya. Ez utóbbi címlapján GTL feloldja anonimitását és ajánlja is a kötetet a kollégium ifjúságának. A dráma mai lelőhelye Teleki Téka. Kiadása jegyzetekkel ez év végére várható.

³⁵ V.ö. A Teleki Téka spanyol, német és francia nyelvű, e témakörbe tartozó 17-18. századi köteteit.

³⁶ *A Spanyolok Mexicóba*, 1791., Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms 342., 45. l.; *Egynehány hazai utazások leírása* című munkájában a sárospataki iskolai egzámen komolytalansága gondolkodtatja el. (TELEKI Domokos), *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid ismertetésével együtt*. Kiadatott g.T.D. által., A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta ÉDER Zoltán, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 10-11, (az első kiadás: 1796, Bécs).

nikus, békés élete – ezt közvetítette volna a dráma publikuma felé. Alapos okunk van azt hinni, hogy a cenzori vélemény megíratója maga volt a féltő apa, Erdély kancellárja. Deé Nagy Anikó közli azt a levelet is, amelyet a kancellár feleségének ír, ebben Domokos fiát Teleki Sámuel felelőtlenség és túlzott önbizalom vétsége miatt marasztalja el, és mintegy megbántva saját (családfői) jogára hivatkozik („nekem van Rechtem”): „...Ő mindenben a maga tetszésit, akarattját és planumát teszi timár mértékül; azt kívánván, hogy minden ahoz szabja magát, Ő pedig a más akarattját ne kövesse. Ennek oka az: hogy Ő azt tartja, hogy jobban lát másnál, egyenesebben ítél másnál és a mint neki tetszik, úgy legjobb. Azért csak azokhoz vagyon confidentiaja a kik dicsérik és helybe hadgyák a mit ő akar. Gyermekségitől fogva tapasztalván ezen tulajdonságát sokszor meg intettem rolla, de soha nem convincalhattam arrol: hogy nekem van Rechtem. Mint Atyának ugyan mutatott engedelmességet, de nem meg-győződésből, hanem kötelességből. Bövölködik mindenben a maga ítéletivel, az én ítéletemre pedig azokban a dolgokban sem hajlik a mellyekben meg őszültem. A Világot még nem ösmeri, mégis azt tartja, hogy az emberek engemet csálnak meg inkább mint őtet, és ő a gazdasághoz, cselédtartáshoz, háztartáshoz, Jozságbeli rendeléshez s.a.t. többet tud nállamnál... Szeret contradicalniis; magát pedig másért genirozni nem szereti. Ez már meg van, akár élitől, akár fokától legyen. Én nem busulok rajta; csak azt bánnám ha Domokos ezenn sem tanulna. Atyai tanácsaimat, a mig élek, tölle meg nem vonom, csak legyen nálla helye; és járjon az én tanácsomon, ne pedig a maga akarattján.”³⁷

A tehetséges fiú apja utasításait teljesítette, amikor jurátus lett Pesten, és amikor hazatért Erdélybe, akkor is. A kötelező nyilvános oktatás híve volt, a társadalom megújulásának kezdetét a kisközösségek erkölcsi megtisztulása révén képzelte el. Széleskörű tudásához rendkívüli érzékenység, történetkutatói tehetség, sőt kulturális antropológiai fogékonyság társult. Huszonöt éves volt, amikor elhunyt. Írásait apja (véltetőleg gondos válogatás után) Marosvásárhelyre telepített könyvtárában, a Tékában helyezte el.

A széki Telekiek olyan írástudókat vettek maguk mellé, akik személyi titkári munkájuk mellett a gyermekek tanításával is foglalkozhattak. Ilyen volt Teleki Sámuel Domokos fia mellett Kovásznai Sándor, Ferenc mellett (Erdélyben) Aranka György; Teleki József mellett Mátyási József. Maguk a főrangú utazók külföldön bekapcsolódtak a tudományos kutatásba; viselkedéskultúrát tanultak és hosszú távú szakmai kapcsolatokat építettek ki.

³⁷ Vö. DEÉ NAGY Anikó, *i. m.*, 34.; a hivatkozott levél: Teleki Sámuel levele Bethlen Zsuzsannához, Bécs, 1797. február 24., OL. Bp. T.S. oszt. P. 661/2645.

A Teleki család mintegy másfél évszázadra terjedő fiúnevelési szokásait áttekintően vizsgálva kiindulásként az apa-fiú viszonyokat, a család által tervezett nevelődési, majd adminisztratív jellegű tevékenységi terveket mutattuk be. Az egyes esetek szűrőpróba-szerű, alaposabb tanulmányozása azonban egyre jelentősebbnek láttatta a házinevelő-választás és a nemesi udvarba bejárók személyét (Bod Péter, Martin Liebtog, Benke Mihály, Kovásznai Sándor, Cornides Dániel, Sipos Pál) a női családtagok (művelt feleség, határozott özvegy családanya), a könyvgyűjtemények szerepét a fiúörökösök nevelésében, a nagycsaládnak mint láthatatlan elvárási, viszonyítási rendszernek, kistársadalomnak jelenlétét az életutak alakulásában. A család egyes tagjai házassági és más kapcsolatok felhasználásával egyre szabadabban mozogtak a Habsburg Birodalom hivatali és tudományos színterein is. E dolgozat a lakás és a társadalmi siker összefüggését is sugallta (Sáromberke helyett Bécs, Gernyeszeg helyett Szirák, majd Pest).

A kutatásnak a továbbiakban ki kell egészülnie a tényleges olvasási szokások, a szülők iránti érzelmek elemzése, e többgyermekes arisztokrata családokban a leánynevelés kérdéseivel. Fontos továbbá a család által a rebelliségtől az udvarhűségig és vissza, a nemzeti ideálok által meghatározott cselekvési tervekig terjedő magatartásformákkal kapcsolatos esettanulmányok elkészítése.

KAZINCZY, AZ ALKALMI KÖLTŐ

A Kazinczy-szakirodalom tükrében egy ilyen cím sokáig oxymoronnak minősülhetett volna. Közismertek Kazinczy megjegyzései, amelyekkel a nála jelentkező fiatalabb költőket arra biztatja, hogy erejüket ne vesztessék névnapi köszöntőkre és egyéb alkalmi versezetek dolgozására, állásfoglalásai az alkalmi költészetet illetően egyértelműen elítélőek a pálya egészében. Ugyanakkor, amint arra újabban többen rámutattak, alkalmi költeményeket maga is írt. Csetri Lajos még csak két, úgymond „botlását” említi,¹ Hász-Fehér Katalin azonban példák sorával igazolja, hogy Kazinczy az elvi elutasítás ellenére a gyakorlatban valójában aktív alkalmi költő, aki többnyire örömmel teljesíti a megbízásokat, költői kihívásnak tekintvén e feladatokat.² A Kazinczy költői életmű kritikai sajtó alá rendezése közben azzal szembesültem, hogy valóban igen jelentős mennyiségben vannak alkalminak minősíthető versek (noha eloszlásuk a pályán nem egyenletes, a fogság előtt alig találunk ilyet, a pálya vége felé közeledve egyre többet). Sőt, az alkalmi költészet létmódját alapvetően jellemző közösségi jelleg a nem tipikusan megrendelésre, alkalomra készült versszövegek esetében is felfedezhető, miközben pedig az alkalmiság maga transzformálódni látszik. Mindebben, úgy vélem, a csoportképzés sajátos mechanizmusai érvényesülnek szabadkőműves mintázat alapján. Természetesen e téma megnyugtatóan részletes kifejtése nem lehetséges a jelen keretek között, így itt és most csak a probléma expozíciójára tudok vállalkozni, egy példa kapcsán.

(kötött ibletek)

A' Nagyság és Szépség diadalma című költemény epithalamium, Napóleon és Mária Lujza házasságkötését éneкли meg (s ennyiben az alkalmi költészetnek nem a kisközösségi használatra készült típusába tartozik, de ez az alapjellemzőkön mit sem változtat). 1810 márciusának végén készült, április elején került a nyomdába, s a hónap közepén már kijött az alkalmi nyomtatvány, majd pár hónap múltán a *Magyar Kurir* hasábjain is megjelent a vers.

¹ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és kritika), 154–155.

² HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Debrecen, Kossuth Kiadó, 2000 (Csokonai könyvtár, 21), 167–168.

Kazinczy a nyomdai átfutás időszakában sokaknak levélben is elküldte a szöveget, majd a megjelenést követően már a nyomtatványt mellékelte leveleihez. A levélkéziratok mellett fennmaradt még cenzúrai tisztázat éppúgy, mint fogalmazvány; ez utóbbi egyébként ritkaság Kazinczy esetében, miként az is, hogy a nagyszámú szövegforrás keletkezése szűk negyedévnyi időszakra koncentrálódik. Egy évvel később, mikor újra kezébe kerül az első fogalmazvány kézírata, beilleszti azt a *Pandekták* feljegyzései közé (ezért maradt fenn), s ír egy hosszú magyarázatot, amelyben rögzíti a vers keletkezés- és fogadtatástörténetét, persze a saját szemszögéből. Ez a leírás minden lényeges ponton egyezik az 1810-es levelekből kinyerhető adatokkal, csak a hangsúlyok változnak itt-ott.³

A történet a következőképpen foglalható össze. Kazinczy március második felében betegen feküdt (ezúttal is, mint annyiszor, szükségesnek érzi kiemelni, hogy aranyér miatt), s közben Sárospatakról, Sipos Páltól és Kézy Mózesztől a nevezetes házasságkötés alkalmából írott, latin nyelvű verseket kapott kézhez, az egyik disztichonos, a másik hexamateres epithalamium volt. Nagy gyönyörűséggel olvasta e költeményeket, s maga is ihletet kapván, magyar nyelvű disztichonok írásába fogott, amelyeket viszont a nevezettek olvastak nagy gyönyörűséggel, mikor elküldte nekik, hogy adják rögtön nyomdába Sárospatakon. Közvetlen barátaitól, akiknek levélben küldözgette a verset, előbb kézírásban, majd nyomtatásban, már nem kapott ennyire hízelgő visszajelzéseket, több bírálat is megfogalmazódott, főleg a köszöntővers erőteljes mitologizálása miatt. Kazinczy, noha leveleiben hangsúlyozta, hogy költeményét maga sem tekinti igazán értékesnek, a kritikát pedig általában is nagyra értékeli, amikor e kritikák ténylegesen megfogalmazódtak, már kevésbé volt lelkes, reagálását inkább elutasítónak lehet mondani.

E történetben több olyan mozzanat is felfedezhető, amelyek Kazinczynak az alkalmi költészethez való elég sajátos viszonyulására nyújtanak rálátást. A magyarázó jegyzésekben és a korabeli levelekben Kazinczy egyaránt szükségesnek tartja leszögezni: „Nem szeretem a’ Gelegenheitsgedichteket.”⁴ Ez a megállapítás a barátok előtt is jól ismert tényt rögzíti, de ebben az esetben éppen azért, hogy ehhez képest szóljon arról, miért ír mégis alkalmi verset. Az idézett levél így folytatódik: „De ez a’ nagy történet, ’s Pataki Prof. Sipos és Kézy Uraknak deák verseik ezen menyegzőre, engem is

³ A költemény filológiai hátterének összefoglalása a készülő kritikai kiadás anyagára épül, a részletes adatolást a további gondolatmenet szempontjából nem éreztük szükségesnek.

⁴ Kazinczy levele Berzsenyinek, 1810. április 5., *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI., Közzéteszi Váczy János, Bp., 1890–1911., a továbbiakban *KazLev.*, *KazLev.* VII., 346–347.

elszédítettek.” Másutt már „a’ nagy történet”, vagyis a menyegző említése elmarad, s pusztán a költői lelkesültség hangsúlyoztatik: „Ez a’ két vers engemet poétai oestrumba ragadott, s ámbár azt hittem, hogy tollamból soha sem fog folyni Gelegenheitsgedicht, csakugyan győzött a’ felmelegülés”.⁵ A magyarázó jegyzésekben pedig mindez dramatizálva szólal meg: „S te is Gelegenheitsdichter léssz-e? kérdém magamat, elijedve a’ megkészült két distichon’ látásától? Feltettem magamban, hogy abba hagyom; de a’ versek csak készültek. Engedtem a’ vonzásnak”.⁶

A leírásokban közös mozzanatként fedezhetjük fel azt az önértelmezést, mely szerint a szóban forgó alkalmi vers nem megrendelésre és nem versificatióként készült, hanem valódi költői ihlet terméke, amely költői ihlet ráadásul nem is magából az alkalmi eseményből táplálkozott. Valójában tehát sokkal inkább a házasságkötés alkalmatosságából született két latin költemény nevezhető meg Kazinczy versének ihletforrásul, semmint maga a házasságkötés alkalmi. Az ihlet így, noha nem szakad el az alkalmiságtól, valójában mégis szövegek által inspirált ihlet, sőt, döntően formai ihlet, ugyanis ekkoriban Kazinczyt, miként leveleiből kiderül, éppen a hexameterben és a distichonban rejlő költői lehetőségek izgatták, korabeli versei is e formákat próbálgatták.⁷

Kazinczy nagy számban írott alkalmi versei kapcsán rendre az itt látott érvelési sémát alkalmazta, hogy megindokolja azok születését, s rendre feltűnik ezen indoklásokban valamely, az alkalomtól magától elváló ihletforrás is. Desseffy Józsefnek például így ír 1811. november 28-án, mikor a Helmezy Mihályhoz szóló episztola nyomtatványát küldi: „Alkalmatossági versezetekről mit tartok, nem szükség mondanom, noha a’ Genie azt is interesszantná tudja tenni, nem úgy mint a’ közönséges fejek, kiknek efféle verseik nem egyebek mint rigmusok. Azonban az ide zárt nyomtatványt bátorkodom Néked még is bémutatni”,⁸ s itt következik a hosszas indoklás, amivel igyekszik kiemelni a szöveget a szoros alkalmiság köréből, s valami nemesebb célt (most épp a jókkal való kapcsolat szorosabbra fűzését) tulajdonítani annak. Másutt a megformálás célzatosságát hangsúlyozza kommentárjaiban. Így amikor Festeticshez kell egy költeményt írnia a keszthelyi ünnepségek

⁵ Kazinczy levele Kis Jánosnak, 1810. április 7., KazLev. VII., 356–358.

⁶ MTAK. K 622., 153b.

⁷ Kis Jánosnak írja már idézett levelében: „Egy idő oltá a’ distichonok’ írása foglalt-el ’s Wesselényim, Báróczym, Iphigeniem, Erdőm, a’ Könyörgésem olly darabok, a’ melyekbe szerelmes vagyok. Hexametert sokkal könnyebb írni mint Distichont, mind azért, mivel a’ gondolat nem szorúl két sorba, mind azért, mert az szabadabb mozgású mint a’ pentameter hátulsó része.”

⁸ KazLev. IX., 167–168.

kapcsán, vagy mikor az újhelyi bál egy látványosságára gyárt felirat-versikét, azzal emeli meg versificatori működését, hogy a verstani viták távlatát villantja fel; mint többször leírja, nem szereti a rigmusokat, de meg akarta mutatni, hogy „a’ neologus is tud strophizálni, ha akar”.⁹

Megint máskor pedig a forma megválasztása által talál költői feladatot a kiszabott penzum teljesítésében. Guzmics Izidórhoz írott, 1830. július 23-i levelében így számol be a közölt vers keletkezésének háttéréről: „Mi készülünk a’ Gróf Mailáth’ Installatiójához. Vice Ispányunk Báró Vay Miklós engem szólíta fel hogy írjak verset a’ transparent táblára, és az ebédlőbe. Rettegtem, mert a’ parancsolt vers ritkán ér valamit. Valami *újat* akartam adni, ’s minthogy Fő-Ispányunk Fiumében szolgált, ’s füle ott az olasz formákhoz szokott, olasz formájú complimentet írtam neki a’ Metastasio példái után”.¹⁰ Többször előfordul az is, hogy sírfeliratot, emlékverset kérnek tőle, ezen esetekben általában a görögös epigramma mintáját követi. Teleki Józsefnek 1813. július 26-án írja egy ilyen eset kapcsán: „a’ kinek görög ízlés nem jutott, az illyet ritkán érti-meg. Úgy tapasztalom örömömre, hogy a’ ki érti, szereti is.”¹¹

Ha nincs megrendelés, csak alkalom, vagyis önszántából versel alkalomilag, akkor is ott a törekvés az alkalomtól való elemelkedésre, sőt, gyakran az alkalom maga háttérbe is szorul. A saját gyermeke születésére írott *Gróf Ráday Pálhoz* című episztola kísérőlevelében így ír Rádaynak: „Genialis leveled engem poétai oestrumba ragadott”,¹² vagyis ez esetben sem maga az esemény, hanem Ráday levele volt az ihletforrás. Egyébként annál is kevésbé jelenthette az ihletforrást maga az esemény, mert a gyermek még meg sem született ekkor, amiből az a további kellemetlen következmény adódott, hogy utóbb a vers átírására kényszerült Kazinczy, minthogy a versben megénekelt fiú helyett ismételten lánya lett. Az ihlet tehát Kazinczy alkalmi versei többségében formai ihlet, vagy más szövegek által inspirált ihlet. Így, noha igaz a megállapítás, hogy Kazinczy lírai életművének igen jelentős hányadát alkotják az alkalmi költemények, másrésztől az is igaz, hogy ez az alkalmi jelleg erősen transzformálódik. Ihlete kötött ihlet, mint minden alkalmi költőé, de ugyanakkor áttételes, transzformált, többnyire szövegeken és műformákon átszűrt ihlet, ami a primer alkalmiság helyébe lép. S ez a mozzanat közös nem alkalmi verseivel, mert ezek jó része ugyancsak szövegek és formák inspirációjára készült, többnyire csoportosan, ahogy például

⁹ Kazinczy levele Nagy Gábornak, 1816. [május 14-15.], KazLev. XIV., 187-189.

¹⁰ KazLev. XXI., 346-348.

¹¹ KazLev. XXII., 297-301.

¹² Kazinczy levele Ráday Pálnak, 1809. október 15., KazLev. VII., 4-6.

szonettjei és epigrammaciklusai. Úgy vélem, ezen alapsajátosság alapján Kazinczy joggal nevezhető a kötött ihletek költőjének.¹³

(hermetikus referencialitás)

A másik mozzanat, melyet *A' Nagyság és Szépség diadalma* című költemény kapcsán most mint általános összefüggésekkel is bíró vonást kiemelnék, a vers sajátos referencialitása. A nyomtatásban ezúttal nincsenek jegyzetek, amelyek az utalások értelmét megvilágítanák, de a levelekben vannak, sőt, a fennmaradt nyomtatványok némelyikében is ott találhatók ugyanezek a magyarázatok, kézzel beírva. Egy-egy személyre (pl. IV. Henrikre) vagy ütközetre (pl. a jénaira) vonatkozó utalások¹⁴ mellett antik reminiscenciákra is rávilágít ezekben Kazinczy. Közöttük különösen érdekes egy Vergilius szöveghely,¹⁵ amelynek fordítása már régóta izgatta, s csak az alkalomra várt, hogy valahol hasznosíthassa saját fordítói megoldását: ez is a formaihlet jelentőségét hangsúlyozza, a hagyományos imitációs versépítés gyakorlatának megfelelően. A részletes háttér- és szövegszintű magyarázatok az olvasás irányítására szolgálnak Kazinczy részéről, s ezek között olyan információk is fellelhetők, amelyek referenciái nyilván nem lehettek a nyilvánosságnak szánva még egy jegyzetelt kiadás esetén sem. Ilyen a Vergilius-szöveghely háttértörténetének felfedése, de még nyilvánvalóbb az a legszorosabb barátainak tett utalás, hogy a verset „csak egy bizonyos ok miatt küldtem sajtot alá”, „a' mit érteni fogsz, ha ki nem mondom is”.¹⁶ A költemény

¹³ Ezt a megnevezést egy más alkalommal Fazekas Mihályra is érvényesnek találtuk, lásd DEBRECZENI Attila, *A „kötött” ihletek költője (Fazekas Mihály: Cs. et F.)*, Tiszatáj, 1998. december, 1–16. (Diákmelléklet).

¹⁴ Az alkalmi költészetre oly igen jellemző eseménytörténeti referenciák közé tartozik a Gotthárd-hágó említése Napóleon egyik hadjáratának útvonala kapcsán. Egy évvel később írott feljegyzése végén Kazinczy hosszú bekezdésben foglalkozik azzal, hogy Napóleon valójában a Bernát-hágót használta, s hogy ő ezt tudta, csak a valódi hegymagasságokkal nem volt tisztában, ezért választotta az általa jóval magasabbnak gondolt Gotthárdot a versbe. Közben azonban egy könyvből olvasta a tényeket, s erről külön feljegyzést is készített (e feljegyzés ma is megtalálható a hagyatékban, a *Pandekták* megadott oldalszáma alapján). „De – mint írja – a' Poétának szabad az illy felcserélés.” (MTAK. K 622. 154a.) Ezzel együtt is Döbrentei Gábort már 1810. augusztus 26-i levelében arra kéri, hogy cserélje ki a hágók nevét az újonnan tervezett kiadásban (KazLev. VIII., 69–70.).

¹⁵ „Bal tüzeket lobbant a' nagy Zeüs. Virgilben felakadtam ezen véghetetlenül szép expressión: Jupiter intonuit laevum. Hogyan kellene ezt magyarul kitenni? Sok ideje hogy kész volt a' phrasis. Vártam az időt, hogy elmondhassam, 's íme itt van, 's örülök neki, hogy most elmondhatom.” (Kazinczy levele Döbrenteinek, 1810. április 7., KazLev. VII., 351–353.)

¹⁶ Az első idézet a Berzsenyinek, a második a Kis Jánosnak írott levélben található, ez utóbbi vonatkozó részlete így hangzik: „ámbar azt hittem, hogy tollamból soha sem fog folyni Gelegenheitsgedicht, csakugyan győzött a' felmelegülés és még valami a' mit érteni fogsz, ha ki nem mondom is”. Az ugyanekkor Döbrenteinek és Nagy István prépostnak írott levelekben ez az utalás nem szerepel.

tökéletes megértéséhez tehát olyan információ szükséges, amelynek csak kiválasztott kevesek vannak birtokában, s egyáltalán nem kívánatos, hogy tágabb kör számára hozzáférhetővé váljék.

A teljes megértést lehetővé tevő információkhoz való hozzáférés szempontjából eltérő csoportba sorolhatnánk a nyomtatványok és a levelek olvasói, s maguk a levélcímezettek is belső és külső körbe tartoznak, a szerzővel való kapcsolatuk szorossága alapján. Ezzel a szerzői csoportképző akarattal azonban ezúttal a fogadtatás nem harmonizál, a szűk baráti körből, Virágtól, Szemerétől, Kölcseytől, Vitkovicstól, Horváth Istvántól kritikus visszajelzések érkeznek, míg magasztalás Kézytől, Sipostól, s aztán majd laikusoktól is. Kazinczy ekkor, s ez az igazán figyelemreméltó, azonnal vált: „Valóban itt nem az én igen kedves barátimnak van igazok – Virágnak, Szemerének, Vitkovicsnak – hanem nekem, és Kézynek.”¹⁷ Sarkosan fogalmazva: a hangsúlyosan MI-ŐK viszonyra építő csoportképző törekvés változatlan marad, csak a személyek cserélődnek. Persze nem elsősorban Kazinczy hiúságát kell e mozzanatban látnunk, hanem sokkal inkább a csoportidentitásképzés rá olyannyira jellemző mechanizmusát, amely mindig erőteljes oppozíciókban alapozódik meg, értők és nem-értők szembeállítása által.

Kazinczy versei *általában* is tele vannak különféle, néha egészen rejtett utalásokkal, a versekhez nagyon gyakran jegyzetek járulnak, a levelekben magyarázatok özöne veszi körül a szövegeket, s a címzettekkel való képzeletbeli összekacsintás megképezi azt a bennfentességet, amely alapján a befogadók csoportokba sorolhatnánk, gyakran már mielőtt találkozhattak volna a kérdéses szöveggel. Egy epigrammája kapcsán ezt írja Kazinczy Horvát Istvánnak: „Igazad vagyok, hogy Epigrammám kevés olvasó előtt léssen érthető, ’s szeretném, ha verseimnek ne kellene sok magyarázat. (...) A’ tudományos czélzások ha csak azért fordulnak elő hogy olvasásunkkal paradírozzunk, hibák, még pedig nevetséges hibák. Általában hibáknak nevezni őket nem merném.”¹⁸ Valójában itt a tudós erudíció versköltési hagyományának átértelmezéséről van szó, még ha Kazinczy nem is bontja ki bővebben a gondolatot. A költemények jegyzeteiből és főleg a levelekben található magyarázatokból azonban kitetszik, hogy nagyon erőteljesen jelen van egy sajátos referencialitás a versszövegekben, amely szándékoltan csak korlátozott mértékben lehet érthető az olvasók különböző csoportjai számára.¹⁹

¹⁷ Ezt feljegyzésében írja (MTAK. K 622., 153b–154a.), de már Döbrentéinek 1810. augusztus 26-i levelében is említi, hogy egyre jobban szereti (KazLev. VIII., 69–70.).

¹⁸ 1811. június 22., KazLev. VIII., 599.

¹⁹ Hász-Fehér Katalin egyenesen azt állítja némi poentírozó éllel, hogy Kazinczy „műveinek, feltételezése szerint, a legjobb olvasója ő maga.” HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 64.

Ebből aztán az is következik, hogy mikor a költemények megírását és baráti körben való terjesztését követően Kazinczy publikálja, s főleg mikor pályája végén kötetterveket alkotva újra és újra lemásolja azokat, s eközben elhagyja a jegyzetek és magyarázatok zömét, a szövegek nehezen érthetővé válnak.²⁰ Egy szövegnek persze magáért kell jót állania, csak hogy Kazinczy versei esetében éppen a tudatosan megképzett referencialitás a művek egyik konstitutív tényezője: paradox módon saját maga állított akadályokat azok mindenki számára való érthetősége elé, s csak az általa méltónak ítélt szűk csoport számára biztosította a szükséges információkat, avagy remélte, hogy e csoport tagjai ezen információknak amúgy is birtokában vannak. A referencialitás és a közösségi érvényességű, vagyis korlátozó jellegű szöveghasználat, ami az alkalmi költészet elemi sajátossága, Kazinczy költészetének az alkalmi költeményeken túlmutató jellemzője. Egyfajta hermetikus referencialitásról beszélhetünk, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek a szabadkőműves hermetizmus jelenti a mintázatát.²¹

E mintázat alaposan szemügyre vehető az olyan kimondottan szabadkőműves eszmeiségű versek kommentárjaiban, mint a Báróczi-epigramma vagy a Török Lajos-episztola. Kis Jánosnak írja 1811. december 6-án: „Most egy harmadik Epistolámat is közlöm, új okból, – tudnillik hogy ezen dolog felől való gondolkozásomat lásd. Érteni fogsz Te engem ott is a’ hol csak a’ *Jobb fők* érthetnek.” Majd a vers után megjegyzi egy szöveghelyre nézve, hogy az „az Olvasót gondolkozásommal homályosan ismérteti-meg. A’ szemes Olvasó megérti mit teszen ez: *Nyúlj-bé mellyedbe* etc.”²² Sárközy Istvánnak pedig ezt a kommentárt írja: „ott a’ hol a’ csillag van itt a’ 2dik lapon, akarva van hagyva hézag, – olly hézag, melly ki nem pótolva fog maradni. Az elmélkedő megért, a’ ki pedig nem elmélkedik, annak nincs szüksége engem itt érteni.”²³

A példák nagy számban lennének sorolhatóak, s nemcsak a kimondottan szabadkőműves eszmeiségű versek esetében, hiszen a Napóleon-köszöntő kapcsán láttuk az utalást a ki nem mondott, de a szűk barátok által érthető,

²⁰ Hatványozottan érzi mindezt a késő korok olvasója, aki általában az ultima manus elve alapján kiadott valamely kései szövegváltozatot kapja kezébe, s ezért nehezen találja a kulcsot az értelmezéshez. Épp ezért szükséges, hogy a most készülő kritikai kiadásban változtassunk az eddigi közlési elveken, s elsősorban a keletkezés időszakának szövegváltozatait helyezzük előtérbe, közölve ezekkel együtt a levelekben található kísérőszövegeket, melyek által Kazinczy verseinek hermetikus referencialitása valamelyest könnyebben dekódolhatóvá, de legalábbis hozzáférhetővé válhat.

²¹ Vö. BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csizoltság nyelve*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 255–270.

²² KazLev. IX., 172–176.

²³ KazLev. IX., 257–262.

rejtett összefüggésre, s a Mailáth-installációra készült feliratok vagy a síremlékre valók esetében is olvashatjuk leveleiben, hogy csak az érti ezeket, akinek „füle az olasz formákhoz szokott” avagy akinek „görög ízlés jutott”. Ugyanez a hierarchizált értelmezési keret és az erre épített csoportképző mechanizmus jellemzi nyelvi harcaival kapcsolatos epigrammáit, episztoláit, de a nem kimondottan oppozíciós helyzetben született görögös epigrammákat szintűgy. Épp ezért lehet tágabb értelemben vett szabadkőműves mintázatról beszélni költészete erőteljes referencialitásával kapcsolatosan is.

A szabadkőművesség hermetizmusával elsajátított tudásrend és társadalomkép a megvilágosodottak, a megvilágosíthatóak és a világosság befogadására eleve képtelenek hármasságán épül.²⁴ Ez alapján teremődik Kazinczy szimpozion jellegű közössége,²⁵ de látnunk kell, hogy ott és akkor is hat ez, mikor az e szimpozion-közösségbe tartozók éppen szembefordulnak vele, ahogy azt a Napóleon-köszöntő kapcsán láttuk. Kazinczy e szűk belső kör mellett, annak érintetlenül hagyásával gyakran lép alkalmi értelmezői csoportok központjába, pontosabban csoportot teremt maga köré bizonyos kérdésekben. A mechanizmus az, ami nem változik: ugyanúgy oppozíciós szerkezetbe rendezi környezetét a megértés–meg-nem-értés kettőssége mentén, ami valójában a szövegekbe rejtett tudáshoz való hozzáférést, annak birtoklását jelenti. S minthogy e tudás legfőbb letéteményese és regulátora ő maga, a megértés fokozatai a hozzá való távolságot is kimérik, adott kérdésekben újra és újra, akár különbözőképpen is. Az alkalmi költészetet jellemző közösségi szöveghasználat és referencialitás Kazinczy általi eme (szabadkőműves mintázatú) transzformációjában így nemcsak munkássága egészének meghatározó vonását fedezhetjük fel, de egyben a korabeli irodalom több évtizedét befolyásoló csoportképző mechanizmust is látunk benne.

²⁴ Erről részletesen lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, Bp., Universitas Kiadó, 2009, 384–386.

²⁵ Vö. HÁSZ-FEHÉR, *i. m.*, 67–74.

HANGSÚLYOK ÉS TÉVEDÉSEK EGY KARRIERÉPÍTŐ TESTŐRTISZT MEGÍTÉLÉSÉBEN

Bessenyei György színházi élményeiről*

Ha a magyar felvilágosodás történetében már nem is tekintjük mérföldkőnek az 1772. esztendő, ez az év sorsfordító jelentőségű Bessenyei György életében, aki ekkor lép színre a magyar irodalmi életben, méghozzá teljes fegyverzetben: erre az évre datálódik az *Ágis* mellett a *Hunyadi László tragédiája*, *Az embernek próbája* a kiadott szövegek toldalékként megjelent jó néhány költemény. Ezek árnyékában mintegy eltörpül az *Eszterházi vigasságok* kiadása, amely a hagyományos alkalmi költemények közé problémátlanul beilleszthető. Külön érdeklődésre inkább a benne foglaltak okán a színháztörténészek és Esterházy-kutatók felől tarthat számot.

Keletkezéstörténetével kapcsolatosan a legfontosabb tényekben megegyezik a szakirodalom: a bécsi francia követ látogatást tett Esterházy Miklós herceg újonnan épített rezidenciáján, az eszterházi kastélyban, és a fényes ünneppsorozat megörökítette a herceg kíséretének tagjaként résztvevő Bessenyei.

A látogató: Louis René Édouard de Rohan-Guéméné,¹ később strasbourgi hercegérsek, a francia király ez évben kinevezett osztrák követe. Személyét valós tények és kitalált történetek egyaránt meghatározzák: a francia akadémia tagja, több ismert tudós barátja volt, maga verseket ír – ugyanakkor pazarló, kicsapongó, egyházi személyhez nem illő életmódja nemcsak Párizsban, hanem pl. Bécsben is szemet szúrt, később pedig végzetesen belekeveredett a francia királyi udvar egyik legregényesebb és legkompromittálabb bűntényébe, ami „a királyné nyakláncá” néven híresült el. Személye tehát a lehető legalkalmasabb, hogy értő és érzékeny befogadója legyen Esterházy Fényes Miklós nagyszabású reprezentációjának.

* A tanulmány az OTKA 83599. sz. programjának támogatásával készült.

¹ Lásd *La Grande Encyclopédie inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts par une société de savants et de gens de lettres, tome vingt-huitième*, Paris, Société Anonyme de la Grande Encyclopédie, [é.n.] 818–819. és <http://www.larousse.fr/encyclopedia/personnage/Rohan/141331> és <http://www.larousse.fr/encyclopedia/divers/Collier/114089>

A helyszín: a Kismartontól nem messze fekvő Esterházy-birtokon, Süttörön nemrég felépített barokk kastély, a „magyar Verszália”, Esterházy Miklós pompás rezidenciája.

A látogatást három korabeli forrásból ismerjük: Bessenyei György írta meg a látogatás magyar interpretációját. „Az uralkodó mellé rendelt bécsi magyar testőrgárda kapitánya 1765 óta Esterházy Miklós volt. A herceg kedvelte a testőröket és igyekezett körükben népszerűvé lenni. Nagybíró gesztussal kiosztatta köztük évi fizetését, s naponta felváltva négyen ebédelhettek vele. Így került a herceggel közelebbi érintkezésbe Bessenyei György is... Bizonyosan kitüntetés volt számára, hogy részt vehetett az eszterházi ünnepségeken, és szívesen vállalta a krónikás szerepét. Ez valószínűleg a herceg kívánsága volt, hiszen az ő költségén jelenhetett meg maga a költemény is.”²

Ezek alapján az *Eszterházi vigasságok* a következő műfaji, illetve szerzői attitűdbeli problémákat veti fel: a költemény műfajilag leginkább az alkalmi leíró versek kategóriájába tartozik, azaz a poézis barokkos, nemesi hagyományába illeszthető, nemcsak annyiban, hogy egy bizonyos alkalom leírására törekszik, hanem azért is, mert egy határozott megbízói szándék hívta életre.³

Ugyanakkor tárgyánál fogva kapcsolatot mutat a korszak útleírásaival is – mint ahogy több útleírás részletesen meg is örökíti a kastélyt és környékét⁴ –, amennyiben egy nevezetes helyszín leírását is adja. Ez a műfaji átmene-
tiség az egyéb Eszterháza-leírásoknak is sajátja. 1784-ben keletkezett a birtok legteljesebb leírása a sokáig ismeretlen szerzőjű *Beschreibung des Hochfürstlichen*

² HORÁNYI Máttyás, *Eszterházi vigasságok*, Bp., Akadémiai, 1959, 76. A költemény keletkezéséről lásd még: BESSENYEI György, *Költemények: Kisebb költemények, Az embernek próbája, Az ember*, s.a.r. GERGYE László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 62–64. és GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza*, Bp., Közoktatásügy Kiadóvállalat, 1951, 110–111. és Gergye László bevezetése a kritikai kiadáshoz: BESSENYEI György, *Költemények, i. m.*, 30–34.

³ Erről lásd Gergye László bevezetése a kritikai kiadáshoz: BESSENYEI, *Költemények, i. m.*, 30–34., GERGYE László, *Bessenyei György és a leíró vers = A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György, 1998, 83–91. és MAYER Ilona, *A német udvari költészet a XVIII. században*, Pécs, 1937.

⁴ A korszak egyik jellegzetes útleírásgyűjteménye, amelyben természetesen Eszterháza is szerepel: Johann BERNOULLI's *Sammlung kurzer Reisebeschreibung und andere zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntniß dienender Nachrichten*, Hg. Johann BERNOULLI, Berlin, G.F. Richter und Buchhandlung der Gelehrten, 1781–1787, 17. Bde. Eszterháza leírása a 9. kötetben: Gottfried von ROTTENSTEIN, *Reise durch einen Theil von Königreich Ungarn seit dem Jahre 1763*. Megemlítendő még a birtok lexikonszerű leírása: Johann Matthias KORABINSKY, *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn, in welchem die vorzüglichsten Oerten des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben...*, Preßburg, Weber und Korabinsky, 1786.

*Schlösses Esterhaz*⁵ előtte pedig az 1781-es magyar nyelvű versezet Dallos Márton tollából.⁶ Mindkét mű célja az eszterházi birtok és épületegyüttes mind pontosabb és részletesebb leírása, és mindkét mű háttérében megbízóként több-kevesebb bizonyossággal kirajzolódik Esterházy Fényes Miklós alakja. A fiatal, irodalmi ambíciókkal teli testőrtiszt azonban társadalmilag megkülönböztetett szerepben van a két későbbi leírás szerzőihez képest. Szerepe inkább hasonlítható a másik oldalon, Rohan herceg kíséretében megjelenő fiatal francia nemes, Baron Zorn de Bulach feladatához, aki a herceg egész birodalmi tevékenységének és utazásainak hű krónikása.⁷

E tények tükrében az *Eszterházi vigasságok* köré problémátlanul meg lehetne rajzolni egy adott poétikai és szociokulturális közeget. De a szöveg nem vizsgálható önmagában, hiszen együtt jelent meg egy másik költeménnyel, a *Delfénnel*, és így nem tekinthetünk el attól, hogy a két szöveget együtt tekintsük. A *Delfén* keletkezésének körülményeit, csakúgy, mint az *Eszterházi vigasságok* esetében, a szerző maga megadja a cím és a szöveg közé illesztett kommentárban:

DELFÉN TUDÓSÍTÁS

Delfén egy táncosné volt, kinek tánca s teste járása a természet első mesterségnek kellemetességét is csaknem felülhaladni láttatott. Nóver, egy csudálatos tehetségű táncmester és poéta, ki a régiségeket Bécsnek előhordja, Páris ítéletéből csinált egy táncot; hol Párist Júnó, Pallás, Vénus a közéjek vetett aranyalmának elajándékozására magok közt kényszerítették. E táncban Delfén Vénus istenasszonynak személyét játszotta; aki is szökéseibe Vénust megcáfolni láttatott: szépsége s kellemetes enyelgése mindent gyönyörködtetett. Ez a táncosné hirtelen forróbetegséget kap, s ifiúságának legnyájasabb idejében meghal; mely szomorú történetével a bécsi játéknézőhelynek is

⁵ *Beschreibung des Hochfürstlichen Schlosses Esterhaz im Königreich Ungarn*, Pressburg, Löwe, 1784. Legutóbb Andrea Seidler sikeresen azonosította a szerzőt a pozsonyi tudós-lapszerkesztő Karl Gottlieb Windisch személyében, akinek hivatalos elismertségét bizonyítja, hogy később Pozsony város polgármestereként is működött. (Andrea SEIDLER, *Das ungarische Versailles. Eine Beschreibung des Schlosses Esterháza aus dem späten 18. Jahrhundert* = *On the Road - Zwischen Kulturen unterwegs*, Hg. Ágoston Zénó BERNÁD, Márta CSIRE, Andrea SEIDLER, Wien, 2009 (Finno-Ugrian Studies in Austria. Schriftenreihe für die Forschungsbereiche der Abteilung Finno-Ugristik Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft an der Universität Wien, 7), 281-296.

⁶ DALLOS Márton, *Eszterházi várnak, és ához tartozandó nevezetesebb helyeinek rövid le-írása...*, Sopronban, Nyomtatott Sziesz János József által, 1781.

⁷ Munkája: *L'Ambassade du Prince Louis de Rohan a la cour du Vienne 1771-1774*, Notes écrites par un gentilhomme, officier supérieur attaché au Prince Louis de Rohan Ambassadeur du Roi et publiées par son arrière-petit-fils Le BARON ZORN DE BULACH, Strasbourg, 1901.

legelső gyönyörűségét magával együtt sírjába temeti. Mivel ő is sok nyájasságot okozott, az Eszterházi vigasságokhoz ragasztottam.⁸

Tehát emléket kíván állítani egy balettelőadáson a Noverre rendezte *Páris ítéletén* keresztül a főszerepet játszó művésznék, Marguerite Delphine-nek. Nézzük az emlékezésben szereplő személyeket:

Jean-Georges Noverre (1727–1810) nemcsak az akkor élő legnagyobb koreográfus-balettmester, hanem a táncművészetnek olyan megújítója, aki művészi reformjaival új korszakot nyitott a balett történetében.⁹

A mi szempontunkból legfontosabb az az új műfaj, az ún. ballet d'action, amely a tánc által elbeszélhető cselekménysort mond el, így a balettszámok, szólók, kartancok, nem önálló produkcióként, egymástól függetlenül jelennek meg a színpadon, hanem egyfajta dramaturgia mentén. Korábban a balett úgy viszonyult az egyéb (legtöbb esetben opera) produkciókhoz, mint egy inter- vagy postludium: az előadás másik eleme közben vagy után jelent meg a színpadon, művészi koncepciójában nem kapcsolódva a kontextusában megjelenő másik előadás-elemhez. Már a 17. századtól megfigyelhető a színház mestereinek az a törekvése, hogy dramaturgiailag összekapcsolják a különböző teátrumi látványosságokat. A legnagyobbakat említve gondolhatunk Molière *Le Malade imaginaire* vagy *Le Bourgeois gentilhomme* darabjainak zárójelenetére, a doktorrá avatás ill. a mamamusivá válás pantomimikus megoldásaira, vagy azokra a kevésbé ismert darabjaira, amelyekben egy laza dramaturgiai szál kapcsolja össze a változatos látványosságokat pl. a *Les Amants magnifiques* vagy a *La Comtesse d'Escarbagnas*. Noverre az, aki a táncot magát alakítja dramatikus tevékenységgé, az előadott balett egy akció: elmondható cselekménye, dramatikus felépítése van.

Ugyanakkor ő az, aki a barokk Gesamtkunstwerk gondolatát átalakítva a különböző médiumok összekapcsolásával alakítja ki a maga balett-produkcióját. A cselekmény mellett alapvetően átalakul az emberi test funkciója: a tánc egyben technikai bravúr is lesz, méghozzá olyan módon, hogy a játékban a teljes emberi test részt vesz, a mimika, a gesztusrendszer, az

⁸ BESSENYEI, *Költemények...*, i. m., 173–181., interneten: <http://mek.oszk.hu/00600/00615/00615.htm#27>

⁹ Noverre pályájáról, művészetéről: Pierre TUGAL, *Jean-Georges Noverre der grosse Reformator des Ballets*, Berlin, Henschelverlag, 1959.; Manfred KRÜGER, *J.G. Noverre und das 'Ballet d'action': Jean Georges Noverre und sein Einfluß auf die Ballettgestaltung*, Westfalia, Verlag Lechte Emsdetten, 1963.; Manfred BRUNCK, *Die Welt als Bühne: Geschichte des europäischen Theaters*, 2, Stuttgart, Weimar, Verlag J.B. Metzler, 1996, 530–531. és Claudia JESCHKE, Sibylle DAHMS, *Noverre, Lessing, Engel. Zur Theorie der Körperbewegung im ausgehenden 18. Jahrhundert = Schauspielkunst im 18. Jahrhundert. Grundlagen, Praxis, Autoren*, Hg. Wolfgang BENDER, Stuttgart, Franz Steiner, 1992, különösen: 87–96.

emberi test adta fizikai kifejező eszközök teljes tárháza a kifejezés szolgálataiban áll. Ennek érdekében átalakul, egyszerűsödik a jelmez; az öltözetet úgy formálják meg, hogy ne gátolja a mozgást, rövidebbek és kevésbé merevek lesznek a ruhák, táncra alkalmasak a cipők, könnyebben viselhetőek a parókák.¹⁰

Noverre 1767 és 1774 között dolgozott Bécsben, itteni pályafutása alatt mintegy 50 balettet mutatott be, sőt új törekvéseinek megvalósításához alkalmas táncosok képzésére egy balettiskolát is nyitott. Talán legsikeresebb tanítványa volt a korán elhunyt Delphine. A táncosnőről igen keveset tudunk, a tánc történetek, szakmunkák nem tartják számon, táncművészeti halhatatlanságát valószínűleg korai testi halála akadályozta meg, hiszen kortársai körében hatalmas népszerűségnek is elismertségnek örvendett. Maga a szigorú és balettet nem kedvelő Joseph von Sonnenfels is elismeréssel ír mind róla, mind Noverre-ről.¹¹

A Bessenyei-költeményben szereplő *Páris ítélete* című balettet nem lehetetlen rekonstruálnunk. A művet az 1771. év nyarán mutatták be, mint ahogy erről a talán leghitelesebb információt Khevenhüller-Metsch herceg, Mária Terézia udvarmesterének naplója szolgáltatja:

„Julii [1771]

Den 10. Hatten wir die Ehre, die zwei Erzherzoginnen Marianna und Elisabeth bei Abwesenheit (sic!) dero Frauen Mutter, welche sich heut nach Presburg verfüget, zu Josephs-Ruhe mit einem kleinen Mittagmahl zu bedienen, nahmen Caffé in der Erémítage, machten sodann une petite partie de jeu und stigen bei der Menagerie in die Wägen, da es eben zu regnen anfienge, um in das Spectacle zu fahren, wo heut ein neuer Ballet

¹⁰ Az előbbieken túl vö. még: Kathleen KUZMICK HANSELL Noverre-fejezete = *International Encyclopedia of Dance: A project of Dance Perspectives Foundation*, Inc. Founding Editor Selma Jeanne COHEN, Vol. 3. New York–Oxford, Oxford University Press, 1998, 694–700. és *Österreich tanzt: Geschichte und Gegenwart*, Hg. Andrea AMORT, Mimi WUNDERER-GOSCH, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2001, 22–28.

¹¹ SONNENFELS *gesammelte Schriften. Sechster Band*, Wien, mit von Baumeisterischen Schriften, 1784, 339. Illetve egy másik darab kapcsán: „Das Publikum empfindet in gewissen Stücken sehr richtig: nur die Zergliederung der Empfindung scheint seine Sache nicht zu seyn. Es hatte vollkommen recht, mit den Balleten, wie sie itzt bestanden, weniger zufrieden zu seyn: aber was nun die kleine Delphini, und um diese in jeden Ballet einzuflicken, mußte er oft Episoden mit aller Gewalt herbeyziehen. Man kann denn Verfasser der Lettres sur la Danse immer zutrauen; daß es die Einheit der Handlung, in soweit der Tanz derselben unterworfen ist, kenne: und man muß vermuthen, daß er der Nothwendigkeit opfert, wenn er seinen eigenen Grundsätzen entgegen handelt.” 354. Lásd erről: Julia WITZENETZ, *Le théâtre français de Vienne (1752–1772) – A bécsi francia színház (1752–1772)*, Szeged, Szegedi Egyetem Francia Philologiai Intézete, 1932, 27. és GÁLOS, i. m., 109–111., GERGYE, i. m., 64.

de la composition du Sr. de Noverre, le jugement de Paris gennant, producirer wurde.”¹²

Mint láttuk, a ballet d’ action, azaz Handlungsballett egyik fontos sajátossága, hogy nem egymást követő táncprodukciókból áll, hanem egy határozott cselekmény mentén halad, tehát tartalma bizonyos mértékig elmesélhető, cselekményes elemei időben követik egymást, egy történetet formálnak. Így a balett egyfajta táncdrámaként funkcionál, és történései leírhatóak. A balett librettója megtalálható a bécsi Nationalbibliothekban. A nyolcadrét nagyságú, nyolc oldalt tartalmazó nyomtatvány: *Urtheil des Paris. Ein heroisch-pantomimisches Ballet. Von der Erfindung des Hrn. Noverre. Vorge stelltet auf der k.k. Schaubühne in Wien. Im Sommer 1771. Wien, gedruckt mit v. Ghelischen Schriften.* A libretto ebben az esetben azt jelenti, hogy az előadás felépítését követve 11 jelenetre bontva ismerteti a balett cselekményét, ill. leírja a színpadi látványt elsősorban a jelmez, a díszlet és a táncosok mozgásának részletezésével. A drámai akció Thetisz és Péleusz lakodalmával kezdődik az Olymposon, elmondja Erisz aranyalmájának felbukkanását, az istennők vitáját, majd Ida hegyén Paris megjelenését, az istennők ajánlatát és Paris ítéletét. Az előadás főszereplője Venus és Paris, a történet ott ér véget, hogy Venus megmutatva Helené képét, elnyeri az aranyalmát, és az istennő diadalmasan megkoronázza Parist. Helené a maga testi valójában nem is jelenik meg, csupán egy festményen.

Azt, hogy mi történik a színpadon, tematikusan már tudjuk, a vizuális elemek rekonstrukciója azonban nyilvánvalóan csak képi források alapján lehetséges. Noverre kései produkcióiról szerte Európából ismerhetünk néhány képi ábrázolást, össze szokták vetni Watteau művészetével is, és így a festő műveit kvázi illusztrációként kezelni a tánc világához.¹³ Létezik azonban egy sokkal hitelesebb forrás is Noverre koreográfiájának színpadi megjelenéséhez, amely ugyanolyan ismeretlenül, az európai köztudatba – valószínűleg ugyancsak nyelvi korlátok okán is – be nem épülve várja a periférián felfedezését, mint az Esterházy szövegkönyvek: az ún. *Varsói kézirat*.

Noverre a század második felében uralkodói udvarról udvarra járt. Hosszabb ideig dolgozott a stuttgarti színházban, ill. udvarban, az uralkodó hallatlan költségekbe verte magát szórakozásai révén, olyannyira, hogy később be is kellett zárnia a színházát. Amikor Stuttgartban Noverre talpa alatt

¹² *Theater, Feste und Feiern zur Zeit Maria Theresia 1742–1776. Nach den Tagebucheintragungen des Fürsten Johann Joseph Khevenhüller-Metsch Obersthofmeister der Kaiserin. Eine Dokumentation von Elisabeth GROSEGGER, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987, 290.*

¹³ Vö. AMORT-WUNDERER-GOSCH, *i. m.*, 22–28.

egyre sürgetőbben égett a talaj, folyamodványt intézett a lengyel királyhoz, Szaniszló Ágosthoz, hogy alkalmazza mint udvari színpadmestert. A folyamodvány a *Théorie et pratique de la danse en général, de la composition des ballets, de la musique, du costume, et des décorations qui leur sont propres* összefoglaló címet viseli, és ma is igen komoly színingazgatói pályázati anyagnak minősülne: 11 vörös bársonyba kötött kötet, a lapok mérete 36.5x27.5 cm, összterjedelme mintegy 2000 oldal. Jelenleg a varsói egyetem könyvtárában őrzik, keletkezését is a katalóguscédula alapján lehet meghatározni: „prszed 10.XI.1766.”, valószínűleg ekkor érkezhetett meg a pályázat a lengyel királyi udvarba, ahonnan Pétervárra került, és csak 1923-ban került vissza Lengyelországba. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy miért nem kapott nagyobb nyilvánosságot ez a páratlan gyűjtemény: mikorra ismét visszakerült lengyel tulajdonba, a háború vihara elsodorta a publikálás lehetőségét is. Ugyanabban az időben – és bizonyára ugyanolyan ideológiailag meghatározott körülmények között – publikálták először Lengyelországban,¹⁴ mint a magyar kastélyszínházak két alapművét.¹⁵ A publikáció azonban csak egy lengyel nyelvű rövid ismeretese, összefoglalója Noverre pályázatának, és nyomdatechnikailag igen szerény kivitelezésű. Nem is került be nemzetközi köztudatba; figyelmemet egy 2009-ben Szicíliában Ania Reglińska-Jemio lengyel kutató által tartott előadás – amelyben példaként mutatott be a gyűjteményből néhány illusztrációt – keltette fel, ugyanakkor az európai szakirodalomban nem találtam nyomát: jó esetben tudnak a kézirat létezéséről, de nem látták soha.¹⁶ Többnyire az írásbeliség felől könnyen értelmezhető szöveges résznél, azaz az első kötetnél, amely egy szövegvariánsa az 1807-ben nyomtatásban is megjelent *Lettres sur les arts imitateurs*nek, nem terjed tovább a pályázat ismertsége, holott éppen a továbbiakban egyedülálló. Az első kötet elméleti traktátusa után a második kötetben 17 balettprogramot, librettót hoz, szerepnevekkel, jelenetenként összefoglalt cselekményvázlattal. Ezt követi négy kötet, amely összesen 22 partitúrát foglal magába, négy kötet a balett-librettókhoz többnyire kapcsolódó jelmezképeket közöl, míg az utolsó, vegyes tartalmú kötet kommentált jelmezképeket és még egy partitúrát

¹⁴ Arnold SZYFMAN, *Ocalony rekopis i znalezienie listy Noverre’a*, Pamietnika teatralnego 3–4, Rok, 1954, 63–98. és *Warsawski rekopis dzieła J.G. Noverre’a Z. Batowski: Zbór graficzny w Uniwersytecie Warszawskim*, Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, r.V. = *Teori i praktyka tańca prostego i kompanowanego, sztuki baletowej, muzyki. Kostiumu i dekoracji*, Prezetozyła i opracowała Irena TURSKA, Wrocław, 1959.

¹⁵ Emlékeztetőül: Horányi műve 1959-ben, Staud munkája magyarul 1963-ban jelent meg. HORÁNYI, i. m.; STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak I–III.*, Bp., Színházstudományi Intézet, 1963.

¹⁶ A korábban említett európai szakirodalomból csak Kathleen Kuzmick Hansell említett Noverre-tanulmánya tud a gyűjtemény létezéséről, de a tanulmány tanúsága szerint nem látta.

tartalmaz.¹⁷ A kézirat együttes nyelve francia, és az igen magas színvonalú 447 egy-egy lapos jelmezterv annak a Louis-René Boquet-nak a munkája, akivel ekkor a stuttgarti színháznál Noverre együtt dolgozott.¹⁸

Mivel a lengyel király még csak nem is válaszolt Noverre ajánlatára, ezek után szerződik el a balettmester Bécsbe, és tölt ott több mint hét évet. Amikor tehát a *Páris ítéletének* vizuális elemeit keressük, párhuzamként tekinthetjük Boquet 1766-os a lengyel királyi udvar számára készített festményeit.

Három alakhoz találunk megfelelő illusztrációt a varsói kéziratban: Junóról és Amorról egy-egy jelmeztervet, Venushoz pedig két ábrázolást is, amelyből különösen a második a fontos, amelyet kommentárral is ellátott a szerző. Ez a kommentár határozottan gyakorlati jellegű és a jelmezek elkészítésére vonatkozik:

„Vénus jelmez

Bőrszínű szaténból, a dupla szoknya olasz gézből, az alján felvágott gézzel szegett, a díszcsokrok fehér és ezüst gézből, fehér bársonyos szatén vágattal szegve. A rivierre, ami a szoknya alján van, fehér és ezüst gézből, fehér szatén vágattal szegett, ezüst zseníliával [bolyhos anyaggal], rózsával díszített kapcsokkal. Minden girland, ami a dupla szoknyán a felhajtott részt rögzíti, valamint az ágacskák, amelyek a (rózsa)virágból és rózsalevelekből álló díszből (Bouffélet) állnak ki, az ujjak nyomott része ezüstszínű, fehérrel csíkozott gézből, a rózsa-karperecek, az ezüst géz pelerin[~szerű felsőrész] égszínkék szaténal bélelve és rózsá-girlandok segítségével felgyűrve, a felsőrész úgyszint az ujjak ezüst színű gézből, zsenília vágattal szegve, apró rózsákkal díszítve.”¹⁹

¹⁷ Ezek a saját magam által összesített adatok, és nem pontosan egyeznek a lengyel publikációkban közöltekkel (TURSZA, *i. m.*, 25.), sőt a katalóguscédulán feltüntetett számokkal sem.

¹⁸ Boquet-ról lásd: Heinz KINDERMANN, *Theatergeschichte Europas*, IV., Salzburg, 1962, 458–460., BRUNECK, *i. m.*, II., 889. és Silvio D’ AMICO, *Enciclopedia dello spettacolo*, II., Roma, Casa Editrice le Maschere, 1962, 813.

¹⁹ „Habit de Vénus

En satin couleur de chair, la double jupe en Gaze d’Italie, bordée de gaze découpée, les Bouffettes de gaze blanche et argent, bordée d’une découpure de satin blanc chenillé.

La Rivierre qui est au bas de la jupe en gaze blanche et argent bordée d’une découpure de satin blanc chenillé en argent avec des agraffes de Roses.

Toutes les Guirlandes qui retroussent la double jupe ainsi que les branches qui sortent du Bouffélet en fleurs et feuilles de Roses, le temponné des manches en gaze argent rayé de blanc, les Brasselets de Roses, la mente de gaze argent doublée de satin bleu céleste et retroussée avec des Guirlandes de roses, le haut du corps ainsi que les mancherons en gaze argent bordés de Découpures chenillée et garnies de petites roses –” (A fordításban nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Ocsovai Dórának.)

A jelmezek láthatóan könnyen viselhető, színpadi mozgáshoz, tánchoz illeszkedő öltözetek: a ruhák nem érnek földig, nemcsak a férfi szereplő, Amor esetében, hanem a két női szereplő ruhája is jóval rövidebb, mint a korszak főúri szokásrendszerében. Venus viseletének leírásából az is kiderül, hogy nem súlyos és drága textilekből, pl. bársonyból, brokátból készültek ezek a ruhák, hanem szép, de könnyű anyagokból, gézből, szaténból, zseniliából. A női ruhák esetében az elmaradhatatlan fűzőt, ha nem is látjuk, de az ábrázolás alapján feltételeznünk kell: a női alakok eltúlozott karcsúsággal vannak jelen a képeken, hozzájuk képest Amor ábrázolt testfelépítése sokkal közelebb áll egy valóságos férfi alakjához. A hajviseletek azonban határozottan a természeteshez közelítenek, ha a korabeli hatalmas parókákhoz, tornyos, póthajakkal kombinált, súlyos ékítményekkel ellátott fejdíszekhez hasonlítjuk őket. Sőt, a cipők is láthatóan a mozgás könnyedségéhez vannak igazítva, valószínűleg textiltől készültek. Az is látható, hogy az egységes stílusban megrajzolt alakok csak látszólag ugyanannak a típusnak egyszerű variánsai: a formák és színek sajátos szimbolikát mutatnak. Mindhárom istenség fehér ruhát visel, de ez csupán véletlen: egyéb alakok, akár földi, akár égi szereplők, sokféle, színes ruhában jelenhetnek meg a színpadon. A fehér ruha különböző kiegészítő színekkel, formákkal válik az adott istenség attribútumává: Amor fehér ruháján megjelennek a zöld levélkével girlandot képező rózsák, de hozzájuk fehér-kék csíkos szalag társul. Juno fehér ruháján sárga-fehér szalagok és kék szalagcsokrok jelennek meg, ill. egy fehér szegélyes kék szoknyadísz fedi hátul a ruhát. Venus két jelmeze mutatja, melyek az istennő ábrázolásának konstans elemei: mindkét esetben fehér ruhát visel, amelyet zöld levélkék között elhelyezkedő rózsák díszítenek girlandszerűen. A két jelmez csupán abban különbözik, hogy ezek a girlandok hogyan kanyarognak a ruhán. A leírásból azt is megtudjuk, hogy az ezüst a negyedik szín, ami megjelenik Venus öltözetén. Viszont mindkét esetben látszik, hogy a viszonylagos monokróm színvilág ellenére (vagy éppen ezért) Venus jelmeze igen elegáns, könnyed és előkelő, finomságával kiemelkedik nemcsak a földi nők öltözete, hanem az istennők viselete közül is.

Visszatérve Bessenyei verséhez a következőt állapíthatjuk meg: a költemény esztétikai értékének egyik fontos összetevője az a korai „halál és a lányka”-motívum, amellyel a művésznő szépségét és az élők világából való korai távozását allegorizálja.²⁰

²⁰ A téma a középkor óta jelen van a művészetekben, külön érdekesség azonban, hogy a motívum legismertebb példájának, Schubert *A halál és a lányka* című zeneművének szöveganyaga,

A megszikkadt halál, sárgult csontjaival,
 Felkél temetőjén, s jó csúf bordájival,
 Kiszaggatott orrán szörnyű útalat ül,
 A rettegés mormol üres szemeibül,
 Állkapcái között száradt fogajival
 Az irtózást rágja holtak hamvaival.
 A játéknézőhely szép térére felhág;
 Megáll kaszájával, mint egy elszikkadt ág:
 Kiragadja Delfént Bécsnek karjaiból,
 Viszi s temetőföld porzik bordájából.
 A szűz kiált széjjel; mutatja félelmét,
 De sehol nem kapja tovább segedelmét.
 Elviszi az halál; sírjába bédugja,
 S nékiülván, testét fogaival rágja.

Ugyanakkor a versben olyan érzékletes, pontos leírását kapjuk Delphine táncának, amely alapján rekonstruálni tudjuk, miben is áll a ballet d'action lényege: mozgás, mimika, gesztusok harmonikus együttesével létrehozni a drámai élményt; nemcsak cselekményt, hanem személyiséget, lélekállapotot, temperamentumot, érzelmet is ábrázolni. A táncos tehát nem pusztán a koreográfia virtuóza, hanem olyan előadóművész, aki önmaga létrehoz, „megtestesít” egy műalkotást. Nem tudjuk, hogy a fiatal testőrtiszt olvasott-e táncművészeti traktátusokat,²¹ de az biztos, hogy érzékeny/értő befogadója és egyben ábrázolója is ennek a művészetnek.

A játékpiaconak egyik szegletéből
 Jó apróságival arany fellegéből.
 Virágkoszorúkat forgatnak előtte,
 Cupido gyermeke enyeleg mellette.
 Egyszerre a nézők elébe kiszökik,
 Megáll egyenesen, ruhája tündöklöklik.
 Nemes tekintetén látszik méltósága:
 Lebeg szemöldökén édes nyájassága.

Matthias Claudius *Der Tod und das Mädchen* című dala két évvel később, 1774-ben jelent meg. *Göttinger Musenalmanach. Poetische Blumenlese auf das Jahr 1775*, Hg. Johannes Heinrich Voß, Göttingen, 1774, 157.

²¹ De a római történelem és a kortárs művészetek összekapcsolásának esztétikai hozadékát éppen Noverre példájával világítja meg: „Ezen elő mesélt esetet [ti. a Horatiusok és Curiatiusok történetét] csak annyiban tartom tekintetre méltónak, a mennyiben belőle Nover, igen szép Bálétokat tsinált Bétsben, mellyeket Ifjuságomban ott gyönyörűséggel néztem.” BESSENYEI György, *Rómának viselt dolgai*, I., s.a.r. PENKE Olga, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1992 (Bessenyei György összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás), 97.

Ekkor kezdi Delfén lankadva hágását,
 S mosolyodva teszi első mozdulását.
 A nézők szemei formáján elvesznek,
 Egy pisszenést sehol miatta nem tesznek,
 Csendes nótájára emeli karjait,
 A bágyadt szerelem mozgatja tagjait.
 Így mint kedves gyermek, enyelegni indul,
 S aranypillangója róla lábához hull.
 Előre s hátra is formálja szökését:
 Csudálják, tapsolják a nézők tűnését.
 Pihegni kezd: fújja kebelét párája,
 Hol nyílik, hol öszvekapcsolódik szája;
 Mintha szerelmébe füvet, fát kérdezne,
 S futosván, az égnek, földnek esedezne;
 Úgy mutatja magát, néha frissen szökvén,
 S bágyadásai közt ismét csendesedvén.
 Karjait, lábait emeli csendesesen,
 Húzza a szívet is hozzá szerelmesen.
 Szemöldöke félig mutatja csak szemét,
 Lankadoz, és alig ingathatja testét.
 Nedvesült szemei fél mosolyodással,
 Sok édes titkokat forgatnak egymással.

Mikor a muzsika szívünk így altatta,
 S édes fájdalomi közt csendesen ringatta,
 Nyájaskodik Delfén bágyadt nézésünkbe,
 Ezerféle csudát élesztvén szívünkbe.
 Minden érzésünknek egyszerre tárgya lett,
 Kebelünkbe mérget és mézet élesztett.
 Egész Bécs csudálta kellemetességét,
 Vénus mellé tette ritka kedvességét.

A két költemény, az *Eszterházi vigasságok* és a *Delfén* együttes megjelenését korábban egy rosszul értelmezett összefüggésben tárgyalta a szakirodalom. Eszerint: „Noverre balettjében Vénuszt Marguerite Delphine játszotta, a bécsi udvari színház akkori legtehetségesebb szólótáncosa. Eszterházi szereplése tragikusan végződött: meghült és Bécsbe visszatérve, napokon belül meghalt. A tizenöt éves táncosnő halála az egész bécsi közönséget megdöbbenettette. Bessenyei György *Delfén* című költeményében állított neki

emléket, melyet az év végén az *Eszterházi vigasságokkal* együtt közölt. A gyermek-táncosnőt Bessenyei költeménye utolsó alakításában, az Eszterházán is játszott Vénusz-szerepben mutatja be.”²²

Horányi Mátyás ezt a feltevést a Haydn-kutató Carl Ferdinand Pohl-tól vette át,²³ de a dokumentumok újraolvasása és összevetése után nyilvánvaló, hogy Delphine nem lépett fel Eszterházán, mert az említett megfázás következtében egy hónappal korábban, 1772. júniusában már meghalt.²⁴ Tehát a két költeményt nem az az alkalmi jelleg köti össze, mint azt korábban feltételezték, azaz hogy Bessenyei külön költeményt szentel annak a táncosnőnek és annak a balettnek, amely az eszterházi ünnepségek egyik fénypontja lehetett. Delphine-nek semmi köze Eszterházához, más okát kell keresnünk annak, hogy az *Eszterházi vigasságok* mellé került.

Már Gergye László megállapítja az *Eszterházi vigasságokról*, hogy határozottan újraértelmezi a leíró alkalmi vers eddigi hagyományát,²⁵ de valószínűleg ennél is többről van szó. A Delphine-ről szóló vers eltávolítja a szerzőt az Esterházy-krónikás szerepköréből, és szélesebb kontextusba helyezi mind a költeményt, mind a benne megörökített eseményeket. Ha az *Eszterházi vigasságokat* önmagában tekintjük, Bessenyei Esterházy Fényes Miklósnak az ünnepségen részt vevő, de külön feladattal rendelkező, és így az udvartartáshoz tartozó alkalmazottja, aki szolgálatban van a hercegnél. A *Delfén*-vers kontextusában azonban ez a szerep elmosódik: két művészeti élmény áll egymás mellett, amelyet a közös befogadó kapcsol össze, így a megörökített látványon, élményen, műalkotáson túl ez a kapcsolat válik fontossá, azaz az a szemtanú, aki megörökítette és egymás mellé rendelte a két eseményt, maga a krónikás. Bessenyei nemcsak publicitást szerez az eszterházi események megörökítésének árnyékában az egyéni invencióval teli, az alkalmi vers kategóriájából kilépő, sokkal jobban sikerült költeménynek, a *Delfén*nek, hanem önmagát is elmozdítja a hagyományos alárendelt krónikás szerepéből, és olyan lírai szubjektumot teremt, aki esztétikai élményeket örökít meg: Eszterházán, Bécsben – ahol ezzel az élménnyel találkozik. Eszterházán egy európai színvonalú reprezentatív udvar debütál, Bécsben pedig a korszak

²² HORÁNYI, i. m., 78.

²³ Carl Ferdinand POHL, *Joseph Haydn*, 3., Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1875, 1882, Bd. 3 unter Benutzung der von C. F. Pohl hinterlassenen Materialien weitergeführt von Hugo BOTSTIBER 1927. I/2. 51. <http://www.zeno.org/Musik/M/Pohl,+Carl+Ferdinand/Joseph+Haydn/2.+Band/Esterház+I>

²⁴ Erről a filológiai tévedésről tartottam előadást a *Drámák határhelyzetben* (Nyitra, 2012. szeptember 4-7.) című és az *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* (Kőszeg, 2013. május 22-25.) című konferencián, az előadások írásos változata megjelenés alatt.

²⁵ Lásd Gergye László bevezetése a kritikai kiadáshoz: BESSENYEI György, *Költemények*, i. m., 30-34.

Venus jelmeze és a jelmez leírása Noverre ún. Varsói kéziratában
(Varsó, Egyetemi Könyvtár Zb. Król. vol. 805. k. 21–22.)

modern táncművészetének egyik legnagyobb tehetsége. Bessenyei megvalósítja a krónikás magatartást Eszterházán, de ki is bújjik a szerepből a bécsi élmény megörökítésekor, és egy új nyelv, a tánc nyelvének értő befogadójaként jelenik meg, a modern művészet szószólójává lesz. Ebben a lírai kontextusban a lírai alany nem alkalmazottja, megbízottja a hercegnek, hanem egy-egy szubjektív élmény szabad megfogalmazója, aki a hagyományos krónikás szerepe helyett a művészetet értő, befogadó, gondolkodó intellektusként megrajzolva prezentálja önmagát.

MAGYAR PALLAS, AKINEK TESTVÉRE A SZEGÉNYSÉG ^{*1}

A jelen tanulmány az értelmiségivé válás lehetőségeit vizsgálja, a *nem-nemesek* körében a 18. század végi Magyarországon – s ehhez a színpadi műveket és alakjaikat hívja segítségül.

Az iskolai színjátszás és az 1790-ben megindult, az iskolai hagyományokra jelentősen építő hivatásos színjátszás egyaránt európai „hozott anyagból” dolgozott: a magyar nyelvre áttett darabok, kompilációk nem igen reflektáltak a korra. Valószínű, hogy a nemzetközi készletből elsősorban azokat a kvázi-típusokat (majdnem-típusokat, sztereotip alakokat, zsánerszerű alakokat²) magyarították, amelyek ismertek voltak a hazai közönség környezetéből. A kvázi-típusok karikatúra-jellegéből, egy-két kiemelt és felnagyított tulajdonságából sikeres vígjátéki figurák születtek, így az értelmiségi kvázi-típusok is csak komikus karikatúráját adták a műveltségét fitogtató, de félművelt vagy korszerűtlen műveltségű, tudálékos (ál)értelmiséginek, a tudatlan orvostól a bugyuta jogi doktoron át a megkopott tudású latin oskolamesterig.

1. A tanulás haszna

A vizsgált időszakban tehát nem nagyon találunk olyan drámát, amely a szerző saját korára, társadalmára, a formálódó értelmiség problémáira, társadalmi helyzetére reflektálna. Próbaként az iskolai repertoárban először a szülők és a gyermekek meggyőzését célzó, az iskolába hívogató játékok sajátos színjátéktípusában, a toborzókban kerestük a tudás értékelését.

* A tanulmány az OTKA 83599 sz. programja támogatásával készült.

¹ *Műzsai szavai* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tempefői*, III/4. A drámaszöveget a modern helyesírású szövegkiadásból közlöm: *Csokonai Vitéz Mihály összes művei*, I-II., szerk., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Osiris Kiadó, 2003. (A továbbiakban: CSÖM, Osiris.)

² A nemzetközi irodalomban leggyakrabban használt *kvázi-típus* terminust Kerényi Ferenc magyarította *majdnem-típusra*. Lásd *Magyar színháztörténet 1790-1873*, szerk. SZÉKELY György, KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990, 94. Hasonló terminus a *sztereotip alak*. E fogalmakon az egy, legfeljebb egy-két – és sokszor karikatúraszerűen felnagyított – kiemelt tulajdonságára redukált, tehát más tulajdonságaitól és más szempontú társadalmi meghatározottságaitól megfosztott figura-ábrázolást értjük. (Mindez igen közel esik a 19. században kedvelt *zsáner*ábrázoláshoz, mert előkészíti azt.)

Hogy azért elkerüld a nyomorúságot,
Gyermek, oly aranyat, gyöngyöt, gazdagságot
Keress, mely szívedre nem szomorúságot
Hoz, sőt inkább, míg élsz, ad nagy vigasságot!

De nem találni ezt, legény, a szurdékban,
Apja, anyja, bátyja házában kocikban,
Nem tanulsz jól, ökor- vagy lóistállóban,
Hanem ennek helye van az iskolában.

(...)

Tudomány fészke ez, melyben emberséget
Tanulnak, és téznek másnak tisztességet,
Belénk csepegtetnek minden kegyességet,
Isten s ember előtt nyerünk kedvességet.³

A fenti Gergely-napi toborzóhoz hasonló érvek gyakran hangzanak el az iskolába járás hasznáról más református iskolai toborzó játékokban is.⁴ Az argumentáció meglehetősen egyszerű és kézenfekvő: az iskolába járás az egyetlen lehetőség arra, hogy a diák elkerülje a nehéz fizikai munkát. Az apjával szembeszálló, mert a verejtékes mezei munka helyett a kényelmes diákéletet választó parasztfiú szavaival:

Ezért le sem téstem feltett szándékomat,
Tanulással váltom fel kapálásomat,
Mert így remélhetem boldogulásomat,
Letéstem a kapát: beadom markomat.⁵

Az elérhető cél az alacsonyabb rendű értelmiségi pálya – falusi lelkész, tanító, kántor:

[Múzsák és iskola nélkül:]
Nem nyernétek tisztességet,
Méltóságot, s más úri tisztséget.
Nem lépnétek a szentséges papságra,
Szent Istennek éneklő kántorságra...⁶

³ [Elértük Gergely napját], kézirat, Sárospatak [?], Szatmár Megyei Könyvtár, MS 137. A kézirat datálása: 1800–1807, de a játék szövege bizonyosan jóval korábbirol hagyományozódott. (A helyesírást modernizáltam. *Szurdék*: sarok, sut, kocik.)

⁴ V.ö. a *Protestáns iskoladrámák*, I–II., s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 8, 38, 40. sz. drámáival.

⁵ [Kapa vagy ábecé?], kézirat, Sárospatak [?], lejegyzés: 1811; Szatmár Megyei Könyvtár, MS 137. (A helyesírást modernizáltam.)

⁶ *Protestáns iskoladrámák*, I., 8. sz., 215. (A helyesírást modernizáltam.)

A toborzó céljából, az iskolába csábításból következően azonban mégis csak a második helyre szorul a tudás, az, hogy az iskola a *tudomány fészke*, ahol *tiszteletet és kegyességet* tanulhat a gyermek. Már a toborzó megnevezés is jelzi a kontextus katonai jellegét,⁷ s e játékokban a kapától szabadulni akaró fiúért nemcsak az iskola küzd, hanem a valóban toborzó hadsereg is, amely a kényelmes és vidám katonaéletre csábít.⁸ A kor társadalmi hierarchiájában a legalsó értelmiségi pályák csupán a nehéz kétkezi munka hiánya miatt álltak a fizikai munkánál magasabban, s az efféle értelmiségi státusz azonos a katonaságéval.

2. „Nem kis munka dolgozni elmével”

A repertoárban sajnos nagyon kevés az olyan színjáték, amelyben értelmiségi – vagy inkább értelmiségi-gyanús – szereplő található:

2.1. A dán Ludvig Holberg darabjának német fordításából készült jezsuita iskolai vígjátékban a címszereplő Erasmus Montanus⁹ kifejezetten értelmiségi szerepre vágyó parasztfiú: universitast végzett, tanultságára büszkén tér haza falujába. A vígjáték azonban sokkal inkább az értelmiségi lét fölösleges vagy nevetséges voltát állítja a középpontba, mindezért némiképp a műveletlen környezetet okolva: a fiú a játék végén csak úgy nyerheti el szerelme kezét, ha – tudása és meggyőződése ellenére – eltagadja a föld gömbölyű voltát.

2.2. Igazházi, Simai Kristóf németből magyarított érzékenyjátékának¹⁰ példaértékűen erkölcsös, érzékeny és művelt címszereplője már gyermekkorában eldöntötte, hogy tanulni fog, szemben a testvérével, aki a katonaéletet választotta. (Lám, máris itt a kétkezi munka elkerülésének az iskolai toborzókban látott két alternatívája: az iskola vagy a katonaság.) Igazházi a polgármesterséget szakmaként, vagyis értelmiségiként műveli, s szaktudására

⁷ Pl.: „A Múzsák tábora itt jön verboválni, / Ha meg engednétek, ide bé fog szállni. / Hosszas kvártélyt nem kér, mert nem fog meghálni, / Csak pihenés végett akar itt megszállni.” ([*A buszárnak állt deák*] kézirat, Sárospatak [?], lejegyzés: 1820; Szatmár Megyei Könyvtár, MS 137. A helyesírást modernizáltam.)

⁸ „Egy hadi embernek szép is az élete, / Majd az irigységig van a becsülete. / Ha kérdezik tőle a szabad levelet, / Egy fegyverzőrdítés egész felelete. / Adóz hazájának egy legdicsőbb bérrel, / Tudni illik az érte omlani kész érrel. / Ami másnak csúfság, a' néki címere: / A seb, ez holtáig bizonyos kenyerre. ([*A buszárnak állt deák*], *Uo.*)

⁹ *Jezsuita iskoladramák*, II., szerk. VARGA Imre, s.a.r. ALSZEGHY Zsoltné, BEREZC Ágnes, KERESZTES Attila, KISS Katalin, KNAPP Éva, VARGA Imre, Bp., Argumentum-Akadémiai, 1995, 19. sz.

¹⁰ *Piarista iskoladramák*, I., s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum-Akadémiai, 2002, 35. sz. (Az *Igazházi* bemutatójával indult a hivatásos magyar színjátszás, Budán, 1790. október 25-én.)

ugyanolyan büszke, mint erkölcsi tisztaságára, hiszen e két hangsúlyosan polgári értéke igazolja a nemesekkel szembeni fölényét. Igazházi tehát értelmiségi, annak ellenére, hogy a lessingi ihletésű polgári tartás felmutatása a korban, s így a drámában fontosabb.

2.3. A jezsuita Anton Claus darabjának magyartása a piarista iskolai színpadra került *Vargaműhely, a tunyák iskolája*,¹¹ amelyben a tanulást semmibe vevő, iskolakerülő idősebb testvért kicsapják az iskolából. A tanulásra rég áhító fiatalabb fiú helyet cserél bátyjával: a báty folytatja az addig általa lenézett, büdös varga mesterséget, s öccse megy – boldogan – az iskolába. Az ügyes vígjáték hangsúlyos értékként emeli ki a tudást, a tanulást.

2.4. A fent hivatkozott mindhárom drámafordítás magyartása, s okkal feltételezzük, hogy a tudás, az értelmiségi jellegű munka felsőbbrendűsége, a szakmaszerűség értékelése a forrásműből származik. Eredeti műveket írt azonban Nagy György, a 18. század egyik legjelesebb drámaírója, akit kivételes tájékozottsága, egyedi szemlélete, sajátos műfajhasználata emel ki társai közül, s aki szinte minden tekintetben eltért a hagyományos kálvinista iskolai színpadi szokástól is. A *Konok pereskedők*ben a tanulás nehézségeiről valló jogász szereplő határozottan állást foglal a szellemi munka magasabb rendűsége mellett, tőle kölcsönöztük a részfejezet címét is:

Csak gyermekkorában miket kell kóstolni
Az embernek, midőn igyekszik tanolni.

Sokszor a leckéért jól megkotoltatják,
Félredúlt betűit fával támogatják,
Stílus írásáért holt bőrön ugratják,
A signumért is féllábra állítják.

Ezek még csak semmik, hagyom az ilyeneket.
Taníttatás kíván mely sok költségeket,
Előszámlálni is ki tudná ezeket,
Feje szédül, aki taníttat gyermeket!
(...)

Osztán nem kis munka dolgozni elmével,
Elmével, egyszersmind izzadni testével,
Sokszor inkább vágnék fát buta fejszével,
Mintsem dolgoznám egy causát szerencsével.

¹¹ *Piarista iskoladrámák*, II., s. a. r. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., Argumentum-Akadémiai, 2007, 46. sz.

A tanult emberek már azért sápadtak,
Színtelenek, s olyak, mint sírban halottak,
A sok tanulásban mert ők megromlottak,
Mikor más jól aludt, akkor írogattak.¹²

2.5. Nagy Györgynek csupán két drámáját ismerjük; mindkettőben az isteneket is kigúnyoló, semmilyen tekintélyt nem tisztelő Momus az első rezonőr,¹³ akinek szövegei kifejezetten magas műveltséget bizonyító, *értelmiségi* kommentárok. Rezonőrként természetes a drámán kívül állása, Momus független látásmódja és álláspontja azonban egyszersmind társadalmon kívüli is, hiszen nem is lehetséges társadalmi kontextusa, társadalmi beágyazottsága. A független, értelmiségi pozíció mintha nem lenne lehetséges a társadalmon belül – ez a tanulság Csokonai *Tempefőijének* helyüket kereső szereplői számára is megfogalmazódik majd. Nagy György jellegzetes értelmiségi szemlélete tehát fontos lesz vizsgálódásunkban.

E ponton vázlatosan ki kell térnünk arra, mit is jelent az értelmiségi fogalma, milyen kritériumok alapján azonosítja a modern szaktudomány az értelmiségi státuszt, létformát a 18. század végén, a 18–19. század fordulóján.

3. Ki az értelmiségi?

A tárgy szociológus monográfusa, Aleksander Gella kizárólagos közép-kelet-európai jelenségnek tartja a klasszikus értelmiség mint különálló társadalmi réteg 19. századi születését: míg a nyugat-európai, észak-amerikai társadalmakban az értelmiség nem alkotott külön társadalmi csoportot, hanem az egyre szélesedő középosztály részét képezte, addig Közép-Európában és Oroszországban megfigyelhető az értelmiség különállása és sokrétű társadalmi, politikai, közéleti funkciója.¹⁴

¹² *Iskoladrámák*, szerk. DEMETER Júlia, Bp., Unkornis Kiadó, 1995, 346. (E modern helyesírási kiadást használtam. *Signum* = paca; *causa* = per.)

¹³ Nagy György mindkét drámájában (*Konok pereskedők* = *Protestáns iskoladrámák*, I., 27. sz.; *Iskoladrámák*, 271–385.; *Legények intése* = *Protestáns iskoladrámák*, I., 28. sz.) két rezonőr figurát alkalmaz: a fő rezonőr a tanult, filozofikus Momus, a bolond-bohóc-clown Hanzfurst pedig elsősorban diákhumorral és improvizált halandzsza szövegekkel képviseli a rezonőr szerep másik szélsőségét.

¹⁴ Aleksander GELLA, *Development of Class Structure in Eastern Europe. Poland and her Southern Neighbors*, Albany, State University of New York Press, 1989, főleg 130–139. Muzsa János is Gellára hivatkozik: MUZSA János, *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*, Bp., Gondolat, 2012, 96. (Az értelmiség e különálló státuszát a szocializmus évtizedeiben is megőrizte, jelentős szerepével e rezsim politikai irányítása számolt is; napjainkban pedig e különálló szerep lebontásának vagyunk tanúi Magyarországon, társadalmi és intellektuális kontextusban egyaránt.)

Magyarországon az értelmiségi réteg, s így a fogalom is a 19. században jött létre, „[a]nnak ellenére, hogy szociológusok és történészek nagy számban és előszeretettel használják az értelmiség (intelligencia) elnevezést munkáikban, (...) az *értelmiség szociológiai fogalma viszonylag új keletű*. (...) Az *értelmiség megjelölés a 19. század előtt egyfajta csoportjelölő fogalomként ismeretlen volt*.”¹⁵ A 18. századi vizsgálódáskor tehát a modern, csoportjelölő fogalom előzményeinél járunk. A kutatók Magyarországon az értelmiség megjelenésének kezdeteit már a korai modernségben, tehát a 17. században keresik; a fogalmi meghatározás nehézségeit¹⁶ hangsúlyozó R. Várkonyi Ágnes a 17–18. század fordulóján, a 18. század elején már lassú társadalmi változást regisztrál: „Az értelmiségi foglalkozások megszorodnak. A régiek – a tanár, lelkész, pap, szerzetes, orvos, jogász, író, tudós – mellett új keletű, vagy a korábbinál nagyobb jelentőségre emelkedett foglalkozások sokaságával kell számolnunk: a hivatalnok, a hadmérnök és földmérő, gazdatiszt, a titkárok sora, a seregdeák, a gazdasági, a technikus szakemberek, a röpiratírók, az aktuális igényeket szolgáló rézmetszők, a különböző művészek és még sokan mások.”¹⁷

Az értelmiségi réteg létrejöttében tehát a szakmaiság megjelenésének, a foglalkozások, szakmák differenciálódásának van elsődleges szerepe. „Magyarországon a 18. század folyamán erősödött fel a laicizálódás addig gyér folyamata, amelynek egyik lényeges eleme volt, hogy az egyházak értelmisége mindinkább több és egyre differenciáltabb funkciókat látott el (oktatás, gyógyítás, könyvkiadás, tudományos kutatás stb.); másik oldalon e belső vagy tartalminak is nevezhető laicizálódás összefonódott az értelmiségi funkciók egyházon kívüli fokozatos kibővülésével, differenciálódásával. E lassú sodrású és a század második felében érezhetően felerősödő folyamat okai közül a legfontosabbaknak a felvilágosult abszolutista állam modernizációs törekvéseit, a nemesi árutermelés növekedését, a rendi képviseleti rendszer megyei szintű közigazgatási tevékenységének szakszerűsödését és a városfejlődés stagnálásának megszűntét tartjuk. Mindezen okok vezettek oda, hogy a 19. század elejére az egyházak és a papság által gondozott értelmiségi

¹⁵ MUZSA, i. m., 93. (Kiemelés az eredetiben.) Muzsa tehát 1825-tel kezdi tárgyalni a magyarországi értelmiség kialakulását. A társadalomtörténészek alig foglalkoznak külön az értelmiségi réteggel, v.ö. GYÁNI GÁBOR, KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris Kiadó, 2003.; a nem Magyarországon élő Molnár Tamás pedig a kora-újkortól kezdve szól értelmiségi életutakról, szemléletről, vagyis társadalmi csoportról, v.ö. MOLNÁR Tamás, *Az értelmiség alkonya*, ford. MEZEI Balázs, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996.

¹⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Értelmiség és állambatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. század fordulóján*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1984, 58–59.

¹⁷ Uo., 59.

feladatkörök mellett kialakult a központi igazgatás szakszerű bürokratikus intézményei által foglalkoztatott hivatalnoki kar, a megyében és a nagyobb – főként szabad királyi – városokban a pénzügyi-gazdasági teendőket végző hivatali apparátus, a nagybirtokok sokrétű igazgatását ellátó gazdatiszti csoport és egy jórészt a közoktatás keretein belül maradt, illetve a főúri mecenatúra köldökszínórján függő kulturális elit.”¹⁸ E folyamatot gyorsította fel 1785-ben II. József pátense, amely „az értelmiségi pályákat az emelkedni, tanulni vágyó paraszt fiúk előtt is megnyitotta, bár ennek hatása, a plebejus értelmiségiek számának gyors növekedése, inkább csak pár év múlva vált érezhetővé.”¹⁹ „A nem nemes származású, világi értelmiségieket, legalábbis az olyan megbecsültebb foglalkozásúakat, mint az orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, mérnökök, tanárok, bizonyos hivatalnokok, a XVIII. század óta honorácioroknak nevezték. Vagyis ezek a jobbágyoknál ’tisztesebbnek’ számítottak, de nem rendelkeztek a csak a nemességre korlátozott politikai és birtoklási jogokkal.”²⁰ Éles egzisztenciális különbség volt tehát e két, származás alapján megkülönböztethető társadalmi csoport: „a foglalkozásukat kenyérkeresetként űző” nem-nemesek és a nemesi származásúak között.²¹ A 18–19. század fordulóján mintegy 20 ezerre tehető az értelmiségiek száma,²² s ezek mintegy 40%-a lehetett nem nemesi származású.²³

A független értelmiségi létet Magyarországon még sokáig jellemzik a nehézségek: „Már ebben az időszakban megfigyelhető, hogy a hazai társadalomban mily kevés az igény és a lehetőség a polgáriasult társadalmak legnépesebb értelmiségi típusára, az ún. szabadfoglalkozású értelmiségre. Nálunk az orvos feladatait a szélesebb tömegek számára elérhető módon borbélyok, felcserek, bábák elégítették ki legtöbbször közalkalmazásban, az ügyvédek számának gyarapodását az anyagi lehetőségeken túl a népesség döntő többségének korlátozott jogképessége is akadályozta, de a polgárias életformákból fakadó irodalmi, művészeti igények kielégítése sem kívánt nagyobb számú szabadfoglalkozású értelmiségi elemet. (Gondoljunk csak Csokonai tragikus életpályájára!).”²⁴

A (nem nemesi) értelmiségi életforma kritériuma az olyan „hivatásszerűen végzett értelmiségi munka, amely a megélhetés fő forrása

¹⁸ MUZSA, *i. m.*, 99.

¹⁹ KOSÁRY Domokos, *Értelmiségi és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon*, Valóság, 1981/2, 17.

²⁰ KOSÁRY, *i. m.*, 11.

²¹ MUZSA, *i. m.*, 99.

²² KOSÁRY, *i. m.*, 18.

²³ MUZSA, *i. m.*, 99.

²⁴ *Uo.*

is”²⁵ – ez hiányzott csaknem egészében a 18–19. századforduló Magyarországn. Ezért emeltük ki azt a néhány színjátékot, amely az értelmiségi (-gyanús) alakokon keresztül értékként mutatta fel a tudást, a hozzáértést. Ezek az értékek azonban a rájuk igényt nem tartó társadalomban légtüres térbe kerültek; e légtüres térben élnek a hiány – a mecénások és a megélhetést adó értelmiségi lehetőségek hiányának – illusztrációiként Csokonai *Tempefői-jének* értelmiségi figurái is.

4. A *Tempefői* értelmiségi figurái

Nagy György *Konok pereskedők* című drámája²⁶ kitér az írók, költők lehetőségeire is. Izlot kalmár azt vágja a neki tartozását letagadó Árvai úr szemébe, hogy akinek pénze van, az luxusra fecsérrel, s nem támogatja az irodalmat:

Ámbár millióként pénzt kezéhez veszi,
Elfogy a pénz, magát koldussá is teszi.

Mégis ha valamit jó helyre költene,
Ahol meghálálnák, nyújtani kellene,
Parnasszus lakosin s máson segítene,
Ennek nem mondhatna senki is ellene.

Ad egy prókátornak tíz-húsz aranyakat,
Aki térszen egy-két vakarításokat,
Muzsikásnak meg ad hat-hét tallérokot,
Csak poéták nyelik a száraz kortyokat.

Eleitől fogva másként e’ mind így volt!
Homérus poéta mindenről bölcsen szolt,
Ennél jobb verseket senki is nem koholt,
Semmi pénze nem volt mégis, mikor megholt.

Már ilyennek az úr ha segítségére
Adakoznék, volna is előmentére,
Szolgálna, mondhatom, nagy dicséretére,
Hogy pénze nincs, senki nem vetné szemére.²⁷

²⁵ KOSÁRY, *i. m.*, 16.

²⁶ *Protestáns iskoladrámák*, I., 27. sz.; *Iskoladrámák*, 271–385.

²⁷ NAGY György, *Konok pereskedők*, III/1. = *Iskoladrámák*, 306.

Nagy György tehát már 1780-ban felvetette a mecénás-kérdést, mely a *Tempefőit* író, saját bőrén a mecénás hiányát még nem tapasztaló Csokonai számára is fontos volt. Az irodalomnak élni akaró nem-nemesek (így a drámafigurák is) épp származásuk okán hiába törekedtek a *szabadfoglalkozású, független* értelmiségi státuszra – anyagi lehetőségek híján támogatóra, mecénásra szorultak.

Vizsgálatunk legtermékenyebb területe épp a *Tempefői* című érzékenyjáték, amely a költői és általában az értelmiségi lét több lehetőségét veszi számba, a *szabadfoglalkozású, független* értelmiségi szakma lehetetlenségének konklúziójával. Egyszersmind jóslatszerűen előrevetíti Csokonai saját – ugyancsak eredménytelen – 1795 utáni útkeresését. (Ezért a *Tempefői*-figurák vizsgálatát olykor Csokonai levélrészleteivel is kiegészítjük.)

4.1. *Iroványi*.²⁸ Az I. felvonásban (I/5.) csak röviden villan fel a dráma központi kérdése, a *független* értelmiségi pálya lehetősége, egyelőre Iroványin keresztül.²⁹ megtudjuk, hogy a Fegyverneki szobájában található *kisded magyar könyvtár* egy könyvkötő adóssága fejében került Iroványihoz, aki – így Fegyverneki – „[k]ezdette eleinte őket bújni, s azok olvasásával vesztegette

²⁸ Pukánszky Kádár Jolán szerint esetleg „élő alak van mögötte, talán a Ráday-család titkára, kiről Földi beszélt”. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Színművek*, I–II, s. a. r., jegyz. PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. (A továbbiakban: CSÖM *Színművek*) I., 291.

²⁹ Azért Iroványin keresztül, mert az I. felvonásban Tempefőinek még nincs szüksége pártfogóra: a Tempefőiként szerencsét próbáló Bánhidgy gróf itt még nem kerül átmeneti pénzzavarba, s műve eladhatatlanságáról sincs még tudomása. A szakirodalom a darab legnagyobb hibájaként a *Tempefői* felbillent szerkezetét emeli ki, főleg a hosszúra nyúlt, a teljes I. felvonást kitöltő expozíciót. Bécsy Tamás is arra hívja fel a figyelmet, hogy „az I. felvonás [...] nincs beépítve a szituációba”, épp azért, mert Tempefői számára még nem szükséges a mecénás. A szereplők korábbi viszonyrendszerét (az állapotot) ugyanis csupán Betrieger követelése avatja szituációvá a II/2. jelenetben. „A mű tehát addig nem dráma, a dráma itt kezdődik. Ez kétségkívül csökkenti a mű értékét, hatásosságát is.” (BÉCSY Tamás, *A drámaelmélet és a dramaturgia Csokonai műveiben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 42–43.) (A *Tempefői* szerkezeti hiányosságait Bécsy egyébként elsősorban Csokonai lírai látásmódjával magyarázza. V.ö. BÉCSY, i. m., 44.) A klasszicista dráma kritériumai alapján valóban elhibázott a drámaszerkezet, ha azonban a példatár-jellegből indulunk ki, ahol egy-egy alappélda újabb és újabb változataiból bomlik ki a világ sokfélesége, akkor – a magyarországi református dráma „életjáték” szemlélete alapján – nagyon is logikus az I. felvonás felépítése és kapcsolata a többivel. Csokonai és a református iskolai színjáték kapcsolatáról, továbbá a *Tempefőiről* lásd továbbá: PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán, *A drámairól Csokonai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1956.; DEMETER Júlia, *A protestáns iskolai hagyomány és Csokonai Tempefője = Tanárképzés és tudomány*, DR. SZEPESVÁRY Tamás (szerk.), Bp., ELTE TFK, 1992, 249–267.; DEMETER Júlia, *Egy új drámatípus felé (Nagy György két drámája) = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1993, 87–100.; VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Argumentum, 1995.; DEMETER Júlia, *A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága*, Magyar Könyvszemle (111)1995/3, 326–335.; NAGY Imre, *Iskola és színház. Csokonai vígjátékai és a magyar iskolai komédia*, Bp., Balassi Kiadó, 2007.

üres óráit, míg én osztán a lelkére nem beszéltem...” Iroványi számára tehát titkári állása megtartásának feltétele volt a könyvolvasás mellőzése, a szabad értelmiségi létforma feladása. E közlés az I. felvonásban fölöslegesnek tűnhet, mert (még) nincs információértéke. Csak a II. felvonásban értjük meg – visszafelé –, hogy a szegény, mecénás nélküli Iroványi Tempefői sorsát előlegezte (vagyis a református iskoladráma szerkezetének, példatár jellegének megfelelően ő szolgáltatta az *alappéldát*).³⁰ Fegyverneki Tempefőit is szívesen alkalmazná – nyilván titkári teendőkre –, ha a poézisból, abból „a hagymázból kitisztulna”.³¹ Iroványi sem véletlenül oly megértő a II. felvonásra már Fegyverneki segítségére szoruló Tempefőivel, akinek sorsában a magáét ismeri fel. Iroványinak ennyi – bár igen fontos! – a szerepe a drámastruktúrában, nem véletlen, hogy küldetése ezzel befejeződött.³²

Az írni-olvasni nem szerető Fegyverneki az irodalom élvezetéről való lemondásra kényszerítette Iroványit, a szakértelmére azonban láthatóan igényt tartott. Az arisztokráciához titkárnak szegődés a szegény értelmiségiek gyakori választása volt a korban, de voltak Iroványinál szerencsésebbek, akik kulturált nemesre és pártfogóra találtak. Feltűnő azonban, hogy a támogatást kérő, alázatos Csokonai-levelekben nem merül fel a titkári állás lehetősége; Csokonai valószínűleg úgy gondolta, hogy a személyhez kötöttség, az alkalmazotti lét nem független, az tehát – bár megélhetést nyújtott volna – nem vezetett volna szabadfoglalkozású értelmiségi pályához.³³

³⁰ A kálvinista iskolai dráma jellegzetes aspektusából következik a példatár-jellegű *életjáték*.

³¹ Fegyverneki: „Ez a legény becsületes ember volna, csak az a kár, hogy poéta. Én őtet szeretném felvenni az udvaromba, ha abból a hagymázból kitisztulna.” (II/7.)

³² Meg kell jegyeznünk, hogy Iroványi ugyan még egy jelenetben szerepel (V/4.), jóval később, azt a szerepet azonban akárki más is betölthetné, Iroványi ott nem értelmiségi figuraként szólal meg. A tragikus értelmiségi sorsok felvonultatása következtében az utolsó felvonásra az érzékenyséjük annyira elkomorul, sőt tragikus végkifejlethez tart, hogy az öröklött dramaturgiai megoldás, az anagnorisis lehetetlen, mert illogikus lesz. Csokonai e ponton először a korábbi helyzetkomikummal, a hajdú-jelenetekkel próbálkozik, de az újra-erőltetett összecsapás is tragikus árnyalatot kap. A pikszissel kapcsolatos félreértés késlelteti a megoldást, hagyományosan azért, hogy a születési titok felfedése, s ezzel a szerencsés végkifejlet még „nagyobbat szóljon”. Ugyanakkor a szerencsés végkifejlet csak Bánhidy gróf számára érkezhette el, aki így, a probléma megoldása nélkül, túllépne a többi értelmiségi figura kilátástalan sorsán, ez pedig feloldhatatlan ellentmondás, s ezért a dráma befejezetlen marad. Amikor az utolsó előtti megírt jelenetben (V/4.) még egyszer megjelenik Iroványi, szerepe csak a dramaturgiai összekötő (hírnöké), aki a színpadon kívüli történekekről tudósít (azt meséli el, hogy a Tempefőinél tartott házkutatás során gróf Bánhidy irataira leltek), vagyis az utolsó konfliktus-csomóval vezeti a drámát az el nem készült megoldás felé – ezt a szöveget azonban bármely más szereplő elmondhatná.

³³ A Lilla-szerelem idején fogalmazódott meg a leghatározottabban a független értelmiségi egzisztencia igénye, de akkor is tanári állásért folyamodott: „...kívántam, Méltóságos Uram! előre könyörgeni, hogy ha ez az én jószágomnak s magamnak elszánása Nagyságod előtt kedvet talál: méltóztasson engemet valamelyik oskolájában professzorságra kegyelmesen felvenni.” *Festetics Györgynek*,

4.2. *Múzsai* költő, sorsa a költő Tempefőivel párhuzamos.³⁴ Csokonai a dráma első négy felvonásában mívesen és gondosan készíti elő a fő szölamokat: hasonlóan ahhoz, ahogy Iroványinak a Tempefői mecénáskeresését előkészítő szerepet adott, *Múzsai* történetét is megelőlegezi, felvillantja a dráma elején.³⁵ Amikor Rozália Pálóczi Horváth Ádám *Holmiját* olvasná, a javaslatát támogató Iroványit így inti le Fegyverneki: „Vesse a tűzbe kegyelmed a haszontalan verseit!” (II/4.) Ez az utalás *Múzsai* életművének tűzbevetését előlegezi. A könyveket elhamvasztó tűz alapmotívum, amely minden felvonásban megjelenik, s többszörös előfordulása tereli a tragédia felé a drámát. Az I. felvonásban Serteperti gyűjt pipára néhány könyvlappal (I/5.), a másodikban – láttuk – Fegyverneki ajánlja a könyvek tűzbevetését, ami a harmadikban meg is történik *Múzsai* tűzben elhamvadt életművével (III/4.), hogy végül a negyedik felvonásban Pater Köteles számoljon be a ferencesek tűzijátékát tápláló könyvmáglyáról (IV/8.).

A mecénás szerepet elutasító figurákban ugyancsak megfigyelhető a példatár jellegű ismétlés. A mecénásságot Fegyverneki után Koppóházy sem vállalja: Koppóházy apjáról ráadásul kiderül, hogy hajdan mecénáskodott, ezt azonban fia már nem folytatta (II/9.). Az I–II. felvonás tehát megelőlegezte az addig is ritka mecénatúra eltűnését, amelyet *Múzsai* története a III. felvonásban fölerősít: az ő mecénása, a kultúrapártoló Hollókőy halála után fiai nem vállalták tovább a mecénás-szerepet.³⁶ Míg az időződő Fegyvernekivel szemben lehetett reménykedni az ifjabb generációban, addig Koppóházy és a Hollókőy-fiúk kettős példája kizárja ezt a reményt. E dramaturgiai csomópontot és a dráma elkomorulását erősíti, hogy az éhhalál fenyegette *Múzsai* tűzbe vetette valamennyi művét (visszaulva Serteperti *poéta fűsztag* okozta köhögő rohamára is): „Minden írásaimat a tűzön feláldoztam, a maradéknak orrába menvén azoknak füstje zokogva fogja vádolni eleinek háládatlanságokat.” (III/4.) *Múzsai* történetének vége az

Komárom, 1798. január 22. = *Csokonai Vitéz Mihály összes művei: Levelezés*, s. a. r., jegyz. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai Kiadó, 1999. (A továbbiakban: CsokLev), 77; CSÖM, Osiris, 609.

³⁴ *Múzsai* és (ha szegény poéta, akkor:) Tempefői karrierépítéséről nem is beszélhetünk; számukra, mecénás nélkül, az értelmiségi lét bizonyosan elérhetetlen, de úgy tűnik, megélhetés híján maga a lét is veszélyben forog. Műveik kinyomtatása nélkül e szerzőknek nincs megélhetési forrásuk: „[A] nyomtatásban megjelent művek [...] döntően a mecénatúra különböző hagyományos formái által láttak napvilágot, nem a közönségre épülő, modern nyilvánosság keretei között.” (DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Debrecen, Universitas Kiadó, 2009, 35–36.)

³⁵ Más kérdés, hogy e motivikus szölam-ismétlődések kevésbé működnek a színpadon.

³⁶ Pukánszky Kádár Jolán az idősebb és ifjabb Hollókőyek figuráját az id. és ifj. Ráday Gedeonnal azonosítja. (V.ö. CSÖM *Színművek*, I., 285–286, 294.)

egyetlen olyan pillanat a drámában, amikor a mottó nem Tempefői magánjelenetében³⁷ hangzik el: *Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon!*

A dráma költő-alakjai – Tempefői és Múzsai – nyilván a legközelebb állnak Csokonai saját útkereséséhez, akinek támogatást kérő leveleit általában csekély összeg küldése követte, valódi mecénásnak azonban talán egyedül a Lilla-ciklus nyitóversének címzettje, gróf Erdődyné Festetics Mária tekinthető.³⁸

4.3. *Pater Köteles* más értelmiségi út képviselője, nem költő, hanem a tudományok embere – lenne. Nem nemes (*Én egy kovácsnak a gyermeke voltam*; IV/8.), *törvényt és mathesist* tanult, „látván azt, hogy a bölcs II. József hasznos intézetei szerint a felkapásra nem az apáink, hanem saját érdemeinket nézik, s bízván annál fogva, hogy a hivatalosztáskor nem azt fogják vizsgálni, van-e kutyabőröm”. Köteles II. József pátiensének megfelelően a szakszerűséget, az önérdeme alapján megszerezhető hivatal, a tisztas értelmiségi létet választotta – volna, de családjának „az igaz kegyesség színe alatt játszó balgatag buzgóság”-a kétszeresen is rosszul döntött a fiú helyett, amikor a hagyományos egyházi köteléket választotta a számára. E klerikus pálya még vezethetett volna a (bár nem független) értelmiségi létmódhoz,³⁹ ha Köteles családja nem a tudatlan, műveletlen ferences rendet választotta volna (IV/8.). A II. József pátiensére hivatkozás máshol is megjelenik a *Tempefői*-ben, ezzel is bizonyítva, hogy a dráma középpontjában a nem-nemes értelmiségi alternatívák állnak.⁴⁰

Pater Köteles (meghiúsult) vágya a szaktudományos karrierre talán Csokonaitól sem volt idegen, bár inkább kétségbeesett próbálkozásairól tudunk. A debreceni kollégiumból való kizáratása utáni leveleiben a jövőbeli lehetőségeket mérlegelve több, „egymással sem igazán összeegyeztethető terv”-et is felvetett,⁴¹ így a matematikát, a műszaki tudományok felfutó ágait szerette volna tanulmányozni. 1798-ban Festeticstől svájci mezőgazdasági, állattartási tanulmányokra kért támogatást,⁴² 1801-ben Nagy Gábornak sorolta

³⁷ Felvonást záró magánjelenetek: II/10., III/9.

³⁸ Fennmaradt levelezésének nagy részében támogatásért, kötet kiadásához való hozzájárulásért esdekel, az utolsó félévitzedben pedig a leghétköznapiabb dolgokat (fa, ruházat, a leégett házhoz építőanyag) kéri (lásd főleg a CsokLev 45, 46, 49, 102. sz. leveleit).

³⁹ Tempefői utal is a kultúrát nagyra tartó jezsuitákra, bencésekre, domonkosokra, sőt kiemeli, hogy II. József megtartotta a piarista iskolákat. (IV/8.)

⁴⁰ Az érzékeny alakok számos korabeli műre és szerzőre hivatkoznak, köztük az önérdemével II. József elismerését is kivívó Szilágyi Sámuel debreceni professzorra. (*Tempefői* I/3.) Szilágyiról lásd Pukánszky Kádár Jolán jegyzeteit: CSÖM *Színművek*, I., 15, 285.

⁴¹ Debreczeni Attila jegyzete, CsokLev, 654.

⁴² *Festetics Györgynek*, Komárom, 1798. január 22. = CsokLev, 77; CSÖM *Osiris*, 609.

azokat a szakmákat (matematika, térképészet-földmérés, vízműtan, építészet), amelyekről állást, tehát megélhetést remélt.⁴³ Ezek a tervek ugyan nehezen illeszthetőek a poétai, újság- és könyvkiadói vágyakhoz, és realisakként sem szólhatunk róluk, annyiban azonban mégis volt Csokonainak realitásérzéke, amennyiben ráérezett a modernizáció hiányára, arra, hogy a modern társadalomban szükség lenne/lesz az értelmiség szakértelmére. Nagy Gábornak okkal panaszkodott, hogy nem megfelelő korban született: „Óh! vajha a következő kor megtudhatná és megismerhetné, hogy én nem a saját hibám miatt nem lehettem azzá, amit óhajtottam, hanem az ily okok miatt! – Nékem ugyan nem volna egyéb vágyásom, hanem hogy németül megtanulhassak, és egy kevés új filosofiát s mathesist érthessek.”⁴⁴

4.4. *Csikorgó*, a félművelt pedáns kvázi-típusa egyetlen, hosszúra nyúlt és a drámai szerkezetet hosszan megakasztó jelenetben lép elé (III/7.), amikor költői versenyt vív Tempefőivel. Csikorgó tipikus fűzfapoéta, hiányos és korszerűtlen műveltséggel, a magasabb költészetből és a formálódó kánonból kizárt, populáris formájú és tartalmú, szerkesztetlen és üres verselményekkel. Komikus, ironikus, negatív szereplő, aki kétszeresen is fontos helyet kap a drámában: egyrészt valamennyi értelmiségi szereplő ellenpontja, mert – a többiekkel ellentétben – kiválóan megél értéktelen, fűzfapoétai munkásságából, másrészt ezzel kiemeli a mecenatúra torz működését. Mezei Márta egy szakmai beszélgetés során felvetette, hogy Csikorgó működése esetleg értelmezhető egy valaha tehetséges poéta kétségbeesett döntéseként is: ahogy Múzsai tűzbe vetette műveit, úgy a hajdani Csikorgó dönthetett az igénytelen rigmusfaragás, a kulturálatlan urak kiszolgálása mellett – a megélhetése érdekében. E felvetést, amelyet épp az értelmiségi karrier-alternatívák vizsgálatakor meg kell említenünk, két pont teszi bizonytalanná. Egyrészt a címszereplő Tempefői történetét felvonásonként egy-egy „alterego” kíséri illetve erősíti: Iroványi az I. felvonásban vetíti előre Tempefői II. felvonásbeli konfliktusát, Múzsai a III., Pater Köteles a IV. felvonásban meséli el történetét. Csikorgónak azonban nem jut külön felvonás, vagyis nem kap alterego-szerepet. Másrészt Csikorgó túl hosszúra nyúlt jelenetében (amely Tökkolopi ostobaságát erősíti) Csokonai láthatóan tobzódik a hibás deákság, a rossz versek írásában, élvezettel szembesítve azokat Tempefői finom és mives költészetével, vagyis nyoma sincs a szövegben annak, hogy Csikorgó valaha Tempefőihez hasonló sorsot érhetett.

4.5. *Tempefői és/vagy Bánhidly gróf*: A nyomdásznak tartozó Tempefői Fegyvernekihez fordul segítségért: „A nagyságod kegyelmességéhez folya-

⁴³ Nagy Gábornak, Pest, 1801. szept. 26. = CsokLev, 151; CSÖM Osiris, 650.

⁴⁴ Nagy Gábornak, Sárospatak, 1796 első fele = CsokLev, 58; CSÖM Osiris, 593.

modom, egész alázatossággal esedezvén, méltóztasson a nemzeti tudományokra, egy nyomorult s ügyefogyott íróra (...) tekinteni.” (II/7.) Hasonló alázatossággal fordul 1802-ben Csokonai Festeticshez: „...az ajánlóleveleket pénz-zsarolásra fordítani, s oly nagy áldozattételért a pirulni tudó múzsákat könyörögtetni vakmerőségnek tartván, csak annyit instálok Nagyságodtól, hogy a nyomtatás árát, míg az az exemplárokból kikerül, valamelyik dominium által a typographusnak letéetni parancsolni méltóztassék.”⁴⁵ A reménybeli mecénások a drámában nem a nemzeti tudományokért nagylelkűen áldozó, művelt és a korban is kivételnek számító főurak (mint Festetics György vagy Széchényi Ferenc), hanem a kulturálatlanság tragikus megtestesítői. A drámában a támogatás elmarad, annak ellenére, hogy Iroványi Fegyverneki biztos segítségével biztatta Tempefőit: „Az urat sem fogja az ő nemes szívűsége üresen bocsátani el.” II/5.⁴⁶

A tragédiába hajló cselekmény szerencsés fordulata, a Tempefőiből Bánhidy gróffá válás beleillik az érzékenyjáték szokványos cselekményébe, de nem illik bele a poétai önmeghatározás igényébe,⁴⁷ az öntudatos költői szerepvállalásba, mivel ez utóbbi csak akkor lehet sikeres, ha Tempefői szegény sorsú poétaként nyeri el a költői elismerést és Rozália grófkisasszony kezét. A költői elismerés azonban súlyosan elmarad, a boldog házasságban pedig csak a gróf részesülhet(ne). „A hivatásszerűen végzett értelmiségi munka” lényege Kosáry szerint az, hogy az „a megélhetés fő forrása is”,⁴⁸ ha azonban Tempefői Bánhidy gróf, akkor pusztán műkedvelő nemesi költő. Ez az ellentmondás feszül feloldhatatlanul az öröklött, vígjátéki cselekmény-séma és a költői szerepvállalás között; ez magyarázhatja a dráma befejezetlenségét.⁴⁹

⁴⁵ Csokonai *Festetics Györgynek*, Komárom, 1802. január 10. = CsokLev, 159; CSÖM Osiris, 656.

⁴⁶ Nem lehetünk biztosak abban, hogy véletlen az „üresen bocsát” kifejezés egy másik megjelenése, a *Dorottyában*, akkor, amikor Csokonai végképp kilátástalan helyzetbe került. A *Dorottya* groteszk, önironikus szólama talán akkor a legerősebb, amikor a haldokló vénlány rosszul tudja, hogy a poétát „eddig minden nagyok / Üresen bocsáták”, ezért biztosít számára végrendeletében birtokot, melyből „holtig elverselhet” (*Csokonai Vitéz Mibály összes művei. Költemények*, 4., s.a.r., bev., jegyz. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, 188; CSÖM Osiris, 703.).

⁴⁷ DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1993, 235.

⁴⁸ KOSÁRY Domokos, *Értelmiségi és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon*, Valóság, 1981/2, 16.

⁴⁹ A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a dráma cselekménye során Csokonai elvi (ön)ellentmondásba került, s ezért hagyta abba művét. Az általánosan elfogadott vélekedés szerint e befejezés a szokványos fordulattal, az álorca vagy származási titok leleplezésével éri el a szerencsés végkifejletet: a 6–9. jelenetekben tisztázódik, hogy az értékes pikszist Rozália adta Tempefőinek, aki tehát nem lopta – ezért szükséges Fegyverneki és a feljelentő Betrieger jelenléte; a 10–14. jelenetekben *Lord Ánglus* és a *Frantzia fő emberek* Bánhidy gróf személyazonosságát hitelesítik, a *Posta* pedig a Tempefői anyjától érkező, rég várt levelet és pénzt hozza. (Tempefői az anyja hiányzó leveléről: „ő másszor minden hónapban, ha pénzt nem, levelet legalább küldött énnekem

A drámát átszövő ambivalens fogalomértelmezések⁵⁰ közül különösen fontos az *alávaló, paraszt* versus *nemes* kérdésköre, ahol a vízvázlasztó, hogy társadalmi vagy erkölcsi alapon töltjük-e meg tartalommal e fogalmakat. A dráma két alappillére ugyanis a *titulus avagy* érdem, illetve a *titulus és* érdem kérdése. Ha – Pater Köteleshez hasonlóan – Tempefői azt szeretné megmutatni, hogy van érdem *titulus* nélkül, hogy a szellemi-lelki nemesség több a kutyabőrös nemességnél, akkor Bánhidy gróf csak közsorsú, szegény Tempefőiként, incognito bizonyíthatja be érdemét. A drámai struktúra tehát erősen ellentmond a hangsúlyos üzenetnek: a dráma középpontjában (a nemességét titokban tartó) Tempefői áll, a személye köré rendezett értelmiségi figurák a szerzői elképzelés szerint megsokszoroznák a címszereplő választási lehetőségeit, vagyis az értelmiségi lét és érvényesülés lehetőségeinek (lehetetlenségének) példatárát adnák. Tempefői és a társak sorsa azonban csak látszólag párhuzamos, hiszen a nem-nemes értelmiségi figurák inkább egy szomorújáték szereplői lehetnének. A vígjáték hagyományos szűzséjének sematikus megoldása, a darabvégi felismerést (anagnoriszist) követő szerencsés kimenetel csak Bánhidy gróf számára áll nyitva – ebből pedig egyenesen következik, hogy Tempefői nem-nemes, szegény sorstársai továbbra is éhkoppon maradnak: a szabadfoglalkozású, független értelmiségi léttel próbálkozó nem-nemesek kudarcot vallanak Magyarországon.

5. A független magány

Mint látjuk, a *magyar Pallas (...) testvére a szegénység*. 1793-ban ez így jelenik meg a *Tempefőiben*:

„(A Poéta háza láttatik, egy kis kert van alatta, amelybe sétáló lugas van. Egy asztal a szobába, amelyen könyvek, papírosak, író eszközök rend nélkül elhányva. Egy téka a falnál, egy nyoszolya.)

[...] Már négy hónap múlt el, s levelét nem vehettem.” II/3.) Ezután nincs más hátra, mint hogy Fegyverneki immár boldogan adja leányát Bánhidy grófhhoz.

A tervezett befejezés Csokonai vázlataiból sejthető, sőt tudható, megvan ugyanis az utolsó felvonás 14 jelenetének szereplő-felsorolása. Az eredetiben nincsenek számozva a jelenetek, de a kezelhetőség érdekében megszámoztam azokat: 1. *Tempefői és a' Hajdúk*; 2. *Múzsai és a' Voltak*; 3. *Tempefői és a' Hajdúk*; 4. *Iroványi és a' Völttak*; 5. *Tempefői és a' Hajdúk*. [Eddig megvan a drámaszöveg. A következő, álló betűs jelenetek és szereplők csak a vázlatban maradtak fenn:] 6. Tempefői, Gróf; 7. Tempefői, Hajdúk; 8. Tempefői, Betrieger; 9. Tempefői, Lord Ánglus, Frantzia fő emberek, Betrieger; 10. Tempefői, Lord Ánglus, Frantzia fő emberek; 11. Tempefői, Lord Ánglus, Frantzia fő emberek, Gróf; 12. Tempefői, Lord Ánglus, Frantzia fő emberek, Gróf, Rosalia; 13. Posta és Voltak 14. Tempefői, Lord Ánglus, Frantzia fő emberek, Gróf. = CSÖM *Színművek* 1, 1978, 258.

⁵⁰ V.ö. SZAUDER József, *Tempefői satirikus körképe a játékos magyar világról* = Sz.J., *Az éj és a csillagok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, főleg 227, 232.

A POÉTA (*egyedül sétál, egy penna nála:*) Kedvetlen magánosságomnak komor hajléka! melynek ajtaján a szegénység áll őrt (...) Ti néma barátim! (*könyveire mutat*) kik kedvesebbé teszitek unalmas óráimat: mondjátok meg, van-e e földnek kerektségén egy boldogabb szelet, hol nem nyög az ártatlanság, hol az érdemnek barátja a tisztelet...?” (II/1.)

Feltűnő, hogy a szerepnév itt nem a bukolikus Tempefői, hanem a jóval általánosabb *Poéta*, akinek emblematikus a környezete (szegényes kis kert és ház, szoba könyvekkel papírosokkal, íróeszközökkel) és a megjelenése, magatartása (*egyedül sétál, egy penna nála*).

Hasonló Csokonai összefoglalása is sajátmagáról, az önálló és önfenntartó létért folytatott évtizedes harcának legelején, 1795-ben: „Én pedig számkivettette az én hazámban, unalommal húzom komor napjaimat, s csak úgy vagyok boldog, ha egy új világot találok számomra, ott respublicát és Philadelphiát építke magamnak, – és mint Franklin legalább itten – eripio fulmen coelo sceptrumque tyrannis – itten à la Robinzon élek – nincsen senki vélem és mellettem, csak a boldog magánosság. Vagy néma barátim társalkodnak vélem...”⁵¹

A drámarészlet és a levél hangulata, emblémái hasonlóak, egyedül a *poéta* szó hiányzik az utóbbiból. Itt térünk ki Borbély Szilárd felvetésére a *poéta* szó helytelen dekódolásának veszélyéről: „az 1793-as évek környékén (...) minden iskolázott ember poéta”,⁵² vagyis nem a későbbi értelemben vett költő, író. A drámaszövegben többször előforduló *magyar Pallas* valóban nem poétát jelent, hanem többet és mást is: a kifejezés „a nemzeti tudományok és művészetek”⁵³ képviselőire vonatkozik, vagyis a dráma azon nem-nemes figuráira, akiknek a modern értelmiségi létformáért való küzdelmét tárgyaltuk.

A Tempefői *kedvetlen magánosságáról* szóló idézetben és az 1795-ös levélben a könyvek közötti, a világtól elkülönülő érzékeny és termékeny magány (v.ö. *A Magánossághoz* című vers) annyiban is emblematikus, amennyiben alapvetően a *társadalmon kívül* határozza meg távolságtartó, bölcs viselőjét. (A Csokonai-életmű számos darabjából nagyon is ismerős). Ez az emblematikus társadalmon kívüliség irodalmias, az érzékeny irodalmi

⁵¹ *Bessenyei Sándornak*, Debrecen, 1795. július-december = CsokLev, 53; CSÖM Osiris, 589. „Elragadom az égtől a villámot és a zsarnoktól a királyi pálcát.» Ezt a mondást Anne-Robert-Jacques Turgot (1727–1781) alkalmazta Benjamin Franklinra. [...] Az idézetet egy kéziratos kötetben Lucanusnak tulajdonítják [...], a helyet nem sikerült azonosítani.” (DEBRECZENI Attila jegyzete, CsokLev, 474–475.)

⁵² BORBÉLY Szilárd, *A vén kalmár és felesége* = Színház, dráma, irodalom. Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére, szerk. TÓTH Orsolya, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2010, 138.

⁵³ *Uo.*, 139.

figurák fájdalmas kívülállását idézi. A *Tempefői* értelmiségi szereplői azonban éppen e kívülálláson szeretnének túllépni, a társadalmi elismertetést, az önálló társadalmi státuszt követelik maguknak, s ennek fényében a kívülálló magányt kissé (vagy nagyon?) idejétmúlt póznak kell értékelnünk. Nem véletlen, hogy e pózt Tempefői (és csak ő) a dráma azon keretjeleneteiben testesíti meg, amikor magányosan fejt ki a világról való álláspontját.⁵⁴ Ez a világtól elvonuló magány viszont ellentmond annak a küzdelemnek, amelyet a nemzeti tudományok elismertetéséért, a változtatásért, a modern értelmiségi lét megteremtéséért vívott Iroványi, Múzsai, Pater Köteles (és lám, csak részben, Tempefői) – vagyis, az érzékenyjátéki szüzsén túl, a dráma újabb ellentmondásához jutottunk. A poétai magány kimerevített képe – a póz – egyszerre keserű reakció a modern értelmiségi lét lehetetlenségére és annak kényszerű helyettesítője is. Ezáltal azonban az emblematis magatartás elfedi a modern, mert munkájából megélő, független értelmiségi lét hiányát, azét az értelmiségi létmódét, amelynek alapfeltétele a társadalmi elismertetés és elismerés, az értelmiség társadalmi beágyazottsága (lenne).

⁵⁴ Lásd a II., a III. felvonás nyitó és zárójeleneteit, a IV. felvonás nyitó jelenetét.

PETŐFI „PÁLYAKEZDÉSE” MINT PROBLÉMA

Kísérlet egy elméleti keret fölvázolására

Egy-egy írói életművön belül felállított fejlődéstörténeti narratíva annak a teleologikus ideológiának köszönheti megkérdőjelezhetetlennek tűnő módszertani jogosultságát, amely úgy tesz rendet az adott oeuvre-on belül, hogy bizonyos csúcspontokat jelöl ki az életműben, amelyek mindig egy szélesebb kánonba teszik integrálhatóvá az adott szerzőt és műveit. Ily módon az életmű csúcsteljesítményei a mindenkori kánonok felől legitimálódnak, ami azonban értelemszerűen valamiféle ideologikus narratíva szolgálatában áll.

Az olyan nagy időtávot felölelő életművet létrehozó szerzők esetében, mint pl. Vörösmarty, Arany, Jókai stb. szinte magától értetődő egy biografikus jellegű és alapvetően fejlődéstörténeti elbeszélésre épülő rendezési elv, amely az élettörténet íve mentén (zsengék, érett művek, hanyatló korszak vagy öregkori művek) rendezi el az életművet, és egyben rendel értékítéletet az egyes szövegekhez vagy szövegcsoporthoz. A korszakokra osztott oeuvre olyan organikus fejlődés illúzióját kelti, amely aztán az életmű csúcspontjai-ként kijelölt művek létrejöttének garanciájaként szolgál. Ezen a ponton a kanonikus rendezőelv úgy használja fel önnön legitimációjához az organikus/biografikus elbeszélést, hogy magától értetődőként tálalja az életmű csúcspontjai-ként kezelt szöveg(ek)et, ezzel saját ideologikusságának és vele esetlegességének vélelmét mismásolja el. Ha ugyanis mondjuk Arany élettörténetéből organikusan levezethető a *Toldi* – Aranyt népi származása, Petőfi *János vitéz*ének ösztönzése stb. szinte determinálta a mű megírására –, akkor a *Toldi* kanonikusságának és a nemzeti kánonban betöltött elsődlegességének kérdése minden vita fölött áll, és így nincs mód rákérdezni példának okáért *A nagyidai cigányok* vagy éppen a *Bolond Istók* tökéletes idegenségére és a kortársi fogadtatás idegenkedésére.

Ezeknek az elbeszéléseknek az esetében az idő olyan linearitásként tételeződik, amely a tanulási-nevelődési folyamatban realizálódik és egyben artikulálódik. A nevelődési folyamat során az adott szerzőt különféle hatások érik, amelyek egyszerre ösztönzői az egyes korszakokban létrejött műveknek, és így előkészítői az érett korszak termésének, és ugyanakkor meghaladandó

fázisok a szerző „igazi” arcának megtalálása felé vezető úton. Az érett korát elérő szerző a továbbiakban már értelemszerűen nem tanul, egyrészt mert ő maga lesz a minta, amelyhez mindenki másnak igazodnia kell, másrészt viszont a „hanyaglás” éppen abból ered, hogy csupán ismételni tudja önmagát. Az itt felvázolt narratíva attól sem jön zavarba, ha pl. Jókai esetén nehezen képes felvázolni egy nagy ívet, mert mondjuk a csúcspont túl korai vagy éppen kései a biografikus időhöz képest (mondjuk a dilógia vagy *A kőszívű ember fiai*), mert ilyenkor egy éveken átnyúló stagnáló korszakot vizionál, mint pl. Zsigmond Ferenc nagyciklus-konceptiója, és ehhez képest jelölődik ki az előkészítő és hanyatló fázis. (Jókai esetében második házassága kapcsán felmerülő demencia vélelme, mintha annak visszahatása volna, hogy a Jókai-életmű sehogy sem akar az ívhez idomulni, lévén a „kései korszaka” is rendkívül termékeny és felettébb izgalmas.)

E mögött az irodalomtörténeti szemlélet mögött olyan látens, reflektálatlan személyiség- és identitásmodell rejtőzik, amely nyilvánvalóan a romantika historista látásmódjának köszönheti létét, miszerint a mindenkori jelen mindig a múlt (történelem) immanens értelmének, céljának artikulálódása.¹ Ebben az esetben az egyes szerzők nagy műveiben revelálódik a történelem értelme, és egyben ezek a nagy művek a jövő számára is útmutatóul szolgálnak.

A romantikus-historista látásmód radikálisan szakított azzal az imitációs-moddal, amely a 18. század végéig meghatározta az irodalomhoz való viszonyulást mind a szerzői, mind pedig a befogadói oldalról nézve. Az antik elméleti alapokon nyugvó imitációs modell minden újonnan létrejövő művet a múlt mintaszövegeinek (szerzői életműveinek) imitációjaként vagy/és aemulációjaként kezel. A múlt mint historia olyan *példatárként* artikulálódott, amelynek követése garantálja az újonnan létrejött mű esztétikai stb. legitimitását, illetve amelynek ilyen-olyan meghaladására tett erőfeszítés garantálja az új(don)ság létrejöttének lehetőségét. Ebben a szemléletmódban immanens módon benne foglaltatik az a vélelem is, hogy nem lehetséges a múltban létrejött művektől független és tökéletesen autonóm opust létrehozni, illetve minden erre irányuló kísérlet egyfajta dilettantizmus ódiú-mával terhelt, lévén az irodalmi megszólalás tárháza véges.

Ezzel szemben a romantika historista paradigmaváltása olyan legitimációs processzusokhoz nyúlt, amelyek transzcendens módon próbálják megalapozni az új alkotás létrejöttének, teremtményének stb. lehetőségét, aminek az lesz a következménye, hogy a múltban létrejött alkotásokhoz

¹ Erről lásd Reinhart KOSELLECK, *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem horizontján* = R.K., *Az elmúlt jövő. A történelmi idő szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton, Bp., Atlantisz Kiadó, 41-75.

csakis a meghaladás, az újítás szándékával kapcsolódhat a mindenkori „erős költő”. A transzcendens legitimáció egyik eleme a romantika zsenielméletének az invenciót mint teremtetést a középpontba állító elve, amely így az adott művet eredetiként, egyszerűként, megismételhetetlenként és egyben „új világgént” definiálja. Ez nyilván azt a történelemfelfogást szolgálja (és egyben abból fakad), amely szerint az éppen aktuális „erős költő” alkotásán keresztül jut érvényre a történelem titkos, immanens értelme, ennyiben pedig semmi mással nem összevethető tapasztalat hordozójaként a mű egyedi és így semmiből le nem vezethető. Ez a szemléletmód természetszerűleg nem tud mit kezdeni azzal a humanista koncepcióval, amely a már eleve meglévő modellek felől értelmezi az új létrejöttét és annak viszonyát a mintához. Példának okáért Janus Pannonius életrajza, művei stb. eleve a felől a vergiliusi minta felől értelmeződnek (accessus-modell),² amely mint rendelkezésre álló kontextus, imitációs minta határozza meg Janus életművének értelmezését és egyben értékelését.

Ehhez képest Petőfi esetében mintha a történeti, irodalmi kontextus *feltalálására* volna szükség, hiszen a költő kultusza az új teremtésre, az új alapításának gesztusára épül, vagyis mintha az életműhöz rendelhető értelmezői nyelvnek is ehhez a nullponthoz kellene igazodnia. Ennek következtében az irodalomtörténeti vizsgálat Petőfi (és talán mondható, hogy általában a romantikával kapcsolatosan) kissé skizoid helyzetben van, ugyanis míg a filológiai szemléletének módszertani bázisa alapvetően a humanista tradícióban gyökerezik (szövegszerű kapcsolatok, retorikus szemlélet, műfaji rendszer, stilisztikai szintek stb.), addig vizsgálódásának legitimitását az egyszerűség, a semmivel össze nem vethetőség, a semmiből teremtés stb. romantikus ideológiája biztosítja. A kutatás eredendő, primordiális tapasztalatokat keres az életrajzban annak bizonyítására, hogy az „erős költő” egyszerűsége miféle jelentésekkel töltötte fel a homogén időt, vagyis a történeti idő miként sűrűsödött az aktuális nagyember felléptével. Ennek következtében az irodalomtörténet nem a kortárs társadalmi gyakorlatok, illetve örökölt/tanult én-elbeszélési és én-érvényesítési sémák vagy kulturális mintázatok alapján rajzolja meg Petőfi figuráját, hanem valamiféle „szem nem látta”, „fül nem hallotta” eseményként igyekszik leírni a költő életét. Petőfi életrajzának rendkívül aprólékos feltárása a magyar pozitivistá irodalomtörténeti kutatás legmonumentálisabb és egyben felülmúlhatatlan mesterműve,³ ugyan-

² V.ö.: JANKOVITS László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyománya Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi Kiadó, 2002, 15–31.

³ Lásd ezzel kapcsolatban Hatvany Lajos gigantikus művét, vagy legutóbb Kerényi Ferenc monográfiáját. HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, Bp., Magvető Kiadó, 1967.; KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Bp., Osiris Kiadó, 2008.

akkor magának az effajta kutatásnak és általában a Petőfivel kapcsolatos életrajzi vonatkoztatásnak a kultikus motivációja reflektálatlan marad. Az életrajz részletes eseménytörténetének feltárása annak az evidenciának a vélelmét erősíti és egyben nagyítja fel, hogy Petőfi életeseményei egyszerűek és megismételhetetlenek, viszont éppen a figyelem fókuszába kerülve kitüntetett, sőt mit több, szakrális jelentőséggel telítődnek.

Petőfi esetében a fejlődéstörténeti logika éppen az életmű igen szűk időkeretek közt történő létrejötte miatt csak nagyon erős kanonizációs ideológiák (népies költő, nemzeti költő, forradalmárvölgy, lírai realista költő stb.) mentén építhető föl. A szűkre szabott időkeret egyik oldalról a romantikus zseninek kijáró kultusz mentén transzcendens legitimációhoz rögzíti az életmű létrejöttét,⁴ másrésztől viszont – kilépve a kultusz kínálta és részben kötelező érvényű keretek közül – éppen az életmű megalkotásának korlátozott idődimenziója arra ösztönözheti az irodalomtörténészt, hogy a Petőfi-oeuvre-re is inkább az imitációs modellt alkalmazza. Margócsy István Petőfi szerepdilemmáiról értekezve arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a költő életművének korlátozott ideje és befejezetlensége aligha vitatható, addig a kultusz diktálta elbeszélések még ezt a befejezetlenséget is valamiféle nagy terv realizálódásaként „kívülről osztatlan” „belülről egységes” korpuszként próbálja látni és láttatni, keresve – és mindig meg is találva – a központi rendezőelvet. Holott amennyiben elfogadjuk a befejezetlenség elvét, akkor a korpusz feltűnő heterogenitása, egyenetlensége és fejlődéstörténeti szempontból következetlensége követelne magyarázatot, csak hogy akkor óhatatlanul ki kellene lépni a kultikus paradigma keretei közül.⁵ Margócsy úgy látja, hogy ennek a problémának a belátása készíthette például Horváth Jánost is arra, hogy nagy és megalapozó monográfiájában a szerepváltozatokon keresztül vizsgálja a Petőfi-korpuszt⁶, csak hogy a pályakép mint egységes elbeszélés csábítása erősebbnek bizonyult a széttartó, ellentmondásos és következetlen szerepek önmagában való vizsgálatánál. „Horváth könyvének feloldhatatlan problémája abban rejlik, hogy miközben rendkívül finoman analizálta ezt az össze-nem-férhetőséget, mindent megtett azért, hogy eliminálja is (...) esendő lélektani adottságnak, egy adatszerűen körülhatárolható életkori fázis meghaladandó (sőt: szerinte az *igazi* Petőfi-költészet által valóban túlhaladott) 'gyengeségnek' tudta be...” – összegzi Margócsy a dilemmát.⁷

⁴ V.ö.: ZLINSZKY Aladár, *Petőfi és a zseni-elméte*. (Székfoglaló értekezés), Bp., MTA, 1941.

⁵ MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek, Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Pozsony, Kalligram, 2011, 88.

⁶ Lásd: HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., Pallas Kiadó, 1922.

⁷ MARGÓCSY, *i. m.*, 90.

Másképpen fogalmazva: a korabeli irodalmi életben való megjelenés értelemszerűen a kor és a hagyomány kínálta mintázatokkal való szembesülés révén mehet csak végbe, ami önmagában is az imitációs modell érvényesülését vonja maga után. Még akkor is így van ez, ha Petőfi a különféle zsenielméletek önmagára vonatkoztatása révén éppen mindennemű imitáció tökéletes tagadását célozza meg. A legkülönbébb zsenialitáshoz kötődő képzetek (a természet mintájára teremtő, a világot megvető byronista, az új megváltást ígérő istenülő, a jövőbelátó profetikus stb. imágók) közti válogatás és azok változtatása már önmagában is arra a szükségszerű kulturális beágyazottságra utal, amely pedig ellentétben áll az egyediség és összehasonlíthatatlanság mitológéjával.

Nem véletlenül fogalmaz úgy Martinkó András, hogy Petőfi 1844-es pályakezdését az „azonosulások” és „szembenállások” határozzák meg.⁸ Persze Martinkó a fentebb vázolt tudathasadásos irodalomtörténeti legitimáció miatt maga is az önkifejezés ontológiai elsőbbségéhez és az élmény egyszerűségének reprezentálhatóságához méri az azonosulások és szembenállások lehetséges módusait, ugyanakkor végső soron mégiscsak azokra a mintázatokra kérdez rá, amelyek vagy elhatárolódásra, vagy azonosulásra készítették a költőt. Akár így, akár úgy történt, az biztos, hogy már készen álló irodalmi mintákkal kellett szembesülnie Petőfinek, amelyeket aztán így vagy úgy megpróbált a maga képére formálni, és – ami legalább ennyire érdekes – amelyek aztán a maguk képére formálták őt.

Erre a legszebb példát – részben reflektálatlanul – Fekete Sándor könyve szolgáltatja, amelyben Petőfi romantikájának lehetséges „forrásait” keresi az irodalomtörténész. Csakhogy ez a „forráskutatás” nem egyszerűen hatástörténetet vizsgál, hanem azt a környezetet tárja föl, amely a Petőfi-életmű háttéréül szolgál, ráadásul úgy, hogy pl. másod vagy harmadrangú német romantikus drámák hatását is valószínűsíti.⁹ Mindez itt annyiban lehet fontos a számunkra, amennyiben világossá teszi, hogy Petőfi készen kapott sémákat mozgat és ezekhez idomul, vagy ezeket idomítja saját képére. Az életmű létrejöttének rövidsége – amennyiben eltekintünk a kultusz diktátumától – lehetőséget ad arra, hogy a teljes korpuszt egy pályakezdés dokumentációjaként vizsgáljuk. Vagyis arról van szó, hogy a mind műfaji szempontból, mind hangnemét, mind pedig tematikáját tekintve rendkívül heterogén Petőfi-életmű létrejöttének története egy pályakezdés-történeteként is olvasható.

⁸ MARTINKÓ András, *Költő, mű környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 10.

⁹ FEKETE Sándor, *Petőfi romantikájának forrásai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972 (Irodalomtörténeti Füzetek), 12–37.

És mint minden pályakezdés a saját hang megtalálást célzó próbálkozások, ha tetszik kudarcok és újrakezdések története mindaddig, míg valamiféle autonómnak tekinthető megszólalási módra nem bukkan a szerző. Gondoljunk csak bele, hogy a negyvenes években divatosnak és nem mellesleg eladhatónak számító népies hangvételt és tematikát nagyon gyorsan követi a szentimentális Cipruslombok-ciklus, vagy a romantikus rémregény elemeiből építkező *A hóhér kötele*, vagy éppen a *Tigris és hiéna*. Szédületes sebességgel próbálgatja és váltogatja a fiatal költő a korban elérhető megszólalási módokat, ami nyilván óhatatlanul azzal jár – és ezt a korabeli kritika nem is felejtette el szóvá tenni az elvitathatatlan tehetség elismerése mellett –, hogy a készen kapott sémák sematikus variálását és alkalmazását lehet nyomon követni próbálkozásain.

Petőfi identifikálódásának folyamatában két fő tendenciát mindenképpen ki lehet mutatni, amelyek közül az egyik (Martinkó szép szavával) az „elhatárolódás”, míg a másik az „azonosulás” legmarkánsabb irányként azonosítható be. A korabeli irodalmi életbe berobbanó költőnek óhatatlanul szembesülnie kellett azzal a ténnyel, hogy a kor konszenzuálisan elfogadott és így megkerülhetetlen „erős költője” (a nemzet költője) Vörösmarty Mihály. Vagyis a költővé válás, a rituális beavatás csakis vele kapcsolatban képzelhető el, míg az autonómia kivívása csakis vele szemben hajtható végre. Petőfi önnön íróvá avatásának rituáléjával kapcsolatos elbeszélése önmagában is beszédes, amennyiben az életrajzilag kimutatható tényeket jócskán felülírva igyekszik saját beavatását Vörösmarty személyéhez rögzíteni.

Az irodalmi életbe belépni kívánó Petőfi ugyanis verseivel először nem Vörösmartyt, hanem Bajza Józsefet keresi meg előbb levélben, majd pedig személyesen. A kor legnagyobb presztízzsel bíró folyóirata ugyanis nem egyszerű irodalmi fórum, hanem a magyar szellemi élet legreprezentatívabb műhelye is. A vagabundus, ám rendkívül ambiciózus fiatalember íróvá avatása csak a legmagasabb szintű fórumon mehet végbe, mégpedig azoknak a nagytekintélyű íróknak, szerkesztőknek a legitimáló közreműködésével, akik vitathatatlanul a korszak mérvadó szellemi figurái. Petőfi későbbi emlékezésében Bajza szerepét íróvá avatásában elhomályosítja, és nyilvánvalóan a kor legnagyobb nevű nemzeti költőjéhez, Vörösmarty Mihályhoz köti. A Kerényi Frigyeshez címzett *Úti levelek* 1847. július 9-re datált darabjában, mintegy a már befutott a költő pozíciójából emlékszik vissza 1844 telének viszontagságaira, amely Petőfi élettörténetében a vándorlás és pokoljárás mitikus időszakaként rögzült:

„Egy héti kínos vándorlás után Pestre értem. Nem tudtam kihez forduljak? nem törődött velem senki a világon; kinek is akadt volna meg

a szeme egy rongyos kis vándorszínészen? (...) A végső ponton álltam, kétségbeesett bátorság szállt meg, s elmentem Magyarország egyik legnagyobb emberéhez, oly érzéssel, mint amely kártyás utolsó pénzét teszi föl, hogy élet vagy halál. A nagy férfi átolvasta verseimet, lelkes ajánlására kiadta a Kör, s lett pénzem és nevem. – E férfi, kinek én életemet köszönöm, s kinek köszönheti a haza, ha neki valamit használtam vagy használni fogok, e férfi Vörösmarty.”¹⁰

A szellemi apa kijelölésének gesztusa egyben annak a tudatosítását is jelentette, hogy mitől kell elhatárolódnia a fiatal költőnek, ha valóban autonóm, „erős költő” kíván lenni. Nyilván a Vörösmarty-életmű reprezentálta tradíció nem követhető az epigonizmus ódiuma nélkül, így a leendő „erős költő” számára nem maradt más út, mint ennek az életműnek az „elmismásolása”, vagy termékeny félreolvasása.¹¹ Az elhatárolódás ugyanakkor csak úgy mehet végbe, ha az azonosulás fő iránya is kijelölhető, mégpedig egy olyan virtuális térben, amely kívül esik a szellemi apa által „belakott” és ellenőrzött, uralt világon. Petőfi esetében ez a virtuális tér a népiesség diskurzusa lesz, amely egyben arra is alkalmat nyújtott, hogy a Vörösmarty-életmű reprezentálta irodalmiságot ide transzponálja, és itt szinte a felismerhetetlenségig transzformálja. Ezzel a gesztussal Petőfi egyben kijelölte az új irodalomnak és kultúrának az origóját, amely saját emancipálódásának és későbbi istenülésének is nullpontja lesz.

¹⁰ PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*, XI. Sáros-Patak, július 9. 1847. (<http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html>; letöltés ideje: 2014. 03. 14.)

¹¹ Ennek az elméleti hátterét lásd Harold BLOOM, *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*, Oxford University Press, 1997. (Second Edition). Vagy Harold BLOOM, *Költészet, revizionizmus, elfőjtás*, ford. HÓDOSSY Annamária, Helikon 1994/1-2.

PASSIÓ ÉS ÜDVTÖRTÉNET*

„...s még havi kétszáz sose telt. / Az ám, / Hazám!”
„De énnekem / pénzt hoz fájdalmas énekem / s hozzám szegődik a gyalázat.”
(József Attila)

Azt hiszem, beláthatatlan hatása volt annak, hogy sok évtizeden át, több rendszerváltást is túlélve, a magyar irodalomtörténet alapszemléletét a kötelező gimnáziumi tananyagként tett Jókai-regény, az *És mégis mozog a föld* hatalmas víziója határozta meg. Mint ismeretes, e regényben a megújuló (vagy inkább megszülető) magyar irodalom szenvedéstörténete olvasható. A főhős, akinek alakját a szerző bevallottan Kisfaludy Károly és Katona József történeti példája nyomán szerkesztette meg, hihetetlen viszontagságok, felemelkedések és alászállások, megaláztatások közepette alkotja meg, szinte emberfeletti erővel és kitartással, remekműveit, amelyek a maguk korában még csak csekély visszhangra találnak, de amelyek mégis a nemzet kibontakozásának garanciáit jelentik. Az író-főhős halála után mintegy negyven évvel (tehát egyértelműen a regény megszületésének pillanatában, azaz az 1870-es években) a nemzet kulturális virágzásba borul, s csupán egyetlen fájdalmas hiánnyal kell megküzdenie, vagyis fel kell találnia Jenőy Kálmán sírhelyét, hogy mintegy nemzeti Pantheont lehessen alapítani reá; s mikor, majdhogynem isteni csoda folytán, a sírhely mégis feltalálatik, Jenőynek hamvai, hogy úgy mondjam, felemeltetnek, s a nemzet országos méretű ünnepségbe kezd, az előd-írónak és az egész magyar nemzeti irodalomnak feltámadását glorifikálván. Jókai modellje szerint ez a magyar írónak (s ebbe beleértve: a magyar irodalomnak) sorsképlete: a nagyra törő és nagyra képes ifjú író/költő a nemzet iránti elkötelezettség jeleként pályája kezdetén egész életére érvényes fogadalmat tesz a nemzet irodalmi ébresztésére, az elkötelezett és magasrendű irodalom megteremtésére és képviselésére, e fogadalomnak jegyében szenvedéssel és nélkülözéssel teli életpályát fut be, kitaszítottsággal és folyamatos meg nem értettséggel kell szembenéznie, kizárólag a jobb jövő biztos víziója által vezéreltetvén; s nemcsak élete, hanem halála is áldozatnak fog tekintetni – maga az irodalmi tevékenység tehát folyamatos és végzetes áldozathozatal a nemzet virtuális oltára előtt.

* Egy készülöben lévő nagyobb terjedelmű tanulmánynak előadás céljára tömörített változata.

S hogy Jókai szemlélete nem csak egy romantikus, szenvedélyes regényírói fantázia elragadtatott víziója, azt számtalan más, nem-szépirodalmi megnyilatkozása is bizonyítja: a regény előszavában szinte megismétli a két évtizeddel korábbi leírását a „magyar író sorsáról”¹: felsorolásában *minden* jelentős, említésre méltó író-figura megőrül, öngyilkos lesz, áldozatul esik a történelem ármányának – e beállításban az írók csak szenvednek és alkotnak, s az alkotás már önmagában, mint gesztus is áldozatnak minősül, aminek jutalma a jövő transzcendenciája által van csak garantálva. Sőt: Jókai mellett felsorolhatnánk kortársainak nagy részét is, akik ugyanilyen keretek között látták és láttatták az írói hivatás feltételezettségét: elegendő csak Petőfi jó pár látványos megnyilatkozására utalnunk akár az apostol aszketikus hivatás-etikáját illetően (aki az irodalom szabadságeszméinek érdekében a családvesztést, az éhezést, s a börtönt is szinte természetes életkörülményként értelmezi), akár *A XIX. század költői*-ben megfogalmazott jövőképet illetően (evilági jutalom és elismerés nélkül kell vállalnunk az igaz jövő képviselétét: „Talán az élet, munkáinkért, / Nem fog fizetni semmivel...”), akár a történeti példaképet, Kazinczyt illetően, aki „Atlaszként” tartá vállain a magyar nemzet ügyét, az elismerés és hála bármily jele nélkül (csak illusztrációként egy radikális megfogalmazás: „Nem fáradunk mi jutalom-reménnyel, / Mint a hazugság aljas zsoldosi, / De önzés nélkül, isten-ihletésből, / Mint hajdanában az apostolok!” – *Kazinczy Gáborhoz*). S e felfogás áthatja sok kortárs élet-írás és emlékbeszéd szemléletét (legerősebben és leglátványosabban talán Garay János Vajda Péter-emlékbeszédében: „...ugyanazon költő, ki midőn nemzete ezrei közt dalaival ezer meg ezer kebelnek élveit fűszerezi; tán ugyanazon percben magának a száraz kenyeret saját könyűivel sózza!...”; „küzdésteli élete nem vala egyéb, mint a szellemnek anyaggali nemes küzdése, melyben a küzdő ugyan, fájdalom, elvész, de azért nem kevesebb dicsőséggel, mint a tragoedia hőse, ki az ellene fölkelt sorssali nemes küzdésben vész el...”²), behatol az irodalomtörténet-írásba is; a legnyilvánvalóbb példa erre Jámbor Pálnak, azaz Hiadornak 1864-ben megjelent nagy terjedelmű összefoglalásában olvasható („Oh! sötét történet az, mit irodalom történetének nevezünk! Mert míg egy részről dicsőséget vet a nemzetre, más részről e fény többnyire egyesek megtört szívéből hasad.”³) – de popularizálódva, alapképletként rögzült a gimnáziumi irodalomoktatás anyagában is.

¹ Garay, Vörösmarty, Bajza, Czakó, Nagy Ignác, Petőfi tragikus sorsának elemzése: JÓKAI Mór, *Magyar költők sorsa* (1854) = Uő, *Írói arcképek*, S. a. r. BISZTRAY Gyula, Művelt Nép Kiadó, 1955, 165–169.

² GARAY János, *Emlékbeszéd Vajda Péter felett* (1847) = Uő, *Összes munkái*, V. kötet, s. a. r. FERENCZY József, Méhner Vilmos kiadása, 1887, 378–395.

³ JÁMBOR Pál, *A magyar irodalom története*. I-II., Pest, Ráth Mór, 1864, 5.

E szemlélet érdekességét és feszültségét az adja, hogy miközben a legtermészetesebb dolognak tekinti az írói önfeláldozás nagyszerűségét, valahogy mégis helyteleníti a szenvedést és kitaszítottságot – maga a szenvedéstörténet mintha valamilyen számonkérő attitűdöt takarna: az, aki megírja a szenvedéstörténetet, miközben javallja az aszketikus áldozatvállalást, a nemzet közösségét elmarasztalja a részvétlenségért, s mintegy általános elvárás-képpen bevezeti az aktuálisan elmaradt, de ígéretként, jövőidejű bekövetkezendő kompenzálásként a nemzeti hála fogalmát. Úgy látom, e fogalom először 1832-ben, Kölcsey Ferencnek akadémiai Kazinczy-émlékbeszédében kezd körvonalazódni: Kölcsey elmarasztalja a nemzetet, hogy szenvedni hagyta Kazinczyt („az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt”; „arca izzadását és szeme vérkönnyeit hagyja jelül kéziratain, s árva gyermekein inségét”⁴) – de elsősorban azt hánynya a közönség, a nemzet szemére, hogy visszhangtalanul hagyta Kazinczy munkáját, s úgy, mint az előd-írók sorát, feledésre ítélte. Kazinczynak és kortársainak (Virágnak, Berzsenyinek, Vályi Nagy Ferencnek és a többieknek) – egészen Kölcseyig terjedően ugyanis a nemzeti elismerés, a „hála” csak virtuálisan jelent meg, mint a nemzeti-közösségi emlékezetben fennmaradó hírnév (esetleg kőbe vésett) örökkévalósága: ennek anyagi háttere, azaz a közösségi hálnak oly kifejeződése, miszerint az alkotónak életkörülményeit javítani kellene vagy esetleg gondoskodni teljes eltartásáról, egyáltalán nem merült fel. E nemzeti hála az emlékoszlop-állítással, a dicsőség nemzeti templomába való bebocsáttatással volt egyenértékű – s e hálnak semmi köze nem volt ahhoz, hogy az alkotó hogyan s milyen körülmények között élt (hiszen az alkotás és a sztoikus szemlélt életfolyamat úgyis szenvedésközpontú); maga az áldozat kategóriája sem a keresztény (krisztusi) önfeláldozás, hanem a klasszikus ókori, isteneknek vagy múzsáknak szentelt áldozat képében jelent meg (ld. pl. Kazinczynak *Az áldozó* című versét, amely oly fontos volt a szerző számára, hogy tervezett kötetének élére helyezte volna, s amelyben a költő a Gráciák oltárára helyezi áldozatként a *művet*, de nem az életet, sőt életét épp a múzsák kegyeibe

⁴ KÖLCSEY Ferenc, *Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett* (1832) = Uő, *Összes művei*, I. kötet, s. a.
r. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, 713–722.

Nagyon hasonlóan ír Kölcsey a *Kazinczy* c. epigrammájában is (1832):

Sírba Kazinczy leszállt; s későn fakad érte hevítvén

A remegő könnyecsepp harmatozó szemeket.

És fölkel hideg álmól bús árnya sötéten,

S rémletes arcával dombja fölébe leül.

Nemzetemért e szív tettel bizonyíta szerelmet,

Szól keserűn, s a díj könny leszen érte csupán?

ajánlja!⁵). Mikor Virág Benedek fájdalmasan felkiált, hogy „nem magyar földön terem a borostyán”⁶, akkor egyáltalán nem szegény vagy szegényes életét panaszolja fel, hanem a nemzeti emlékezet és hagyományörzés szegényességét és hiányosságait fájlalja – anyagi javak e körben még csak említésre sem kerülnek. A költő tevékenységének elismerése és méltatása szigorúan virtuális értékrendek alapján kellett, hogy történjen – a költői pálya anyagi finanszírozásának kérdése olyannyira kívül esett a költészettel kapcsolatos képzetkörökön, hogy még azon esetekben is, amikor nemzetileg osztott jutalom érte a költői tevékenységet (leglátványosabban az 1810-es évek végén alapított Marczibányi-jutalom esetében), a kitüntetett szerzők zavarban látszottak lenni a pénzjutalom elfogadását illetően⁷. Az irodalom és az anyagi javak összeférhetetlenek voltak, s még azok is, akik pedig már kaptak honoráriumot (is), az anyagi kompenzációt valahogy képtelennek, s így tulajdonképpen erkölcstelennek állították (vö. pl. Kölcsey vagy Kisfaludy Sándor vélekedését: „ki kenyérért írogat, az méltóbb szánásra, mint a ki napszámért kapál”; „a Literátor nem bérért futtya a pályát, hanem hogy érzeményit és gondolatit magával rokon szívekkel és megosztván örömet adgyon, és költsönösen vegyen”⁸). Az irodalmár, ugyanúgy, mint a színész, a nemzet nagylelkű napszamosának tekinthető (amint Vas Gerebennek egykor nagyhatású regénye fogalmaz), aki tiszta apostoli szándékból választotta hivatott pályáját (vö. a Vas Gereben-regény főszereplőjének viszonyát a díjazáshoz: Nagy Pista „a jólét elől szökött meg, hogy halálos holtáig a nemzet napszamosai között legyen”, s ezért temetésekor sem egy komédiást temetnek, hanem „a nemzet napszamosát, ki választott embere az Úrnak (...) midőn a színész így hal meg, akkor néma a közönség, és a magas égben az angyalok tapsolnak, fölébresztvén őt az örök üdvösségnek”⁹). A költő/

⁵ Kazinczy Ferenc: *Az áldozó* (1787, 1810)

Sípját s e koszorút s nyíló korának
Diszét, homloka' fűrtjeit, Croníon
Hármas ikrei, hűvetek sajátúl
Nyújtja tinéktek. (...)

Oh védjétek az áldozót, Szelídek,
S titkos bábotokat lehellje mennyei
Ajkatok dala zengzetébe!

⁶ A *Lantomboz* c. versében (megjelent: 1799)

⁷ E kérdéshez lásd: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas Kiadó, 2008, különösen 261–292.

⁸ Kisfaludy Sándor véleményét lásd: FÜREDI Vida, *A recensiókról*, Tudományos Gyűjtemény, 1818. VI. 12.; Kölcsey Ferenc állásfoglalása a *Parainesis*-ben. KÖLCSEY, *i. m.*, I. kötet, 1114.

⁹ Vas Gereben, *A nemzet napszamosai* (1857) = *Az Est Lapok kiadása*, bev. LACZKÓ Géza, é. n., 385.

irodalmár életviszonyai annyira nem képezték részét a nyilvános beszédnek, hogy még évtizedekkel később is furcsán kiütközik az az emlékezés, amely fájlalja, hogy Kazinczy, Pesten tartózkodván, a szállásán maga volt kénytelen kolbászt sütni, ahelyett, hogy a nemzet főurai látták volna élethossziglan vendégül. S e napszamosi szerep – a történelem folytán – kizárólag a mártír figurája felé nyitott: az írók szenvedés- és nélkülözéstörténete akkor nyer igaz beteljesülését, ha halála is a nemzet „napszamába” tudható be (lásd pl. a Petőfinek állítólag előre megjósolt halála körüli nagyszabású misztifikációs-sorozatot; vagy azt fikciót, amint Jókai az egyik kései visszaemlékezésében már azt is vizionálja, hogy 1849-ben harminckét magyar író halálát követelte volna az ellenség...¹⁰).

A nemzeti hála virtualitása még akkor is uralni fogja a közbeszédet, amikor pedig az irodalom gépezete már javarészt bevezette az írói jog, javadalmazás, honorárium kategóriáit, s amikor pedig már az irodalomból – más jellegű anyagi háttér támogatása nélkül is – meg lehetett élni, átlagos életformát lehetett biztosítani – kiemelkedő esetekben pedig vagyonossá is lehetett válni. Petőfi Sándor pl., aki pedig a legelső között alkalmazkodott sikeresen az irodalmi piac feltételeihez, nyilatkozataiban folyamatosan ragaszkodott a „koldusbot és függetlenség” jelszávához, s még a századközépen is igen sokan voltak, akik büszkén vállalták az írói állásnélküliség hivatali és anyagi függetlenségének ideálját (pl. Garay János, aki egyrészt úgy nyilatkozott: „Író vagyok, testestől, lelkestől; az irodalmon kívül nincs állásom s nem is akarom, hogy legyen; nincs életem, mert lényem hazámon kívül csak az irodalomé”¹¹; másrészt pedig folyamatosan rendes, nem is rosszul kereső állásokban volt), az íróról mint társadalmi jelenségről csak úgy szóltak, mint számkivetett, nyomorgó, társadalmon kívüli figuráról még azok is, akik pedig jól menő, s biztos életvitellel rendelkeztek (pl. a Tompa Mihály műveiből kibontakozó költő-kép folyamatosan azt sugallja, hogy a nyomorult, kudarcos életet vivő költő életáldozata csak szenvedést és nyomort rejt magában – lásd pl. *Művészet és pályabér* című poémáját a művész-élet teljes kilátástalanságáról¹² – holott róla lehet tudni, hogy Gömör megye

¹⁰ JÓKAI Mór, *Az én kortársaim* (1872) = KÖLCSEY, i. m., 181.

¹¹ Beszéde a Kisfaludy Társaságbeli felvételekor (1842). In: FERENCZI Zoltán, *Garay János élete*, = GARAY János *Munkái*, Bp., Franklin Társulat, 1902 (Magyar Remekírók), 9. Az életrajz aztán részletesen festi Garay állásait és pozícióit.

¹² A poéma lezárása:

Jer oh dicső nép! s íme láthatod

A koldúsokban öngyalázatot!

Ki, mig kövér falattal él ebed:

A művészt éhen veszni enged!

legjobban jövedelmező ekléziájában egyáltalán nem rossz körülmények között alkotott). A költő nagyságát és jelentőségét szinte az garantálta, ha életét folyamatosan kudarcosnak állították (vö. pl. Garay Jánosnak Dayka Gáborról szóló nagy elbeszélését¹³), s egy nagy pályának szinte feltételeként láttatták a krisztusi analógiára elképzelt szenvedést, amely természetesen a feltámadás ígéretével kellett, hogy operáljon (ilyen nagyszabású minta-alkotást hajtott végre pl. a teljes íróársadalom az 1859-es hatalmas Kazinczy-évfordulós ünnepségen, ahol kivétel nélkül minden ünneplő okozati összefüggést látott a nagyszabású szenvedés mártíriuma és a nagyszabású ígéret beteljesülése közt (csak egy példa, Tompa díjnyertes ódájából: „Mert érdemére halhatatlan, / De nem várt rá virágos út; / Vértett nehéz viadalokban, – / Felé ezer hullám tolúlt, / S míg folyt – sokáig folyt – az élet: / Viszály nem szűnt, hab nem lohadt; / Pazar kézzel hinté a végzet / Lábához a sárkány-fogat. // A törpeség, a bűn, a vakság, / Agyarkodott, ment ellene; / Szégyenlélk őt és megtagadták / Kik egy vérből voltak vele”)¹⁴. E mintának, e didaktikusan propagált erkölcsi példaképnek szinte iskolapéldájává tették aztán Katona Józsefet, aki – a hozzá írott nagy tömegű dicsőítő óda és szónoki beszéd frazeológiája szerint – hibátlanul teljesítette be a krisztusi magatartás-modell követelményeit (pl.: egyrészt: „Nyitott szemekkel, de nagy és merész álmokkal jár az értetlen tömegben. Magában ég, mint Mózes csipkebokra s a túlságos fénytől nem látják. Miután egyetlen lelket sem talál, ki felfogná: eltemeti magát egy kisvárosi hivatal közönséges aktái közé s harminchét éves korában ismeretlenül, koszorutlanul száll sirjába”¹⁵ – másrészt viszont: „Most élsz valóban, drámánk Messiása, / Életbe’ voltál sirba temetett. / Im megvalósult lelked álmodása, / És csillagot hat szárnyaló neved. / A templom áll, a melynek papja voltál; / Az oltárkép a te tragédiád. / Ezernyi ajkru! áldva zeng a zsoltár... / S ha a szépért buzog: Istent imád.”¹⁶

A század közepén, mikor az irodalom tömeges fogyasztásának korszaka beállt, az irodalmárok jelentős rétegei kerültek szerepzavarba: egyrészt fenn

¹³ GARAY János, *A koszorútlán koszorús.* (1846) = *Magyar elbeszélők. 19. század*, Szerk. SZALAI Anna, I. köt., Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1976, 597–618. Egy jellemző rész a költő világban helyzetéről: „Az ifjú pedig még sokáig csatangolt a fagyos éjben, irány és cél nélkül... Ott állott a hideg, fagyos éjben, magányosan, egyedül; amerre nézett, négy nagy világrész láthatára terült el előtte, s e négy nagy világrész akármelyikének tarthatott; mert egyben úgy nem vala számára hely, mint a másokban, nem egy talpnyi föld, hová forró fejét lehajthatná...”

¹⁴ A Kazinczy-ünnep leírását lásd: FÁBRI Anna, „...Újra érez, újra él e bon” (*A Kazinczy ünnep*), Műhely, 1992/6, 55–58.; KESERŰ Katalin, *A kultusz köztes helye. Kazinczy magyarországi kultusza = Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., PIM, 1994 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 1), 35–46.

¹⁵ ENDRÓDI Sándor, *Századunk magyar irodalma képekben*, Athenaeum, 1900. Különösen *Lángész a homályban* (Katona József) c. fejezet, 34.

¹⁶ CSENGERI János, *Katona József emlékezete* (1891).

akarták tartani a nemzeti irodalom idealitásának elitariánus koncepcióját, másrészt viszont szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy az irodalom és az olvasás népszerűvé válásával olyannyira átalakul az olvasáskultúra szerkezete, hogy megoldhatatlan dilemmák keletkeznek. Egyrészt szembe kellett nézni azzal, hogy rengeteg olyan mű kerül az irodalmi piacra, amely nem felel meg a magas irodalmi elit esztétikai igényeinek, másrészt komoly tényezőként kellett számba venni az irodalomnak oly fogyasztását is, amely nem esztétikai igényből, hanem hazafias indulatból volt eredeztethető – a könyvek vásárlói nem olvasási igényből vették meg a könyveket, hanem azért, mert – az irodalom nemzetfenntartó ideológiájának vonzásában – mintegy nemzeti adójárandóságnak tekintették (Kemény szerint: „...vásárol bizonyos öszletig magyar könyveket, miután e buzgósággal tartozni vél az irodalom által nemzetiségének. Pártolása mecénási s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol.”¹⁷). Gyulai Pál, Kemény Zsigmond, Vajda János, Vas Gereben s mások is felemelték a szavukat az ily fogyasztással szemben, s azt szorgalmazták volna, hogy a könyvek esztétikai, nem pedig politikai befogadására alapozódhassék a kialakuló kultúra – ugyanakkor azonban, amikor hangsúlyozottan elítélték a közönség népszerű olvasmányait (akár Jókai regényeinek, akár az úgynevezett Petőfi-epigonok verseinek stb. esetében, mondván: „A közönség, bár napjainkban buzgón pártolja az irodalmat, nem áll oly színvonalon, mint kellene...”¹⁸), saját csapdájukba estek: ugyanis az ő nagyszabású össz nemzeti érvényűnek tekintett értékrendjüket sem kizárólag az esztétikai szempontok határozták meg. E feloldhatatlan ellentmondás a leglátványosabban Gyulainál jelentkezik: ő pl. a Kazinczy-émlékbeszédében a leghatározottabban amellett foglal állást, hogy Kazinczyban nem a költőt, nem az író, hanem a történeti jelentőségű embert és szerepet kell ünnepelnünk – vagyis olyan író propagál, olyan írónak szervezi meg nagyszabású ünnepségét, akinek élvezeti olvasását maga sem tudja javasolni hallgató közönségének (ugyanígy jár el Bajza esetében is: egy nagy cikkében pl. nagyon megdicséri Bajzát, s történetileg elsőrangúnak állítja – majd elmondja, milyen gyarlóak is a Bajza irodalmi művei...). A nép-

¹⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér* (1853), = Uő, *Élet és irodalom*, Szerk. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1971, 259. Nagyon hasonló vélemény: „Egy magyar könyvvel megint több – hanem azért kérek mindenkit, hogy pusztá hazafiságból meg ne vegye, hogy fölvágtatlanul a sarokba lökje; hanem ha már megveszi, legalább olvassa el, aztán mondjon ítéletet róla, legyen az az íróra kedvező vagy kedvezőtlen, s vagy ösztönt kap jobbat is írni, vagy lemarad a térről, hova ma már annyian tódulnak. – Fájdalom, dicsekedni szoktak, hogy megveszik a könyvet, mert magyarul van írva; hanem azért elolvasni egyet sem akarnak.” VAS Gereben, *Nagy idő, nagy emberek*, S. a. r. EGYED Ilona, Unikornis Kiadó, é. n., a *Mondanivaló* c. előszóból, 7.

¹⁸ KEMÉNY Zsigmond, *i. m.*, 226–227.

szerűség, az olvasottság úgy tűnik fel e körben, mint valamely gyanús és megbízhatatlan elem, amely tömeges méreteiben talán emlékeztet a nemzet empirikus valójára, ám nem felel meg a nemzet oly virtuális elképzelésének, amely természetesen az elitáriánus esztétikai elvek alapján szervezné meg és koordinálná az olvasást (Gyulai véleménye Jókairól: „...A közönség ragaszkodik régi kedvencéhez s oly elnéző irányában, hogy az, mint elkényeztetett gyermek, már-már azt hiszi: neki minden szabad. ...A közönség így is mohón kapkodja műveit és pénzügyi tekintetben sokkal előnyösebb. Európai divat, hogy a hírre kapott írók ritkán tudnak ellenállani az industrialismus kísértéseinek.”¹⁹). Minek következtében pedig a tömeges olvasáskultúra és a nagy népszerű propaganda olyan vagyonosodási lehetőségeket is megnyitott, amilyenek a megelőző korszakokban még a nagyságrendje volt belátható – gondoljunk csak pl. Jókai villáinak nagyúri kiállítására, arra a tényre, hogy Mikszáth egy játszi pillanatában meg akarta (s meg tudta volna) venni az erdélyi, Fogaras melletti Brukenthal-várat²⁰, vagy arra, hogy a félművelt asztaloslegény Csepreghy Ferenc egy évtized alatt hűvösvölgyi villát tudott magának összeírni²¹, vagy arra, hogy a századvég vezető írói (Kiss József, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, Ambrus Zoltán, Szabolcska Mihály) a mindennapokban is szinte arisztokratai bőségben tudtak létezni és alkotni (minek előnyeit persze Gyulai Pál is élvezhette leányfalui szép nyaralójában).

Másrészt: az irodalom tömeges fogyasztásának (s így a nagy írói karrierlehetőségeknek, a jelentős írói vagyongyarapodásoknak) korszaka többé-kevésbé egybeesett az irodalomnak mint az állami ideológiai manipuláció eszközének kiépülésével. A kiegyezés után a magyar állam affirmatív önideológiája a legerőteljesebben az irodalmat, az újjáértelmezett nemzeti szempont alapján újrarendezett irodalmat propagálta mint nemzetalkotó és nemzetvédő tényezőt, s emiatt az irodalomnak – mind a történeti, mind a szinkron irodalomnak – kiemelkedő és különleges funkciót tulajdonított (ennek az ideologikus önszemléletnek csúcsteljesítményeként Beöthy Zsolt millenniumi műve, *A magyar irodalom kis-tükre* tekinthető). A kiépülő új irodalom pedig – nem függetlenül az állam-nemzeti megújulás ígéretétől és ígézetétől – önmagát új honfoglalásnak, a nemzeti jelleg visszahódítási aktorának tekintette (ezért fordult elő oly gyakorisággal mind az új honfoglalásnak, mind a Mózes-képzetnek allegorikus alkalmazása a Kazinczy-ünneplésekben, s később a történeti leírásokban): a szenvedéstörténet átcsapott üdvtörténetbe,

¹⁹ GYULAI Pál, *Újabb magyar regények*, = *Uó, Bírálókat 1861-1903*, Bp., MTA, 1911, 101, 115.

²⁰ MIKSZÁTH Kálmánné, *Visszaemlékezései*, Irodalomtörténeti függelékkel BEÖTHY Zsolttól, Athenaeum kiadása, 1922, 188–189.

²¹ PAUL Sándor, *Csepreghy Ferenc (1842-1880)*, Bp., 1934, 47.

s a kiépülő új irodalmi rendszer önmagában mintegy a feltámadást ünnepelte (ennek látványos leírása ragyogja be a bevezetőben idézett Jókai-regény utolsó lapjait). Mindennek következtében a nemzeti ideológia által még jobban megemelt nagy irodalom a 19. század utolsó évtizedeiben hihetetlen olvasói és hivatalos virágzást produkált; az írók egyrészt úgy tekintették magukat, mint a nemzet őrlékének megtestesülését, másrészt pedig ily szerepüket és szerepvállalásukat a hivatalosság elképesztő méreteken hálálta meg – ezekben az évtizedekben ért be az a törekvés, amelyet a század első fele szorgalmazott: a nemzeti hála anyagi erővé vált. A nemzeti hálának következtében az írók sok magas kitüntetést nyertek (Arany János példája a legismertebb); igen szép számban képviselők is lehettek (ne feledjük: még Arany Jánost is felkérték, hogy vállaljon képviselőséget!; de az a költő is, aki pedig még a hivatalos laudációban is úgy szerepel, mint „a szerelem bolygó hollandija”, vagyis a léha, dolgozni nem szerető Tóth Kálmán is három cikluson át volt Baja képviselője²²), vagy pedig – minden más szerep híján is – a felsőháznak király által kinevezett tagjai (Gyulai Pál, Jókai Mór, Beöthy Zsolt, Herczeg Ferenc). Ennek következtében állított a nemzet sorozatosan szobrokat oly íróknak/költőknek is, akiknek életműve nagyon kevésbé volt politikusán vagy ideologikusan magyarázható, vagy akiknek költői teljesítménye mára jórészt elfeledetté vált (pl. Tóth Kálmán, P. Szathmáry Károly), s ennek következtében alakult ki a század végére az az irodalmi ünneplési rend, amely – mai szemmel nézve – szinte minden képzeletet felülmúl. A Jókai-évforduló ünneplési ceremóniája többé-kevésbé közismert (tudjuk: a király még Jókai adósságait is kifizette), azt is tudhatjuk, hogy a nemzet Mikszáthnak visszavásárolta ősi birtokát – de az azért meglepő, hogy pl. a Kosztolányi által is „költőfejedelemnek” nevezett Kiss József évfordulós ünneplése is oly nagyszabásúra sikeredett, hogy az Akadémián küldöttségek sora és hatalmas tömeg közepette, mikor az ősz költő megjelent, 500 fehér ruhás lány szórta a rózsát a költő lába elé...²³ A százéves nemzeti ígéret, íme, beérett – az irodalom, amennyiben persze hajlandó volt az államideológia sors- és képviselőtársának szerepét elvállalni – megdicsőült, s mind virtuálisan, mind ténylegesen elnyerte a nemzet anyagi és erkölcsi háláját, s oly általános társadalmi megbecsülésnek örvendhetett, amilyenről sem előtte, sem utána a magyar irodalom és történelem nem is álmodhatott.

²² VADNAY Károly, *Tóth Kálmán emlékezete. (Beszéd a Kisfaludy Társaságban, 1892)* = *Tóth Kálmán Emlék-albuma*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Baja, 1894, 24–57.

²³ Kosztolányi véleménye (1933): „Kiss József ebben az időben költőfejedelem volt. Talán az utolsó költőfejedelem Magyarországon.” In: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írók, festők, tudósok. Tanulmányok magyar kortársakról*, I. kötet, s. a. r. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1958, 363. Az ünnepség leírása: RUBINYI Mózes, *Kiss József élete és munkássága*, Singer és Wolfner kiadása, 1926, 39.

AZ ALKOTÓ ÉRTELMISÉG TÁRSADALMI FORRÁSAI

A címben foglalt téma többértelmű és ez okból egymástól eltérő diszciplináris megközelítést kíván vagy tesz éppen lehetővé. Magától adott a társadalomtörténeti látószög, amely egy bizonyos foglalkozási csoport, helyesebben professzionális értelmiségi hivatás társadalmi rekrutációs bázisának a feltárására készíti a kutatót. Bevett eljárás ez, egyúttal megszokott téma is a társadalomtörténet-írásban. Ha ennek jegyében tárgyaljuk a magyarországi alkotó értelmiség történeti-szociológiáját, akkor megelégedhetünk néhány alapvető társadalmi kategória kijelölésével vagy azonosításával. Ez az eljárás arra irányul, hogy meg lehessen állapítani: honnan, milyen társadalmi miliőkből származtak – tendencia jelleggel – az írók, a kreatív művészek és nem utolsósorban a tudomány emberei; mi a családi-társadalmi hátterük. Alig született azonban ennek a témának szentelt vizsgálat, és ha igen, azok eredményei sem keltették fel a művészet-, az irodalom- és a tudománytörténet művelőinek az érdeklődését. Úgy tűnik, túlságosan is nagy a szakadék ma még a társadalomtörténet és az esztétikai értékek kérdései iránt érdeklődő tudományterületek szemléletmódja és érdeklődése között. Ami érthető, ha a közelmúlt irodalom- és művészetszociológiai, sőt tudásszociológiai gyakorlatára gondolunk, amely igencsak rövidre zárta a két szféra között lehetséges viszony kérdését. A marxista szemlélet talaján álló tudomány ez értelmű törekvéseire gondolok, melynek eredményeként az alap és a felépítmény közötti determinisztikus, mechanikus és egyirányú, vagyis magát a függőséget hangsúlyozó kapcsolat létezett csupán, amikor a társadalmi eredet és a szellemi tevékenység tartalma közötti összefüggés kérdése merült fel. Alkotás és élet, esztétika és szociológia kapcsolatának az ezzel szükségképpen együtt járó redukcionista felfogása pedig mindmáig riasztóan hat az esztétikai alkotó tevékenység önelvűségét valló szellemtörténeti megközelítés számára. Ha kezünkbe vesszük egyebek közt Komlós Aladárnak a hazai irodalom-szociológiai diskurzusban egyébként ritkaságnak számító, nem sokkal a második világháborút követően írt és publikált ilyen tárgyú munkáját, akkor igazolva látjuk ennek az irodalomszociológiai koncepciónak a nyilvánvaló gyengéjét. Komlós fő tézisét jól érzékelteti a következő néhány idézet ebből

a munkából. „Természetes, hogy irodalmunk annak az osztálynak társadalmi szemléletét, politikai törekvéseit fejezi ki, amelynek számára készül.”¹ Egy további kijelentése ennél is plasztikusabb. „Az 1908-ban alapított *Nyugat* nagyszerű új nemzedéke már nem úgy polgári, mint a *Hét*: lecsúszott dzsentri-ivadékok, proletársarjak, zsidó intellektuelek verődnek össze benne (...) A *Hét* még egy zenitje előtt álló polgárság lapja, amely beéri vele, hogy a nemesség mellett ő is érvényesül, a *Nyugat* már egy felbomlóé, amely gyakran önmaga ellen fordul, és a negyedik rend felé nyújtja ki kezét.”² Amellett, hogy Komlós különösen felgyorsítja a még csak a zenitje előtt álló hazai polgárság felbomlásának állítólagos társadalmi folyamatát, amely így két évtizednél is rövidebb idő alatt következik be, és amellett, hogy semmilyen empirikus bizonyítékkal sem szolgál azt illetőleg, hogy milyen konkrét társadalmi háttér társítható a szóban forgó alkotókhoz, feltűnő a szociológiai és az esztétikai tény egylényegűségének a tételezése, egybemosásuk feltett szándéka. Így fogalmazza meg az utóbbit a szerző: az írók „elsősorban egy-egy rend vagy osztály szemléletét fejezték ki”, ami a származásukból meg abból is következett, hogy kinek (milyen társadalmi csoportnak) az érdekeit (vagy inkább az ízlését) kívánták inkább kiszolgálni.³ Ez a kifejezetten a marxista irodalomszociológiai látásmódnak megfelelő beállítás,⁴ ami ezúttal egy nem éppen marxista literátor tollából való, önmagáért beszél.

Ha most már kizárólag a társadalomtörténeti értelem-összefüggés keretében értelmezzük mindeme tényeket, akkor nem fenyeget a szociológiai redukcionizmus veszélye, bár talán ez sem áll minden esetre. Az ilyen irányú csekély számú vizsgálódás két példáját hívom ezúttal segítségül. A dualizmus kori hazai képzőművészek származását és családi eredetét firtató Szívós Erika mintájának viszonylag csekély részére nézve talált értékelhető adatokat e tekintetben; ilyenformán a 426 fős minta 17%-ára vonatkozóan jelenthette ki csupán a szerző, hogy: „Az apák mindössze egyötöde iparos vagy földműves, négyötöde a középosztály valamely rétegének vagy a felsőbb társadalmi rétegeknek a tagja. Különösen magas az értelmiségi apák aránya, mely kategóriának csak mintegy harmadát képviselik azok az apák, akik maguk is képzőművészek.”⁵ Magyarán: a középosztály képezte abban az

¹ KOMLÓS Aladár, *Irodalmunk társadalmi báttere*, Bp., Múlt és Jövő, 2006, 72.

² *Uo.*, 79.

³ *Uo.*, 80.

⁴ Ennek a szemléleti gyökereiről és fogalmi alapjairól lásd VERES András, *Lukács György irodalomszociológiája*, Bp., Balassi, 2000.

⁵ Szívós Erika, *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867-1918*, Bp., Új Mandátum, 2009, 62.

időben az alkotó művészek utánpótlásának szinte egyedüli társadalmi forrását és meglehetősen ritkán öröklődött a művészi alkotótevékenység a családon belül. A domináns középosztályi származás szociológiai mozgatórugókkal magyarázható fejlemény; a családon belüli dinasztikus örökítés ritkasága pedig feltehetően jobbára biológiai természetű okokkal magyarázható, ami a tehetség hagyományozásának nem éppen a társadalmi logika, a „kulturális tőke” (P. Bourdieu) birtoklásából fakadó mechanizmusra vezethető vissza. A társadalomtörténész szerző nem köti ugyanakkor össze mindezt a magukban a művekben kifejeződő esztétikai tények világával, így mentes marad mindenfajta redukcionizmustól.

S mit tudunk vajon egy másik markáns „alkotó” értelmiségi csoport, az újságírók társadalmi eredetéről? Sipos Balázs villantja fel az 1930-ban ténykedő újságírók 1458 fős csoportjának társadalomtörténeti tényadatait, amiből azonban nem vagy nehezen állapítható meg, hogy milyen tényleges státuscsoportok álltak a háttérben. Az derül ki csupán a vizsgálatból, hogy az újságírók apáinak a háromötöde önálló egzisztencia volt, további egyharmada származott tisztviselő családból, és csupán 6%-uk született bér munkás miliőbe. Azt is megtudjuk továbbá, hogy az önállók fele az ipari-kereskedelmi szektorban ténykedett és nagyjából egyforma volt a köz- és a magánhivatalnok családokból származók aránya (enyhe köztisztviselő többséggel számolhatunk e téren).⁶

A színészek társadalmi származásával kapcsolatban is tett már néhány lépést a kutatás a dolog tisztázására, jóllehet eddig nem sikerült statisztikai bizonyossággal megvilágítani a kérdést. Pintér Márta Zsuzsanna ezt illető megállapításai azonban így is mérvadók. E szerint a 20. századi színészek zömmel vidéki kispolgári, kistisztviselői családi miliőt tudhatnak maguk mögött, de egy hatodik proletár szülők gyermeke volt. Akadtak persze közöttük földbirtokos vagy katonatiszti családokból kikerülők is (Tolnay Klári, Perczel Zita, Tímár József), ám leginkább a deklasszáció nyomta rá a bélyegét ez utóbbiakra. Egyébként pedig felettébb jellemző, hogy mivel a színész szakma lassan szerzett magának kellő társadalmi elismertetést mint afféle tiszt esztétikai hivatás, a később színésszé válóknak ugyancsak meg kellett küzdeni a családdal, akik nemegyszer kitagadták gyerekeiket, ha a színészettel kacérkodtak. Ilyenformán közülük sokan korán, már a gyermekkorukban átéltek a kirekesztettség, az elhagyatottság és a szegénység élményét. Máskülönben azok a családok, ahonnan nagyobb számban kerültek ki

⁶ SIPOS Balázs, *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*, Bp., Napvilág, 2004. 177-178.

színészek, az átlagost meghaladó mértékben bizonyultak nyitottnak, liberálisnak, kulturális és felekezeti tekintetben plurálisnak, ami jótékonyan egyengette az utat a színészi ambícióktól eltelt fiatalok előtt.⁷

Megelégedhetünk vajon az ilyen és hasonlóan sommás társadalomtörténeti kategorizálással, amikor alkotók, sőt akárki más társadalmi eredetét firtatjuk? Nem feltétlenül. E véleményünket nyomatékosítja az a felettébb gondos mikrotörténeti kutatás is, amely a két világháború közötti magyarországi egyetemi tanárok, tehát tudósok társadalmi származási viszonyait tisztázza. A vizsgálat végkövetkeztetése nem meglepő: a tudósok maguk is szinte kivétel nélkül a társadalom középrétegeiből származtak és csak a negyedük érkezett kispolgári famíliából. Ami, ismerjük be, triviális megállapításnak hat. A szóban forgó aprólékos kutatás azonban ennél jóval mélyebbre hatol, amikor a tanulmány szerzője rámutat, hogy az ilyen és hasonló nagy társadalmi tömbök felmutatása meglehetősen elnagyolt képét adja az akkori (a 19. század végi és a 20. század eleji) magyar középosztálynak. Ezért Kovács I. Gábor nézőpontot vált, és, hogy aprólékos szociokulturális, etnokulturális alakzatokat, művelődési tömböket azonosít, amikor egy adott foglalkozási vagy hivatáscsoport társadalmi eredetét rekonstruálja. Az alapos társadalomtörténeti mélyfúrás nyomán világossá lett számára néhány jellegzetes mikro-miliő gyakorisága az egyetemi tanárok családjainak a háttérben, úgymint a felvidéki német városi gyökerű evangélikus értelmiség, a református Pfarrhaus jelenség,⁸ a városi római katolikus iparosság, az asszimiláns zsidó értelmiség több változata vagy az egymást követő nemzedékek óta állami szolgálatban álló római katolikus hivatalnokság. Majd teszi hozzá a szerző: tovább is mélyíthető a társadalmi tabló a nagyapák felkutatásával és ekként való kontextualizálásával, valamint a képzési utak és a kapcsolathálók felderítésével.⁹

Mint látható, egyre nagyobb igény mutatkozik immár magán a társadalomtörténet-íráson belül is a társadalomtörténeti báziskategóriák radikális dekonstrukciójára, ami azonban könnyen elbizonytalaníthat bennünket az *egyértelmű* társadalmi meghatározottságok kategoriális azonosíthatóságát

⁷ PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A színészek társadalmi státusza = Magyar színéztörténet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY, SZÉKELY, Bp., Magyar Könyvklub, 2006, 1065–1124.

⁸ Amikor (német földön egyöntetűen az evangélikus) pap- és lelkészcsaládok adják az értelmiség számottevő hányadát.

⁹ KOVÁCS I. Gábor, *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon* (Kende Gáborral) = K.I.G., *Elíttek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2011, 99–198.

tekintve. Hiszen a mikrotársadalmi sokféleség, és az ehhez társítható-társítandó kulturális-tapasztalati gazdagság tartalmatlan és üres, mert túlon túl elvont kategóriákként állítja elénk a középrétegek, a középosztály, a parasztság vagy éppen az önállók és a tisztviselők megszokott osztályozási fogalmi sémáit. Ha már a társadalomtörténész szemében is ennyire semmitmondó egy konvencionális társadalmi csoportfogalom tényleges jelentése, mi haszna van akkor egyáltalán az ilyen fogalmak alkalmazásának ott, ahol szellemi értékek társadalmi feltételeinek az érzékeltetésére kívánjuk őket fel- és kihasználni. Nem tagadva a szellemi világ társadalmi kondicionáltságát, el kell ismerni, nem egyszerű történetírói feladat feltárni az egyes alkotó értelmiségiek társadalmi eredetét. Ez így korántsem ad kulcsot az esztétikai értékek vagy a tudományos gondolatok értelmének (és kivált azok jelentőségének) a megfjtéséhez.

Ennek a kettős nehézségnek a belátáshoz és jobb érzékeltetéséhez Móricz Zsigmond példáját veszem alapul, mint afféle bizonyítóértékű esetet. Móricz azon kevés számú magyar író köréhez tartozott, akit makacsul foglalkoztatott a származása; élete vége felé erről még egy regényt is kanyarított. Milyen gyermekkori tapasztalatokkal a háta mögött vált Móricz íróvá és melyek volt vagy lehettek azok a társadalmiként azonosítható tapasztalatok, amelyek írói működését éltették? Ezeket a kérdéseket az író explicit módon is megfogalmazza önéletírása, az *Életem regénye* utolsó soraiban, abban a művében, amely amellett, hogy önéletírás, szándékoltan fikció is persze: „Bevégeztem életem regényét. (...) Újraéltem egész életemet. S nem is kívánok többé magammal foglalkozni. Tízéves koromig több történt velem, mint azóta ötven év alatt. Írhatnám még világ végéig, az életem végéig. Minek. Ennél többet nem mondhatok magamról. A többit a regényekben megírtam.”¹⁰ De hihetünk vajon és mennyiben hihetünk Móricznak abban, hogy származásának a regényben előadott története megérteti végül velünk az írói életművet? Ez mindjárt felvet további kérdést is: mit kínál valójában Móricz származásának a történetét elbeszélve – tisztán szociológiai terminusokban gondolva el ezúttal az *Életem regénye* című munka ily értelmű mondanivalóját? Továbbá: valóban levezethető származásának így tudatosított tényéből az, ami egész írásművészetét áthatotta?

Ami mármost az első kérdést illeti, sokáig forgalomban volt az a megítélés, amely a szociológiai gondolkodás sémáját közvetlenül alkalmazta a móríci írói életműre, mint amit ezúton kívánt megérteni. Az ezt alá-támasztó számos kézenfekvő megnyilatkozás közül hadd idézzem az egyik

¹⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Életem regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1953, 322.

legellentmondásosabbat, Erdei Ferencét, annak az Erdeinek a véleményét, aki a parasztság szociológiájának máig felülmúlhatatlan tudósa volt.¹¹

Az *Életem regénye* 1953-as kiadásához Erdei által írt bevezető pregnáns megnyilatkozása a kanonizáció korabeli gondolati imperatívuszának, ami jól mutatja egyúttal azt is, hogy milyen rejteketeken jutott (juthatott) eközben szóhoz az árnyalt társadalomtörténeti gondolkodás igénye. Erdei a Bevezető első oldalán nyomban leszögezi fő tételét: Móricz a „nép életének nagy ábrázolója és az elnyomott nép meg nem alkuvó szószólója a parasztságból származott és mindvégig hű maradt a néphez.”¹² Olyan népi származék volt ezek szerint az író, aki társadalmi felemelkedése során „szakadatlanul szembe került az uralkodó osztályok befolyásával, törekvéseivel és a családi és osztálybefolyásokkal állandó harcban őrizte meg magát a nép szószólójának, az elnyomott parasztság képviselőjének.”¹³ Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, nyomban kiderül, hogy Erdei ebben a rövidre zárt szociologizálásban sem azt mondja csupán, hogy Móricz volt az echte népi (vagyis) paraszti származású író, az a valaki, aki a társadalom kisemmizett, elnyomott nagy többségének az életét élte saját gyermekkorában. Rejtve arra utal ugyanis Erdei, hogy Móricz a szakadatlan „családi és osztálybefolyásokkal” való harcában, tehát individuumként érvényesítette ezen állítólagos osztályharcos intranzigenciáját.

Később még nyilvánvalóbbá teszi Erdei, hogy Móricz „népisége” korántsem egyértelmű társadalmi tény. Erdei dicséretére legyen mondván, elismeri: mindaz, amit Móricz a szüleiről és egyéb felmenőiről a regényben előad, társadalmi értelemben ugyancsak differenciált képlet. „Móricz Zsigmond Csécse, az idilli felső tiszai faluban született, egy rendkívülien fölfelé törő parasztember és egy lecsúszott papkisasszony házasságából.”¹⁴ Magával az íróval egybehangzóan konstatálja tehát Erdei, hogy Móricz apja nem éppen „rendes parasztember”, hanem olyasvalaki, aki képtelen beilleszkedni a csécsei paraszti világba. Ennélfogva nem is képviselheti tehát Móricz Bálint – a fián keresztül – a közmondásos népi elnyomottságot. Az apa tragédiája, Erdei szerint, főként abban áll, hogy kudarcot kudarcra halmoz különböző vállalkozásaiban, mely „próbálkozásaiban [ugyanakkor] a dolgozó parasztságnak a kapitalista fejlődésútján való törekvéseit kell felismernünk”.¹⁵

¹¹ Ezt illető álláspontomhoz vö. GYÁNI Gábor, *A paraszti individualizáció Erdei Ferenc felfogásában* = Gy. G., *Nép, nemzet, zsidó*, Pozsony, Kalligram, 2013, 42–70.

¹² ERDEI Ferenc, *Móricz Zsigmond pályája*, = MÓRICZ, i. m., 7.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Uo.*, 8.

¹⁵ *Uo.*

Ha viszont rendkívüliként, nem rendes paraszti típusként posztulálja Erdei Móricz Bálintot, hogyan teheti meg akkor a „feudális elnyomottság és elmaradottság” paraszti képviselőjének; hiszen maga is elismeri, hogy a paraszti rendi világ nem igazán fogadta be Móricz Bálintot és családját. Ami pedig közelebbről magát Móricz Zsigmondot illeti, őt ugyancsak determinálta, hogy anyai ágon a család még csak nem is paraszt felmenőkkel, hanem olyan, az író által némi túlzással úri, középosztályi jelzőkkel ellátott falusi értelmiségi háttérrel bírt, melyet egy többgenerációs papcsalád képviselt. Az utóbbi, mentális tekintetben, nem az autentikus parasztság élményét közvetítette a gyermek Móricz Zsigmondnak, akit az anyja és főként a nagynyja, igyekezett finom úri gyerekként megtartani (...) a legnagyobb paraszti lesüllyedésben, vagy a faluszéli nyomorban is”.¹⁶ Mert miről is van szó Erdei tálalásában? „A Móricz Bálinttal kiegészített Pallagi-családban [az anyagi ágról van szó] továbbra is a reformátuspapok és földbirtokos-ősök hagyománya uralkodott, s a csécsei paraszti állapotot csak időleges lesüllyedésnek fogták fel, de egy pillanatra sem adták meg neki magukat.”¹⁷ Majd Erdei hosszasan ecseteli a Móricz-Pallagi friggyel létrejött család, a benne nevelkedő Móricz Zsigmond életét ekkor tájt kitöltő „nem valami pórias” légkört, életstílust vagy a többnyire beteljesületlen maradt nem paraszti társadalmi eszmények szüntelen hatását.

S ezzel olyan fogalmi ellentmondás keletkezik Erdei vázolt gondolatmenetében, hogy miután azt maga is felismeri, a szerző végül visszakanyarodik kiinduló téziséhez, amit azonban nem ismételhet meg változatlanul az utóbb előadottak után. Ezért jut végül Erdei arra a következtetésre, hogy a szülői család által közvetített osztálybefolyások ellen, azokkal úgymond harcban állva lett Móricz Zsigmond a nép, az elnyomott parasztság szellemi szóvivője. „Mi volt a boldogság szigete a későbbi nagy író pályáján? Mindenekelőtt kitörölhetetlen falusi élmény volt, a dolgozó parasztok életének és paraszti munkának a megismerése. De nem csupán ennyi volt Móricz Zsigmond számára ez a gyermeki élmény. Fontosabb, hogy ez volt a fejlődő gyermek első eltérése a családjá által képviselt osztálynevelés, osztálybefolyásolástól. (...) Röviden szólva: családjá a falu paraszti viszonyai között is úri gyereknek akarta nevelni a fiatal Móricz Zsigmondot, ő azonban mégsem lett úrigyerek, hanem olyan mély és közvetlen közelségbe került a falu dolgozó parasztjaival, mint egy azok gyermekei közül.”¹⁸ Egy szó, mint száz: a regény társadalmi mondandóját megértve, a Móriczot szocialista

¹⁶ *Uo.*, 9.

¹⁷ *Uo.*, 8-9.

¹⁸ *Uo.*, 10.

íróként kanonizálni igyekvő elvárásoknak is megfelelően, Erdei azt állítja, hogy Móricz Zsigmond a származása, a szülői családi miliő, az ott uralkodó nevelési elvek *ellenére*, tehát *a maga akaratából, a saját individuális erőfeszítései* révén emelkedett az elnyomott nép írói szószólójának magasztos szerepébe.

Az *Életem regénye* ma már nem kifejezetten ezzel a mondanivalóval szolgál számunkra, ráadásul az író ekként rekonstruált felfogása önnön szociális eredetéről, ez az önéletrajzi ihletésű és egy ilyen kontextusba helyezett móríczi társadalomkép is csupán az Erdei-féle interpretáció terméke. Így továbbra is nyitott marad a kérdés: *mi hogyan* került át a gyermekkori tapasztalatokból az író fikciós szövegeibe? Erről, természetesen, ezúttal nem szólhatok érdemben, hiszen ez megkövetelné az *Életem regénye* társadalomképének a részletes feltárását (elemzését) és Móricz egyéb fikciós szövegeinek ez irányú tárgyalását is. Ami egy hosszabb tanulmány megírását feltételezi. Maradjunk tehát az *Életem regénye* befogadástörténetnek a további ecsetelésénél.

Két mély és alapos analízis rekonstruálásával igyekszem az utóbbi kérdést megvilágítani. Az egyik vizsgált interpretáció kifejezetten a poétikai megközelítés irányát követi, amire Dobos István írása erre talán a legkézenfekvőbb példa. Móricz önéletrajzi regényét tárgyalva Dobos leszögezi: „Az *Életem regénye* a kiválás története: az önéletíró kiemelkedik a szegény-paraszti létből, amelynek éppenséggel a születés végzetes meghatározottsága az alaptörvénye”.¹⁹ Maga az apa is már ennek a kiválástörténetnek volt ékes példája; ezért is gondolja úgy Dobos, hogy a móríczi emlékezés úgymond példázatszerű. „Amikor [Móricz] az apjáról beszél, valójában saját azonosságtudatának a megerősítése vezérli a visszaemlékezést, mert szülei közül számára az apai örökség a mértékadó. Apja ugyanis képes volt felülkerekedni a neki rendelt sorson.”²⁰ Az író, sugallja Dobos, csupán megismétli, magasabb fokon beteljesíti azt, amit az apja egyszer szeretett volna megvalósítani, hogy ti. átlépjen egy másik társadalmi rétegbe, egy magasabb szférába. A regény témája ezek szerint a származását tekintve meghatározott személyiség lehetséges vagy tényleges önállósága. A szülők (az apa) esetében ez így már egy befejezett és ezáltal elbeszélhető valóságként hat, a fiú (a narrátor-emlékező) esetében viszont pusztán mint elbeszélői beszédhelyzet funkcionál. Móricz társadalmi identitása az apa által példázott léthelyzetben, arra való reflexióként tudatosul, ami a paraszti rendi világból kiemelkedő vagy csupán kiemelkedni törekvő ember sorsának a betetőzését hozza magával

¹⁹ DOBOS István, *Az én színrevitele. Önéletírás a XX. századi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2005, 198.

²⁰ *Uo.*, 197.

az író saját életében. A kiválás, a felemelkedés szándéka a szülői oldalon csupa kudarc, hiszen magának az anyának a süllyedése is kudarcos történet, jóllehet továbbvihető örökséggé válik idővel Zsigmond és a többi testvér számára. S noha Móricz Bálint és családja többször is átéli a hanyatlást, nem ez, nem az anyagi tönkremenés Csécsén, és a ptrügyi „cicmóric” csúfolódással érzékeltetett falusi (paraszti) stigmatizálás, hanem a szülők társadalmi felemelkedési (vagy restaurációs) vágya az, ami leginkább motivál, ez válik eleven hatóerővé a móríciz zsigmondi identitás megteremtése során. „A kiválás felemelő tudata azért oly erős a visszaemlékezésben, mert a fiú, s aki apja nevét viseli, osztozik az érdemben.”²¹ Móricz, szögezi le Dobos, ez okból, „minden alkalmat megragad, hogy apját és önmagát az *alter* és az *ego* elválaszthatatlan egységében mutassa fel”.²² Mennyire mást olvas ki az irodalomtörténész a regény társadalomrajzából, mint amit – évtizedekkel korábban – a szociológus kommentátor Erdei Ferenc hallott ki belőle évtizedekkel korábban egy más kor másmilyen szellemi légkörétől befolyásolva.

Szilágyi Zsófia, az író újabb monográfiusa felteszi a kérdést: vajon úgy kell olvasni Móricz regényeit és novelláit, mint tényleges önéletrajzokat. Ez a kérdés pedig onnan ered, hogy Móricz maga ezt a véleményt osztja az *Életem regénye* végén. Szilágyi nem hisz azonban az író ezen sugalmazásának, jóllehet a Dobos poétikai elemzésében követett gyakorlathoz képest jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít a biográfiai és társadalmi élettényeknek, a textuson kívüli valóságreferenciák vizsgálatának. Főként arra kíváncsi ennek során, hogy mivé alakultak az egyes történések, a valamikori életélmények az írói életműben, hogyan torzultak vagy éppen misztifikálódtak.²³ A paraszti-falusi rendiségből kiszakadni kívánó apa, mint afféle népmesei hős regénybeli rajza szerint is arra szolgál, hogy érthetővé és vállalhatóvá tegye Móricz saját későbbi társadalmi felemelkedését: „az apa kudarcokkal és sokszori újrakezdéssel tarkított történetére épült volna rá az igazi »mesehősnek«, az íróvá váló fiúnak a diadala”.²⁴ Szilágyi sugalmazása szerint ez így valójában csupán stilizáció, pusztán narratív konstrukció; az irodalomtörténész szerző nem vizsgálja azonban, helyesebben nem ellenőrzi a móríczi életút-elbeszélés valóság- és igazságértékét. Szilágyi – eljárása ebben a tekintetben különbözik a Dobosétól – nem zárja ki az anyát az író mobilitását előkészítő szülői indíttatásból. „Ehhez a diadalhoz [Móricz Zsigmond országosan elismert íróvá válásához] az édesanya is szükségeltetett”, ilyenformán, vonja le a

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, 204.

²³ SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 17.

²⁴ *Uo.*, 34.

következtetést. „A gyerekek felnevelésére és minél magasabbra juttatására, a paraszti sorból való kiemelésére egy nagyon eltérő életfelfogással, neveltetéssel jellemezhető szülőpár vállalkozott.”²⁵ Álláspontja szerint az író (és a többi értelmiségivé lett Móricz gyerek) felnevelése tudatos családi stratégia eredménye volt, a család úgymond erre vállalkozott. Számomra nem világos azonban, hogy Móricz valóban ezt állítja, vagy ezt sugalmazza az *Életem regényében*.

Külön és részletesen foglalkozik Szilágyi Zsófia a Dobos által lekicsinyelt, emiatt el is hanyagolt negatív társadalmi tapasztalatokkal, a csécei birtokos paraszti egzisztencia bukásával; ami, tudjuk, a cséplőgép (a tüzesgép) felrobbanásával (valójában annak felrobbantásával) következett be, és a cizmóricozás nyomán a prügnyi traumával sújtotta még a családot. A kérdés ezúttal nem kerül azonban szélesebb társadalomtörténeti kontextusba és ezért nem válik Szilágyi kezében azzá a fogalmi eszközzé, melynek segítségével képes lenne indokolni Móricz *tudatos és rendíthetetlen* plebejus öntudatát. Az említett két életesemény regénybeli emlékezeti megidézése – Szilágyi beállítása szerint – általános emberi, egyben a modern életérzés forrásaként is értelmezhető. „A robbanás az apa, a faluból kiemelkedő, de ezzel örök magányra ítélt ember sorsának és egyidejűleg az *Életem regényében* létesülő emlékező énnak a metaforája lesz.”²⁶ Ehhez hasonló jelentést és narratív funkciót tulajdonít a család prügnyi kirekesztésének, az arra, mint traumatikus élményre való írói visszaemlékezésnek is. A trauma-élmény fő forrása ezek szerint *nem* a szegényparaszti sors nyomorúsága, hiszen tudvalévő, hogy a Móricz család „csupán” tisztos szegénységben élt, nem nyomorogtak, bár nem is élt könnyen: így „nem lett volna ez különösebben nevezetes fejezete Móricz gyermekkorának – hogy mégis az lett, az egy megrázó (vagy később akként megírt) élménynek köszönhető”.²⁷ A család végzetes eltávolodása a falusi szomszédsági és tágabb emberi közösségtől, a mondott csúfnévvel való folytonos szembesülésben megnyilvánuló traumatizáltság – meglehet – a szerző kései találmánya, amely a zsidótörvényekkel áll közvetlen párhuzamban; akkor kerül be a szövegbe, amikor már folyik a zsidótörvények parlamenti elfogadtatása. A dolog bizonyosan megtörtént, de a valamikori tényleges súlya valószínűleg kisebb volt annál, mint amilyen jelentőségűvé lett utóbb, a harmincas évek végén Móricz számára. „Mivel Móricz Bálint sosem simult bele a falu közösségébe, az élményt minden bizonnyal a harmincas évek felől visszagondolva tágitotta ilyen egyetemessé Móricz.”²⁸

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 44.

²⁷ Uo., 45.

²⁸ Uo., 46.

S most következhetne végre Móricz e regényének a faggatása arról, hogy milyen az a társadalomkép, melynek révén az író kontextualizálja saját családtörténeti krónikáját. Erre azonban itt nem vállalkozhatom. De talán már sikerült érzékeltetnem az eddigiek során is, hogy mi az igazán releváns és mi az, ami másodlagos jelentőségű az alkotó értelmiség társadalmi eredetében. A nagy társadalomtörténeti tablók, a makrotörténeti mobilitási folyamatok és minták rekonstruálása során mindenképpen van értelme és funkciója a sommás kategorizáláson nyugvó származáskutatásnak. Amikor azonban a társadalomtörténeti árnyalatokra kezdünk inkább figyelni, nem spórolhatjuk meg a társadalom fogalmát illető dekonstrukciót. S végül, midőn az esztétikai értékek, valamint a tudományos gondolatok előállítóinak a szociális tapasztalati univerzumait kívánjuk megismerni, ez így együtt sem bizonyul elegendőnek. Szerencsés esetben rendelkezésünkre áll a kérdésben az illető önreflexiója, amit a memoár, a napló és a többi személyes dokumentum bocsát rendelkezésünkre; a narratív identitás nyilatkoztatja ki bennünk magát. Ugyanakkor a Móricz kapcsán folytatott vizsgálódás megmutatta számunkra, hogy mennyire félrevezető (is) lehet itt az írói (visszaemlékezői) önstilizálás. Ez abból ered, hogy az író, mint persze a történettudós (és a szociológus) is, „pusztán” társadalmi konstrukciókat teremt ennek az önreflexiónak az eredményeként, és soha sem magát a referált valóságot tárja elénk a maga hamvas eredetiségében. Többnyire és alapjában fikciós szövegalkotásokról van szó, ami nem más, mint egy újabb fikció (Móricz kapcsán Dobos ezt bőségesen bizonyítja). Nem feltétlenül tudjuk meg tehát ebből, hogy milyen tényleges élményekkel, szellemi javakat generáló szociális ösztönzőkkel vértette fel az író, az egyébként sem könnyen meghatározható társadalmi származás.

EGY MAJDNEM-KARRIER-TÖRTÉNET

Bródy Sándor: *A nap lovagja*

A nap lovagja újságíróregény. A történet viszonylag kései pontján, de kiderül, hogy már a címe is erre utal. Két, egymás inverzének látszó újságíró szerepel benne, és a cím értelmezésére abban, a regényszöveg meglepően nagy részét kitevő beszélgetésben kerül sor, amelyet ők ketten folytatnak egymással az egyikük, a főhős, Asztalos Aurél számára végzetes párbaj előtti éjszakán. A regény Asztalos majdnem-kariertörténetét mondja el, amelynek majdnem-csúcspontján kerül sor a párbajra: új barátai, pártfogói, szövetségesei, szeretői közül senkihez sem fordulhat halálfélelme végső szorongásaival, csak a kollégához, noha különben nem barátok. Regénybeli első találkozásukkor Asztalos Aurél szemszögéből lesz világos, ő miért nem szereti a másikat: „Egy rongyos, de igen nagy télikabátba burkolt, nagy fekete kalap alól szólalt meg egy árnyék, akiben a fiatalember egy félismerőse, valami ötöd rangú újságíróra talált. Ízetlen, összeférhetetlen, mord fiúra, akivel otthon nemigen barátkozott. A holtbeteg emberke olyan volt mindég, mint a megfagyott epe: mart, keserített mindenkit. Keresetének javát patikára és párbajozásra költötte.” (430.)¹ Az éjszakai beszélgetés bensőségessé fordulását viszont azzal a kérdéssel éri el: „Mondja, János, miért haragszik maga rám?” (537.) Jellemző módon a másik újságíró keresztnévét is csak ekkor tudjuk meg:² ekkor válik igazán személyllyé az elbeszélésben. Vezetékeve sohasem derül ki, csak a szakmabeli csúfneve: Helynélküli János (553), ami hírlapírói pályájának narrátori (de valószínűleg Asztalos nézőpontjából előadott) összefoglalásából jól érthető: ő „a kis újságíró (...), aki egy újságnál sem tudott megmelegedni. Azonnal otthagytá, amint valamit »észrevett«. Semmi mód nem tudott belenyugodni abba, hogy egy hírlap nem mindig ideális intézmény, hanem gyakorlati vállalkozás is. Azt az elvet, hogy a közönség kegyét kell folyton keresni, gyűlölte, és az íróasztalokat verte a vastag botjával

¹ A következő kiadásra hivatkozom: BRÓDY Sándor, *A nap lovagja* = B. S., *Színészvér - Az ezüst kecske - A nap lovagja*, szöveg gond. JUHÁSZ Ferencné, Bp., Szépirodalmi, 1969, 399-562. Az oldalszámok zárójelben a főszövegben.

² Ezt a narrátor hangsúlyozza is: „Az újságíró - akit Jánosnak neveztek” - kommentálja kicsit alább.

azon való dühében, hogy nem szereti mindenki elég komolyan a hazát.” (536.) A „kis újságíró” ellentéte itt nem a nagy, hanem „a pozíciós újságíró” (535), akinek fix helye van a sajtó életében, míg a másíknak soha sincs helye. A csúfnevet ráragasztó újságírói közösség ugyanakkor talán azt is sugallja ezzel, hogy azért nincs helye, mert ahogy viselkedik, az helytelen.³

Tehát ebben a beszélgetésben mondja el Helynélküli János, hogy az újságírónak a nap lovagjának kellene lennie: „Kíséri a napot, teljes fegyverzetben. Vívni, verekedni, szenvedni, ölni vagy meghalni készen azért az ideálért, amit fölvet. Ki ezért, ki azért, kinek mi áll a kezéhez. Lesni az ügyet, virrasztani fölötte, marakodni, veszekedni miatta. Szép tempóban, urasan, katonásan, mint egy lovaghoz illik.” (541.) A sajtó hatalom, de erre a hatalomra az újságot előállítóknak méltóknak is kell lenniük: „Akik az elhivattatást, a mártíriumot keresik ott a fenyőasztaloknál.” (542.) „Nekünk papnak, tanítónak és katonának kell lenni egy személyben. Hittel teljesnek, tudósnak, jónak és elszántnak. Valami újkori lovagfélének, aki a naphoz szegődött gardenak. Mindennap újrakezdeni a munkát. És minden nappal úgy végezni, hogy a következő jobb, tisztább, szebb és bátorságosabb legyen.” (542–3.) Az aktuális eszmékért megalkuvás nélkül küzdő, aszketikus újságírónak ez az ideálja láthatólag egyéni felfogás, az újságírók többsége nem osztja. Ezt Helynélküli János nehezményezi is. De különösen nem illene ez a leírás Asztalos Aurélra, és János meg is mondja neki: „Maga csak olyan talmi lovagja a napnak.” (541.) A cím tehát az újságíróra vonatkozik, de a főszereplőre csak ironikusan alkalmazható. Egyébként kétféle iróniával is. Egyfelől a „lovagias” jelző a kisregényben többnyire azt jelenti: ’párbajjal kapcsolatos’. Az újságíró egy napra lesz lovag, amikor párbajoznia kell, de rögtön agyon is lövik. Ezért ő a nap, egyetlen nap lovagja. A herceg így nyilatkozik róla: „A magyar nemzet lovagias nemzet. Ez a fiatalember lovagias tagja volt.” (557.) A lovag(ias)ság így azt fejezi ki, hogy az iparos gyerekek sikerült ugyan alkalmazkodnia egy számára idegen viselkedési kódhoz, de az élete árán. Másfelől amikor Helynélküli János megdicséri a viselkedését a halála után, noha ugyanezt mondja, mást sugall: „Egy asszonyért, aki senkije, ideállt. Ismerjék el, urak, hogy ez valami. Szépen viselte magát, ugye?” (556.) Minthogy a párbaj előtt pánikba eső Asztalost így teremtette le: „Szégyent hoz magára a mesterségre, amit képvisel” (554), ez a dicséret nemcsak annak szól, hogy végül mégis csak sikerült az elit

³ Meg persze azt, hogy egy lúzer, mint Földnélküli János angol király (1199–1226), aki elvesztette összes területét a kontinensen.

lovagi szabályainak megfelelően viselkednie,⁴ hanem annak is, hogy ezt újságíróként, az egész szakma képviselésében tette. Vagyis talmiból igazi lovagja lett a napnak – már megint: napi elhivatott tevékenységével, hanem a halálával.

Asztalos Aurél azonban nem ilyen elismerésre vágyott, hanem újságíróként megélhetésre, családi háttéréhez képest felemelkedésre az úri osztályba, majd amikor életében egyszer lehetőség adódott számára, akkor igazi nagy karrierre. Noha a szöveg őt mindig újságíróként nevezi meg, pályája a történet kezdetéig a századfordulós magyar író tipikus jegyeit mutatja. Magához intézett monológiájában így foglalja össze írói teljesítményét: „Írtál három nagy politikai röpiratot, két kötet lírát, három kötet verses drámát, kaptál akadémiai jutalmat, fordítottál »Pol. Corr.«-t⁵ és egyéb könyvmotost éjszakákon át, meginterjúvoltad az összes balkán minisztereket, te s tu vagy a nagy színészekkel, voltál kedvese a második heroinának, sőt, egyszer képviselőjelölt is. Elöl vagy a fórumon, a neved ismeri egész Magyarország, szegény rokonaid nagyságos úrnak szólítanak...” (407.) Ebben az áttekintésben a lírai költő, a színpadi szerző és a politikai újságíró nem is válik el egymástól. Feltételezhető, hogy szerzőként keveredett bizalmas viszonyba a vezető színészekkel (bár az is lehet, hogy színikritikusnak is kellett lennie hébe-hóba). Ha így van, egymás mellé kerül a pertu a színészekkel szépíróként és a személyes kapcsolat a miniszterekkel politikai hírlapíróként, ahogyan a röpirat és a líra is. Akadémiai jutalom persze sokféle volt, de azért ez jelzi, hogy Asztalos nem volt sikertelen író. Igaz, az akadémiai jutalom és a verses dráma 1902-ben már meglehetősen avított műfaja azt is sugallja, hogy ez a sikeresség inkább egy konzervatív intézményes közegben volt elérhető. Az irodalmat azonban nem tekinti fontosabbnak, értékesebbnek, magasabb rendűnek, mint az újságírást. Ugyanannak a tevékenységnek két olyan része inkább, ami csak a mi számunkra válik el egymástól.

Persze azért nem csak számunkra: a kortársak között is akadtak, akik arról cikkeztek, hogy az újságírói robot teszi tönkre a tehetséges írókat. De ettől még a korszak íróinak legtöbbje újságíróként kereste meg a kenyerét.

⁴ A társadalmi rétegek kódok konfliktusát szépen jeleníti meg az, hogy újságíró-Asztalosban a halálfélelem stresszhelyzetében megszólal a kis Réni, az iparosfiú, aki nem akar párbajozni, hanem menekülni akar, megmenteni pusztá életét, anélkül hogy a bátorság elit elvárásával fíkcnyit is törődne.

⁵ A *Politische Correspondenz* című bécsi könyvmotatos akkoriban közkeletű rövidítése. Tehát egyetlen helytálló adatot sem találunk abban a lábjegyzetben, amellyel Cséve Anna magyarázta el kiadásában a rövidítés feloldását: „Politikai levelezést (angol). Itt: tudósítást.” BRÓDY Sándor, *Színészvér. A nap lovagja*, szöv. gond. CSÉVE Anna, www.mek.oszk.hu/05400/05465.htm#n91. (2013. aug. 28.)

Az a kivétel, aki nem. Asztalosnak ezzel nincs is problémája. Hanem azzal, hogy a pálya bizonytalan, köztes állapotú társadalmi presztízzsel jár. Egyébként a korszakban valóban átmeneti állapotok uralkodtak, a társadalmi elismertség lassan növekedett, és mindenképpen fennállt az a diszkrepancia, ami itt megfogalmazódik: alulról nézve a hierarchiában felül levőkhöz látszik tartozni, de valójában nem tartozik oda. Fizetése alacsony, hiába közlekedik a legmagasabb körökkel.

Ebből a helyzetből próbál meg karriert építeni. Ennek a karriernek az alapja egy herceggel kötött ismeretség, amely társasági népszerűséget eredményez. Asztalos három lépésben képzei el a társadalmi felemelkedést: először is képviselővé választják meg, ami a hercegi nagybirtokhoz kapcsolódó választókerületben inkább kegyúri döntés, mintsem a demokratikus működés-mód kérdése. A képviselőiséget a szöveg „a rendes magyar karriernek” nevezi (431). A századfordulós parlamentben egyébként tényleg nem volt nagyon ritka az újságíró képviselő. Ez nyilván következett a politikusokkal, a pártokkal fenntartott személyes kapcsolatokból és a név ismertségéből. De a képviselői napidíjra még mindig nem lehetett biztos egzisztenciát alapozni. Asztalos második lépése tehát, hogy „egy pénzes állásra törekedjen” (506). Ezt is az általa legjobban ismert területen, a sajtó világában képzei el: „hogy egy mérsékeltlen szabadelvű, nagy napilapot alapíttasson magának” (uo.). Világos, hogy jobban lehet keresni, ha az ember másokat dolgoztat, mint ha maga dolgozik, de itt nem biztos, hogy erről van szó. Az alapítandó lap tulajdonosi konstrukciójáról semmit sem árul el a szöveg, de valószínű, hogy Asztalos nem tulajdonos lenne, hanem a befektetők által megbízott főszerkesztő. akit jól megfizetnének, és ez az ő számukra nem feltétlenül a lapeladásokból megtérülő befektetés lenne, hanem politikai befektetés is, ami a herceg (vagy tágabban a birodalmi politikai elit) jóindulata révén jövedelmezne. Lehetséges persze, hogy a hercegi jóindulat biztosítása érdekében Asztalosnak befektetett tőkerész nélkül is juttatnának tulajdonrészt az induló sajtóvállalkozásban. A jól jövedelmező állás társadalmi kontextusához hadd idézzem, mit írt Mikszáth a Wohl testvérekről: „Irodalmi dolgozatukból meg nem éltek volna, hanem egy divatlap a »Magyar Bazár«, adta meg a megélhetési alapot. Ez volt a tálaló tehénke – a hogy a falusi ember nevezi az élelme forrását.”⁶ A harmadik lépés pedig a karrierépítésben a házasság volna, a gazdag Annie révén egy nagy vagyon megszerzése.

Az irodalmi mű természetesen sok mindent elmondhat arról, hogyan működött az ábrázolt társadalom, de még inkább arról, hogyan látták a

⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Wohl Stefánia 1848–1889* = WOHL Stefénia, *Aranyfüst*, 1., Bp., Franklin Társulat, 1907, VI.

korban az adott társadalom működését. De egyfelől mindig kérdéses, hogy a kettő megfelel-e egymásnak, és hogy az adott szerző látása megfelel-e a tágabb társadalmi diskurzusnak; másfelől pedig az irodalmi műbe az ábrázolt valóságelemek gyakran (vagy talán a leggyakrabban) nem a társadalmi tapasztalatból, hanem más irodalmi művekből kerülnek. Ugyanakkor a társadalmi működések megtapasztalása már eleve részben az irodalom által kínált narratívák alapján történik. Úgyhogy nem feltétlenül dönthető el, hogy egy másik irodalmi mű hatásáról vagy egy másik mű által preformált társadalmi tapasztalatról van szó. A Bródy-regény esetében viszont elég egyértelműen meghatározható az az intertextus, amihez képest a speciálisan magyar (illetve monarchiabeli) társadalmi tapasztalat megfogalmazódik. Ez Maupassant *Bel amija*, az az 1885-ös francia újságíróregény, amely 1895-ben jelent meg először magyarul Zempléni P. Gyula fordításában *Asszonyok kegyeltje* címmel. Maupassant hőse egyrészt sokkal gátlástalanabb Bródyénál, másrészt újságíróként sokkal felkészületlenebb: eleinte még a cikkeit is egy nő (a későbbi első felesége) írja, stilizálja számára, illetve szállítja neki a bennfentes információkat. A vagyonszerzés útja viszont ugyanaz: egyrészt a főszerkesztőségig ívelő szakmai karrier, másrészt ügyes házasságkötés. Az első házasságán (az egyéb előnyöktől eltekintve) félmilliót keres, ugyanis kizsarolja a feleségéből a „családi jóbarát”, Vaudrec gróf által ráhagyott vagyon felét. Majd feleségül veszi egy gazdag család fiatal és ártatlan leánykáját.

A legfeltűnőbb különbség, hogy Charles Duroy abszolút sikeresen viszi végig ezt a női segítségre alapozott újságíró-karriert, míg Asztalos Aurél végül mégsem tud felemelkedni. Ez a különbség annyira feltűnő, hogy első pillantásra talán elfedi a messzemenő tartalmi következményekkel járó poétikai különbséget, amely a két szöveg időkezelésében mutatkozik. Maupassant egy kényelmes és persze kétszeres terjedelmű narrációban egy teljes életpályát mesél el több mint egy évtizeden át, míg Bródy néhány hétbe sűríti a karrierkísérlet történetét. Ebből következik, hogy a Duroy két egymást követő feleségének megfeleltethető nőalakok itt időben párhuzamossá válnak. Persze Maupassant-nál sokkal több szerető szerepel, és ezek között jócskán van időbeli egybeesés, de a két feleségre bőven jut narratív idő egymás után. Az első feleség, aki gazdag, befolyásos emberek szeretője, és mint ilyen egyengetheti egy jó barát, majd férj útját, megfeleltethető Julinak, a herceg és közben Asztalos Aurél szeretőjének. Csak Juli karrierépítő szerepe kimerül abban, hogy biztosítja számára a herceg jóindulatát. A második feleség ugyanolyan naiv, fiatal lány, mint Annie.

Ez nem pusztán sűrités, hanem azzal a sugalmazással is terhes, hogy itt csak egy pillanatnyi esély kínálkozik a karrierre. Egyetlen napot kell

meglovagolni, nem lehet hosszú évekre tervezni. Mindkét nővel kapcsolatban megfogalmazódik a házasság terve, de idő híján egyikből sem lesz semmi. A karriert egy látszólag külsődleges esemény akadályozza meg: az újságíró párbajban megölik. De egyáltalán nem biztos, hogy ez az esemény külsődleges. Mind a regény világában, mind a kortárs újságírás által rögzített társadalmi gyakorlatban, mind a korszak egész irodalmában egyértelmű, hogy egy párbajnak nem kell halálos kimenetelűnek lennie.⁷ Voltak természetesen halálos kimenetelű párbajok, de viszonylag ritkán, és mindig szenzációszámba mentek. A történet logikájának megértése szempontjából talán az a leginkább releváns, ahogyan maga a szöveg beszél erről: „voltak párbajaid, sőt egynél, amely halállal végződött, te voltál az első segéd” – mondja magának Asztalos (407); „Keresetének javát patikára és párbajozásra költötte” – olvassuk Helynéküli Jánosról (430), akinek ezek szerint sok párbaja volt említésre méltó haláleset nélkül. És még az sem szükségszerű, hogy a lovagias összetűzésből végül tényleg párbaj legyen: „Az újságírók a legjobb segédek. A leggyengébb karakter is azonnal romantikus hős lesz, ha lovagias mandátumot kap a kezébe. És hihetetlenül ügyesek, a legszövevényesebb ügyet is megoldják sokszor – békésen.” (519–520.) Ehhez képest az szorul magyarázatra, miért akarja Asztalost mindenképpen megölni az ellenfele, aki egyébként hidegvérű és biztos kezű mesterlövész. Mert, hogy akarja, ahhoz egy pillanatig nem fér kétség.

De mielőtt a narráció kínálta magyarázatokra rátérnénk, van egy intertextuális jellegű ok is: kísért a háttérben egy másik vendégszöveg, miáltal Bródy regénye nemcsak a *Bel ami* átírata, hanem a *Rómeó és Júlia* paródiája is lesz. A hozományvadász hősszerelmes (akit a lánytól két társadalmi osztály ősi ellenségeskedése választ el) párbajba bonyolódik a lány bátyjával, de a tragikus cselekmény kibontakozását megakadályozza, hogy itt Tybalt rövid úton végez Rómeóval, és lehet hazamenni.

A regény ezen túlmenően két különböző magyarázatot is ad a báró elszántságára. Asztalos Aurél tűnődik el az egyiken: „És talán nem is azért, amiről szó esett. Kifogás volt az egész? Annie mellől, láb alól el akart tenni a bátyja? És egy szót se szólt a húgának. Ezek ilyenek; ezek képesek az ilyesmire. Hidegek és némák, mintha acélból volnának.” (533.) A másik magyarázatot a gyilkos fivér a húgának mondja el a narrátor által felvázolt lehetséges alternatív utótörténetek egyikében. A két testvér párbeszédének eleje így hangzik:

– Miért tette? Tudni akarom. Mondja meg!

⁷ A párbaj 19. századi problematikájához lásd HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Bp., Helikon, 2003, 85–108.

- Egy asszonyt védett.
- Egy asszonyt?
- Aki a szeretője volt. És magához tolakodott. (560.)

Közös a két magyarázatban, hogy a család presztízsének, társadalmi integritásának védelmében van szükség az újságíró likvidálására. Márpedig ha így van, akkor Asztalos karrierkísérletéből szinte automatikusan következik a bukás, minthogy az ellenérdekelte csoport (a támadott elit) egyszerű megelőző manőveréről van szó. Az persze kérdés, tudott-e a bátyja Annie kalandos kapcsolatáról. De végtére is nem olyan fontos kérdés: Juli tudott róla, és éppen azért provokálta ki a konfliktust Annie családjával, hogy megleckéztesse szerelmi riválisát. Asztalosnak pedig ebben a konfliktusban nem maradt más választása, mint exponálni magát Juli mellett és párbajozni.

Itt még mindig felvetődik a kérdés: Bródy hőse egyszerűen azért bukik el, mert ügyetlen és türelmetlen Maupassant-éhoz képest (nem lévén képes két affért párhuzamosan folytatni anélkül, hogy a két nő tudomást szerezne egymásról, illetve nem képes kivárni a gazdag házassággal, amíg az első karrierfázis hasznát teljes egészében bezsebelné), vagy a magyar viszonyokból következik (szemben a franciákkal), hogy itt nem lehet az újságírónak női segítséggel igazán magasra kapaszkodnia, merthogy a zártabb társadalom sokkal agresszívebben torolja meg a határátlépési kísérleteket? Az utóbbiból az is következne, hogy az esetleg adódó karrierlehetőségeket is sokkal gyorsabban kell kiaknázni. Ha így van, Asztalos kísérletének gyors tempóját nem ügyetlenség, mohóság vagy kapkodás magyarázza, hanem reális helyzetfelmérés. Csakhogy mint láttuk, a kudarc a gyorsaságból, a Duroy karrierjében egymást követő fázisok *egyidejű* megkísértéséből következik. Akkor pedig nincsen remény: itt nem lehet kivárni, viszont a gyorsaság óriásira növeli a kockázatot.

A társadalom zárt, hierarchikus, feudális természetéről leginkább a herceg szerepe árulkodik. A karrierugráshoz elég, ha valaki a legfelső elit egyetlen tagjával jóban van, ráadásul a főúrnak tulajdonképpen semmit sem kell tennie, hogy Asztalos karrierjét egyengesse: elég, ha kinyilvánítja a rokonszenvét. Ebből a szempontból ide kívánczik egy kortárs kisregény írói karriertörténete. Ambrus Zoltán *Őszi napsugár* című művében Hódy Balázs, aki Asztalos Aurélhoz hasonlóan alanyi költő, de verses drámákat is ír (bár tőle eltérően nem újságíró, hanem egy temetkezési vállalat adminisztrációs alkalmazottja), úgy lesz felkapott író, hogy költészete megtetszik egy nyugalmazott tábornoknak.⁸ A birodalmi elit egyetlen tagjának tetszése

⁸ AMBRUS Zoltán, *Őszi napsugár* = A. Z., *A tóparti gyilkosság*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 114–124.

(ami egyébként Ambrus finom humorú, nem is enyhén groteszk elbeszélésében abból adódik, hogy a sebesülése folytán inszomniás tábornok jóízűen szundikál el Hódy versköltészetének hatása alatt) ott is elég az írói karrierhez: a tábornok el tudja érni, hogy az ezerszer visszautasított verses történelmi dráma színpadra kerüljön, sőt azt is, hogy a női főszerepet a legdivatosabb színésznő játssza el, akinek fátvoltánca pedig közönségsikerhez vezet majd. Láthatólag nem sok közös pontot mutat a két történet; de ha két kortárs fikatív írói karriertörténet is azt sugallja, hogy nagy ugrásra csak olyan valószínűtlen fordulat, mondhatnánk *deus ex machina* alapján számíthat a magyar író, hogy a birodalmi katonai elit egy prominens tagja valamiért a hóna alá nyúl, azt akár úgy is lefordíthatjuk diszkurzív nyelvezetre, hogy a nagy karrierugrásra alapvetően semmilyen esély sincs.

A HOLNAP „KÜLTAGJAI” ÉS A KARRIER*

„Ez a könyv hét poéta írói arcképét adja. Erre a hét arcképre jutott mindenből, ami a magyar irodalomból tellett, gúnyból, epéből, babérból.” E fentebbi pár sor *A Holnap* országos visszhangot kiváltó s botrányokat is kavarázó első antológiájába dedikációként került, alig pár hónappal annak megjelenését követően. A Nagyváradon, 1908 koratavaszán megfogalmazódó modern irodalmi törekvések (melyek alapvetően új irodalmi folyóiratot céloztak, de antológiaként is csak megkésve, az év szeptemberében ölthettek tárgyas formát) többek szemében is egy új, az irodalmon túllépő szellemi mozgalom veszélyét rejtették magukban, s az antológiákban szereplőkre egyként az erkölcstelen, hazafiatlan, érthetetlen bélyegét sütötték. A kezdeti sikerek mellett a rájuk zúduló országos ösztözet s a minden irányból érkező epés támadásokat tematizáló bejegyzés Dutka Ákos tollából való. Vele egyidőben dedikált a jóbarát¹ Juhász Gyula s az ekkor még leginkább csak a váradi társaság benjaminjaként ismert Emőd Tamás is, 1908. december 12-én. A dedikációk Rozsnyay Kálmán kötetébe kerültek, melyet Balázs Béla kivételével később minden költő pár soros, olykor egész oldalt kitevő dedikációval látott el.² Ady, aki a szóban forgó kötetet Rozsnyaynak ajándékozta,³ irodalomtörténetileg is fontos pillanatban, a hírhedt duk-duk affér hullámveréseit követően dedikált, elsőként: „Rozsnyaynak a Duk-duk ügy részleteit beszélgetve, teljes, de egyelőre diszkrét megbánással, egyébként pedig szeretettel – Ady Endre”. Meglehetősen sűrű, külső támadásoktól és belső meghasonlásoktól is terhes

* A tanulmány a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete támogatásával a *Forrás és utóélet. Hálózatok, irodalmi csoportosulások A Holnap körül és árnyékában* című kutatási projekt keretében készült.

¹ Ők ketten az antológia megjelenését követően megalakult Holnap Irodalmi Társaság titkári feladatait is ellátták. Erős lelki barátságukat mutatja, hogy Juhász pár hónap múltán Dutka esküvői tanúja lesz, s később Dutka (sajnálatosan korán elhunyt, Ágnes nevű) leánygyermeké kereszttapaságát is elvállalja.

² Az antológiát Babits és Miklós Jutka csak évek múltán dedikálta.

³ Ezt később Rozsnyay az újabb, 1909-es antológiával egybekötve őrizte, s a két kötet így, kolligátumként került később a PIM Kézirattárába. Vö. *‘A Holnap’ antológia szerzőinek dedikációja Rozsnyay Kálmánnak az antológia lapjain [és mások bejegyzése] 1908–1921*. PIM, Kézirattár A 144. A hat poétán kívül a második antológia előszóírója, Kollányi Boldizsár dedikálja még a kötetet, de megjegyzéseket találunk rajta a szegedi Pálos Endrétől (Juhász Gyula barátja, eredeti nevén Eisner Manó), illetve a tulajdonos Rozsnyay Kálmántól is.

időszakról van tehát szó, melyet ugyanakkor *A Holnap* rövid életének, mindössze pár évre kiterjedő működésének legtermékenyebb periódusa követ.⁴ Időrendben tehát Ady sorait követték a 'váradai hármaknak'⁵ (valószínűleg egy asztalnál történt) baráti bejegyzései, annak a Rozsnyaynak, akit néhány hétig nem utóbb híres gyűjtőszemélye⁶, mint inkább a korban hírhedt életvitele *A Holnap* körüli események középpontjába állított a következő év januárjában.⁷ Juhász, Dutka és Emőd talán még nem sejtették, hogy e dedikáció időpontját követően kell majd igazából szembenézniük az eddigienél is komolyabb porölycsapásokkal a konzervatív irodalom, sőt a nagypolitika képviselői részéről is.⁸

1908. március 19-én a nagyváradai *Szabadság* című napilap adta hírül, hogy egy új irodalmi társaság alakult a városban, s bár ennek részletes programja még nincs megállapítva, első matinét május 3-ra tervezik. Maga *A Holnap* néven ismert korszakos antológia mindazonáltal csak szeptember elsején jelenik meg, akkor is csupán száz számozott példányban, mégis minden várakozást felülmúló országos visszhang övezi, persze jellemzően nem az elismerések, hanem a meghökkenő, megbotránkozó, sőt gúnyolódó hangok kapcsán. E dedikációkkal nagyjából egy időben ugyanis a váradai költői csoportosulásnak mindenekelőtt a konzervatív oldal országos támadásaival kell – nagyrészt a *Nyugat* helyett is – szembenéznie.⁹ A modern magyar irodalmat övező viták, a századelő új irodalmi tapasztalatát és formálódó irodalomeszményét ért támadások elsődlegesen a 'holnaposokon'

⁴ *A Holnap* működésének, aktív időszakának krónikáját a centenáriumi évben, 2008-ban Péter I. Zoltánnal közösen közzétük. Vö. BOKA LÁSZLÓ – PÉTER I. ZOLTÁN, *A Holnap rövid kronológiája*, Várad, 2008/7., 26-29.

⁵ A hét poéta közül leggyakrabban értelemszerűen Juhász, Dutka és Emőd érintkezett egymással, akik Nagyváradon éltek és alkottak ezidőtájt.

⁶ Az antológiákban szereplő hét poéta és a hasonló nevet viselő Irodalmi Társaság (mely a poéták mellett velük rokonszenvező, haladó szellemiségükkel, eszméikkel és társadalmi célkitűzéseikkel egyetértő tagokból állt) utóélete több esetben éppen a Rozsnyay fele tárgyi emlékekből, összegyűjtött reminiscenciákból építkezhetett, illetve innét rekonstruálható, ez képezte ugyanis a Nagyvárad városa által 1943-ban megvásárolt gyűjtemény törzsét, mely révén létrejöhett a nagyváradai Ady Emlékmúzeum.

⁷ Az esetről és Rozsnyay életútjáról remek tanulmányt közölt 2008-ban Bíró-Balogh Tamás. Korábban Hegedűs Nándor is részletesen beszámolt az esetről. Vö. BÍRÓ-BALOGH TAMÁS, *A Holnap társaság „botrányos” kültagja. Rozsnyay Kálmán Nagyváradon*, Tiszatáj, 2008/november, 115-135; illetve HEGEDŰS NÁNDOR, *Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradai napjaiból*, Irodalomtörténet, 50. évf. 1962/1. 120-130.

⁸ Elégséges, ha itt csak az egy bő héttel e dedikációkat követően megjelenő híres Rákosi-tárcára utalunk, 1908 december 20.-áról, melyben egyszerűen bolondnak, „hóbortosoknak” nevezi *A Holnap* szerzőit.

⁹ A *Nyugat* és *A Holnap* programjairól, különbségeiről mindenek előtt Ilia Mihály adott értékes összefoglalót több írásában is. Vö. pl. ILIA MIHÁLY, *A Nyugat és A Holnap programja*, Tiszatáj, 2008/november, 4-8.

csattantak, akiknek későbbi történetét az irodalmi vitákon túl konkrét pofozkodások, párbajok és bírósági ügyek is szegélyezték.¹⁰ Az alábbiakban e viták fényében – illetve ezekkel egyidőben is – elsődlegesen két évnýtányról szeretnék írni, pontosabban két évnýtány kapcsán a Holnap Társaság olyan botrányokat kavaráó kültagjairól, s a benne karrierlehetőséget látókról, akik tudatosan vagy akár jószándékkal, de e viták fényében egyértelműen hozzájárultak *A Holnap* hangjának elhalkulásához, s közvetetten megszűnését is elősegítették, gyorsították. A tény ugyanis, hogy sokak szemében kényelmetlenné, majd látszólag „kevésbé fontos”-sá,¹¹ illetőleg kifejezetten terhessé vált a Társaság, az ilyen eseményeknek, illetve mögöttük egyéni karrierépítési szándékoknak is köszönhető. *A Holnap* 1911-es elhalkulásának összetett okai közt éppúgy számolhatunk ezzel, mint a lejárató kampányok erejével, a kezdetektől fennálló tőkehiánnyal, a *Nyugat* megerősödésével és Budapest vonzerejével, az antológiákban szerepelők Váradról való elmenetelével (főként Juhász távozásával), s azzal a felhígulási folyamattal is, mely ideológiák és társadalmi folyamatok révén (magán *A Holnapon* és a hasonló nevű Irodalmi Társaságon túlnoöve) mozgalommá szélesült.

1. Hadi készülődések

A Holnap kirobbantotta vita fordulópont konzervatívok és modernek vitájában.¹² Az antológia megjelenésétől számított pár hét alatt s az ezt követő hónapokban ugyanis a korabeli irodalmi élet szinte valamennyi meghatározó képviselője (Lukács Györgytől Rákosi Jenőig) megfogalmazta véleményét a holnaposok és általában a modern irodalom kapcsán. E polémiasorozat révén került először éles vitahelyzetbe az új irodalom, akkor is, ha

¹⁰ Schöpflin Aladár 1937-ben megjelent, *A magyar irodalom története a XX. században* című szintézisében hangsúlyozza, hogy az irodalom hivatalos fórumai és a sajtóorgánumok részéről az antológia szerzőit érte elsődlegesen a támadás, s nem a *Nyugatot*. Vö.: „*A harc nem is a Nyugat ellen indult meg: az első évben nem vették észre, talán nem is akarták észrevenni, hogy a folyóirat valami más, újat akart, mint a többi meglévő lapok. Írói, újságírói társaságokban folytak viták róla, [...] de ezek a viták nem kerültek nyilvánosságra.*” In SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat, 1937, 128.

¹¹ Tóth Árpád írja *A Holnap újabb verseiről*, tehát a második antológia megjelenését követően, hogy „a Holnap mint Társaság talán mégsem olyan fontos” Vö. TÓTH ÁRPÁD, *A Holnap új könyvéről*, Nyugat, 1909. június 16.

¹² Mint azt nemrég Szénási Zoltán remek összegző tanulmánya is kifejti, a századfordulón induló költők valós vitapozícióba elsőként csak 1908 környékén, a *Nyugat* megerősödésével és főként *A Holnap* megjelenése kapcsán kerültek. Vö. SZÉNÁSI ZOLTÁN, „Az irodalom hajdani bakói és koronaörei”: *A Nyugat és A Holnap fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára*, *Literatura*, 2013/1. 3–26.

nem annyira esztétikai, mint inkább szociális és ideológiai vádak övezték a megnyilvánulásokat: *A Holnap* bemutatkozó estélyét, a Holnap Irodalmi Társaság hivatalos alakuló ülését éppúgy, mint első rendezvényeiket. „Szemben találtuk magunkat – nemcsak Pesttel, hanem – az öreg Lévy Józseftől Oláh Gáborig mindenkivel. [...] Fél esztendőn keresztül a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székéből is, a napi sajtóban is, a vicclapokban is, az iskolai önképzőkörökben is, állandóan csak velünk foglalkoztak. Háttérbe szorultak a politikusok, a primadonnák, a panamisták, a sikkasztók” – írta visszaemlékezésében az első antológia szerkesztője, Antal (Adler) Sándor.¹³

1908. szeptember 27-én bemutatkozó ünnepséget rendeztek Váradon a Párizsból éppen hazatért Adyval, s az első nyilvános felléptükre váró Lédával, a városháza dísztermében. A megalakuló új irodalmi társaság elnöke, Dénes Sándor a Holnapról, mint nagy célokat kitűzött mozgalomról szólt, s előttük álló „hadjáratról” beszélt.¹⁴ Ettől kezdve a vita radikalizálódott, „s a benne való állásfoglalás a kulturális-politikai értékválasztás része lett”¹⁵. Az úgynevezett konzervatív kritika élcelődő-gúnyolódó hangneme ráadásul az *Üstökös*ben s egyéb élclapokban később sorozatokban, rendszeresen megjelenő karikírozó írások mellett a *Holnapután kiskedden* című kötetben¹⁶ gyűjteményesen is napvilágot látott, sőt, Kemény Simon alacsony színvonalú, személyeskedő kritikája révén – sajnálatos módon a *Nyugat*ban is helyet kapott.¹⁷

¹³ Majd így folytatja: „Kitört a nyílt háborúság, meg kellett menteni a nemzetet a holnaposoktól [...] A Holnap ellen hadakozó tábor vezére Rákosi Jenő volt. De megszólaltak a nagyágyúk is: Apponyi Albert, a magyar kultúra akkori minisztere, Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, Beöthy Zsolt, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Bársony István, Szabolcska Mihály, Kenedi Géza, és – Csizmadia Sándor, a proletár-költő. Kicsik és nagyok, tudók és tudatlanok leveleztek, cikkeztek, nyilatkoztak, kroit és verseket írtak A Holnap, illetve az Ady Endre nevezetű veszedelem ellen.” Vö. ANTAL Sándor, *Ady és Várad*, gépirat, OSZK Kézirattár, Emőd-hagyaték, Fond 395.; illetve nyomtatásban: Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2004. 110.

¹⁴ „Mi most mérkőzünk meg a Múlttal a Holnapért. Csodálatosképpen éppen ebben a városban egész kis igricelek verődött össze – valamennyien vezetői az új hadjáratnak (...)” – Vö. DÉNES Sándor, *Az első előadó estély*, Nagyvárad Napló, 1908. szeptember 29., 7. Lásd még Ady Endre Összes Prózai Művei, IX., Bp., Akadémiai, 1973. 514. Maga a Társaság – amely továbbra is folyóiratot tervezett – ténylegesen 1908. október 15-én alakult meg.

¹⁵ Vö. N. PÁL József, *Ady – az irodalmi modernség s a progressió viszonya. (II. rész)*, Kortárs, 52. évf., 2008/4., illetve Uő. *Modernség, progressió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos esztétörténeti pozíció természete és következményei.* – címen, Spectrum Hungarologicum Vol. 1., 2008., ill.: https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1

¹⁶ *Holnapután kiskedden. Modern poéták verseskönyve melyből a nyájás publikum megtudja, mimódon pöngetik a lantot magyarhon új dalosai.* (szerk. LOVÁSZY Károly), Bp., Kertész István Könyvnyomdája, 1909.

¹⁷ Vö. KEMÉNY Simon, *A Holnap*, Nyugat, 1908. október 1. 214–216. A Nyugat szerkesztői nevében – feltehetően Osvát – pár sorban a cikk alatt szükségét érezte jelezni, nem értenek mindenben egyet a szerzővel, de ez a lényegen nem sokat változtatott. Később Ignatusék Juhásznak írott levelükben is elhatárolódtak Keménytől.

A Vajda János életművét és emlékét elsőként a zászlajára tűző *antológia* és *irodalmi társaság* nem csupán a konzervatív irodalomszemlélet és irodalmi élet fáradt, fennhéjázó kánonjával kívánt szakítani, hanem sok esetben az új irodalmi törekvéseket is kiegészítve kísérelt meg radikálisan más értékhangsúlyokat teremteni.¹⁸ Ezzel az új szemléletnek irányt, s szükségszerűen követendő példát, vezért is kellett adnia, vagyis az elsőségen túl a rokon törekvések közt is polemikus helyzetet, versenyszellemet eredményezett, mindezen túl pedig egyesek szemében a „kisajátítás” veszélyét is megtestesítette.¹⁹

A *Holnap* körül kibontakozott polémia több szálon futott. Egyfelől az Ady-epigonság vádját igyekezett kiterjeszteni, másfelől a váradi csoportosulás ellen indult ármánykodásban megjelent a vidék-főváros ellentét is. Pár héttel a szeptemberi bemutatót követően, Ady a Holnap Irodalmi Társaság hivatalos alakuló ülésén²⁰ nem véletlenül hangsúlyosan cáfolni igyekezett a vádakát; cáfolni a vidék-főváros ellentétet, a Pest elleni lázadásban a különutasságot és az „irodalmi Barbizont”, s állítani, hogy helyette az irodalom igaz egyéniségeinek akarnak utat törni. Az adyzmus és az Ady-epigonság kiterjesztett vádjában végül őt is sikerült kijátszani. Egy Juhással történt váradi hevesebb (Arany vagy Petőfi elsőségéről szóló) szóváltás után szűk egy héttel, novemberben megjelent ugyanis a hírhedt *A duk-duk affér*, s ezáltal *A Holnap*nak – akárcsak többeknek a modern irodalmi törekvések eltökélt hívei közül – egyszerre kellett az ellentáborral küzdenie és valamiféle magyarázatot találnia e talányos és fájó mellékszálra.²¹ Ilyen előzményekkel és ebben a hangulatban dedikál tehát Rozsnyay kötetébe december közepén a három holnapos poéta.

¹⁸ Vajdára például *A Hét* vagy a *Nyugat* köre sokáig nem figyelt kellően, ugyanakkor például Hatvany következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy Arany János és Ady Endre közt „kevés fontos dolog történt a magyar költészetben”, ha ugyan történt. Vö. SCHILLER Erzsébet, *Szimat és ízlés*, Bp., Ister, 2005, 114.

¹⁹ Fenyő Miksa *Nyugat*-beli cikke, 1909. január elsején, a viták eszkalálódásának egyik csúcspontján erre is kitér. Vö. FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*, Nyugat, 1909. január 1., 48–51.

²⁰ 1908. október 15-én.

²¹ Mint ismeretes, Ady 1908. november 15-én az *Új Időkben* közzétette sokat idézett és közsímt, mindazonáltal metaforikussága és homályossága miatt sokat értelmezett cikkét, mely – miként Dutka *A Holnap városa* című könyvében megállapítja – „talányos mese maradt”, amit mindenki másként értett és rögvést magára vett. *A Nyugat*, Hatvany Lajos, és persze *A Holnap* is. Vö. DUTKA Ákos, *A Holnap városa*, 3. kiadás, Bp., Palatinus, 2000, 142–148.

A Holnap nevében Juhász Adyval még 1908. november 22-én pengét váltott a *Független Magyarország* hasábjain, Dutka pedig decemberben, a *Budapesti Újságírói Egyesület* 1909-es *Almanachja* számára küld ezzel összefüggésben írást, melyben kifejti, hogy a vezér, aki megtagadta őket, az egyedüli volt, aki joggal tehette, de *A Holnap* nélküle is tovább fog élni, s 1909-től önálló folyóirattal is rendelkezik majd. Emőd Tamás ugyanekkor egyenesen árulással vádolja és megátkozta szeretett mesterét a *Jávorka nótájában*.

Az irodalom új egyéniségeinek és a 19. századi irodalomeszménnyel szakító, az eredetiségnek utat törni kívánó csoportosulás körüli kezdeti viták tulajdonképpen eltérő hagyományképek és művészetkoncepciók, valamint eszmék és társadalmi elvárások nyílt konfrontációjaként írhatók le. A tény, hogy ebben Adyra főszerep hárult, nem véletlen,²² ahogyan az sem, hogy az ún. konzervatív irodalomszemlélet most először érezhette úgy, alappilléreit és alapértékeit érheti csapás. Ezért az antológia fogadtatására is alapvetően az jellemző, hogy szinte kizárólag Adyról szólnak a dicséretes és kritikák egyaránt.²³ 1937-es visszaemlékezésében az előszóíró Antal elismerte, hogy „A Holnap előszavának is része volt a pánik-hangulat előidézésében”, – ugyanitt azt is hozzáteszi: „A kötetben új Ady-vers csak négy volt, nem merészebb vagy kihívóbb, mint a *Vér és arany* versei. Tehát nem a négy új vers váltotta ki az ellentábor könyörtelen támadó hangulatát – hanem az a körülmény, hogy Ady már egy szervezet élén áll.”²⁴ A közös fellépést megelőzően, amint Tabéry is írja, „Adyt kivéve egyikőjük sem pengetett politikailag merészebb húrokat. Balázs Béla, Babits Mihály, Miklós Jutka akkori versei legfeljebb azzal keltettek feltűnést, hogy a Petőfi- és Arany-epigonoktól lejáratos formákkal szemben, egyéni érzéseikkel, szabadabb költői kifejezőmódjukkal hoztak új hangot az irodalomba. Az alig húszéves Emőd Tamást, a Holnap legifjabb tagját pedig még a túlságosan új hang miatt sem lehetett volna vádlottak padjára ültetni, hiszen ő ezidőben még csak a kuruc költészet és a protestáns prédikátorok stílusának volt frissen felelevenítője.”²⁵ Hogy *A Holnap* első kötetére mégis forradalmat kiáltott az akkor még elsőprő többségben lévő konzervatív tábor, az több okkal magyarázható. Fontos ok volt, hogy „a polgári radikalizmusnak olyan nagyváradi személyei sorakoztak háttérül, mint a későbbi magyar tanácsköztársasági külügyi népbiztos, Ágoston Péter, a nagybirtokok felosztását követelő Várady Zsigmond, a Holnap elnökeként szereplő Nagy Mihály ügyvéd, az 1919-es

²² 1900-ban az újságíró Ady éppen Nagyváradon írja a 'vajda'-ként emlegetett Kiss József látogatásakor: „új hang, eredetiség. Ez a vajdának a hiszekegyje” – mintegy előrevetítve *A Holnap* legfőbb feladatát is. Erről lásd még BOKA László, „Egy eltűnt mosoly” – kulturális körkép és korhangulat a századfordulón = NAGY Béla (szerk.), *Új templom – régi oltár. A Nagyváradi Szigligeti Színház Zárkövetének krónikája 1900–2011* Nagyvárad, Szigligeti Alapítvány – Varadinum Script Kiadó, 2011, 9–36.

²³ Antal visszaemlékezése szerint „Az Alkotmány volt az egyetlen lap, mely támadásában Adyt hitetlensége és erkölcstelensége miatt elejti, és Juhász Gyula, Babits Mihály, Dutka Ákos értékeit elismeri. Az összes többi ellenfelek – még a Budapesti Szemle is – bűnbocsánatot ígérnek Adynak arra az esetre, ha elbocsátja hadseregét, és maga fegyvertelenül, kíséret nélkül átvonul az ellentáborba”. Vö. ANTAL, *i. m.*, 114.

²⁴ *Uo.*

²⁵ Vö. TABÉRY Géza, *A nagyváradi „Holnap” – mai szemmel*, Irodalmi Évkönyv, Bukarest, Állami irodalmi és művészeti kiadó, 1957, 343.

Bihar megyei vörös direktórium későbbi tagja s a szintén igen progresszív Dénes Sándor ügyvéd és Berkovits René orvos.”²⁶ Tabéry talán elfelejti, hogy az „igen progresszív” Dénes Sándor ekkoriban a Holnap Irodalmi Társaság első elnöke volt, megemlíti ugyanakkor helyesen ő is az okok közt az antológia összeállítójának, Antal Sándornak a kötetet bevezető harcias, provokatív előszavát és költő-portréit is, amelyekre még visszatérek.

A híres-hírhedt negatív reflexiók mellett persze kevesebb figyelmet kapott a pozitív fogadtatás, mely nem csupán azért fontos, mert meglátta és a befogadók szélesebb köre számára is láttatni próbálta mind a gyűjteményben szereplő művek esztétikai értékét, mind a csoportosulás irodalompolitikai jelentőségét. E méltatások (a Kosztolányié,²⁷ Hatvany Lajosé,²⁸ Lukács Györgyé,²⁹ Schöpflin Aladáré³⁰) azért is figyelemre méltók, mert nagyrészüket válaszolni igyekezett a több irányból érkező kemény elutasításokra is, mellyel aztán vagy tovább szította a konzervatív kritikusok és írók haragját vagy eleve a nemzedéki viták megszüntetésére, értelmetlenségére, feloldására törekedett.³¹ Fontosabb a fogadtatás első hónapjainak felfokozott hangulatát tekintve, hogy egyesek az irodalmi csoportosulásban (és lírájukban) egy társadalmi-politikai mozgalom kialakulásának a lehetőségét látták, s ezt veszélyforrásként interpretálhatták. Hatvany egyenesen forradalomról beszélt, Bresztovszky Ernő a *Népszavában* közölt³² elismerő szavakat.³³ A *Holnap* fogadtatása ezért sok szempontból politikai vélemények kereszttüzeként írható le. Dutka a támadásokra reagálva írta a Herczeg Ferenc elnöksége alatt álló *Budapesti Újságírók Egyesülete* 1909-es *Almanachjába*,³⁴ hogy: „Hét fiatal poéta tervezte, akarta ezt a könyvet. Hét fiatal, erős tehetség, a kiket érkezésük idején egyenkint örömmel fogadott a magyar irodalom. De mikor

²⁶ Uo.

²⁷ Vö. Lehotai [KOSZTOLÁNYI], *A Holnap*, A Hét, 1908. szeptember 13., 600.

²⁸ Vö. HATVANY Lajos, *A holnap*, Pesti Napló, 1908. szeptember 23., 3–4.

²⁹ Vö. L[UKÁCS]. Gy[ÖRGY], *Új magyar költők*, Huszadik Század, 1908. november., 432–433.

³⁰ Vö. SCHÖPFLIN Aladár, [n.n.] *Holnap*, Vasárnapi Újság, 1908., 55.évf., 796; Irodalom és Művészet rovat.

³¹ A méltató és a nemzedéki ellentétet eltörölni kívánó ítések csoportjába tartozott Schöpflin is, „aki az elsők között látta meg a kezdeményezés jelentőségét.” Vö. RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *A Holnap tegnapja. (Schöpflin és A Holnap)*, Várad, 2008/7., 80–91., illetve <http://www.varadlap.ro/index.php?u=0&m=156&sz=200807&id=1776>

³² Vö. [BRESZTOVSZKY Ernő] (be), *A Holnap*, Népszava, 1908. szeptember 22., 5.

³³ Azt is érdemes hangsúlyoznunk, hogy a lassan meggyökerező modern irodalommal összefonódott eszmei-társadalmi progresszió – elsősorban a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus – nem *A Holnap* révén jelent meg, de társadalmi vitát generálva általa akaratlanul is felerősödött.

³⁴ Kritikatörténetileg is érdemes kiemelni *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachját*, (szerk. Szerdahelyi Sándor) mely a kibontakozott társadalmi és irodalmi forrongással kapcsolatos véleményeket volt célzott összegyűjteni. Az ebben összegzett eltérő véleményekből a Várad 2008/7. számában közzeltünk szemelvényeket. Vö. <http://www.varadlap.ro/index.php?u=0&m=157&sz=200807>

egy gárdába tömörülve az új idők érkezését dokumentálták, fegyverbe szállott ellenük a tekintélyek egész csapata. Ma tehát komoly és őszinte esztétikai értékelésről szó sem lehet.”³⁵ Az esztétikai értékelésnek valóban nem ez volt az ideje. Az irodalom- és nemzeti hagyományértelmezés eltérő nézeteiben a konzervatív oldal nem a kánon lehetséges esztétikai módosítását, hanem rögvést annak cseréjét, szubsztitúciós veszélyét, rémképét látta, s a megerősödni látszó ’modernnek’ esetében a vád ezért szinte minden esetben a magyartalan, érthetetlen, dekadens jelzőkben csúcsosodott ki. Mindezen jelzőknek a „holnapos” afféle szinonimájává, majd egyenesen gyűjtőfogalmává vált. „»Holnaposoknak«, »dekadenseknek«, »nyugatiaknak«, vagy »moderneknek« neveznék magokat: lényegében egyre megy (...)”³⁶ Nem véletlen, hogy Apponyi Albert kultuszminiszter is a „modern elvadulások veszedelme” ellen tiltakozott. A polémia – „ahol az álláspontok a Rákosi felvázolta, Beöthy Zsolt és Apponyi Albert követte elvek mentén hasadtak szét – valóban »elvadult«.”³⁷

Az 1908-as év végére valós ’hadi készülődésekről’ beszélhetünk: miközben Ady még Érmindszentről sűrűn küldött leveleiben a duk-duk miatt magyarázkodik³⁸ (Hatvanyinak, Schöpflinnek, Nagy Mihálynak, Lédának), Rákosi, akinek neve a Nagyváradon rendezett szeptember végi *A Holnap*-esten felolvasott Ady-előadásban is előfordult, megjelenteti hírhedt tárcáját *A Holnap* ellen.³⁹ Az év zárataként, ahogyan a pesti és a váradai lapok⁴⁰ egyaránt

³⁵ Vö. DUTKA Ákos, *A Holnap* = SZERDAHELYI Sándor (szerk.), *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi Almanachja*, Budapest, 1909. 119–120.

³⁶ Vö. BÁRSONY István, *Irodalmi „modernség”*, Magyar Hírlap, 1909. január 23., 1.

³⁷ Vö. N. PÁL József, *i. m.*

³⁸ Mint ismeretes, Ady – Juhásznak írt válaszában túl, melyben hangsúlyozza, hogy másokhoz hasonlóan Juhász úr is „competensül félre érti”, – ekkorra több, magyarázkodó levelet is írt pesti s váradai barátainak. Csak az írása megjelenését követő mintegy másfél héten belül több mint egy tucat levelet váltott, a legtöbbet Hatvanyival, aki a későbbi *Nyugat* és feltételezhetően *A Holnap* által is osztott álláspontra jut: „Czikked tehát köztünk *elfeledhető*, de nem *excusálható*.” Kiemelés az eredetiben. Vö. *Ady levelezése II.*, s.a.r HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Bp., Akadémiai-Argumentum, 2001, 101. 624. számú levél: [Hatvany Lajos – Ady Endrének, Budapest, 1908. nov. 21–22.]

November legvégén Lédáéknak írja: „Az Új Idők cikke miatt Hatvany Lajos táviratban s ajánlott levelekben végleg szakított velem. A *Nyugat* is, *Ignotus* is, a *Holnap* is, mindenki. Hülye cikk volt [...]”; 1908 karácsonyára pedig Váradra, Nagy Mihálynak már kérésként írja: „Egyre kérlek: Értesd meg a fiukkal, hogy semmit ellenük nem vétettem. Kezdjük, ha akarják, előlről, illetve ott, ahol abbamaradt, a dolgot. Én, bizonyisten, még Lipótmezőről is küldök írást. Vö. *Ady levelezése II.*, *i. m.*, 108–109., 635. levél: [Ady Endre – Diósi Ödönéknak. Érmindszent, 1908. nov. 29.], illetve *Uo.*, 128., 673. levél: [Ady Endre – Nagy Mihálynak. Érmindszent, 1908. dec. 24];

³⁹ Vö. [RÁKOSI Jenő] –ő, *A Holnap*, Budapesti Hírlap, 1908. december 20.. 3–4.

⁴⁰ A *Nagyváradai Napló* és a *Nagyvárad* című napilapok egyaránt *Irodalmi háború* címmel tudósítottak az év utolsó előtti napján minderről. A háborúskodás pedig 1909-ben is folytatódott, országosan, s helyi szinten is.

beszámoltak róla, nyílt irodalmi háborúskodás dúlt. Persze már korábban is. Ignotus nagyjából az említett hármasedikációval egy időben, tehát december közepén ír a *Nyugat* hasábjain „hadi készülődésekről”, melyeket Fenyő Miksa folytat ugyanilyen címmel az ünnepeket követő első számban, 1909 januárjának legelső napján Rákosinak címezve elsődlegesen válaszáat.⁴¹ A *Holnap* életében az első, rendkívül fontos újév és évnyitány tehát ennek az esztétörténetileg is fontos konfliktusnak és lecsapódásainak az időszaka, melyhez aligha mérhető a modern törekvések egészét tekintve az egy évvel korábbi csöndes, szinte észrevétlen *Nyugat*-megjelenés.⁴²

A Rákosi-tárca kapcsán is érdemes felidéznünk végül egy remek helyzetképet, annak érdekében, hogy A *Holnap* körüli meghasonlásokat azok teljes spektrumában érzékeltethessük. „Kedves Ady, olvasta Rákosi Jenő Holnap-cikkét? Úgy érzem, s gyanítom, nagy harc készül ellenünk, akik meg akarjuk csinálni az új magyar irodalmat. Hallom, a Kisfaludy Társaság nagygyűlésén Beöthy készül folytatni, amit Rákosi megkezdett, s bizonyára lesznek mások is, akik szekundálnak nekik. A lehető legrosszabbkor támadnak ránk: akiknek kutya kötelességük volna velünk lenni, vagy gyöngék, vagy félénkek, vagy indolensek, vagy irigyek. Hatása alatt állunk egy ügyetlenül kezdett s az emberek gyöngesége miatt időnek előtte elvetélt alakulás csődjének. Orgánumunk nincs, amelyben ellensúlyozni lehetne azt a hatást, amelyet a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása okvetlenül fel fog kelteni. A *Nyugat* erre kicsiny, zártkörű, a hitele még nem eléggé konszolidált arra, hogy olyan régi s tradicionális tekintélyekkel győztesen szembe tudjon szállni. A pillanat veszedelmes, úgy visszalökhetnek, hogy tudja isten, meddig nem tudunk feltápászkodni. Meg is vagyunk hasonolva: a *Nyugat* támadása a *Holnap* ellen, a maga Duk-duk cikke, meg más dolgok olyan zavart és széthúzást támasztottak a között a nagyon kevés ember között is, aki becsületesen fogja fel a dolgokat – az

⁴¹ Vö. IGNOTUS, *Hadi készülődések*, *Nyugat*, 1. évf., 1908. december 16., 449–454.; illetve FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések. (válasz Rákosinak)*, *Nyugat*, 2. évf. 1909. január 1., 48–51. Ez utóbbiban olvashatjuk: „A kötet, melyet Rákosi Jenő a mai irodalom megítélésénél jónak látott értékmérőül venni: a nagyváradi poéták »A holnap« kötete. (...) No hát abban a kötetben van néhány nagyon szép vers, vannak kevésbé sikerült alkotások, utánzott és utánérzett dolgok, de egy sincs, mely Rákosi Jenőt feljogosítaná, hogy a »hóbortosok«, a »hisztérikus zseni« gyűjtőnévvel hessegesse el magától azt a kényelmetlenséget, melyet a kötet néhány darabja neki, vagy azoknak a másoknak okozott, kik tehetségtelenségüket és irigységüket abba az epezöld formulába fogták össze: »ezt végre meg kellett mondani!«. És egy sincs e versek között érthetetlen. (A leggyöngébbek legkevésbé »hagyják érintetlenül a világos megértés döntő és óriási tényezőjét.«).”

⁴² 1908. január 1-i keltezéssel, bár mint köztudott, maga a lap 1907 karácsonyára már megjelent.

ellentábor vagy nagyon jó taktikus, vagy fene nagy szerencséje van, hogy most szervezi a rohamot”.⁴³

Meglehet az ellentábornak valóban szerencséje is volt. 1909 januárjában mindazonáltal egyéb, nem éppen kellemes hírek árnyékolták be *A Holnapot* és a váradi Irodalmi Társaság tevékenységét. Mielőtt ezekre rátérnénk, érdemes az antológia megjelenése előtti belső botrányokról, s annak előszóírójáról is röviden pár szót ejtenünk.

2. Antal Sándor, az intrikus (?)

Schöpflin Aladár mindkét antológia-kötetről elismerően szólt a *Vasárnapi Újság Irodalom és művészet* című kritikai rovatában. Az elsőben kiemelte Adyt, Juhászt s Dutkát, akikkel korábban levelezett is, de a többieket is higgadtan, s rangjukhoz méltóan értékelte. Az egyértelmű pozitívumok mellett azonban a kötet szerkesztőjét, ahogyan ő nevezte, a társaság ’kritikusát’ egyértelműen elmarasztalta kiforratlan bevezetőjéért és a szerzőkről írott portréiért. Schöpflin Ady-könyvében évekkel később is megerősíti fentebbi véleményét, kimondva, hogy az Antal-féle előszó ártott Adynak. Amennyiben ez így van, Juhász Gyula duk-dukra adott válaszában azon sommás mondatával bizonyára még kevésbé vitázhatunk, miszerint *A Holnap* „csak használt Ady Endrének, [...] viszont csak ártott a többi hatnak, mert a lelkiismeretlen kritikusok mind adyzmussal vádolták őket”.⁴⁴ Az Ady-utánzók, egyszerű epigonok téveszméjén túl, Hegedűs Nándor véleménye szerint az előszóíró Antal, miközben megrajzolja a hét poéta portréját, „egyben bírálatot is mond felettük. A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket. Például Dutka Ákosról azt írja, hogy kevés magyar erő van a verseiben,⁴⁵ mikor a kötetben a *Naplement*, *Elereszt a pusztát* és a *Meotis leánya* olvasható. Elképzelem milyen önuralom kellett, hogy ezt eltűrjék.”⁴⁶ Ha Antal nem is terrorizálta a költőket, a szerkesztésbe nem engedett beleszólást, sem a készülő portrékba beletekintést. Ő tárgyalt a kiadóval és az anyagiakat előteremtő helyi mecénásokkal is. A merész portrék magyarázatai mindenestre, ahogy mások mellett Ilia Mihály is szóvá tette, többnyire módot

⁴³ 1908. december 22-én levélben írja mindezt Schöpflin Aladár Adynak. Vö. *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*, S.a.r. BALOGH Tamás, Bp., Pannónia, é.n., 51–52.

⁴⁴ Lásd JUHÁSZ Gyula, *A duk-duk affér után*, Független Magyarország, 1908. november 22., 20.

⁴⁵ Az eredetiben: „Kevés magyar erő, de sok zene van verseiben”. Vö. ANTAL Dutka-portréját, *A Holnap* [Versantológia], Nagyvárad, Holnap Irodalmi Társaság, Sonnenfeld-nyomda, 1908. 109.

⁴⁶ Vö. HEGEDŰS Nándor, *Kortársak, akik már nem beszélnek* = KOVALOVSKY Miklós (szerk.), *Emlékezések Ady Endréről*. IV. Bp., Akadémiai, 1990, 263.

nyújtottak a szerzők elleni későbbi támadások kibontakozására.⁴⁷ Antal, miközben védeni igyekszik az antológia költőit, felsorolja mindazon vádakát, amelyeket korábbi köteteik (már ha volt ilyen) kapcsán a kritika nekik felrótt. Többet cáfolni igyekszik ezek közül, de demonstrációja olykor éppen a vádak felsorolásává válik. Ugyanakkor a költők eredetiségét bizonyítandó, meglehetősen provokatívan meg-nem-értéssel vádolja maga is a kor hivatalos esztétikájának képviselőit. Nem csoda hát, ha a konzervatív oldal éppen e kis portrék alapján kezd komoly kardcsörtetésbe, vagy éppen kajánul fordít ki egy-egy Antal-véleményt.

Antal Sándor természetesen tagja volt a szűken értett Holnapnak. Ő volt az ún. „nyolcadik utas” a hetes-fogatban,⁴⁸ tájékozott és elmés szerkesztő, az egyik főszervezője és kezdeményezője a váradi törekvéseknek, s mint ilyen, alapember. A hivatalos megalakulást tekintve a Holnap Irodalmi Társaságnak – bármilyen furcsa is –, fizikailag nem tagja, hiszen 1908 őszére, mire az antológia nyomdába kerül, ő már Skandináviában, Stockholmban tartózkodik. Onnan ír Váradra, kérve az antológia költőit, hogy a kötet visszhangjáról feltétlenül tudósítsák. Antal, aki pár évig Dutkának is osztálytársa, egyetemistaként filozófiát és jogot hallgatott, de szobrász-tanonc is volt,⁴⁹ majd újságíró lett: 1904-től a *Nagyváradi Napló* munkatársaként dolgozott. Itt ismerte meg Adyt is. Osvát Ernő hagyaték-törédékében⁵⁰ egyetlen Antal-levél őrződött meg, aminek egyik érdekessége éppen az, hogy a baráti hangnemben íródott levélben⁵¹ Antal Osváttól is ugyanazt kéri, mint váradi barátaitól, hogy tudósítsanak *A Holnap* fogadtatásáról. Ugyanitt viszont *A Holnap*-béli költői portréi kapcsán megjegyzi: „Én komolyan és becsületes meggyőződéseim szerint írtam róluk, szeretettel, de szigorúan. Ezt ők »veséig ható« boncolásnak minősítették. De vége.”⁵² A „veséig hatoló” boncolásnak okairól (és az ezzel járó kisebb belső, még az antológia megjelenése előtti botrányról), melyről a nagyváradi lapok is bőszéggel tudósítottak, többek közt Andor Csaba is írt már,⁵³ az említett költői portrék közül ugyanis

⁴⁷ Vö. ILIA Mihály, *A Holnap születése*, Irodalomtörténeti dolgozatok, Szeged, 1960. 97.

⁴⁸ Az első antológiában a hét szerzőről készült ma már közismert litográfiákkal (Honti Nándor munkái) egyszerre, Antalról is készült egy portré.

⁴⁹ 1903-ban Telcs Ede szobrászműhelyében is tanonckodott.

⁵⁰ Vö. Antal Sándor levele Osvát Ernőnek, Stockholm, 1908. szeptember 14.; OSZK, Kézirattár. Fond 253/707.

⁵¹ Nem tudjuk, Antal és Osvát milyen kapcsolatban voltak, valószínűleg személyesen is ismerték egymást, talán mert mindketten váradi születésűek, vagy mert Antal rövid ideig Pesten is élt.

⁵² Vö. Antal Sándor levele Osvát Ernőnek, *i. m.*

⁵³ Ő találta meg az Emőd-hagyaték (OSZK Kézirattár Fond 395) rendezésekor Antal gépiratban maradt visszaemlékezését, s jelentette meg a Madách Irodalmi Társaság kiadásában, 2004-ben. (Korábban a visszaemlékezés ugyan 1937-ben a *Pozsonyi Magyar Újságban* folytatásokban – 16 részben – megjelent, de ezt leszámítva teljesen ismeretlen maradt. Ennek egyik fejezetében Antal

kettőt, a Miklós Jutkát és az Emődét a nyomtatásuk előtt kissé módosították – már Antal távollétében.⁵⁴ Antal egy belső paktum értelmében az antológiában szereplőkkel sem osztotta meg bevezető portréi tartalmát. Az elhúzódo nyári időszakban azonban kiszivárgott egy-két tartalom, s Dénes Sándor, a Társaság első elnöke kénytelen volt újraírni bizonyos passzusokat. Emőd esetében ez kissé érthetetlen,⁵⁵ Miklós Jutkánál már érthetőbb, utóbbi esetében ugyanis ilyen mondatok is helyet kaptak volna a szerkesztő ismertetőjében, költői portréjában: „talán csak az érett nő szüzességének sikongatásai ezek a versek”.⁵⁶

Nagyváradon meglehetősen élénk érdeklődéssel figyelhették tehát már 1908 őszén is az antológia és az új Irodalmi Társaság körüli eseményeket. A kiadóként már feltüntetett, ám hivatalosan csak októbertől létező Társaság (akinek „a fővárosi, gyáva kiadó kufárok”-kal szemben a kötet kiadása dicsőségül jutott⁵⁷) mindazonáltal óriási tervekkel és meglehetősen optimistán várta az új évet. A *Nagyvárad* 1909. január 5-i számában már megjelenik a hír: készül az antológia második kötete. Nyilván ennek is köze lehet ahhoz az újabb „afférhoz”, amelyet Wilde/Rozsnyay-ügyként ismerünk, s amelyet bulvár jellege miatt a korabeli sajtó számos cikke ecsetelt.

3. A Holnap a nagyváradai Wilde-est és az azt követő Rozsnyay-botrány árnyékában

Antal Sándorral ellentétben Rozsnyay Kálmán nem volt rendes tagja a Holnap Irodalmi Társaságnak.⁵⁸ Tabéry Géza szerint afféle *rejtélyes kültag*

majdnem harminc év távlatából írja le *A Holnap* antológia létrejöttének és megjelenésének bonyodalma(t). *A Holnap* centenáriumi kiállítása (*100 éves A Holnap*, OSZK, Budapest, 2008. szeptember-december) kapcsán a gépiratot is kiállítottuk, utóbb pedig a *Várad* irodalmi és kulturális folyóiratban közölt tanulmányok e témával is részletesen foglalkoztak. Vö. *Várad*, 2008/7. illetve: <http://www.varadlap.ro/index.php?u=0&m=156&sz=200807>

⁵⁴ *Ady és Várad* című visszaemlékezésében így tudósít: „A kötet június végén már elkészült, nem akartuk nyáron kihozni. Megállapodtunk benne, hogy ősszel jelentjük meg, addig a könyvek lakat alatt maradnak a nyomdában. Még mindig nem olvashatta senki, amit róla írtam. Augusztusban, már mint stockholmi lakos, bajos levelet kaptam Dénes Sándortól. Emőd Tamás és Miklós Jutka elolvasták, amit róluk írtam, fel vannak háborodva, tiltakoznak ellene, hogy róluk szóló bevezetéssel kerüljön forgalomba a könyv. [...] Levélbeli tiltakozásom ellenére, Dénes Sándor átírta szelidre Emőd Tamásról és Miklós Jutkáról szóló írásomat. A kész kötetet felbontották, a bűnös íveket kitepték, újra nyomtatták.” Vö. ANTAL Sándor, *i. m.*, 119.

⁵⁵ Antal szerint az alábbi mondatát kihagyták: „Kész költő akkor lesz a még nem is egészen húszéves fiatalból, ha az élettől megkapja a mindenkinek kijáró pofonokat”. Vö. ANTAL, *i. m.*, 120.

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ Lásd Hatvanyanak az antológia megjelenését üdvözlő, záró sorait. HATVANY Lajos, *i. m.*, 3.

⁵⁸ Ezzel kapcsolatosan lásd még: ILIA Mihály, *Szegediek a holnaposok között = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tomus XXIV.*, szerk. GREZSA Ferenc és CSETRI Lajos, Szeged, 1987, 43–46.

volt, aki „néhanapján a Békés megyei Szeghalom községből [...] berándult a kávéházba.”⁵⁹ Ezt megerősíti Dutka könyve is, aki szerint Rozsnyay „bejött egyre gyakrabban Szeghalomról”,⁶⁰ illetve később Ligeti Ernő is, aki szerint egyenesen „hetenként jelent meg Nagyváradon”.⁶¹ Hogy pontosan hány esetben járt Váradon, nem tudható, de az említett hármas dedikáció estjén feltételezhetően Nagyváradon tartózkodott, talán előkészíteni azt a közelgő színházi premiért, amiről az alábbiakban szó lesz.⁶²

„Tanyánk az Emke kávéház volt. Ebéd után szállingóztunk be a nagy sarokasztalhoz, ahol a hajnali órákig zajlott az élet. Egymás hegýén-hátán a törzs és uszálya: kis riporterek és irodalmi smokkok.”⁶³ A kép, amellyel Rozsnyay emlékezett vissza a holnapos asztaltársaságra, törzstagokra és követőikre, meglehetősen idillikus és túlzó, hiszen, mint azt Bíró-Balogh Tamás is megjegyezte, ő Nagyváradon valójában „csak szemtanú volt, részese az eseményeknek, nem alakítója”.⁶⁴ A Sydney Carton (s több egyéb) álnéven közismert Rozsnyay valós szereplése egyetlen botrányos alkalomra korlátozódik 1909 januárjából. Minthogy azonban maga is hangsúlyosan részese akart lenni az említett „uszálynak”, váradi szereplését és az azt övező botrányt sokak a holnaposokhoz kötötték. Mindez, összességében csupán egyetlen közjátéknak, epizódnak számít *A Holnapot* és híveit ekkor lejáratni akaró országos méretű kampányban. Történt ugyanis, hogy Oscar Wilde *Pádua hercegnője* első magyar nyelvű bemutatóját Nagyváradon tartották.⁶⁵ A darab nem az azóta közismert Kosztolányi Dezső-féle fordításban,⁶⁶ hanem Rozsnyay Kálmánéban került színpadra, aki a váradi színi-direktor, Erdélyi Miklós mellett *A Holnap* több tagjával is jó kapcsolatban állt, de a városba

⁵⁹ TABÉRY Géza, *Két kor küszöbén* [1957] = Uő. *Két kor küszöbén. Önéletírások*, szerk. ROBOTOS Imre., Bukarest, Kriterion, 1970, 48.

⁶⁰ Vő. DUTKA Ákos, *A Holnap városa*. Bp., Magvető, 1955, 226.

⁶¹ LIGETI Ernő, [*Váradi tartózkodásom alatt*] = MAROSI Ildikó, *Kis|Ligeti|könyv. A fedélzetközi utas elsüllyedt világa*, Csíkszereda, 2002, 108.

⁶² Az esettel részletesen foglalkozik Hegedűs Nándor, illetve Bíró-Balogh említett, átfogó tanulmánya is. Vő. BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*

⁶³ Majd így folytatja: „Látom ravaszul mosolyogva Juhászt, a drága Dutka Ákost, a helyre kis önkéntest: Emőd Tamást, a bölcselkedő Kollányi Boldizsárt, a rajongó Manojlovits Theót, a forradalmár Antal Sándort és aztán még Balogh Pistát, Tibor Ernőt, Tabéry Gézát, Pozsonyi Jenőt, Ligeti Ernőt és a színtársulat színét-javát.” Vő. ROZSNYAI Kálmán, *Pauvre Lelian. Emlékek Jubász Gyuláról*, Napkelet, 1937. július 1., 439.

⁶⁴ Vő. BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*, 118.

⁶⁵ A premier 1909. január 10-én volt. A darabot több játéknpra tervezték, ebből végül négy valósult meg.

⁶⁶ Aki a Magyar Színház felkérésére dolgozott ugyanekkor a fordításban, s amely 1910-ben jelenik majd meg Lampel Róbert kiadásánál, a Magyar Könyvtár sorozat darabjaként, *A páduai hercegnő* címen.

érkezését hírneve sajnálatosan megelőzte. Az eset tétje pedig, ha volt ilyen, nem csupán Rozsnyay személye, hanem a holnaposokra vetett nem éppen jó híre körül is forgott. A *Nagyvárad* című napilappal ellenlábas *Szabadság* a bemutató napján, január 10-én reggel közölt előzetes hírt arról, miszerint a darabot „a fordító konferálása vezeti be Wilde Oszkár életéről és működéséről.” A botrány ezt követően szinte borítékolható volt. A premierről természetesen másnap az összes mérvadó nagyváradai napilap beszámolt. A *Nagyvárad* kritikusa (ezidőben Juhász Gyula) egyértelmű rokonszenvvel fogadta az „igazán művészi módon fordított” „pompázó darabot”, s „szellemes csevegés”-ként számolt be Rozsnyay konferálásáról is. Hozzá hasonlóan nem csupán az előadást, de a fordító-konferansziét is többé-kevésbé méltatta a *Nagyvárad* *Napló* és a *Nagyvárad* *Friss Újság* is. Velük ellentétben a *Szabadság* kritikája merőben más hangnemben szólalt meg.⁶⁷ A bemutató fontosságát és a darab sikerét a *Szabadság* cikkírója, szerkesztője, Szirmay Ödön sem vitatta, ellenben a fordító személyét és a darabot kísérő konferansziát erősen pellengérre állította: „Hogy az elejéről kezdjük, mutassuk be a fordítót. Neki előkelő szerep jutott. Mint konferancier jelent meg a lámpák előtt. Ő képviselte a nézőtér felé Wilde Oszkár szellemét. A fordító-konferancier Rozsnyai Kálmán. Nem irodalmi név, de van-e, ki e nevet meg ismeri?”

A „van-e ki e nevet nem ismeri?” – fordulat inntől kezdve szinte minden írásban (nem csupán Váradon, Pesten is)⁶⁸ megjelenik, nem véletlenül. A Juhással baráti viszonyban lévő Rozsnyaynak többen nem örültek Váradon. Ahogyan a Juhász-kutató F. Diósszilági Ibolya felidézi: „Mindenféle mendemonda vette körül, mely nem épp a legkifogástalanabb Grállóvág színében tüntette fel. Tudni véltek, a darab írójához, Oscar Wilde-hoz fűződő, barátságon túlmenő, gyanús érzelmi kapcsolatáról. Első házassága miatt sem örvendhetett megbecsülésnek: ifjú létére ugyanis feleségül vette a szélütött, 80 éves színésznőt, Prielle Kornéliát, Petőfi egyik múzsját.”⁶⁹ A *Szabadság* szemében nem véletlen tehát, mint azt később hangoztatták is, hogy Rozsnyay „minden előjogát elvesztette arra, hogy a nyilvánosság előtt éljen”.⁷⁰ Már az említett első *Szabadság*-cikk is, mely a premierről tudósított – amellet, hogy megjegyzi: „a brit óriás ma már accreditált név a világirodalomban”, felkonferálására tehát semmi szükség – azt sugallja, hogy különö-

⁶⁷ [SZIRMAY Ödön] (-ön), *A Pádva hercegnője*, *Szabadság*, 1909. január 12., 1-2.

⁶⁸ Így a *Szabadság*-ból híreket átvéő *Magyar Nemzet*, illetve *Pesti Hírlap* hasábjain is.

⁶⁹ Vö. F. DIÓSSZILÁGYI Ibolya, *Költő A Holnap városában. Juhász Gyula nagyvárad* *évei*. Literátor, Nagyvárad, 1994., 126.

⁷⁰ Vö. *Támadás a színpadról*, *Szabadság*, 1909. január 13., 1.

sen nem egy olyan ’úrtól’ mint Rozsnyay, hisz „közte és a halott író közt megértett, érdekes irodalmi viszony volt”. A *Szabadság* felelős szerkesztője itt még meglehetősen visszafogottan fogalmaz, abbéli felháborodásának azonban hangot ad, hogy a konferanszié az első bemutatót megelőző beszédében színpadi karosszékéből ítélkezett a teljes magyar irodalom felett, és „azokat ostorozta, akik Wildében mást keresnek, mint a stílus finomságát. Nos Rozsnyai úr visszaítélkezése nem nagyon sikerült.”⁷¹ – fejezte be cikkének ezen részét Szirmay. Talán ennyiből is látható, esztétikai értékeken, etikai és szociális megítélésen túl egyes események interpretálása eltérő politikai oldalak orgánumai részéről előszeretettel módosult. Rozsnyay ráadásul a soron következő színházi előadás felvezetőjében elkövette azt a hibát, hogy reagált a *Szabadság* előző napi kommentjére, kritikájára. Az ügy innentől kezdve eszkalálódott, elmérgesedett s személyeskedésekbe fulladt. Újabb és újabb cikkek, s ezekre történő színpadi viszontválaszok következtek. Végül becsületsértési pert indított mindkét fél. Rozsnyay elutazott Nagyváradról, de az események lavinaszerűen haladtak tovább nélküle is. Az „úriasszonyok és fiatal leányok” előtt „botrántoztató konferancier” esetét a *Nagyvárad* megpróbálta tárgyilagosan összegezni,⁷² nem foglalkozva tovább Rozsnyay és Szirmay Ödön vitájával, ellenben az ekkor már kilencedik évébe lépő, fiatal váradai közsínház intézményének jó hírnevét féltve, tudatosan igyekezett megvédeni azt egy olyan eset kapcsán, melyben – szerencsétlen körítéssel ugyan –, de mégiscsak irodalmi értékű fordítással mutatták be először a kontinensen (!) – s mindjárt négy teltházas előadással –, a *Pádua hercegnőjét*. A lap ugyanakkor a valótlan fővárosi híresztelésekre, hazug támadásokra is okkal felhívta a figyelmet.⁷³ A fővárosi lapok ugyanis kínos nézőtéri szcénákról s egyéb saftos-botrányos részletekről is tudni véltek, mely „nem kellett a közönségnek”. (Így pl. az *Alkotmány* még február elején is erről cikkezett.⁷⁴) S bár a *Nagyvárad* folyamatosan cáfolta ezeket, a fővárosi hírek egy idő után egyenesen „rendőrhatalósági ügyről” szóltak.

⁷¹ [SZIRMAY Ödön] (–ön), *A Pádua hercegnője*, Szabadság, 1909. január 12., 1-2.

⁷² A „fordító és egyik laptársunk esetét” valóban tárgyilagosan összegzi a *Nagyvárad* 1909. január 15-én. „a lap már a bemutatóról írván: megcsipkedte a fordítót. Erre a fordító, mint konferancier, visszacsipkedte a színpadról az újságot. No, ezt nem helyesen cselekedte. Színpadról kritikát felülbírálni – nem járja. De erre viszont az illető lap olyan modorban felelt, amiről viszont mi nem akarunk kritikát gyakorolni [...] csak annyit konstatálunk, hogy az újság rablógylkosokkal és kikiáltott megbélyegzett szélhámosokkal hozta párhuzamba a szerencsétlen fordítót, aki ezért sajtópört indított az illető lap ellen.”

⁷³ Vö. „Színházi botrány Nagyváradon”. *Alaptalan híresztelések*. Nagyvárad, 1909. január 15., 3-4.

⁷⁴ Vö. *Alkotmány*, 1909. február 3-i számát. Ebben többek közt ilyen sorok állnak: „Egy Rozsnyay van der Hoschke Sidney Jones Kálmán nevű úr rávette az ottani színház igazgatóját, egy Wildedarab előadására, s nem átalotta a darab kezdete előtt olyan bangon dicsérni a pederasztá író, hogy a közönség felzúdult.”

Mint említettem, a Rozsnyay-féle konferálás⁷⁵ csupán intermezzója volt az 1909 eleji, nagyváradi, ún. Wilde-sztorinak. A konkrét ügy ugyanis már 1909. január legelején elkezdődött. Az országos méretűre duzzadt Holnap-ellenesség és gúnyáradat közepette a konzervatív kritikák helyi orgánumai (főként a *Tiszántúl*, s a kormánypárti *Szabadság* is) minden alkalmat megragadtak a „megbotránkoztató társaság” lejáratására. Ekkor (tehát a *Hadi készülődések*-et közlő Fenyő-válasz után pár nappal) helyi szinten az az álhír kapott szárnyra, hogy a Társaság „emléktáblával jelöli meg azt a házat, melyben Oscar Wilde, a legnagyobb hedonista örök álmodásra hunyta le szemét”.⁷⁶ A *Nagyvárad*, mely mindezt az országos lejárató kampány részeként értékeli, azt írja, „meglehet csakugyan felmerült hasonló gondolat” (talán éppen december 12.-én?), de a hírt mégis cáfolják, mert „Wilde-ban nem a hedonistát, hanem a hatalmas gondolkodót, s a költőt becsülik”, s kijelentik, az álhíren alapuló botránykeltés azok műve, akik „mindenáron kompromitálni szeretnék a társaságot”.⁷⁷ Hogy a Holnap Irodalmi Társaság valóban háromnyelvű (magyar, angol és francia) párizsi emléktábla-avatót akart volna komolyan szervezni, aligha valószínű. (Legfeljebb Rozsnyay reménykedhetett ilyesmiben). Január 5-én tiltakozó gyűlést is rendeztek ennek fényében, melyen kijelentették, hogy „A Holnap van olyan intelligens” hogy nem Wilde-ot tartja a 19. század legdicsőbb szellemének, mindemellett (valószínűleg a nemzetietlen vádak kapcsán is) leszögezték: ha már emléktábla-ötlettel állnak elő egyesek, „van nekünk Arany Jánosunk, Jókaink, Madáchunk, van kiből válogatnunk”.⁷⁸

Ez az eset már nyilvánvalóan összefüggésben állt azzal, hogy a modern törekvéseknek helyet adó, Erdélyi Miklós vezette társulat pár nappal később mutatta be az említett darabot. A *Szabadság*, illetve Szirmay mindezekén túl a Holnap Társaságot nem csupán „bevonta” a történetbe, utólag az egész botrányért is őket tette felelőssé, mint akik meghívták e „kétes hírű irodalmi kalandort” a városba! Sőt, ezen is túllépve *Elégtétel a támadásért* című hosszú január 14-i cikkében⁷⁹ odáig ment, hogy kijelentette, Rozsnyay visszaélt Erdélyi direktor bizalmával, s ahelyett, hogy pár szót mondott volna Wilderől „a Holnap fiatal nagyságai köré font koszorút”, míg mindenki mást, „sírjában nyugovó nagy írókat” megbolygatott. Innen aztán már csak egyetlen lépés kell odáig, hogy azt is állítsa, Rozsnyayt is tulajdonképpen

⁷⁵ Az OSZK Kézirattárában őrzött Rozsnyay-hagyatékban fellelhetők az említett Wilde-konferálások vázlatai.

⁷⁶ Vö. *A Holnap Wilde emlékének*, Nagyvárad, 1909. január 5., 6.

⁷⁷ *Uo.*

⁷⁸ Közli a *Nagyváradi Napló*. Vö. *Nagyváradi Napló*, 1909. január 5.

⁷⁹ Vö. *Elégtétel a támadásért. Rozsnyay nem konferált*, *Szabadság*, 1909. január 14., 4-5.

beugratták, majd nevetségessé tételét a lap megtoldja azzal az epés megjegyzéssel, hogy „A Holnapék jelszava az, hogy beszéljenek róluk. Hogy mit, az mellékes” – vagyis a tudatos botránykeltés vádját hangoztatva és végképp bulvárjellegét kölcsönözve az esetnek.

4. A Holnap „sajtópöre” és pofozkodások A Holnapért

A *Nagyvárad* című napilap 1909. január 15.-i számában *Koholt színházi botrány – Támadások a 'Holnap' ellen* címmel a január 14-én, illetve az azelőtt történetekre reflektált, amit már bővebben a holnaposok pesti orgánuma, a *Független Magyarország* is megtett, minthogy úgy látták, a fővárosban is többen, rosszindulatúan és tendenciózusan félretájékoztatják az olvasókat a Nagyváradon történetekről. A Holnap vezetőit „igen kellemetlenül érintették a fővárosi lapok meghurcoló közleményei”⁸⁰ s a Társaság vezetősége másnap válaszolt több helyi lapban is az őt ért abszurd vádakra,⁸¹ illetve egy nyilatkozatot is kiadtak, miszerint: „Napok óta rendszeres és kíméletlen hajsza folyik a nagyvárad *Szabadság* révén több fővárosi lapban A Holnap Irodalmi Társaság ellen. Tervszerű rágalmakkal és hazugságokkal illetik nagyvárad alakok A Holnapot, s így orv módon törnek becsületes művészi törekvésekre és alkotó emberek existenciájára. Ez ellen a gonosz és alattomos hajsza ellen tiltakoznunk kell a reánk hallgató és minket becsülő közönség színe előtt. A Holnap nevében: Dr. Dénes Sándor elnök, Juhász Gyula, Berkovics Renée alelnökök, Dutka Ákos titkár.”⁸² A Rozsnyay-ügyből egyértelműen Holnap-affér lett,⁸³ melynek hátterében az egyes lapok évtizedes marakodó viszonya vagy csupán eltérő ideológiai irányultságai is meghúzódtak okokként. Helyi szinten mindenképpen erről tanúskodik az a tanulságos levél is, amelyet *A Holnap* második antológiájának szerkesztője, előszóírója, Kollányi Boldizsár írt Rozsnyay Kálmánnak az eset kapcsán.⁸⁴ S ne feledjük, a személyes ellenté-

⁸⁰ Vö. HEGEDŰS Nándor, *Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradai napjaiból, i. m.*, 127.

⁸¹ „A Holnap irodalmi társaság is nyilatkozik ebben a dologban, mert ezt a társaságot is oly színben tüntették föl tendenciózusan és valótlanul, mintha *A Holnap* rendezne minden tüntetést Rozsnyai Kálmán mellett; holott a tény az, hogy a nagyvárad fiatal írók társasága a *Pádua hercegnőjének* fordítójával *semmilyen vonatkozásban nincs*. Vö. „*Színházi botrány Nagyváradon*”. – A nyilatkozat megjelent több lapban is. (Kiemelések az eredetiben).

⁸² Vö. „*Színházi botrány Nagyváradon*”. – A nyilatkozat megjelent több helyi napilapban is.

⁸³ Vö. BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*, 126.

⁸⁴ „A helybeli napilapok közül egy klerikális a Tiszántúl, nem számít, mert az nekiliszegül minden modern törekvésnek, ha az nem a szent, katolikus kereszt jegyében történik. A másik Nagyvárad a függetlenségi legelterjedtebb hivatalos lap, még a maga becsületes konzervatív felfogásával is elismerte, kiemelte a Te minőségi érdemeidet. A harmadik Nagyvárad *Napló* a modern baladás egyedüli orgánuma föltétlenül

teket és szakmai feltékenységet is ezen okok közé sorolhatjuk. Juhász *Atalanta* című darabjának ősbemutatóját is ezekben a napokban tartják Váradon, melyet sokáig úgy hirdettek, mint *A Holnap* színházi bemutatkozását.⁸⁵

A Wilde/Rozsnyai-ügy utójátéka azonban még bulvárosabbra sikeredett. Másnap ugyanis, a *Szabadság* január 16-i számában már *Verekezés a Holnapért* címen jelent meg hír. A lap – Kollányi szerint a *letűnt ancien regime utolsó képviselője* – a *Pesti Hírlapot* idézte éppen a holnaposok *Nyilatkozata* kapcsán, átvétellel élve.⁸⁶ Csakhogy a fővárosi lapban kért jogos kiigazítást a kettős idézés technikájával hozta újra, saját koholt elméletét nem kijavítva, hanem méginkább alátámasztva. Ezt nem bírhatta idegekkel a Holnap Irodalmi Társaság későbbi új elnöke, Nagy Mihály,⁸⁷ a *Nagyvárad*i *Napló* munkatársa, aki ahelyett, hogy válaszcikkben reagált volna, ököllel felelt az újabb Szirmay-támadásra. Nyílt színen, a város központjában, a Bémer téren történt az incidens, a korzón sétáló polgárok szeme láttára.

A Holnap Társaság ezt követő ún. *sajtópöre* jól ismert (beszámol róla többek közt Dutka is). Az elhúzódozó ügyben, melyben a fentebbi nyilatkozat aláírói ellen, valamint Pogány Béla, a *Független Magyarország* főszerkesztője ellen is pert indított a *Szabadság*, a főtárgyalásra másfél évet kellett várni. „Nagyváradról megjelentek Dutka Ákos, Juhász Gyula, Dénes Sándor dr. és Berkovits René, tanúkul beidéztek a nagyváradiakon kívül br. Hatvany Lajost, Ignotust és Schöpflin Aladárt”.⁸⁸ Az ügy végül két kerek évvel a kezdetek után, 1911 januárjában ért véget egy kölcsönös nyilatkozattal,⁸⁹ bíróságon kívüli megegyezéssel...

melletted volt, s tudd meg, hogy a negyedik: a letűnt ancien regime utolsó képviselője, vergődő elkeseredésében mindig és mindenben homlok egyenest ellenkező állást foglal el, mint a többi kettő. Hogy a régi taktikával élt, ugyanis: ha nem tudom legyőzni a szellemi fölényt: tönkreteszem becsületében, sajnos ez annyira korunk tipikus harci csele, amelyen elsíklottak Európa legjelesebbjei közül is sokan. De alig van egy is a valamirevaló emberek közül, akik ilyen gáncsot ne kaptak volna.” Vö. OSZK Kézirattár, Analekta/39. (Rozsnyay Kálmán irataiból/5).

⁸⁵ Vö. HEGEDŰS, *i. m.*, 128.

⁸⁶ Mely szerint a fővárosi lapnál távirati értesítést kaptak arról, hogy „a *Páduai hercegnő* bekonferálása miatt botrány nem volt; a konferáló szerepléséhez a Holnap nevű társaságnak köze nincsen; a *Páduai hercegnő* sikert aratott; Erdélyi színigazgató a konferálót nem parancsolta le a színpadról.” Vö. *Verekezés A Holnapért*, *Szabadság*, 1909. január 16., 4-5.

⁸⁷ Nagyváradi újságíró, ügyvéd, a Holnap Irodalmi Társaság második elnöke. Nagy Mihály egész élete során Ady barátságának hatása alatt élt, emlékeit írásba is foglalta. 42 éves korában, 1926-ban hunyt el.

⁸⁸ Vö. *A Holnap sajtópöre*. Nagyvárad, 1910. november 16., 3-4.

⁸⁹ Mely kimondja a holnaposok részéről, hogy meggyőződtek róla, hogy „*Szirmay Ödön úr a fővárosi lapok Holnap-ellenes cikkeitől távol áll*”. A nyilatkozat a *Tiszántúlban* és a *Nagyváradban* is megjelent 1911. január 11-én.

5. A Holnap második antológiája (és az előszóíró Kollányi Boldizsár)

A személyeskedések, folyamatosan érkező bulvár-hírek, párbajok és verekedések nyilvánvalóan nem használtak az Irodalmi Társaságnak, s legkevésbé a hét poétának. Mindezen túl is, az 1909 tavaszán megjelenő második kötet tanulmánymeretű előszójának íróján minden irányból, még a modernebbek is elverték a port. Kollányit ütötték, s majdnem kivégezték *A Holnapot* – írta évekkel később, keserűen Juhász.⁹⁰ Ezt aláhúzendó elegendő egyetlen kritikából idézni, a Nagyváradhoz is kötődő Szilágyi Gézától, akinek elsődleges céltáblája Kollányi: „Számadás címmel terjedelmes előszót is összeháptört az antológia részére. Mert írni nem tud Kollányi Boldizsár. Ugy tetszik, mintha nem tolla hegyére, hanem seprűre vagy gereblyére szedte volna gondolatait. [...] Szeretem a nagy primitiveket. [...] Hogyne örülnék tehát, amikor Kollányi Boldizsár bájos jóhiszeműséggel legújabb esztétikai és poétikai tanulmányokul adja élénk azokat a közhelyeket, amiket a lira és az epika keletkezéséről s a ritmusról már a költészettani abécéskönyvek is elmondanak. Gyönyörű látvány, amikor valaki, becsületesen megizzadva, újból felfedezi Amerikát. A földolog az, hogy megizzadjon érte. Kollányi pedig nem sajnálja tőlünk a verejtéket.”⁹¹

Kollányi, ha nem is tartozott a Holnap Társaság szűk törzstagjai közé, de nyilván kultagnak sem tekinthető. Civil foglalkozása szerint mérnök volt, a holnapos időkben éppen Váradon munkálkodott kataszteri mérnökként, de újságíróként is ismert volt, s verseskötetéről is tudunk. Természetfilozófus és szociológus szabadgondolkodóként ismerték leginkább, aki Ady feltétlen hívének számított. Talán ezért esett rá, kényszerből a választás a második antológia előszavának megírására. Ebben meglehetősen erőtlenséggel és körülményeskedő módon igyekezett visszautasítani a modern magyar költészetért vádakat. Mindezek felett terjengős bevezetőjében külön is részletezte a magyar irodalmi modernség kibontakozásának politikai kontextusát, társadalmi kérdéseit, kitérve például a munkásság és az agrár-proletariátus eszméire is. Az irodalmi értékek mentén ezek az esztétikáinak aligha nevezhető fogalmak azonban további támadásokra adtak okot, s azok vélekedését erősítették, akik szerint az antológia – már jövőre utaló címénél fogva is – a kialakuló szocialista eszmékhez kötődik. Van tanulmányának még egy érdekessége: a holnaposokról szóló élénk vitákat is szóba hozva jegyzi meg,

⁹⁰ Vö. JUHÁSZ Gyula, *Ady és a Holnap* = DÓCZY Jenő-FÖLDESSY Gyula szerk., *Ady-Múzeum*, I., Bp., Athenaeum, 1924., 59-64.

⁹¹ Vö. SZILÁGYI Géza, *A Holnap új versei*, *A Hét*, 1909. május 2., 307.

hogy a Társaság mindezek dokumentálására, összegyűjtésére (már ekkor!) egy embert is megbízott.⁹²

A Holnap új verseinek fogadtatása lényegesen csöndesebb és mérsékeltabb volt, mint az első *A Holnap* visszhangja. Pedig az 1909 húsvétjára megjelenő második kötet immáron nem Váradon, hanem Pesten, Deutsch Zsigmond és Társa kiadásában, s rögvest 1700-as példányszámban, kissé túlméretezve jelent meg. Az óriási tervek és várakozások ellenére – hiszen kezdetben például Anatole France-t akarták megnyerni a második antológia előszó-írójának⁹³ –, be kellett érniük a csekély visszhanggal, s az egyértelmű pozicionálásokkal a modern irodalmi törekvések rangsorait illetően is. *A Nyugatban*, mint szó volt róla, Tóth Árpád ekkor írja le: „*A Holnap* több tagját nagyon szeretem, de a *Holnap* mint társaság talán mégse olyan fontos és nagy dolog. [...] az új magyar irodalmi nekilendülés talán ilyen társaság nélkül is elképzelhető.”⁹⁴

A Holnap és a *Holnap Irodalmi Társaság* legsikeresebb időszakát mindettől függetlenül kétséget kizáróan 1909-ben élte.⁹⁵ *A Nyugatban* megjelent kritikák és finoman szólva elhatárolódó attitűdök ellenére (illetve épp a feszültségek feloldásának eseményeként is) az év egyik fénypontja ráadásul a Nagyváradon szervezett közös, *A Holnap-Nyugat* matiné lesz, 1909. október 3-án.⁹⁶ Az ezt megelőző matinék és összművészeti előadóestek sora tagadha-

⁹² Aligha lehet más e személy, mint Rozsnyay, akivel Kollányi, annak említett januári botrányos esete kapcsán is levelezésben állt.

⁹³ Nyilván Itóka és Bölöni György révén, aki rendkívül jó kapcsolatokat ápolt a holnaposokkal. A MIÉNK 1909-es tárlatsorozata, Erdélyi körútja (Kolozsvár-Várad-Arad) is neki köszönhető, ennek kapcsán irodalomtörténetileg is fontos momentummá vált a nagyvárad MIÉNK-tárlat 1909 júniusában.

⁹⁴ Vö. Tóth Árpád, *A Holnap új könyvéről*, i. m., 666.

⁹⁵ Az újabb antológia megjelenése (akkor is, ha nem a várt eredményt hozta), szerzőiknek újabb kötetei, színpadi műveiknek bemutatói, s főként a *Holnap* egyik legfőbb erénye, az összművészeti matinék mind ezt igazolják. 1909-ben a váradí matinékat követően immár vidéki matinékat is szerveztek, így mutatkozott be a Társaság Kolozsváron, Aradon és Temesváron, helyi modern irodalmi törekvésekkel többnyire közösen, vagy ilyeneket ihletve. Ezeken a poéták saját műveikből olvastak fel vagy színészek adták elő verseiket, jeleneteiket, zeneszerzők játszottak, saját műveik mellett a poéták legújabb, megzenésített darabjait, miközben modern festők képeit állították ki a falakra, s az ily módon közös vernisszázsonokon ezekről művészekkel, tudósokkal, publicistákkal beszélgettek. (Ezt később a *Nyugat* is tőlük tanulja el). Nem is csoda, hisz soraikba a zeneszerző Reinitz Béla, a festő Balogh István és Tibor Ernő is beletartozott, de csodálók s követők köre is, Manojlovics Theodortól Németh Andor és Ligeti Ernőn át az ifjú Tabéry Gézáig igen tág volt. Mindemellett felolvasó körutakról is tudunk, s számos tárlatmatinén (pl. Márffy Ödön, Tibor Ernő és a júniusi váradí MIÉNK tárlaton) is felolvasásokkal vesz részt *A Holnap*. Novemberi közgyűlésükön döntenek a Társaság tagjai az ún. 'Intim délutánok' megtartásáról, elindításáról is.

⁹⁶ Bár a Fekete Sas dísztermében szervezett gálaesten Osvát ugyan nem vesz végül részt, de Juhász Gyula házigazdaként is köszönheti többek közt Kaffka Margitot, Lengyel Menyhértet, Hatvany Lajost és másokat.

tatlan eredmény, főként az említett Antal-, Rozsnyay-, Nagy Mihály- és Kollányi-epzódok után.

6. Egy újabb évnyitány, A Holnap mint cégér (és a Hegedűs Nándor-eset)

1909/1910 szilveszterestje viszont határátkö a Társaság életében, mely ráadásul kis híján a felbomlását eredményezte. Az irodalmi eseményekben igencsak gazdag 1909-es év nagyszabású, de később sok vitára és kényelmetlen tisztázásra okot adó szilveszteri kabaréesttel zárult, melyen a Holnap több tagja is részt vett. „A Vigadó fényesen kivilágított, aranykupolás nagytermében összegyűlt nagyszámú közönség minden bizonnyal végigtapsolta a szórakoztató műsort, a bevétel is busás volt, tekintve a 8-6-5 koronás helyáratokat –, az est mégsem jelenthetett, mint ahogy nem is jelentett sikert A Holnap számára”.⁹⁷ Talán vitatható, ahogyan már F. Diósszilágyi is kiemelte, hogy egy Irodalmi Társaság, amely ugyan tudatosan összművészeti szemléletet vall, s ezek előmozdítója kíván lenni, elfogadhatónak gondolja saját említett, olykor harcias célkitűzései mellett, hogy egy könnyed, szórakoztató esten is szerepet vállal, még akkor is, ha mindez egy szilveszteri ünnepség kereteiben zajlik. Alapvetően mégsem ez adott okot a későbbi vitára és az újabb támadásra. A műsor sikeres volt, annak konferálója, Hegedűs Nándor viszont a nagyváradi újságírók nevében köszönte meg a komoly anyagi hasznot is hozó lelkes támogatást. Kijelentése meglehetősen kétértelműre sikeredett, s nem derült ki belőle, hogy nagyváradi újságírókon csak a műsort szolgáltatókat érti-e, vagy valamennyit. Mindenesetre a kívül maradók, – főként a *Szabadság* jól ismert publicistái – úgy érezték, hogy súlyos sérelem érte őket, és „*azok az újságírók, akik távol állnak a nevezetes szilveszterestől*” aláírással a *Szabadság* 1910. január 4-i számában – éppen egy kerek évvel a Wilde-emléktábla ötlete után! – újabb nyílt levelet tettek közzé, Hegedűsnek adreszálva.⁹⁸ „Kedves konferencier úr! Ön így csevegett: Köszönöm önöknek igaz szívvel és meghatottsággal, hogy a nagyváradi újságírók anyagi ügyeinek rendezése céljából ilyen nagy számban megjelentek. Ez a kijelentés le van szögezve a Nagyváradi Naplóban is. Fölül oda van írva: Konferálta: Hegedűs Nándor. Köztudomású tehát, hogy a méregdrága helyáratok mellett lefolyt estély jövedelmét a nagyváradi újságírók javára fordítják. Ön szépen, illedelmesen meg is köszönte ezt. A nevünkben. Pedig tudhatta jól, hogy nem ön

⁹⁷ Vö. F. DIÓSSZILÁGYI Ibolya, *i. m.*, 134.

⁹⁸ Vö. *Nyílt levél a szilveszteresti konferencier-bez.* Szabadság, 1910. január 4., 4

és három társa alkotják ezt a gyűjtőnevet, a nagyváradi újságírók [...] De ha már mégis elkövette ezt a túlbuzgó cselekedetet, hát tegye félre a meghatódottságot – és számoljon el!”

A műsorban a Társaság új, 1909. november 16-án megválasztott elnökének, Nagy Mihálynak megnyitója egyértelműen a holnaposok nevét és rangját adta a rendezvényhez. A különféle jelenetek szerzői nem ismertek, de lehetett köztük több holnapos szerző is (pl. Emőd), az viszont biztosan tudható, hogy Hegedűs a konferálás után több műsorszámban is szerepelt, illetve, hogy játszott Nagy Mihály, Dutka Ákos és Marton Manó is Hegedűssel egy jelentben. Az egész műsor zárószámát pedig holnapos költő-újságíró, Dutka Ákos felolvasása szolgáltatta. A műsor többi részében nyilván a színészeké volt a szó.

1910. január 6-án, részben a költők védelmében, de az álságos helyzetre is reagálva Nagy Andor *Holnap, számoljunk ma!* című röpirata, pamfletje keringett a váradi szerkesztőségekben,⁹⁹ mely leszögezte, hogy a Holnap ilyenformán már nem irodalmi, hanem „közkereseti társaság” s „az irodalomtól távol állók csinálták”, s „a három poéta (Juhász, Dutka, Emőd) csak cégér volt nekik.” A röpirat ugyan tévesen állította ezt, hiszen Juhász nem tartózkodott éppen Váradon, ugyanakkor helyesen leplezte le az irodalomtól távol állóknak „a poéták köpönyegébe való kapaszkodását”. Másfelől a szilveszterest bevételéről szólva kijelentette: „Horribilis összeg gyűlt egybe. De nem jótékony célra. Amint ez szokásos. Nem is a társaság költő-tagjainak. Amint ez illenék. Nem is az újságíróknak. Amint ezt hirdették. Hanem a mai holnapistáknak, az üzleti férfiaknak.” Míg Hegedűs 300, Nagy Mihály 200 koronát kapott, a röpirat szerint Dutka „tekintve hogy családapa” mindösszesen 50, míg Emőd 30 koronával térhetett haza. „Hja, ők csak poéták” – szögezi le az írás. A szűkebb költői társaság kihasználását és újabb sajtóbeli meghurcolását követő elkeseredésében Emőd Tamás egy bökverset rögtönzött, melynek utolsó szakaszát a röpirat is leköszölte: „*Ha csúnya seftek sárga láza gyúl/ Mások szemében és tömik a zsákot,/ S mi fűtetlen süket kamránk kövén/ Tetemre hívunk egy szent újvilágot/ Ákos apám, mi vagyunk kifizetve,/ Bizony, cudarul vagyunk kifizetve!*” Az EMKE kávéházban Nagy Mihály elnök, miután elolvasta a kezébe került röpiratban a verset, összetépte és Emőd arcába vágta. „Az irodalmi emberek, a költők a nyílt inzultus után mindjárt kiléptek a Holnapból, és maradt a Holnap most már egészen írók nélkül” – fejeződött be a röpirat.

Még ugyanazon a napon, január 6-án villámgyűlést hívott össze Nagy Mihály. Ezen a szilveszterestről szóló számadást tudomásul vették, s jöve-

⁹⁹ Melyet 20 fillérért önállóan is árusítottak a városban. A pamfletből több lap közölt részleteket, pl. a Szabadság is *Röpirat a Holnapról* címmel. Vö. Szabadság, 1910. január 6., 5.

delméből 501 korona 60 fillért, a Társaság vagyonának tekintettek. Hogy ezt követően a költők egyénenként, vagy csoportosan kiléptek-e a Társaságból, nem valószínű, azt azonban tudjuk, hogy Dutka legújabb verseivel 1910. január 17-én, több év óta először, ismét a Szigligeti Társaság ülésén szerepelt, ahol Étsy Emilia, a színház fiatal művésznője adta elő költeményeit.¹⁰⁰ Egy kerek évvel a Rozsnyay-ügy és a Holnap akkor még javában folyó sajtópöre után tehát újabb lázas, botrányokkal tarkított évnitálynak néztek elébe a váradi poéták.

7. Felhígulás és/vagy szükségszerű elhalkulás?

Tabéry visszaemlékezéseiben többször is említi, hogy „a hét költő fénykörébe furakodott üzleti kufárság” nagymértékben felelős abban, hogy elhalkul a Társaság. A Holnap eredeti nemes céljait idővel *mindenféle emberek* beárnyékolják.¹⁰¹ Ötvös Béla egyenesen arról ír, hogy ezek a személyek, akiknek irodalmi jogcímük semmi, de annál több pénzük és üzleti érzékük volt, „felfedezték, hogy A Holnap irodalmi mozgalomnak is szép, de üzletnek még szebb”, s nem a költők „erkölcsi sikerét akarták fokozni, hanem önmagukat kezdték adminisztrálni A Holnap cégére alatt”.¹⁰² A Társaság ekkor mégsem szűnt meg, lassan kiheverte az újabb botrányt, és folytatta működését,¹⁰³ ám ettől kezdve már csak igen szórványosan és alkalmoszerűen. Ennek egyik oka, mint a bevezetőben említettem a cégér-jelleget túl a fokozatos felhígulás volt, mely többnyire kódoltnak volt mondható az antológiában szereplő hét poétán túlnövő irodalmi társaság, s az ennél is jóval szélesebb társadalmi mozgalom esetében. „Lassan mindenki soraiba tartozott, akinek csak valami köze volt az irodalomhoz, vagy úgy vélte, hogy van. Különféle indíttatású és célú emberek keveredtek benne. Ezt maguk a holnaposok is tudhatták, önmagukat nem kímélő humorral el is mondtak erre vonatkozóan egy kis anekdotaszerű esetet. A névtelen cikk mögött Emődöt sejthetjük. A *Nagyvárad* 1909. április 15-i számában Az irodalom zarándoka címmel a következőkön derülhetnek az olvasók: Kollányi Boldizsárhoz, Juhász Gyulához átjött Kolozsvárról egy ifjú, bizonyos Németh Andor és kérte őket: »Kérem szépen, vegyenek fel engem a Holnap-

¹⁰⁰ Mindezt a visszatért Juhász Gyula harangozza már be a *Nagyvárad* január 15-i számában, aki természetesen közösséget vállalt a kihasznált és megsértett holnapos költőkkel és újságíró társaival.

¹⁰¹ Vö. TABÉRY Géza, *Irodalmi légkör = Uő. Két kor küszöbén. Önéletírások, i. m.*, illetve idézi többek közt ROBOTOS Imre, *A vér városa: Nagyvárad*, Debrecen, Csokonai, 1992, 129.

¹⁰² Idézi KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről IV.*, Bp., Akadémiai, 1990, 192.

¹⁰³ 1910 februárjában még Szegeden is matinén vesznek részt a Paletta tárlatán.

ba!« Színdarabokat ír – úgymond – Erdélyi Miklósnak küldött is már egyet.”¹⁰⁴ Ez a legendássá növesztett, többek által is elmesélt történet persze még pozitívnak számít és az antológia művészeti ösztönző-erejét mutatja, hisz az irodalom keretein belül marad. A *Holnap* rövid élete alatt ugyanis példamutató erővel bírt. A Rozsnyay által is megidézett asztaltársaságból ketten is, így Ligeti Ernő és Németh Andor részt vettek A *Holnap* mintájára Kolozsváron megjelenő – szintén hét poétát felsorakoztató! – antológiában, a *Közös úton*ban.¹⁰⁵ Nagyobb veszélyt a hírnévre áhítozó botrányhősök és a számító érdekeemberek jelentettek. Ilia Mihály szavaival: „Ma már kicsit mosolyoghatunk azon, hogy egy Krausz Sándor nevű ember 'Holnap' néven kocsmat akart nyitni Budapesten, de hát az irodalom népszerűségét ekkor az üzlet sem nélkülözhetette. (A holnaposok lebeszélték Krausz urat az alapításról, pontosabban a név használatáról.)”¹⁰⁶

A Holnapot tehát részben a cégérjelleg, részben a felhígulás, illetve a botrányok és botrányos tagok is veszélyeztették. Soraikban „egyre kevesebb az író, a jó író, egyre több az érdeklődő irodalom pártoló, sőt a botrányra éhes újságíró”,¹⁰⁷ s a karrierre, vagy legalább ideig-óráig hírnévre vágyó kalandor is. Nem csak a poéták és „holnapisták” köpenyébe kapaszkodó pénzemberek érezték meg a rendezvényeikben, matinéikben rejlő lehetőségeket. A felhígulást és a vele járó veszélyeket már a megalakuláskor sejteni lehetett. Várady Zsigmond, a haladó szellemű „főideológus”, a nagyváradi szabadkőművesek László király páholyának nagymestere túl szélesre álmodta eleve a mozgalmat, mikor nemcsak a modern írókat, művészeket, hanem minden haladó művészt és értelmiségit össze akart fogni. A Holnap-mozgalomnak voltak a költők mellett írói, publicistái, ők alkották a szűkebb Holnap Társaságot. De a Holnap eleve túllépte az „irodalmi kör” vagy helyi társaság kereteit: egyfelől igazi összművészeti irányt hirdetett, másfelől szellemi mozgalom is volt, melyben jogászok, ügyvédek, orvosok és publicisták mind megtalálták helyüket. „Egy fogta őket össze: a modernségre törekvés, a modernség költészetben, művészetben, tudományban, mindenben érvényre juttatása. Ők irányították a Társadalomtudományi Társaság szabadlíceumi előadássorozatait. Valószínű, hogy közülük volt ahhoz a laphoz is, melyet 1910/11. tanév végén a szóbeli érettségi vizsgák után »a Darwin-kör, a

¹⁰⁴ Vö. F. DIÓSSZILÁGYI, *i. m.*, 136.

¹⁰⁵ Vö. *Közös úton* [Andor Gyula, Berde Mária, Harsányi Zsolt, Indig Ottó, Ligeti Ernő, Németh Andor, N. Pap Dezső versei], Kolozsvár, Fabritius Erik és Tsa, 1909.

¹⁰⁶ Vö. ILIA Mihály, *Irodalmi ünnep*, www.barkaonline.hu/ilia-mihaly-rovata/433; 2008. jan.16.

¹⁰⁷ *Uo.*

Hedves barátom,

és a könyv
 két poeta írta ardelepét
 adja. Erre a két ardelepre
 jött mindentől, és mi
 a magyar hivatalos ír-
 valomból tellett, giomból
 epéből, babérból. Szó
 mindent megtagadták
 tőlünk, de megmaradt
 a fiatalságunk. Te tudod
 hogy ez minden
 208. XII/12. Dutka Áron

Dutka-dedikáció

szabad gondolkodás magyarországi egyesületének nagyváradi fiókja» küldött a diákoknak.”¹⁰⁸

*

Juhász évekkel későbbi visszaemlékezésében írta: „A magyar líra modern forradalmának – minden túlzás nélkül mondhatjuk – legerősebb dokumentuma A Holnap volt”¹⁰⁹. Az antológián kívül, a költők között vagy mellett azonban olyan „kültagok” is feltűntek, akik akarva vagy akaratlanul, a Váradon fellobbanó irodalmi lángot gyorsan elégették. Az olykor remek elmék, a társadalmi haladás hívei, de az esztétikai értékeléshez nem feltétlenül értő és irodalmi intrikákban sem jártas támogatók, együtt a költőkből megélni akarók gazdasági szemléletű táborával ugyanis mind kültagnak tekinthetők abban a történetben, melyet Ady az említett *Almanach* legelső írásában, 1909 elején tudatosan nem egyszerűen irodalmi forradalomnak, hanem a „*Magyar lelkek forradalmának*” nevezett!

¹⁰⁸ Vö. F. DIÓSSZILÁGYI, *i. m.*, 137.

¹⁰⁹ Vö. JUHÁSZ Gyula, *Ady és a Holnap, i. m.*, de már korai, *Irodalom és művészet* című írásában is utal erre. Vö. Nagyvárad, 1909. január 1.

HATVANY LAJOS BERLINI KAPCSOLATAI *

A karriertörténetek és értelmiségi hálózatok vizsgálata az elmúlt időszakban elsősorban a társadalomtörténészek érdeklődését keltette fel.¹ Az esztétikai érték primátusát hirdető megközelítések gyakran elutasítják a társadalomtörténeti megközelítést, hiszen az elég gyakran leegyszerűsíti társadalmi származás és az életműben megjelenő ideológiák közötti viszonyt. A kapcsolathálók kutatásának egyik eredménye az lehet, hogy ezt az időnként éles szembeállítást enyhíteni tudja: a vizsgált ágensek² kapcsolatainak és cselekvési lehetőségeinek feltérképezésével láthatóvá válhatnak azok a csomópontok és útvonalak, melyeken keresztül egy-egy elképzelés, ideológia terjedni tudott, valamint azok a momentumok is, amikor az eszmék változásokon mennek keresztül. Az irodalomtörténet számára azért lehet hasznos a módszer alkalmazása, mert az alkotói életutak vagy a kánonban elfoglalt szerep felől tekintett sikeresség kategóriáival nem leírható, az irodalmi életben azonban mégiscsak fontos szerepet betöltő életpályákra irányuló figyelem megnövekedhet. Ezentúl talán nem csupán a Takáts József által definiált elsődleges kontextus³ leírásában kaphatnak helyet azok a szereplők, akik esztétikailag talán nem hoztak létre semmi jelentőset, hanem a kulturális mozgások központi alakjai lehetnek. Ilyen szempontból jelen dolgozat kísérlet. Hatvany Lajos berlini kapcsolatait a cím által sugallt teljességgel nem fogja bemutatni, hiszen ahogy az majd a későbbiekben kiderül, itt még forrásfeltáró munkára is szükség van. A tanulmány célja sokkal inkább az, hogy a rendelkezésünkre álló források segítségével a karrierelemzés és a kapcsolat-

* A tanulmány a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete támogatásával a *Forrás és utóélet. Hálózatok, irodalmi csoportosulások A Holnap körül és árnyékában* című kutatási projekt keretében készült.

¹ Ebben a dolgozatban elsősorban a történeti hálózatkutatás német nyelvű szakirodalmát használom: *Handbuch Netzwerkforschung*, Hg. Christian STEGBAUER, Roger HÄUßLING, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.; Jürgen BARKHOFF, Hartmut BÖHME, Jeanne RIOU (Hg.), *Netzwerke. Eine Kulturtechnik der Moderne*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau Verlag, 2004.; BELLIGER Andrea, KRIEGER David, *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*, Bielefeld, 2006.

² A történeti hálózatkutatás egyik központi kategóriája. Nem egyszerűen egy személyt vagy esetleg intézményt jelent, hanem annak identitásképző elemeit valamint cselekvési lehetőségeit is. Lásd STEGBAUER, HÄUßLING, *i. m.*, 91.

³ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/3–4, 316–324.

hálók bemutatásával olyan összefüggésekre világítson rá, amelyek a korszak ideológiai áramlatainak mozgására is lehetséges válaszokat kínálhatnak.

Hatvany Lajos – bár sokat és sokfélét írt⁴ – elsősorban nem szépírói, kritikusi vagy akár irodalomtörténeti minőségében a legismertebb, hanem inkább mecénásként, akinek irodalmi próbálkozásait kortársai hol elnéző mosollyal, hol pedig bosszankodva megtűrték, de aki nélkül például nem lehetne megírni a *Nyugat*, sőt a korszak sajtótörténetét sem. Ilyen szempontból alakja folyamatosan fel-felbukkan irodalomtörténeti munkákban⁵ és annak ellenére, hogy leginkább az irodalomtörténeti hagyomány anekdotikus regiszterében foglal helyet, Nagy Sz. Péter úgy ír róla monográfiát, hogy megpróbálja kizárni a róla keringő történetek nehezen ellenőrizhető kijelentéseit.⁶ Hipotézisem szerint viszont Hatvany ideológiai eszmélkedésének feltárása segíthet megérteni azt az európai folyamatot, amelynek során a Berlinben kialakuló aktivizmus⁷ teljes mértékben szétfejlődik és egymásnak gyakran ellentmondó konstrukciókban – elsősorban sajtóorgánumokban – szilárdul meg. Ugyanis mindazon viták, amelyekbe Hatvany aktívan bekapcsolódik, valamint eszmerendszerének homályosnak tűnő pontjai talán érthetővé válnak, ha tudatos szellemi tájékozódásának kezdetét az 1904–1905-ös berlini évekre tesszük.

Hipotézisem alátámasztására abból a két vitából szeretnék kiindulni, amelyek Hatvany kapcsán a legismertebbek. Az egyik a duk-duk affér, a másik pedig az Osvát Ernővel zajló vitája. Ezekben az esetekben nem célom a viták teljes körű feldolgozása, csak azokra a momentumokra hívnám fel a figyelmet, amelyek véleményem szerint akkor válnak érthetővé, ha feldolgozzuk azt a közeget, amibe Hatvany Berlinben került, illetve azokat az eszméket, amelyek a későbbiekben meghatározták gondolkodását. Ady Endre 1908-ban az *Új Idők* című lapban jelentette meg *A duk-duk affér* című írását⁸,

⁴ Magyar nyelvű műveinek filológiai számbavételét és rendszerezését Rozsics István végezte el. Lásd ROZSICS István, *Bibliográfia* = HATVANY Lajos, *Harcoló betűk*, vál. szerk. HATVANY Lajosné, Bp., Gondolat, 1981, 453–515.

⁵ Lásd pl. DERÉKY Pál, *Lajos Hatvany, ungarndeutscher Patriot, Mäzen und Literaturpolitiker = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, hrsg. von Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Ed. Lumière, 2012, 109–124.; ILIA Mihály, *Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő*, Irodalomtörténeti dolgozatok, 38., Szeged, 1965, 17–33.

⁶ NAGY SZ. Péter, *Hatvany Lajos*, Bp., Balassi, 1993.

⁷ Az aktivizmus meghatározására máig az egyik legjobb kötet a Wolfgang Rothe által szerkesztett gyűjtemény: *Der Aktivismus (1915–1920)*, hrsg. Wolfgang ROTHE, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969.

⁸ Lásd *Ady Endre összes prózai műve*, Arcanum Adatbázis CD-je. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady78.htm#c2480> (letöltés ideje: 2013. 12. 12.)

amely eléggé félre nem érthető módon Hatvany Lajosnak (is) szólt. Számára nem feltétlenül a de genere Bajtsch-ra módosított név lehetett leginkább sértő, hanem európai műveltségének megkérdőjelezése. Kritikusként ugyanis mindig büszke volt arra, hogy a német és francia újkritika módszereit elsajátítva éleslátóan nyilatkozott magyar irodalmi kérdésekben is. Ady alábbi sorait könnyen magára vonatkoztathatta, mind a magyar anyanyelvűség kérdését, mind pedig német irodalmon edzett szellemének rossz színben való feltűntetését: „Nem, én nem tudom ezt az ügyet, s nem tudok semmit arról a forradalomról, amely állítólag nevemben, az én nevemben dúl. Se Balassánál, se Csokonainál, se Petőfinél újfélébbnek, modernebbnek nem tartom magamat. Különben is régen tisztázott dolog, hogy a modernnek roppant szolid emberek: a jövő klasszikusai. Nem vállalom semmi közöséget és sorsot azokkal, akik elfelejtettek magyarul is megtanulni. Nincs dolgom azokkal, akik elolvastak néhány olcsó kiadású német könyvet, s most ennek az árán meg akarják váltani a magyar irodalmat. Nincs közöm a betegekhez, impotensekhez s mindazokhoz a fiatalokhoz, akik engem jobban gyűlölnék Gyulai Pálnál, aki végre – tudom – nem is olyan nagyon gyűlöl.”⁹ A vita után Hatvany emberileg eltávolodott ugyan Adytól, de sem kritikaírási módszerein, sem a nyugati irodalom eredményeinek honosítási kísérletein, sem pedig Ady kritikai megítélésén nem változtatott. A duk-duk afféreként ismert vitában Hatvany publikusan nem szólalt meg, illetve saját személyét csupán magánlevelekben védte, így nehéz átlátni, hogy pontosan miben is érezte sértve magát. És bár az Osvát Ernővel folytatott vitában is gyakran előkerülnek az egymás személyére vonatkozó sérelmek, ebben a vitában sokkal jobban át lehet látni, hogy melyek voltak azok az ellentétek, amelyek Hatvany *Nyugat*ból való kiválásához vezettek. Köztudott, hogy az 1911-ben lezajlott vitában az esztétizáló, folyamatosan új tehetségeket kereső osváti álláspont az Ady mellett elkötelezett, újabb tehetségeket már nem kereső, hanem az irodalom politikai erejében hívő Hatvany-meglátással került szembe. Hatvany 1911-ben *Irodalompolitika* címmel foglalta össze a kísérletezést elvető és az Ady köre épülő stabil kritikai sajtóorgánum tervét.¹⁰ A témával foglalkozók leginkább az irodalmi tehetségek eltérő megítélésében látták a nézeteltérés okát és Fenyő Miksa később is tagadta, hogy a vitának politikai kérdésekhez is köze lett volna.¹¹ Az alábbi szövegrészlet azonban

⁹ *Ady Endre összes prózai műve*, Arcanum Adatbázis CD-je. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady78.htm#c2480> (letöltés ideje: 2013. 12. 12.)

¹⁰ HATVANY Lajos, *Irodalompolitika*, Nyugat, 1911/15. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00085/02636.htm> (letöltés ideje: 2013. 12. 12.)

¹¹ Fenyő Miksával beszélget Vezér Erzsébet 1966. július 15-én. PIM Médiatár: <http://www.pim.hu/object.454A19DF-38DB-4477-98BB-A3279C23C82F.ivy> (letöltés ideje: 2013. 12. 12.)

azt bizonyítja, hogy a háttérben mégis ott munkált Hatvanynak az az elképzelése, amely szerint a művészet a társadalom megújítására is képes lehet: „Irodalompolitika, nem a politikusnak kívülről való beavatkozása az irodalomba – ez az, aminek még sohse volt eredménye –, hanem az írónak, kritikusnak s általában az irodalom megértőjének vagy értékesítőjének (a lapszerkesztőnek és a könyvkiadónak!) az a természetes vágya, hogy ne bízza az irodalom sorsát a könyvből lassan kiható erőkre, de a könyveken kívül is tudatos és tervszerű beavatkozással irányítsa és siettesse a maga ízlése felé a közízlést. Nemcsak az irodalomnak – a festészetnek, a zenének s általában a művészet minden ágának vannak politikusai. Ma már bízvást beszélhetni művészetpolitikáról, melynek gyakorlatát sokan nagy virtuozitással űzik, melynek elméletéről azonban valami megmagyarázhatatlan álszeméremből nemigen esett szó.”¹²

A vita több elemzője is arra a megállapításra jutott, hogy Hatvany a *Nyugatból* egy olyan irodalmi-társadalomkritikai orgánumot szeretett volna létrehozni, amely a művészi forradalom reprezentásaival az élen a művészi forradalom kovácsa is lehetne. Később a *Pesti Napló* és az *Esztendő* szerkesztésével valóban tevékenyen is részt vesz a pacifista álláspont terjesztésében és a Károlyi-féle forradalom előkészítésében. Ezek a megállapítások nem újak a Hatvany-kutatásban, az én kérdésem ezért inkább az, hogy milyen modellek alapján dolgozott Hatvany. Ennek megválaszolásához, úgy gondolom, Hatvany berlini éveit és kapcsolathálóját szükséges kutatni.

Hatvany Lajos berlini évei több szempontból is érdekesek. Leginkább ismeretlenségük miatt: bár többször említik ezeket az éveket és általában Hatvany európai utazásait, egyáltalán nem dolgozták fel őket, életrajzírója, Nagy Sz. Péter szinte teljesen kihagyta a monográfiából.¹³ Ezt persze azzal magyarázta, hogy nem a magánéletéről kívánt írni, hiszen az anekdotákkal teli életút elhomályosítja Hatvany irodalmi és publicisztikai működését. Belia György összegyűjtötte a Magyarországon megjelent publicisztikai írásait,¹⁴ ebből természetsszerűleg kimaradtak a német nyelven megjelent szövegek és ezek recepciója is. Ezekkel a későbbiekben sem foglalkoztak, pedig Hatvany minden olyan esetben a zajos németországi sikereire utalt, amikor a magyar kortársak részéről egy-egy méltánytalannak ítélt sérelem érte. Német nyelvterületen pedig időnként valóban ért el sikereket, egy korai, de fontos műve a klasszika-filológiai kutatás öncélúságát és elavult

¹² HATVANY, i. m.

¹³ NAGY SZ., i. m.

¹⁴ Lásd NAGY SZ., i. m., 13.

módszereit bíráló *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*¹⁵ című munkájáról a korszak vezető német lapjaiban jelent meg kritika, Elek Artúr azonban a *Nyugatban* elég negatív kritikát jelentetett meg róla.¹⁶ Hatvany német nyelvű irodalmi tevékenysége olyannyira ismeretlen mind kortársai, mind pedig későbbi kritikusai számára, hogy a kötetben kigúnyolt klasszika-filológus Woepket folyamatosan létező tanárként tételezik.¹⁷ Külföldi tartózkodásait a kortársak nem nézték jó szemmel, sőt maga a monográfia-író is *utazgatásoknak* minősítette őket és többek között ezt tette meg az Osváttal szembeni alulmaradás egyik okaként: míg Osvát megbízhatóan jelen volt a kortársak életében, Hatvanyt jóformán nem is ismerték.¹⁸

A rendelkezésünkre álló forrásokból viszont az derül ki, hogy Hatvany cselekedeteinek és elveinek mozgatórugói Berlinben keresendőek. Azt már többen is vizsgálták, hogy a 20. század legelején miért irányul akkora nemzetközi figyelem Berlinre és hogyan integrálódnak vagy maradnak kívülállók az ide érkező magyar értelmiségiek.¹⁹ A városról alkotott képzetek többnyire személyes élményekből álltak össze, erre több példát is hozhatunk. Ignotus például 1908-as berlini látogatásáról szóló beszámolójában némileg idealizálva a művészi kérdésekről hajnalig vitatkozó értelmiségiek alakjával jellemzi a berlini életet.²⁰

¹⁵ HATVANY Lajos, *Die Wissenschaft des nicht Wissenswerten*, Leipzig, 1908, bei Julius Zeitler.

¹⁶ Hatvany a későbbiekben is sérelmezte a negatív kritikát: „Nehéz volt ugyan észre nem vennem, hogy míg Sainte-Beuve-ről, Anatole France-ról vagy Taine-ről írt cikkeimet a *Neue Rundschau*-ban, a *Zukunft*-ban és egyéb német folyóiratokban Harden, Oscar Bie vagy Jacobson szívesen közlik, addig Osvát (...) állandóan kétharmadokat, sőt mi több, mosolyogva bevallom, bizony még szekundákat is osztogatott nekem. (...) Még egyszer ismételnem kell, amit e jegyzetek során már egyszer leírtam, Gyulai Páltól jöttem, ő tanított meg rá, hogy becsüljem meg az *ellenem* irányított kritikai függetlenséget is. A méltányosság ellen nem vétettem akkor sem, amidőn az iskolai latin- és görög-tanítás kérdéséről írott tanulmányom, a *Die Wissenschaft des Nichtwissenswerten* Németországban egyszerre ismertté tette nevemet, százan is tárcáztak rólam, és előadásokat tartottak e kis könyvről, professzorok és írók – s Fenyő Miksa hozzám jött a kérdéssel: «Vajon van-e kifogásod, ha Elek Artúr ellened ír a *Nyugatban*?» «Dehogya van?» feleltem őszinte megrökönyödéssel. Sérelemnek éreztem, hogy a *Nyugattal* való anyagi kapcsolatom akármiben is feszélyezze a szerkesztőséget vagy a kritikust...” Hatvany Lajos jegyzete: *Hatvany Lajos levelei*, szerk. HATVANY Lajosné, ROZSICS István, Bp., Szépirodalmi, 1985, 438–439.

¹⁷ NAGY SZ., *i. m.*, 17.

¹⁸ *Uo.*, 40–45.

¹⁹ A legalaposabb tematikus feldolgozásban Hatvany Berlinben töltött első éveit sajnos az időkorlát miatt nem szerepelnek, ennek ellenére remekül használható a monográfia: Eszter B. GANTNER, *Budapest-Berlin. Die Koordinaten einer Emigration 1919–1933*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2011.; Tartalmas volt a Petőfi Irodalmi Múzeum 2007-es Berlin-kiállítása, a magyar és német nyelvű katalógusból jelen dolgozat témájához leginkább Kovács Edit tanulmányát tudtam felhasználni. KOVÁCS Edit, *Magyar írók Berlin-élménye – Idegenség- és ismerőség-tapasztalatok* = „Nekünk ma Berlin a Párizsunk”. *Magyar írók Berlin-élménye*, szerk. TÖRÖK Dalma, Bp., PIM, 2007, 90–99.

²⁰ IGNOTUS, *Berlin = Egy berlini lány. Magyar írók berlini novellái*, szerk. KÖRÖSSI P. József, Bp., Noran, 2002, 29.

A létszükségletté vált művészet határozza meg a magyar értelmiségiek Berlin-élményét, illetve a művészi és tudományos élet kiteljesítéséért vágnak leginkább oda.²¹ Míg a bécsi magyar emigráció problematikáját többé-kevésbé feldolgozták, a berlini magyar csoportok kérdésével keveset foglalkoztak. Gantner Eszter ugyan bemutatja azokat a csoportokat, amelyek huzamosabb ideig Berlinben éltek²², ám ebből a feldolgozásból többnyire kimarad az 1905–1906-os hullámnak a feldolgozása, pedig ezekben az években érkezett a berlini egyetemre Hatvany Lajos mellett Lukács György, Balázs Béla, valamivel később pedig Mannheim Károly is. Az egyetemi hallgatókon kívül is jelentősnek mondható a magyarok jelenléte Berlinben, ebben az időben huzamosabb ideig volt itt Vészi József, Bíró Lajos, Bródy Sándor, Molnár Ferenc és Lengyel Menyhért is. Lengyel Menyhért mégis egyfajta idegenség-tapasztalatról beszélt: „Végre is ugyanolyan idegen csoport voltunk itt, akár a japánok, akikhez szellemileg és hódításban (persze irodalmi téren), közelebb éreztem magam, mint a németekhez.”²³ Ezt a többek által is megélt és megfogalmazott idegenség-tapasztalatot Hatvany Lajos kapcsolatrendszerével szokás cáfolni úgy, hogy tulajdonképpen pár, a Hatvany-levelezésben felbukkanó név és a leginkább ismert és feldolgozott Thomas Mann-i kapcsolaton kívül (ami ráadásul ennél későbbi) senki nem vizsgálta meg Hatvany kapcsolathálózatát. Pedig ennek a kapcsolatrendszernek a kialakítása egyáltalán nem magyarázható Hatvany Lajos magyarországi pozícióival vagy a család befolyásával, hanem – eddigi ismereteink szerint legalábbis – kizárólag tudományos ambícióival és publicisztikai munkásságával. Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy Hatvany miért Berlint választotta, csak részben segítenek a korszak karrierépítési modelljei, hiszen Hatvany többször is kilép a számára adottnak tekinthető modellekből. Az első ilyen radikálisnak tekinthető lépés természetesen az volt, hogy nem vette át a családi vállalkozást, pedig legidősebb fiúként ez az ő feladata lett volna, hanem úgy döntött, hogy filológiai tanulmányokat folytat. A zsidó közép- és kispolgárság képzésstratégiáit vizsgáló Gantner Eszter szerint a berlini egyetemre való nagyszámú beiratkozás ennek a csoportnak a művelődésideáljával hozható összefüggésbe és jó befektetésnek minősült a további karrier szempontjából.²⁴ Hatvany viszont előbb a Freiburgi Egyetem diákja lett, legalábbis a fellelhető életrajzai szerint, bár míg a berlini egyetemi

²¹ További példák KOVÁCS, *i. m.*

²² GANTNER, *i. m.*

²³ LENGYEL Menyhért, *Életem könyve*, Bp., Gondolat, 1987, 69.

²⁴ GANTNER, *i. m.*, 79–80.

tevékenysége dokumentált (az egyetem anyakönyvében)²⁵ a freiburgi időszakról semmit nem tudunk. Ebben az időszakban a Freiburgi Egyetem német nyelvterületen az egyik leggyengébb egyetemnek számított,²⁶ tehát megközhatható, hogy ha egyáltalán járt oda, ez még az útkeresési fázis kevésbé tudatos lépése volt. A Gyulai Pállal való kapcsolata, a nemzeti radikalizmus és irodalmi liberalizmus melletti elköteleződés után kezdte meg tudatos karrierépítését, ekkor ment Berlinbe is, tehát Lukácshoz és Balázs Bélához hasonlóan neki Berlin nem feltétlenül a képzés helye volt, hanem a találkozások, kapcsolatépítés fóruma. Ugyanakkor ez a hely a radikális eszmék helyét is jelentette, amelyek segítségével az oda érkező magyarok megreformálhatónak vélték az 1867 után keletkezett magyarországi polgári berendezkedést, amely nagymértékben magán hordozta a feudalizmus jegyeit. Míg például Lukács György vagy Balázs Béla kapcsolatépítési stratégiái (a szociáldemokrata párthoz tartozók köréhez csatlakoztak) és későbbi magyarországi tevékenységük között (pl. a Galilei Körben való szerepvállalás) tudatosság fedezhető fel, Hatvany esetében nem mindig érthető hogyan hatottak berlini évei az időnként ellentmondásosnak tűnő ideológiai rendszere kialakulására. Azt viszont valószínűnek tartom, hogy mindazt, ami Hatvanyt a későbbiekben a polgári radikalizmushoz kötötte, Berlinben tanulta meg, és nem feltétlenül Ady antifeudális, felszabadító lírájából, ahogyan ezt a róla szóló monográfia állítja.²⁷ Véleményem szerint, amikor Hatvany pozitívan kezdi el értékelni Ady verseit, csak ráébred arra, hogy ez a fajta líra képviselheti Magyarországon azokat az ideológiákat, amelyeket Berlinben tett magáévá.

Nincs kellő információnk arra nézve, hogy Hatvany hogyan alakította ki berlini kapcsolatait, így a tanulmány ebben az esetben csak annak felvázolására szorítkozhat, amit ezekből a kapcsolatokból a publikum is érzékelhetett: hogy milyen lapokba írt ezekben az években, kik voltak szerző- és szerkesztőtársai, illetve milyen mediális környezetben jelentek meg írásai. Hatvany levelezése csak részleteiben jelent meg, a két különböző koncepciójú kötetben megjelent leveleket természetesen felhasználom, bár a német nyelvű levelek csak fordításban olvashatók és a hatalmas levelezés német nyelvű

²⁵ Eszerint 1904. december 5-én iratkozik be és 1905. július 9-én lép ki. Lásd SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Bp., 2001, 146.

²⁶ Az itt tanulók száma az 1880-as években kezd erősen visszaesni és az 1911-ben befejezett épületbővítésig és az azt követő fellendülésig nem mutatható ki semmiféle jelentős tevékenység. Az egyetem történetéhez lásd Hans FENSKE, *Existenzsorgen, Konflikte, kontinuierlicher Aufstieg: Die Universität von 1806 bis 1914 = Von der badischen Landesuniversität zur Hochschule des 21. Jahrhunderts*, Hrsg. Berndt MARTIN, Freiburg-München, Karl Alber Verlag, 2007, 28–43.

²⁷ NAGY SZ., i. m., 47–51.

része erősen szelektív, néhány meghatározó jelentőségű levélen kívül nem közlik őket.²⁸

Ezek alapján az egyik legkorábbi kapcsolat a *Neue Rundschau*-hoz és ennek szerkesztőihöz, különösképpen pedig Oskar Bie főszerkesztőhöz kötötte. Bár 1890-ben Samuel Fischer a lapot eredetileg a naturalista művészet közvetítőjének szánta²⁹, Hatvany számára elsősorban a német színházhoz való kapcsolatok megteremtését jelentette. A szerkesztőkön (Oskar Bie, Samuel Saenger) kívül ebből a körből eredeztethető Gerhart Hauptmannhoz fűződő hosszú kapcsolata, a Lessing színház vezetőjével, Otto Brahm-mal is itt megjelent előadáskritikái kapcsán ismerkedett össze. Ez a lap tehát elsősorban a színházi kontaktusokat teremtette meg, így aztán teljesen érthető, hogy a későbbiekben színdarabokat is írt német színpadokra és az is, hogy sok magyar használja közvetítőként színpadi szerzői ambíciója kiélésére. Ugyanakkor a levelek alapos áttanulmányozása során felmerül egy olyan probléma is, amely fölött az eddigi kutatók elsiklottak. Samuel Saenger, aki Bie mellett szerkesztője volt a lapnak, élénk levelezői kapcsolatban állt Hatvany-val. Ebből a korai német kapcsolatból kiderül, hogy a két-, vagy akár a többnyelvűség mégis problematikus Hatvany-nál. Mind monográfiáirója, mint az életútról tanulmányt közlő Derék Pál úgy gondolja, hogy Hatvany ugyanolyan jól tudott magyarul, mint németül (vagy akár franciául), hiszen többnyire egy ilyen kép élt róla, amit ő maga is terjesztett, illetve a korszak zsidó polgárságára ez volt a jellemző.³⁰ Saenger korrektúrázta azokat az írásokat, amelyeket Hatvany küldött be a lapnak. A szövegek azonban gyakran átírássra kerültek, és bár Saenger elismerte jártasságát a német nyelvben, leveléből az is kiderül, hogy szó sincs kétnyelvűségről: „[német tudása] csodálatra méltó, ahhoz képest, hogy külföldi. Még néhány téli szemeszter megfelelő német társaságban, s úgy ír németül, akár egy művész.”³¹ A levelezésnek következményei is vannak, Hatvany annyira megsértődött amiatt, hogy Saenger folyamatosan nyelvi és stiláris javításokat ejt írásain, hogy abba akarja hagyni a német nyelvű írást. Szerkesztője azonban meggyőzte arról, hogy nyelvi jártassága és a tökéletes fogalmazás azért szükséges, mert Hatvany nem csupán a német kulturális termékek egy-egy darabját bírálta, hanem kemény kritikát fogalmazott meg a német kortárs kultúra egészével

²⁸ A két levelezéskötet: *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HATVANY Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967.; *Hatvany Lajos levelei*, szerk. HATVANY Lajosné, ROZSICS István, Bp., Szépirodalmi, 1985.

²⁹ A lap történetéhez lásd Wolfgang GROTHE, *Die Neue Rundschau des Verlages S. Fischer, Archiv für Geschichte des Buchwesens*. Nr. 4. 1961/63, München, Saur, 809-995.

³⁰ NAGY Sz., i.m.; DERÉKY, i. m.

³¹ *Levelek Hatvany Lajoshoz*, i. m., 45.

szemben. Saenger szerint pedig, „aki a német kultúra formáit bírálja, nem véthet a német nyelv elemi formái ellen.”³² Mindenképpen újragondolandó tehát Hatvany többnyelvűsége és annak a kijelentésnek az igazságtartalma is, hogy ő bármikor könnyen elboldogult volna a magyar nyelven és kultúrán kívül is, és csupán valamilyen nehezen definiálható hazafiság vontja újra és újra vissza.

A levelezés publikált részének áttanulmányozásából az derül ki, hogy német nyelvű levelezőtársai elsősorban folyóiratok szerkesztői, könyvkiadók, írók és színházi emberek (az eddig említetteken kívül: Eugen Diederichs Jénából, Martin Buber, Moritz Heimann, Wilhelm Herzog, aki ekkor a *März* című folyóirat szerkesztője). Az általuk szerkesztett lapoknak nem csupán olvasója, hanem szerzője is, feltételezhető tehát, hogy szorosabb kapcsolatban állt a lapokban publikáló többi szerzővel is. Az már most is látszik, hogy Hatvany értelmiségi szerepfelfogását éppen ezekben az években alakította ki és a továbbiakban már nem módosított rajta jelentősen. Berlini kapcsolathálójának talán legmeghatározóbb szegmense a *Pan*hoz és Alfred Kerrhez kötődő kapcsolata. A *Pan* című lap³³ kiadója Paul Cassirer, aki később Hatvany és Vészi József lapjának, a *Jung Ungarn*³⁴ a kiadója is lesz, és akivel Hatvany szoros barátságba került (1913-ban együtt utaztak Európában). Szerkesztői pedig Wilhelm Herzog és Alfred Kerr, akik a berlini aktivizmus központi figurái. Mindaz, ami a *Pan* megindulásakor zajlik, kísértetiesen emlékeztet a Hatvany-Osvát vitára is. Alfred Kerr, bár eleinte elhatárolódott a radikális baloldaliaktól – amiért támadások is érték, mégpedig a *Die Aktion* című lap II. évfolyamának 21-es füzetében Ludwig Rubiner részéről (*Der Dichter greift in die Politik* címmel), a későbbiekben úgy gondolta, hogy létrehozható egy balközép szövetség, amelynek lapja lehetne a *Pan*. Többször hangoztatja, hogy a lapnak az élet minden szegmenséhez kapcsolódnia kell, hogy hangosan bele kell szólni a politikai vitákba, hogy nem figyelhet kizárólag a művészeti világra, mindezeket pedig a későbbiekben Hatvanynál hallhatjuk újra a „kevesebb irodalom, több élet” kitételen. A lap korai időszakának munkatársai voltak – Hatvany mellett – Kurt Hiller, Ludwig Rubiner, Max Brod, Heinrich Mann,³⁵ a Mann családdal való

³² Uo.

³³ A lapot feldolgozta Donatelle Germanese, bár a külföldi szerzőknek nem tulajdonított kellő figyelmet. Donatelle GERMANESE, *Pan (1910-1915). Schriftsteller im Kontext einer Zeitschrift*, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2000.

³⁴ SZÉCHENYI Ágnes, *Jung Ungarn, 1911. = A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*, szerk. FINTA Gábor, HORVÁTH Zsuzsa, SIPOS Lajos, Bp., Argumentum, 2011, 290-306.

³⁵ Heinrich Mann aktivizmusához lásd Renate WERNER, *Skeptizismus, Ästhetizismus, Aktivismus. Der frühe Heinrich Mann*, Düsseldorf, Bertelsmann Univ. Verl., 1972.

kapcsolata is ide vezethető tehát vissza. A későbbiekben a lap az avantgárdok egyik fóruma lesz a *Der Sturm* című mellett, ebben az időszakban azonban Hatvany már nem dolgozik benne. Az mindenesetre világos, hogy Hatvany egy olyan körbe került, amely az aktivizmus elkötelezett híveiből állt. Az 1910-es évek elején ebben a körben együtt voltak még azok az irányzatok, amelyek a későbbiekben német nyelvterületen is, de Közép-Európában főleg teljes mértékben szétfejlődtek. Itt tehát a kapcsolatháló kutatása nem csupán egy személy életútját tárja fel, hanem eszméletörténeti kontextusba is helyezhető. Több tényező is indokolja, hogy a közép-európai aktivizmus egymástól eltérő formáinak feltárását éppen Hatvanyval és az ő berlini kapcsolatainak feltárásaival kezdjük. Alfred Kerr aktivizmusa sem másolja maradéktalanul az ismert hilleri vagy rubineri aktivizmust,³⁶ ez abból is látszik, hogy konfliktusba is került velük az általa teljes mértékben átvett *Pan* működésének első szakaszában. Hatvany tehát Kerrtől egy némileg szelídült aktivizmus-formát vesz át, amely azonban továbbra is hirdeti az értelmiségiek vezető szerepét a társadalom megreformálásában. Hasonlóan fontos elem ebben a vizsgálatban a Kerr–Robert Musil kapcsolat is, amely a Hatvany–Ady viszonyra hasonlít. A hilleri, rubineri, robert mülleri aktivizmus egyértelműen elutasítja a nemzeti paradigmát, Musilnak viszont voltak kísérletei a nemzet fogalmának megújítására (lásd például a *Die Nation als Ideal und als Wirklichkeit* című írását). Magyarországon a liberális alkotmány és a nemzeti, történeti alapokon álló identitástudat még szimbiózisban élt.³⁷ Ebből a szimbiózisból Kassák kilépett azzal, hogy a munkásokat tette meg az ideológiailag megbukott társadalom újjáépítőinek. Hatvany viszont fontosnak tartotta a hagyományos-nemzeti paradigma továbbvitelét és megújítását. Az irodalom társadalmi és politikai funkciójának erősítését minden bizonnyal Kerrtől tanulta el, aki szintén ezt akarta elérni a *Pan* című lappal, az irodalmi megújulás elsődlegességében hívó Osváttal ezért sem tud tovább dolgozni. A magyar avantgárdokkal nem dolgozhat együtt azért sem, mert azok – kevés kivételtől eltekintve – kulturális és társadalmi perifériáról jöttek, vagyis a munkásosztályból, akiket az elit kultúra kizárt magából. Ráadásul, bár elhatárolódtak a pártkommunizmustól, mégis kommunista irodalmat és művészetet akartak, amit Hatvany nem tudott elfogadni. Azok a személyek viszont, akikkel Hatvany Berlinben kapcsolatban állt, szintén egyrészt

³⁶ Ehhez lásd HABEREDER, Juliane, *Kurt Hiller und der literarische Aktivismus. Zur Geistesgeschichte des politischen Dichters im frühen 20. Jahrhundert*, Frankfurt a. M., P. D. Lang, 1981.

³⁷ Lásd ehhez LÖRINCZ Csongor, *Ästhetisierung der Sprache. Klassische Moderne zwischen Metaphysik des Artistischen und Neuinsituierung des Subjekts (um 1895–1932)* = *Geschichte der ungarischen Literatur*, Hg. KULCSÁR SZABÓ Ernő, Berlin, de Gruyter, 2013, 292–380.

személyes, másrészt pedig ideológiai okok miatt másként képzelték el a társadalom művészetek általi megújítását, mint ezt Kassákék tették. Közös ugyan az utópikus-civilizatórikus funkció kiemelése, viszont a megvalósítás módjában eddig fel nem tárt különbségek vannak. Világos ugyanis, hogy aktivizmus címszó alatt mindenki mást értett, erre jó példa lehet, hogy a Bécsben egy időben tevékenykedő Kassák és Robert Müller sem ismerte el egymás aktivizmusát. Az, amit Hatvany próbált megvalósítani, még ezekről is igen távol állt. Elsősorban attól tért el az avantgárdhoz kötődő kassáki aktivizmustól, hogy nem utasította el, sőt integrálni akarta az irodalmi hagyományt az esztétikai és ideológiai bázisba. Mivel a klasszikus modern és az avantgárd között az első konfliktus a hagyományhoz való viszonyulásból származott³⁸ – utóbbi teljes mértékben el akarta utasítani, bár ez a költői nyelvben természetesen nem sikerülhetett – Hatvany mint a magyar irodalmi hagyományhoz erősen kötődő értelmiségi, még csak deklaratív szinten sem csatlakozhatott ahhoz az aktivizmushoz, amit Kassák követett. Ugyanakkor az eredetileg minden irányzatban közös, azaz az értelmiség vezető funkciójára vonatkozó kitételt megőrizte. A német kapcsolatai még nem eléggé feldolgozottak, ebben a dolgozatban én sem vállalkozhattam a teljes körű feltárára. Véleményem szerint a polgári radikalizmusa és aktivizmusa innen származik és csak a német nyelvű munkásságának feltárával érthető meg igazán. Természetesen nagyon nehéz összeegyeztetni azt a zsigeri ragaszkodást mindenhez, ami magyar az aktivizmus nemzetföldrőliségével. Ez lehet a magyarázata annak, hogy eddig nem foglalkoztak Hatvany esetleges aktivizmusával, vagy azzal, hogy szilárd ideológia állhat mindazon folyóirat-alapítás mögött, amelyben ő részt vett, vagy segített elindítani. Eddig sokkal inkább úgy tűnt, hogy amennyiben politikai szárnyakat képzelünk a folyóiratok mögé, akkor pontosan a magyarsághoz való erős ragaszkodása miatt, a jobb oldalon helyeznénk el. Ezt támasztja alá, egykori titkárának, a későbbi *Korunk*-szerkesztő Gaál Gábor Komlós Aladárnak írott levele is: „De ő [Hatvany] idegesen pesszimista minden magyar ügyben. Nagyon szeretem őt. (...) Neki van egy nagyon nagy betegsége: haza vágyik. Itthonatlan, direkt szerencsétlen, vigasztalni kell és lelket beszélni bele. (...) Belülről, kultúrája, szándékai, megértései, álláspontjai idegenek előtttem. Csak egy közös, és ez ment mindent: a nagy magyar klasszikus generáció szeretete, és benne az a szándék hogy itt-ott kevészer, késett módon, felületesen is, – ennek a

³⁸ DERÉKY Pál, *Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916-1917)* = Uő, „*Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi*“. *A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1998, 34-63.

klasszikus generációnak új, változott, a Nyugat generációhoz mért értelmet akart adni. Ő nem közülünk való. (...) Úgy képzelem, hogy a Nyugatnak ha van centruma, jobb és balszárnya, ő a jobbszárnynon áll a legtöbb kérdésben és csak néha-néha a centrumban. Ha iskolázni lehetne ma a magyar írást: ő a magyar hagyomány iskolásaihoz tartozik, anélkül, hogy ezt a szót kiejtené. Felvilágosult konzervatív.”³⁹ Reményeim szerint dolgozatomban azt bizonyítja, hogy Hatvany munkássága és eszmevilága nem feltétlenül csak a felvilágosult konzervativizmus felől érthető meg, hanem ezt szorosan együtt kell vizsgálni polgári radikalizmusával is. Amennyiben sikerül bizonyítani az aktivizmus egyik formáját Hatvany elképzeléseiben, a témát tovább lehet tágítani és megvizsgálni azt, hogy az európai aktivizmus hogyan tudott olyan mértékben szétfejlődni, hogy a közös kiindulópontból egyesek a szélsőbalos forradalmakig, mások pedig a nemzeti radikalizmusig jutottak el.

³⁹ Gaál Gábor Komlós Aladárnak, 1922. március 31, Bécs. KOMLÓS Aladár, *Levelezésemből*, Új írás, 1970/3, 76.

MIT ÜLTÖK A KÁVÉHÁZBAN?

Írók, irodalom, szerkesztőségek
az előző századforduló Budapestjének kávé világában¹

Gábor Andor 1918-ban megjelent tárcakötetének címe természetesen provokáció volt. A korabeli budapesti ember ezerféle választ tudott adni erre a kérdésre. Neki ugyanis igazi otthona – na jó, mondjuk: afféle felnőttekre szabott napközi otthona – volt a kávéház, huszonnégy órában biztosítva mindazt, amire szüksége lehetett.

Mire is? Alapvető, mondhatni létszükséglete volt a fény és a meleg, amelyeknek otthonában (ha volt neki) egyáltalán nem biztos, hogy örvendhetett. (Egyébként, ha nem volt otthona, átmenetileg még azt is kaphatott: Krúdy – és még jó néhány érintett – megemlékezik a különszoba, a szeparé „karitatív” szerepéről. Ez a különszolgáltatás persze mindenütt csak a legbennfentesebb törzsvendégeknek járt. A New York legendás főpincére, Reisz Gyula (1859–1927) jóvoltából „bizonyos hitele minden fiatal írónak volt, nem kellett fedél nélkül kóborolnia az éjszakában, ha történetesen nézeteltérése volt a háziasszonyával: sokan aludtak zivataros napokban a kávéház szeparéiban...”)²

Nos, tehát egy kávé árért jogot szerzett magának az ember, hogy naphosszat egy tágas, világos és jól fűtött, ráadásul általában igen szépen kialakított térben tartózkodjék. A kávé túl persze a legkülönbözőbb inni- és ennivalókkal is szolgáltak: tea, csája (alkohollal), krampampuli, bor és sör (ezeket a kávéházak csak palackozva forgalmazhatták), pezsgő, likőrök és égetett szeszes italok, limonádé és málnaszörp, sőt nyáron hideg aludttej; a reggeli friss péksütemények és a délutáni uzsonnasütemények mellett pedig változatos tojásételek, virsli és szafaládé, dobozos szardínia, sajt, sőt olykor néhány egytálétel – pörkölt, gulyás, szalontüdő stb. – is szerepelhetett még a leghétköznapiabb igényekre szabott üzletek kínálatában is. A 20. század elején kialakuló café-restaurant pedig 24 órában kínált teljeskörű melegkonyhai szolgáltatást.

¹ Tanulmányunkhoz felhasználtuk korábbi cikkünket: *Jean becsukta az ablakokat. A Nyugat és a „nyugatosok” kávéházai*, Múlt és Jövő, 2008. 4., 34–46.

² KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, Bp., Helikon, 1989, 120–121.

Ugyanilyen fontosak voltak a szellemi táplálékok és általában véve az információk is. A kávéházak mindegyikében pazar lapkínálat várta a vendégeket, szinte mindenütt kéznél voltak a lexikonok, címtárak, kompaszok, akadt olyan hely – például az EMKE –, ahol kölcsönkönyvtár is működött. Nem kevésbé jelentős a kávéház szerepe a szóbeli értesülések terjedésében: Molnár Ferenc *A pesti társaság* című tárcájában teljesen megalapozottan jelentheti ki: „amit az egyik kávéház kettőkor tud, azt ötkor tudja valamennyi.”

A kávéház a szórakozásnak is kiemelkedő terepe volt: sok helyen lehetett zenét hallgatni (minden nap vagy a hét végén), mindenütt ott volt a biliárd (a kávéház név viseléséhez két asztalnak kellett lennie a helyiségben), a vendégek sakkoztak, kártyáztak, dominóztak, de a szórakozás egy nemének kell tekintenünk magát a beszélgetést is: a hírek megvitatása mindennapos időtöltésnek számított. Kosztolányi az *Esti Kornél* lapjain pompásan érzékelteti a New York-beli viták hangulatát: „Ezek mind egyszerre beszéltek. Arról, hogy van-e az embernek szabadakarata, hogy milyen alakú a pestisbaktérium, hogy mennyi Angliában a munkabér, hogy milyen messze van a Sirius, hogy mit értett Nietzsche az »örök visszatérés«-en, hogy jogos-e a homoszexualitás és hogy Anatole France zsidó-e. Mindennek bele akartak hatolni az értelmébe, gyorsan és alaposan...”³

Nem szabad megfeledkeznünk arról a tényről, hogy ebben a hirtelen, sőt túl hirtelen nőtt városban rengeteg „első generációs” jövevény élt: vidéki városokból, falvakból érkeztek munkát keresni, karriert csinálni. (A *Nyugat* első nemzedékének írói között is lámpással kell keresgelnünk a fővárosban születetteket.) Az ő számukra létfontosságú volt a gyors beilleszkedés, a sikeres kapcsolatteremtés. Ebben segíthettek a már régebben idetelepült ismerősök – az egy vidékről, egy városból érkezetteknek több törzskávéházáról is maradtak fenn említések –, de azt is fontos volt tudni, hogy melyik szerkesztő hol tanyázik, melyik szerkesztőség hol tartja rendszeres, akár napi összejöveteleit.

Mielőtt ennek a feltérképezéséhez hozzáfognánk, kezdjük az „irodalmi kávéház” mítoszának szétrombolásával. Az írók, költők példásan dokumentálták saját kávéházi életüket: leírták a helyeket, ahol napjaikat töltötték, föllevenítették a beszélgetéseket, játékokat, hálával vagy némi gúnnyal, de megemlékeztek az őket kiszolgálókról. Ennek az lett az eredménye, hogy a kávéház és az irodalmi kávéház fogalma a köztudatban teljesen össze mosódott. Pedig erről szó sem volt: a budapesti kávéházak közül korszakról

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (Magyar regények), 83.

korszakra talán minden századik híresült el irodalmár vagy képzőművész asztaltársaságairól. A többiben a város polgárai élték hétköznapi életüket: vigécek és halaskofák, orvosok és bonctermi szolgák, sofőrök és borbélysegédek, ügyvédek és művétag-gyártók, pékek és ékszerészek törzsasztalairól tudunk Óbudától Kőbányaig, a Lipótvárostól Lágymányosig. És sok olyan is akadt közöttük, amelyikben egyetlen – a közelben lakó – író vagy költő ütött tanyát, anélkül, hogy a hely jellege ettől a legcsekélyebb mértékben is megváltozott volna, sőt még arra is akad példa, hogy a több irodalmár választja menedékkül a kiszemelt helyet, miközben utálják egymást, és legföljebb a barátságtalan üdvözlésig mennek el, ha véletlenül összefutnak.

Azoknak a kávéházaknak, amelyek átmenetileg vagy hosszabb ideig törzshelyei voltak egy-két írónak, se szeri, se száma. Volt, aki „titkos rejtek-helyekre” járt verset írni vagy újságot olvasni, olyan kávéházakba, ahol egyedül lehetett, s nem kellett tartania sem barátok felbukkanásától, sem bámészkodóktól. Ilyen menedék volt Ambrus Zoltánnak a Valéria az Üllői út és a József körút sarkán, Molnár Ferencnek a Terminus a Nyugati pályaudvar közelében vagy a Gellért téri Gebauer, ahová Somlyó Zoltán, Surányi Miklós és Tersánszky Józsi Jenő járt előszeretettel, sőt egy időben, de külön asztalhoz. Csak néha ültek össze beszélgetni. Egészen más okból (egy könnyűvérű fiatal éjszakai kaszírő, a kökényszemű Lujza kedvéért) járt egy ideig Ady a távoli Déli vasút kávéházba, s megint más miatt (kenyerkereső kenyeresfiúként) a kölyök József Attila az EMKÉ-be. A Philadelphiában Márai undorral kerülgette az ott sokat időző Szabó Dezsőt. Ambrusnak volt egy másik titkos tanyája is, a Balaton a Rákóczi út és a Szentkirályi utca sarkán: „Ambrus Zoltán olyan hűvösen és nedvesre fészült szőke hajjal jelenik meg éjfél után a Balaton kávéházban, mintha akkor kelt volna fel. Szinte csodálkozni lehetett volna, hogy mindjárt ilyen korán reggel spriccert iszik, mielőtt kiteregetné a márványasztalra a zsebében hozott papirosokat, hogy aztán órák hosszáig szent elmélyedéssel dolgozzon valamely műve felett. Csend volt éjfél után a kávéházban, literátus-csendesség, amelynél jólesett a hosszadalmas újságolvasgatás – az akkori karácsonyi újságszámokat még Vízkereszt után is teljes biztonsággal lehetett előkérni a pincértől –, a sarokasztalnál ünnepélyesen, nyakán hátrakötött szalvétával eszegetett Tihanyi, a kávé, aki nagyon szeretett volna csámcsogni, de éppen Ambrus úr miatt nem merészelt.”⁴ Itt a krónikás, Krúdy Gyula is törzsvendég volt, olyan jó barátságban a kávéssal és fiával, a süketnéma festőművész Tihanyi Lajossal, hogy még nyaralt is náluk vendégségben.

⁴ KRÚDY, *Ady Endre éjszakái*, i. m., 32.

A mindentudó és mindent számba vevő Bevilaqua Borsody Béla könyvében 1795 és 1936 között *összesen* mintegy harminc pesti és budai üzletet tüntet ki az „irodalmi kávéház” címmel, némelyiket csak igen rövid időre. Ennek nemcsak az az oka, hogy a művészek a városlakók tömegéhez képest viszonylag roppant kevesen voltak, hanem az is, hogy ha a város bármelyik kávésa az örökös pénzzavarral küzdő bohémekre akarta volna alapozni üzletét, heteken belül tönkremegy.

Irodalmi vagy művésztanya azokból a helyekből lett, ahol a fizetőképes polgári közönség eltartotta és el is viselte a művészeket, a kávé pedig elég rokonszenves egyéniség és jó emberismerő volt ahhoz, hogy a kétféle vendégkör optimális egyensúlyát fenn tudja tartani. Azok az emlékezők, akik – elsősorban a 19. század utolsó harmadától kezdődően – már nemcsak saját társaságukról, hanem törzshelyükről és annak gazdájáról, majd alkalmazottairól is szót ejtenek, kimondva-kimondatlanul, de kivétel nélkül azt bizonyítják: elsősorban nem a vendégkör, hanem a „háterszág” szelleme döntötte el, hogy a nagy számban kínálózó, látszatra azonos színvonalú, azonos szolgáltatást nyújtó üzletek közül melyikből vált otthon, műhely, főhadiszállás. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy egy-egy híres kávé távozása vagy halála megpecsételhette az intézmény sorsát. Fillinger apó kiebrudalásával végleg bealkonyul a Pilvaxnak – éljen a Sebestyén tér! A budai Philadelphiával tulajdonosok sora kínlódik, hogy aztán Szabó Sámuel a legvonzóbb pesti üzletekkel szemben is versenyképes, évtizedekig pompásan jövedelmező polgár- és bohémtanyává tegye. A New York legendás Harsányi testvérpárja a kezdetben kissé ordenáré, katonazenés hodályból olyan csodát varázsol, ami valószínűleg soha nem fog megisméltódni a magyar kultúra és vendéglátás közös történetében. (Utódaik közül egyedül Tarján Vilmosnak, a város legpimaszabb és legtehetségesebb „reporterének” sikerül még egyszer mennybe vinni az álompalotát, de már egészen más stílusban és közönséggel.) A példák számát még hosszan szaporíthatnánk.

A közelben lévő nyomda, szerkesztőség, könyvtár stb. befolyásolhatta a törzsasztalok és -kávéházak létrejöttét, de a lényeg az, hogy az „igazi” irodalmi kávéházhoz egy kávé-szeni jelenlétére, sugárzására is szükség volt – aki természetesen alkalmazottait is a saját ízlése szerint toborozta, nevelte.

Nézzük a pőre anyagi érdekeket is: a személyes vonzalmakon, ízlésen túl miért tűrték, sőt pártolták ezek a kávésok a fizetés- és hitelképtelen irodalmárok jelenlétét az üzletükben? A válaszhoz tudni kell, hogy a kávéházba járó budapesti ember (az iparosság középrétegétől az arisztokrácia egyes tagjaiig mindenki, férfi és nő egyaránt) *újságolvasó* ember volt, az irodalmárok többsége pedig nem a versekből vagy novellákból, hanem

újságírából élt. Személyesen látni őket, beszélőviszonyba kerülni velük: vonzó dolognak számított. Ezen felül a lapok sokkal több verset is közöltek, mint manapság, és a költészetnek meg a költőknek határozottan nagyobb volt a becsülete. Magyarán szólva, a publikum nem a mai értelemben vett celebekre, hanem igazi hírességekre ájult. Ezt a helyzetet „üzletileg” is meg lehetett lovagolni. Egy bölcs, öreg pesti kávé így foglalta össze a tapasztalatát: „ahová ezek járnak, oda járnak a szép nők, és ahová a szép nők, oda járnak a gazdag férfiak...” Valójában mindig a fizetőképes törzsvendégek biztosították a kávé és az alkalmazottak megélhetését, ők pedig egyfajta sajátos újraelosztással biztosították a még – vagy átmenetileg – fizetésektelen művészekét.

Állításunk bizonyítására itt a legékesebb példa: a New York. Amikor „a világ legszebb kávéháza” 1894-ben megnyílik, Steuer Sándor lesz az első bérletje. Nagy tudású, tehetséges szakember – a fivére, Gyula, az Abbazia kávésa még inkább az –, de eszébe sem jut irodalmi kávéházzá fejleszteni a mesés kávépalotát. Ott tolong Erzsébet- és Terézváros apraja-nagyja – Krúdy szerint „a cikóriaszagú New York kávéházban... vasárnap délután az Erzsébet körüti kövér asszonyságok miatt úgysem kapni üres asztalt...”⁵ –, esténként katonabanda csinadrattája zeng az aranyhímes mennyezetfreskók alatt, csatognak a „mélyvízben” a biliárdgolyók. Az üzlet mindennek ellenére mégsem megy úgy, ahogyan kellene. Steuer 1900-ban át is adja a stafétabotot Hirsch Rezsőnek és Adolfnak. Az előbbi szakmabeli, gyakorlott kávé, az utóbbi viszont eredeti foglalkozására nézve tanár, aki fiatalemberként melámed volt vidéki zsidó úri családoknál.

A legenda szerint, amely olyan szép, hogy csak igaz lehet, álldogál egy szép napon Hirsch Adolf a bejáratnál, nézegeti a Nagykerület délutáni forgatagát. Hát egyszercsak kit lát a járókelők sokadalmában? Egyik hajdani neveltjét, Herzl Salamon terménykereskedő kisfiát Bajáról. Nem látta már vagy tizenöt éve. Kölcsönösen nagy az öröm, s amikor bizonyos idő elteltével búcsúzkodásra kerül a sor, Hirsch a megemberesedett nebuló lelkére köti:

– Édes gyerekem, mostantól aztán gyere be hozzánk minden nap egy kávéra!

A „gyerek” megígéri, be is tartja, jön vele az egész baráti kör, nagyjából az egész fiatal magyar irodalom. (El ne felejtsem mondani: egy hallatlanul népszerű fiatal költőről és újságíróról beszélünk, akit ekkoriban már nem Herzlnek, hanem Heltai Jenőnek hívnak.)

Mondom, ez legenda. Az viszont tény, hogy a New York a Hirsch (1903-tól magyarosítva Harsányi) testvérpár keze alatt válik irodalmi és művészkaféházzá. Ők vezetik be a „kis irodalminak” vagy „írótálnak” nevezett

⁵ KRÚDY, *Ady Endre éjszakái*, i. m., 88.

olcsó és bőséges hidegtálat (szalámi, sonka, sajt, hozzá számolatlanul a zömlé), ők adnak az íróknak ingyen „kutyanyelvet” (jellegzetes, hosszú kéziratpapírt) és mellé tintát (bár ezt állítólag csak addig, amíg Karinthy a hölgyterem sárga brokátpamlagára nem borít egy teli kalamárist), ők rendelkeznek 400 féle (!) újságot, amelyek között a népszerű női divatlapok és a *Magyar Bőripar* mellett ott vannak a legrangosabb német és francia irodalmi folyóiratok is. És – mai pincérnyelven – döng a placc.

Arra viszont, hogy a legrangosabb irodalmi folyóirat, a *Nyugat* áttelepédjék ide, még várni kellett egy kicsit. Mert nem itt alakult meg, nem itt indult a szerkesztőségi élet, hanem a Belvárosban, a Duna-parti Bristol szálloda kávéházában. Fenyő Miksa a lap megszületésének húszéves évfordulóján tartott beszédében így idézte az „ősidőket”: „Jól emlékszek, úrnőim és uraim, ott ültünk esténként a Bristol-kávéházban és szenvedélyes vitákat folytattunk Rákosi Jenő egy-egy támadásáról, Hatvany Lajos Taine cikkéről, Csáth Géza tehetségéről, Ady Endre Ős Kajánjáról... és néhány asztallal odébb ültek a legtekintélyesebb akadémikusok, díjakat kitűző, díjakat osztó, sőt leggyakrabban díjakat nyerő akadémikusok, akik borzadva fordították el fejüket, valahányszor vitánk egy szenvedélyesebb szavát a légvonat asztalukhoz röpítette. Jean, aki a legelfogulatlanabb irodalmi pincér volt, és bennünket ugyanolyan tiszteletben részesített, mint az akadémikusokat s kit az a körülmény sem tett elfogulttá, hogy annakidején Péterffy Jenőt is ő szolgálta ki, Jean becsukta az ablakokat, és az akadémikusok megnyugodtak. És elmúlt tíz esztendő és elmúlt húsz esztendő és attól az asztaltól, melyet a sors számunkra a Bristol-kávéházban kijelölt, egy lépéssel sem közeledtünk az akadémikusok asztalához – igaz, hogy ők sem hozzánk – és ma, amikor már direkt dukálna nekünk, sőt határozottan jól állana az akadémiai dísz, a pálmás frakk, ép olyan távol vagyunk ettől, mint bristolos korunkban.”⁶

A tizenkilenc esztendőös Kosztolányi is – 1904-ben járunk tehát, még jóval a lapalapítás előtt – itt találkozik először Osvát Ernővel. Oly szépen idézi szerkesztője emlékét, hogy érdemes ide iktatnunk: „Budapesten mindössze pár hónapja lehettem, tizenkilenc éves voltam, s egy ódon, ferencvárosi bérházban laktam, ahol csak a házmester ismert. Vidéki újságokba írogattam verseket ritkán. Egy reggel a postás levelet hozott, melyben O. E. megkért, keressem fel őt délután ötkor, a Bristol-kávéházban. Vajon honnan tudta meg lakáscímem, a ház, emelet és ajtó pontos számát?

Sohase láttam őt addig. A kávéházban sok száz ember közt ült fekete márványasztalánál, fekete haja volt, fekete szeme, feketekávé állt előtte, s

⁶ Megjelent a *Nyugat* 1927. 1. számában

szokása szerint fekete süteményt is hozott magával, melynek ízét a fekete mák adja meg, a fekete fűszer, melyet csak finom ínyek kedvelnek. Biztosan feléje indultam. Vajon honnan tudtam meg, hogy ő az?

Ezen a délutánon kikérdezett, mint vádlottat az ügyész, mint pap a gyónót, mint fiút az apa, s aztán a Figyelőben, mely a Nyugat előfutárja, megjelent három szonettet, a Fasti, a karácsonyról, húsvétról és pünkösdről.⁷

(A Bristolhoz egyébként jóval később is szívesen visszatérnek: Cs. Szabó László például „Radnótit a Bristol kávéházban, a *Nyugat* asztalánál ismerte meg”⁸ – ez pedig már az 1930-as években történhetett.)

A New Yorkba áttelepült *Nyugat* főhadiszállása a Miksa (ma Osvát) utcai fronton, a karzaton volt. Karinthy paródiájában ez a „Niuggat-barlang... közepén Adyos, az adióták vallási szektájának bálványa áll, melyet ha-Tvani, a dúsgazdag irokéz faragott. A szertartásokat Os-Vát, a főpap végzi: két hétben egyszer kinyitnak a balszárnyon egy zsilipet, mire harmincegy verset ad.” Az itteni világról sokan és sokat írtak, a legelevenebben talán Kosztolányi, aki az *Esti Kornél* egy egész fejezetét szenteli a fiatal írók kávéházi létformájának. Heltai Jenő szerint „minden előkelőségével is demokratikus kávéház volt, egyformán vonzotta az arisztokratákat, a nyárs-polgárokat, a bohémokat... Mindenki mindenkit ismert benne.”

Harsányiék 1913 nyarán adják el a New York bérleti jogát. Új szelek fújnak. A háborús évek hangulata Harsányi Zsolt kulcsregénye, a *Shakespeare a Nyújorkban* lapjain így elevenedik meg:

„Egy szék nem sok, de annyit se lehetett kapni. Mindenütt emberek ültek. Mégpedig különös emberek, akiknek szakonként való elosztásáról térképet lehetett volna rajzolni. A körúti sarokbejárat fluktuáló örvényétől közvetlenül jobbra színházi ügynökök ásítognak. Odébb a körúti nagy üvegablak mélyén fantasztikus külsejű színészfélék és az író toll reménytelen vagy elaggott szerelmesei. Férfiak borotvált arccal, vöröshéjú szemekkel, hol skatulyából kihúzott eleganciával, hol áporodott színű kabátban, amelynek könyökhajlásán, a tavalyi ráncok sötét mélyén még a szövet eredeti színe látszott. (...) A zaj rikító volt és kíméletlen, a kanalak durván kocogtatták a pohár belső oldalát, ha a sárga haditeát kavargatták, vagy a márványlapot, ha a pincérért csengettek. A tengerként zúgó társalgás nem kettes vagy hármas embercsoportok egymás között való szavaiból adódott. Itt mindenki mindenkivel beszélt, tíz asztalon keresztül is, a fejek szüntelenül ide-oda forogtak, kérdések és válaszok harsány szavai cikáztak keresztül-kasul, és szinte csodálatosnak tetszett, hogy a hangok, a füst, olcsó parföm és teaszag

⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Osvát Ernő*, Nyugat, 1923. jún. 16.

⁸ VEZÉR Erzsébet, Cs. Szabó László levelei. <http://www.c3.hu/~iris/99-1/csszabo.htm>

e levegőjében testetlenül, összeütközés nélkül tudnak nyargalni a címethez...”⁹

Tovább is áll a szerkesztőség egy időre, és pedig a lipótvárosi Országház kávéházba. Erről a kevésbé ismert epizodról, és a méltatlanul elfelejtett kávéházzal Balla Vilmos *A Kávéforrás* című munkája tudósít bővebben.

1905-ben, a király születése napján kezdődik a történet.

„A vendégek fölötté meg vannak elégedve, főleg a kávé minőségével. Frey Kálmán tanácsos (ma: alelnök)¹⁰ fölveti azt az ideát, hogy a premiere kávéját le kellene »szögezni«: egy literes palackot megtölteni, azt lepecsételni és mint típusmintát a tőzsde-bírósnál deponálni, hogy mindig kontrollálni lehessen, vajjon nem hanyatlik-e a minőség. De hiábavaló minden: a börze embereinek zöme nem az ízes kávéért, vagy a jó társaságot keresi, hanem keresi a kereseti lehetőségeket. Mellékes a csend, tisztaság és figyelmes kiszolgálás; egyáltalán semmi sem fontos, minden eltörpül azzal a dogmával szemben: lássuk, hogy miből élünk. Az Országház néhány évig »exklusív« marad; az odajáró csekély számú vendég kitűnően érzi magát, a kávé kevésbé. Konzekvensen kerülnek a kávéboltot a tőzsdei magánforgók, mert – mondjuk – e felekezetnek nem imponál az exquisit kávé tejszínhabbal, inkább isszák a kávé minden hab, ha kell: minden kávé nélkül, de semmi esetre sem üzlet nélkül. »Tessék az ajtót becsukni« ilyen szövegű tábla függ a bejárásnál; helyesebb lett volna az az invokáció, hogy »Tessék az ajtót kinyitni«. (...) Amikor 1913-ban karhatalommal eltávolították az ellenzéket a tisztelt Házból, a képviselők itt gyűltek össze reggelire, majd a kártyaszobában tanácskoztak, végül kivonultak a parlament palotáját körülzáró katonai kordon elé, hogy tiltakozásuknak kifejezést adjanak. Innét datálódik a helyiség fellendülése. Éppen hét évig tartott az üzleti vergődés, a hét szűk esztendő után következett a kövér esztendők sorozata. Az összes újságokban mindennap szerepelt a kávéház, mint fiók-országház. Reggelenként néhány tucat kíváncsi tér be ide, hogy szemtanúja legyen a történelmi eseményeknek. Természetesen munkapárti honatyák is szép számmal fröstölnek a politika márványasztalainál, azonkívül az elmaradhatatlan hírlapírók. A parlamenti tudósítók szindikátusa Lenkey Gusztáv vezetésével a kávéházba teszi át a főhadiszállását. Minden vidéki és egyéb idegen fölveszi a programjába az Országház-kávéházat. Délután, este is tartottak ülést a képviselőházban, tehát ez órákban szintén akadnak vendégek. Tisza István kitűnően reklámozta a kávéházat.

⁹ HARSÁNYI Zsolt, *Shakespeare a Nyúorkban*, Bp., é. n. [1918], Légrády testvérek, 4-5.

¹⁰ Frey Kálmán (1862-?) gabonakereskedő, 1918-tól a budapesti Tőzsde alelnöke, 1921-től kormányfőtanácsos, kereskedelemügyi tanácsos és a kamara tagja.

Fokozatosan ide szoktak az OMKE,¹¹ a Keleti Akadémia, a Földművelési és az Igazságügyi minisztérium, a Kereskedelmi és Ügyvédi Kamara, a Kúria és a Tábla emberei. Ady Endre, Ambrus Zoltán, Osvát Ernő, Ignotus, Fenyő Miksa, Balkányi Kálmán mindennapi látogatók. Egyidőben három lapot szerkesztettek itten: a Szerdát, a Nyugatot és az Omkét. Ghillányi, Darányi, Polónyi, Balogh Jenő, György Endre, Vázsonyi miniszter korukban is bejártak. Pedig Nagy-Magyarországon ritka látványosság volt egy v. b. t. t.¹² – aktív miniszter a kávéházban. Végül délutánonként a Lipótváros hölgyközönsége zsúrozott az Országházban.”

1919 viharos őszén aztán a Tőzsdepalota földszintjén lévő börzekávéházban az állandó razziák és a román katonák garázdálkodása miatt tartathatatlan helyzet alakul ki, Stern kávé a bezárás mellett dönt. A száműzött alkuszok pedig hova mehetnének? A legközelebbi alkalmas kávéházba: az Országházba. Ettől kezdve alkalmatlan az irodalmi életre: szabályos fiókbörze lesz belőle, „külön szokásokkal, szabályzatokkal és Kursblattal,¹³ szükség esetén választott bírósággal. A hivatalos órák hajnaltól késő estig elhúzódnak – vasárnap is – és a felszínre került árak miatt a budapesti és bécsi lapok pontosan és terjedelmesen beszámolnak e magánforgalomról. (...) Végül Gárdonyi is megsokallotta ezt az állapotot és az »Upor« módszeréhez folyamodott. Az 1923-ik év egyik februáriusi estéjén leereszkedtek a »görredőnyök«, amelyek aztán nem repültek fel másnap reggel sem. A tél és az haute saison derekán állítólag égető szükség volt sürgős renoválásokra. A valóságban a kávé el akarta szoktatni eddigi hívatlan vendégeit. (...) Aztán táblák jelentek meg a lezárt ajtókon, hogy a helyiség két hét múlva újra megnyílik, de semmiféle üzletkötést nem fognak megtűni.”¹⁴

1916 és 1926 között, amikor a *Nyugat* szerkesztősége a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton működik, a lap munkatársai az Alkotmány utca sarkán találnak alkalmas tanyát. Gellért Oszkár tanúsága szerint „a szerkesztőségi fogadóóra után lementünk a szembenlévő Seemann-kávéházba. De a titkárnőnek meghagytuk, hogy akik később jönnek, azokat küldje le...” Csu-dálatos egy mixtura gyűlt itt össze: a közeli bíróság és börtön ide vonzotta az ügyvédek, de a pénzért bérelhető hamis tanúkat is, asztaltársaságuk volt a hadiszállítóknak, sertés- és marhakereskedőknek, illetve a német nyelvű *Neues Pester Journal* és a *Pesti Hírlap* újságíróinak – de nem mellesleg ez volt

¹¹ Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés

¹² Valóságos belső titkos tanácsos

¹³ Árfolyamjegyzék

¹⁴ BALLA Vilmos, *A Kávéforrás*, Bp., 1927, 136.

a törzskávéháza a radikálisoknak, forradalmi szocialistáknak: László Jenőnek, Vágó Bélának és Szántó Bélának, Sallai Imrének, Korvin Ottónak. A Moszkvából hazatért Kun Béla 1918 őszén itt tárgyal a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról – „ámbar tiltakoztam az ellen, hogy a mozgalmat a kávéházból indítsuk meg”, dühöng még 1926-ban is a moszkvai Magyar Ház faliújságján. De a nyugatosokat ez a légkör se zavarta különösebben, s nyilván kényelmesen el is fért mindenki a hatalmas térben.

1922-től – mint Fráter Zoltán kutatásai¹⁵ pontosítják – Osvát az Andrássy úti Magyar Koronában is fogadta a kézirattal érkezőket. Komlós Aladár szerint a kávéház „asztalait délelőttönként ellepték az itt fekete fogyasztásra sem köteles, állástalan fiatal írók, s (...) Osvát elfoglalta páholyában gyakran megjelent Móricz Zsigmond és Kosztolányi is”.¹⁶

Az Andrássy úti kávéház sokkal elegánsabb hely volt, mint a Seemann – vagy mégsem? Illyés Gyula Kaland s halrajzás a régi Koronában című versében így idézi föl:

„Tófenék-homályos volt a füsttől, a gőztől
a délutáni kávéház, mégis hideg, noha zsúfolt s dohos.
Én: leglent nedves, rossz cipő; legfönt láz-maszat.
Rossz munka, rossz ebéd, rossz gyaloglás után.
Kit is kerestem, ki is hívhatott ide?
A nagykabátban ülő ügynökök asztalain túl,
a hosszú terem végén ott már a falborító nagy tükörnél
mint egy tengerből fölmerülve, végre: ismerős arc.
Bólint, felém int, indul is elébem.
(...)
Kivel is volt találkozóm?
Déry? Nagy Lajos? Osvát?
József Attila ott lakott a ház mögött, jó kis cselédszobában;
A gangra nyílt alkalmas ablak,
szolgálva másod bejáratul is.
Nem, Osvát itt csak déli egy óráig „rendelt”.
Nem birta a füstöt, a délután már tó-szerűt, a nyüzsgést.
Pap Károly? Pintér? Nem volt ő akkor is már halott?
Fenyő néha kalucsniban érkezett. Komor? Zelk?
Sorsunk még elcserélhető volt, halrajzásszerű.”

¹⁵ A Nyugat impresszumai,

<http://www.pim.hu/object.2a3b9ffc-0fd3-4708-bb64-b5e363945565.ivy>

¹⁶ LENGYEL András, *József Attila és Illyés – Osvát vonzásában. A marginalitás irodalomszociológiájához.* <http://www.forrasfolyoirat.hu/0811/lengyel.pdf>. (2014. 03. 14.)

A két háború közötti időszaknak ismét fontos helyszíne lett az ekkor már nagy múltra visszatekintő Centrál kávéház is. 1887-ben nyílt meg, és az *Építő Ipar* korabeli beszámolója¹⁷ szerint a legszebb pesti kávéházak közé tartozott. Az Erényi Ullmann-féle bérház földszintjén hívogató terek belső-építészeti arculatát is Quittner Zsigmond, a ház tervezője alakította ki, a narancsszínű, fehér, kék és arany cirádás falakat a város legjobb díszítőfestője, Scholz Róbert pingálta, a bútor elegáns volt és kényelmes, az újságválaszték és a kiszolgáló személyzet a legkényesebb igényeket is kielégítette, mi sem természetesebb hát, mint hogy az Athenaeum-épület, az Egyetemi Könyvtár, a Fővárosi Könyvtár és az egyetem népe is hamar ideszokott.

Az alapító kávé, Seemann Károly a nagy öregek közé számított – ő maga itt nem működött soha (talán csak az indításkor egy kis ideig): a veje, Frankl Bertalan vitte az üzletet. Tőle 1900-ban vette át Grüneck Gusztáv, majd súlyos betegsége miatt 1905-ben az ő veje, Mészáros Győző banktisztviselő (1879–1942). A szakma egyik igazi nagysága lesz ebből az akkurátus fiatalemberből: azonnal bekapcsolódik az ipartestület életébe, ő intézi az alkalmazottak szociális ügyeit, öt év múlva már a Budapesti Kávésok Szövetségének elnöke, megszervezi a pincérek ingyenes munkaközvetítőjét, létrehozza az önálló kávé tanonciskolát, 1927-től haláláig, 1942-ig ő a Kávés Ipartestület elnöke, s nem mellesleg az ő megrendelésére (s javarészt az ő vendégeként) írja meg több mint másfélezer oldalas, hatalmas művét a pest-budai kávéházak történetéről Bevilacqua Borsody Béla.

Mészáros Győző nagy rendet tartott üzletében: zene itt soha nem volt, a meleg emberi zsongásban nyugodtan lehetett dolgozni, beszélgetni. Híres esetként emlegetik, amikor egy este bekóválygott a kávéházba egy kapatos vidéki úr, az egyik felvidéki vármegye nagyhatalmú főjegyzője. Hangoskodott, italt követelt, de Mészáros a maga halk modorában egyszerűen elvette előle a súlyos márványasztalt:

– Ön pedig itt nem lesz kiszolgálva.

Ide telepedett át annak idején a Váci utcai, még sokkal régebbi (1783-tól 1911-ig működött) Koronából Kiss József, *A Hét* szerkesztője – hogy pontosan mikor, nem tudni, de még a századforduló éveiben. Ő maga így emlékszik az ottani szerkesztőségi életre: „...a belvárosi Centrál kávéház volt *A Hét* főhadiszállása, az Atheaneum tőszomszédságában... Itt nyomták és ott, a kávéházban készült *A Hét*. Minden pénteken és szombaton gyanús külsejű urak foglalták le a kávéház különböző sarkait, akik ott hétközben soha meg nem fordultak. Órahosszat ültek egy pikkoló mellett egy helyen

¹⁷ 1888. február 12.

és serényen rótták egymás alá a sorokat az egyformára szabott papirosokon. Ezek A Hét emberei voltak. A nyüzsgés, a moraj, az ide-oda röpködő beszédek kavargása, a vágni való füst őket nem bántotta, sőt, úgy látszik, mintha ez lett volna valódi elemük. (...) Itt, az eleven élet hullámozása közepett, mintegy a nyilvánosság ellenőrzése mellett íródott *A Hét* ...”

Lássuk csak a névsort, ha töredékesen is. Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Szomory Dezső, Osvát Ernő, Heltai Jenő, Ignótus (Veigelsberg Hugó), Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Bányai Elemér (Zuboly), Erdős Renée... Ebből a csapatból tért külön utakra a Duna-parti Bristol szálloda kávéházában, majd itt, a Centrálban „saját” asztalhoz telepedve a *Nyugat* első gárdájának jó néhány vezéralakja. Addigra már patinásra lakták a törzsvendégek a két nagy, tágas termet. Babits a *Halálfi*ai lapjain – Siena kávéház néven – így festi le: „meghomályozott tükreivel, kényelmes, kopott fekete bőr karosszékeivel s nagy kerek márványszotalaival a régi Pest egy épen maradt darabja volt, mindaddig míg néhány évvel később a modern igényeknek megfelelően át nem alakították”. Erre Mészáros Győző 1913-ban szánta rá magát, a törzsvendégek nem kis méltatlankodását váltva ki. De hát neki is haladnia kellett a korrall.

A két háború közti Centrál világáról is sokan és sokat írtak, a legtömörebben, legszebben talán Szabó Lőrinc a *Tücsökzene* egyik kis remekében:

„A Centrál, modern akadémia,
pezsgett, forrt. A költők törzssasztala
rég befogadott. Zsiga bácsi, Tóth,
Schöppflin, Király György, Trostler s aki volt
tudós és író, öt és nyolc között
mind odagyűlt. Vers-börze működött,
és lexikongyár; Mikes sakkozott,
Babits korrigált; Elzevirt hozott
Kner Gyomárol; Karinthy vitte új
feleségét; Heinrich, az öregúr,
csepülte a konzervativokat;
Táltos hümmögött, kis Káldor szaladt
Meredithet lekötni; pletyka, pénz
s száz terv lengett a szivarfüstben; és
hogy túlvoltunk Shakespeare Szonettjein
(s Horváth Henrik új kecskerímein),
Mihály kocogott: „Főúr, fizetek!” –
S mentünk, nézni detektívfilmeket.”

1926-tól – mint a *Literatúra* hírt ad róla – a *Nyugat* írói lassacskán megint hűtlenné válnak a Centrálhoz, rendszeres összejöveteleik heti egy alkalomra, a keddi esti „zsúr” korlátozódnak. Sokuk a hétköznapiakra visszatér a New Yorkhoz, amely pedig időközben nagyon átalakult. Mi minden történt?

Miután Harsányiék visszavonultak (a továbbiakban kávé-, majd kávégép-behozattal foglalkoznak), a kávépalota hosszú évekig tartó mélyrepülésbe kezd – egészen addig, amíg 1920-ban egy nagyon érdekes és okos ember át nem veszi a vezetést. Kávéházat azelőtt csak vendégként látott – igaz, hogy úgy éjjel-nappal. Nem kis bátorságra vall, ahogy belevág. Tarján Vilmost, *Az Est* leghíresebb „reporterét” (aki ma a magyar oknyomozó újságírás atyjaként tananyag a médiaszakos diákok számára) a konszern tulajdonosa, Miklós Andor kénytelen kirúgni a cégtől állandó botrányai miatt. Ott áll egy gyenge havi fizetéssel a zsebében, amikor eléri a „füles”: bérbeadó a New York. A bérleti díj hatalmas összeg, beül tehát a kávéház emeletén működő újságíró-klubba, az Otthon körbe – és három hónapon keresztül szisztematikusan kártyázik. Nyer, nyer és nyer, addig nyer, amíg társakkal, segítséggel (például leendő felesége, a jó módú családból származó Herskovics Olga kölcsönével), de mégis megpályázhatja a kávéházat. Megkapja a bérletet, bezárja a boltot egy kiadós átalakítás, takarítás, festés idejére (meg azért is, hogy a nemkívánatos vendégek azalatt szokjanak át máshová), a „mélyvízből” biliárdterem helyett luxusétterem lesz, a konyhában a város legjobb séfjei dolgoznak, a pincében bárk rendez be, a zongorához pedig egy mosolygós fiatalembert ültet, Brodszky Miklós a neve, később filmzeneszerzőként jut majd világhírre. A New York nemzetközi tekintélyre tesz szert, elhosszabb ideig a Pestre látogató összes hírességet, a vendégkönyvben Saljapin, Kiepur, Josephine Baker, Thomas Mann, Felix Salten autogramja, dicsérő szavak sorakoznak.

Tarján tizenhat évig működtette a kávéházat, s mint emlékiratában írja, nagy öröme telt az igen vegyes közönségben: „egy cigány – egy király”. Az étlapon ugyanis a kelkáposztában sült, szalonnás fogolypecsenye és a libamáj mellett ott maradt a húszfilléres sült krumpli és a rántotta is: Tarján nem felejtette el saját viharos ifjúságának nehéz napjait, és szolidáris maradt azokkal a bohémekkel, akiknek nem futotta volna többre, de akiket nem akart kizárni üzletéből. S bizony a *Nyugat* második-harmadik nemzedékében is jócskán akadtak olyanok, akiknek egyáltalán nem volt mindegy, hogy negyven fillérért egy kávé vagy két adag krumplit tesz eléjük a pincér a márványszalra.

Az eddig említett főhadiszállások mellett volt még jónéhány olyan hely a városban, ahol a *Nyugat* nagyjai rendszeresen vagy ritkábban, de szívesen

megfordultak csapatostól. Ezek közül a legkevésbé közismert a Kálvin téri Bátori. Itt volt eredetileg – még a folyóirat alapítása előtti években – a nagyon ifjú Kosztolányi és barátai „balszélfogó” asztala. (A szó megértéséhez csak a korabeli kávéház-építészetet kell ismerni. Az ajtókon ugyanis mindenütt volt szélfogó, telefonfülkére emlékeztető, zárt kis „zsilipkamra”, a vendég csak kétszeri ajtónyitásra jutott a belső térbe, s így a kinti szél, hideg, sár, eső nem hatolt a belső helyiségekig. No mármost, pincérnyelven a szélfogótól balra eső asztal a balszélfogó, ez ilyen egyszerű.) Hogy Bátori Mihály (1819–1897) pontosan mikor nyitotta üzletét az Ybl építette Geist-házban, nem tudjuk – maga a ház 1864-ben épült, könnyen lehet, hogy kezdettől kávéház volt a földszinten, akár az is lehet, hogy kezdettől ő működtette. A neve mindenesetre rajta ragadt örökre. Magyar Elek így emlékszik rá: „valami családias intimitást, levendulás hangulatot talált a pesti ember... A jóságosarcú, kedves biedermeier-asszonyosság, Bátori mama naphosszat ott ült a kassza melletti kerek asztalkánál és szorgalmasan sodorgatta selymes, hosszuszálú kirből, purzicsánból a jófajta cigarettát, kis porcellántányérokra rakosgatta, Ferenc, a vén házibútor, a csoszogó lépésű, fogatlan főpincér pedig, aki minden krajcár borraalót külön köszönt meg, széjjelhordta a biliárdozó uraknak – ingyen, ráadásul az öblös pohárban gőzölgő, cikóriamentes feketekávéra.”

Hogy jobban megértsük, mit keresett az egyetemista korosztály a belvárosi öregurak között, nézzük csak Krúdy leírását a híres Bátori-pirítósról: „...közepébe fogvájó volt szúrva, a fogvájón pedig egy gerezd fokhagyma. Egyébként jó zsíros volt a pirítós kenyér, nem is lehetett csodálkozni, amikor a vendég, elfogyasztása után, azt kérdezte Seemann Károlytól:

– Van még abból a vadkerti zöld borból, amit egyszer itt parádi vízzel ittam?

Természetesen volt még a vadkerti zöld borból, mert az ilyesmi sohase fogy ki egy jó kávéházból. A főpincér egyszerre két parádi vizes üveget állított tálcán a vendég elé, mert a zöld bort régi parádi vizes üvegekben szolgálták fel. Csak a dugaszolásban volt különbség.”

A méretes „huszárostélyost” „kakastaréj” (bevagdosott, ívesre sült szalonna) is kísérte. A saját termésű vadkerti és a parádi megfelelő arányú keverékének becsületes helyi neve is volt: „zöldike szódikával”. Ugyancsak fontos helyi specialitás volt az ismerős hentes készítette parizer ecetes-olajos-hagymás-borsos salátalében, amelynek egy stampedli házi diópálinkával kellett megágyazni.

A kávéház ablakából vagy nyáron zölddel befuttatott teraszáról az 1900-as évek legelején a Pestre került vidéki fiúk még címeres ökrökben is gyönyörködhetek: a régi Országúton (= a Múzeum körúton) ballagtak Bécs

felé, lobogó ingű-gatyájú alföldi gulyások vezérlete alatt. Heltai Jenő a *Nyári múza* ciklusban meg is örökíti a jelenetet:

„A csöndes nyári éjszakában
Egy ökörcsorda megy tova,
Megy rendületlen bizalommal,
Mivel nem tudja, hogy hova

Én a kávéház ablakából
Nézem a díszes sereget,
Mely néha föl a csillagokhoz
Keserves bőgést ereget.

Ezek az ökrök Bécsbe mennek,
De nem töltik ott a nyarat,
Nagy tévedés, hogy az ökör még
Fönt Bécsben is ökör marad.

Ez régen volt. Ma már a sorsuk
S a róla szóló nóta bús,
Az, ami Pesten még ökör volt,
Holnapra Bécsben marhahús.”

A Batori 1905-ben ismét gazdát cserél (Beyer Marcell, Bajor Gizi édesapja veszi át Morvai Ferenctől). Ekkor a „balszélfogó” társasága átköltözik a József körút és a Baross utca sarkára, a Baross kávéházba. Ott is kisajátítják a szélfogótól balra eső kerek asztalt, és délután háromtól végkimerülésig körülötte tanyáznak. Az elsőként érkező vendég rendszerint Kosztolányi Dezső, aki ekkoriban medikus unokafivérével, Brenner Józseffel, alias Csáth Gézával lakik albérletben az Üllői úton, aztán jönnek a többiek: színházi népek, festők, építészek. Kós Károly meséli harminc év távlatából: „Az ember, ha Pesten él és legényember, s kivált, ha művész-féle mestersége van, az östéit, sőt éccakáit kávéházban tölti el. A ritka kivételek ezt a szabályt csak erősítik. Egy ilyen kávéházi cigánytársaságba én is becseppentem: írók, újságírók, színészek, építészek, iparművészek közé a Baross kávéház ún. »balszélfogó« asztalához. Egy-két öregén kívül mind fiatalok kerültünk ott össze: Márkus László, Kosztolányi Dezső, Kárpáti Aurél, Muhits Sándor, Fehérkúthy Bálint, Zrumeckzy Dezső, P. Ábrahám Ernő, Bartos Károly, Kürthy György, Márffy Ödön...”¹⁸

¹⁸ *Találkozásaim Móricz Zsigáival*, Erdélyi Helikon, 1939, 604–605.

Tegyük hozzá ehhez a felsoroláshoz Horváth Jenőt, Bálint Lajost, Lukács Györgyöt, Hevesi Sándort, Benedek Marcellt, Csathó Kálmánt, Gulácsy Lajost, Kernstok Károlyt, Gara Arnoldot. (Kosztolányi egyébként később, az 1910-es évek második felében is rendszeresen találkozott itt Karinthyval és Babitscsal.)

A Baross kávéház a nyugatosok előtt és velük egyidőben is törzshelye volt Mikszáth *Pesti Hírlapjának*, később pedig az *Új Nemzedéknek*.

Ne feledkezzünk meg egy fontos budai végvárról se. A krisztinavárosi Philadelphia kávéház az Alagút közelében, a Horváth-kerti Budai Színkörrel szemben működött 1898-tól 1935-ig, majd a szomszédos Budai Polgári Kaszinó földszintjén az ostromig. Alapításától 1910-ig négy bérlő vesződött vele, attól kezdve azonban mindvégig Szabó Sámuel volt a gazdája, aki hihetetlen érzékkel tette üzletét a krisztinavárosi nagy- és kispolgárok, katonatisztek, sakkozók, csitri színésznők és érettük rajongó fiatal emberek, irodalmárok és egyéb „válogatott cigánylegények” számára egyformán kedves menedékhelyé. A *Nyugat* „törzskara” egy nyári éjjelen tartott itt a virradatba nyúló, nagy mulatságot még az első világháború előtt – hogy ennek mi volt az apropója, nem tudni, de talán nem is kellett hozzá más, csak a hársvirág-illatú budai szél egy legyintése a füledt Nagykörúton. A Philadelphiat igen helytelenül szokás egyedül Szabó Dezső névével összekapcsolni: az irodalom jelesei közül sokan mások is – mégpedig nem csak a Budán lakók – Szabó Sámuel visszatérő vendégei voltak: Ady, Krúdy, Kaffka Margit, olykor Babits, Kosztolányi (az *Édes Anna* lapjain meg is zendül egy pillanatra a „Fila” cigányának hegedője), Hatvany Lajos, Karinthy Frigyes, Török Gyula, később Kádár Lehel, Márai Sándor...

A két világháború közötti időszak egyik leghíresebb irodalmi kávéháza a Japán volt. A század első éveiben még inkább csak festők látogatták előszeretettel (akkortájt készült a mindenki által ismert fénykép a teraszon üldögélő művésztársaságról, élükön Szinyei-Merse Pállal és Rippl-Rónai Józseffel). A második aranykorhoz megint csak egy kávé-szeni kellett: Krasznér Menyhért (1883–1948), akinek József Attila így dedikál kötetet, hetykepimasz kedvességgel: „Krasznér Menyhértnek, aki majdnem olyan kávé, mint amilyen költő én vagyok”. Szerkesztőségi élet itt nem folyt, de nagy irodalmi társasági élet igen. Rónai Mihály András még térképvázlatot is közöl róla,¹⁹ kinek hol volt az asztala a kávéházban, s ennek jócskán vannak „nyugatos” vonatkozásai. A Liszt Ferenc téri szárny hátsó traktusában például egy jeles kvartett: Fenyő László, Komlós Aladár, Zelk Zoltán és Sándor

¹⁹ *Szerelmem, Budapest, Bp., Fekete Sas Kiadó, 1997, 220.*

Kálmán üldögél. József Attila a „bal kettesnél” szokott sakkozni Nagy Lajossal, Szép Ernőt viszont – mondja Rónai – „nem tudom leültetni, ő csak be-benézett, nem volt fix helye”.

A harmincas évek elejétől volt jelentős íróközönsége a Népszínház utca és a József körút sarkán működött Simplon kávéháznak. Ide inkább a fiatal „modernekek” jártak, de közülük többen publikáltak már akkor vagy később a *Nyugat*ban, majd a *Magyar Csillag*ban is: Illyés Gyula, Déry Tibor, Vas István – s itt is (de mennyire!) „bentlakó” volt Zelk Zoltán, Fenyő László. Ugyanilyen okból érdemes itt megemlíteni az Erzsébet körúti Bucsinszky kávéházat, amelyben és amelyről Nagy Lajos szimbolikus című *Budapest nagykávéház* című regénye született.

CSÁTH GÉZA (1887–1919)

Egy kudarcos értelmiségi karriertörténet kórrajza

Tanulmányomban az értelmiségi karrier kérdéséhez a személyes identitás alakulástörténete felől közelítek. Kiinduló állításom szerint minden hátrahagyott szöveg, műfajától függetlenül, de a választott műfaj függvényében többé vagy kevésbé áttételes formában, önleírásnak tekinthető, mely a személyiség alakulástörténetéről vall. Állításom helytálló voltát maga Csáth erősíti, amikor 1904. december 20-án úgy fogalmaz naplójában, hogy immáron felhagy az egyébként is egyre hiányosabbá váló napi feljegyzésekkel, mert élete minden „nevezetes mozzanatát” nyomtatás alá szándékozik adni.¹ Következésképpen, ha kellő reflexivitással tudjuk hasznosítani különféle írásait, akkor felrajzolható belőlük szerzőjük kórrajza: hogyan vált a potenciális hármas-művész orvossá, hogyan lett aztán hipochondriától és morfinista téveszméktől kínzott gyilkosává feleségének és önmagának.

A személyes identitás megrendülése, amely Csáth esetében tragédiához vezetett, szorosan összefügg a modernitás korának beköszöntésével. A modernitásnak sokféle meghatározása létezik; én most Cornelia Bohn és Alois Hahn egy tanulmánya² nyomán a szociális differenciálódást, a társadalom funkcionális alrendszerének kialakulását³ tekintem a legfőbb kritériumának. A szerepkörök szerinti elkülönülés ugyanis a személyes identitás új formáinak kialakulását követeli meg: amíg a középkori ember identitását élethosszigan meghatározta a születése (jobbágy, nemes vagy éppen arisztokrata) és a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye minden élethelyzetben szilárd viszonyítási pontként szolgált számára, addig a modern kor embere folyamatosan viselkedni kénytelen. Nem kötődik többé egy meghatározott

¹ CSÁTH Géza, „Méla akkord: bínak lábat mosni”: *Naplófeljegyzések 1897–1904*, s.a.t. MOLNÁR Eszter Edina, SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2013, 521. (A korai naplókát minden esetben e frissen megjelent kiadásból idézem.)

² Cornelia BOHN, Alois HAHN, *Selbstbeschreibung und Selbstthematisierung: Facetten der Identität in der modernen Gesellschaft = Identität und Moderne*, hrsg. Herbert WILLEMS, Alois HAHN, Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag, 1999, 33–61.

³ A „funktional differenzierte Gesellschaft” Niklas LUHMANN kifejezése (vö. pl.: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag, 1998, 743–776.); az általa kidolgozott rendszerelmélet képezi Cornelia Bohn és Alois Hahn gondolatmenetének társadalomelméleti hátterét.

társadalmi alrendszerhez és így tágas tér nyílik előtte individualitása kibontakoztatására. A különböző társadalmi alrendszerek azonban különböző viselkedési formákat követelnek, különböző szerepek kialakítását teszik szükségessé.⁴ Másként viselkedik üzleti tárgyaláson, másként üzemi kiránduláson és megint másként családja körében. Míg korábban általánosan érvényes *normák* szabták meg a viselkedést, addig a modern embernek csak helyzetről-helyzetre érvényessé, ill. érvénytelenné váló *normalitások* állnak a rendelkezésére.⁵ Állandóan résen kell lennie, vigyáznia arra, hogy identitásának a megfelelő helyzetben a megfelelő oldalát mobilizálja, ennek következtében viszont más és más emberként ismeri a különböző helyzetekhez kötött környezete. Másként fogalmazva, a modernitás korának embere már nem identitással, hanem identitásokkal rendelkezik. Azt, hogy Csáth tudatában volt ennek a problémának, bizonyítja *A varázsló halála* című, először 1908-ban megjelent novellája. A nők, akik körülveszik a haldokló varázslót, ahányan vannak, annyiféleképpen idézik alakját, „(...) asszerint, amint ki-k előtt másnak mutatkozott, és ki-kivel másképpen és másképpen bánt.”⁶

A modern ember számára különös nehézséget jelent tehát, hogy identitására a maga teljességében egyetlen reális szituációban sincsen szüksége. Itt ilyennek mutatkozik, ott olyannak, mindegyik ő, egységként viszont (önmagá számára is) csak speciális helyzetekben – például gyónás alkalmával, pszichoanalitikus kezelés nyomán, vagy emlékiratainak szerkesztése közben – konstruálódik.⁷

Az értelmiségi karrierépítés sikere azonban nem ennek a virtuális egységnek a létrehozását, azaz a különféleség felszámolását követeli meg, hanem a megfelelő helyzetben a megfelelő *én* mobilizálását, a különböző élethelyzetek normalitásainak békés egymás mellett élését, az egymást elvileg akár ki is záró normalitások létének tudomásulvételét.⁸ Az ilyen értelemben vett, zavarmentes sokféleség megteremtése nem könnyű, és annál nehezebb, minél sokoldalúbban tehetséges az illető. A sokoldalú tehetségnek ugyanis nem csupán a normalitások „békéjéről” kell gondoskodnia, hanem a fölös számban rendelkezésre álló normalitások komplexitásának redukciójáról is. S ha ez sikertelen, az könnyen vezethet teljes összeomláshoz, mint Csáth esetében.

⁴ BOHN, HAHN, *i. m.*, 35.

⁵ Ursula LINK-HEER, »Multiple Persönlichkeit« als psychotherapeutische Biographiegenerator = Identität und Moderne, *i. m.*, 181.

⁶ CSÁTH Géza, *Mesék, amelyek rosszul végződnek. Összeüjtött novellák*, s. a. r. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1994, 77.

⁷ BOHN, HAHN, *i. m.*, 35.

⁸ *Uo.*, 54.

Mert igaz ugyan, hogy a korábbi társadalmi renddel szemben a modern társadalom nem ismeri az egy csapásra történő, teljes exklúziót⁹, de ha a multiplicitás kezelése sikertelen, akkor könnyen beindulhat az úgynevezett spill over effektus, amikor a társadalom valamely részrendszeréből való kizáratás visszafordíthatatlan láncreakciót indít el.¹⁰

A 19–20. század fordulóján már nagy számban bukkantak fel olyan értelmiségiek, akik a normalitások zavarmentes egymásmellettségét nem voltak képesek mintegy spontán módon megteremteni, és emiatt a személyiségnek a modernitás korával járó kényszerű multiplikálódását veszteségként élték meg. Az ő számukra kínált kiutat a freudizmus, mely ebből a nézőpontból úgy értelmezhető, mint eleve kudarcra ítélt segítségnyújtási kísérlet a személyiség stratégiai menedzselésére.¹¹ Kudarcra ítélt azért, mert a pszichoanalízis rituáléi nem a multiplikálódás megváltoztathatatlanságának belátásán alapultak és a vele való együttélés stratégiáinak kialakítására törekedtek, hanem a tudat mélyére hatolva a személyiség egységét igyekeztek helyreállítani.¹² A pszichoanalízisben emiatt – Peter Fuchs szándékoltan éles kifejezését kölcsönvéve – nem a multiplikálódott lélek doktorát, hanem parazitáját láthatjuk,¹³ amely az olyan súlyos esetekben, mint Csáthé volt, megoldás helyett csak a megoldatlan problémák multiplikálódását eredményezte.

Csáth azonban még biztos volt abban, hogy a pszichoanalízis, melyben a 19. századi természettudományos pozitivizmus kiteljesedését üdvözölte, olyan központi tájékozódási pontot jelent, ahonnan körültekintve az egyébként áttekinthetetlen rendetlenség mögött felfedezhető a lélek eredendő egysége és rendje. Komplex-elmélete, melyet *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa*¹⁴ című elmeorvosi szakmunkájának bevezető fejezetében foglalt össze, világosan tanúskodik erről. Pszichoanalitikus műveltsége azonban előbb tönkretette művészi érzékenységét, majd szembesülnie kellett azzal, hogy – a folyamatos önanalízis ellenére, vagy inkább éppen azért –, egyre kevésbé érti saját életét és egyre kevésbé tudja akaratának korlátai között tartani azt.

Tíz éves korától vezetett naplóiából rekonstruálható az a folyamat, amelynek során egyszerre három területen – irodalom, zene, képzőművészet

⁹ Peter FUCHS, *Moderne Identität - im Blick auf das europäische Mittelalter = Identität und Moderne*, i. m., 279–280.

¹⁰ *Uo.*, 285–286.

¹¹ LINK-HEER, i. m., 180–181.

¹² BOHN, HAHN, i. m., 37., 59.

¹³ FUCHS, i. m., 294.

¹⁴ CSÁTH Géza, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* = Cs.G., *Egy elmebeteg nő naplója. Összegyűjtött elmeorvosi tanulmányok*, s.a.r. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1998, 9–24.

– bontakozott ki tehetsége. És jól behatárolható az a néhány hét, amikor a napjai folyását szorgosan jegyzetelő, festegető és hegedűjén saját dallamokat próbálgató gyermek hirtelen felnőtté vált, amikor kialakult az első novelláskötetét meghatározó, alapvetően lírai fogantatású, egyszerre intim és látomásos, érzéki és elégikus világlátása. A fordulat egyértelműen kishúgának (féltestvérének), az akkor öt éves Ilonkának a betegségéhez és halálához köthető. A kis kékszemű szőke tündér nagyon közel állt hozzá, alakját egy 1903. február 11-én megkezdett, kidolgozásra váró ötleteket tartalmazó jegyzetfüzetének¹⁵ tanúbizonysága szerint képsorozatban szeretne volna megörökíteni:

Festészet

- a) Kis Ilonka nevetve fürdik a csillogó Palicsban;
- b) egy kerítés mellett áll;
- c) piacon vásárol;
- d) Lacikával filozofál.

A csodalény kislány, akinek alakját később Kosztolányi is megidézte,¹⁶ már 1903 januárjában betegeskedett, felépült, majd februárban ismét ágynak esett. Tüdőcsúcshuruttal kezelték, de kiderült, hogy agyhártyagyulladás van, és a kislány az egész családot megviselő, hosszú hetekig tartó betegség, napokon át húzóódó, kegyetlen haláltusa után március 20-án reggel meghalt. A naplófeljegyzések szinte naturalisztikus pontossággal, a *részletező tömörség* paradox stílusbravúráját végrehajtva rögzítik az egész folyamatot. Igazán megrázó olvasmánnyá a *ráébredés* folyamatának az öntudatlan ábrázolása teszi őket: megsejtése, majd kimondása és elfogadása annak, nem múltó betegségről van itt szó és nincsen segítség.

Ilonka halálát rokonok és közeli ismerősök halálának egész sora követi. „Ma, illetve tegnap itt a szomszédban járt a halál.” – jegyzi fel 1903. április 10-én. A családjukban szállóigei alakra, az *öreg Válima* így emlékezik:

„Nyári, tavaszodó és őszi időben gyakorta járt ki a sárga arcú, szőke öregember ütött-kopott cilinderkalapjában és fehér porköpenyében, a lovait maga hajtva szöllejébe. Az Ilonkát eltemette még.”¹⁷

Csírájában későbbi írásművészetének egyik fontos jellemzője mutatkozik meg itt: különös mélységet adni a képnek, szavakkal festeni – nem a valóságot, hanem a valóság mögöttesét. Nem sokkal Ilonka halála után, 1903. március 25-én nyílt Szabadkán a Nemzeti Szalon képzőművészeti tárlata, amelyet

¹⁵ PIM Kézirattár, Gy. n. sz. 2007/51/2/7.

¹⁶ *Levele Csáthnak*, 1903. október 4. = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, szerk. Réz Pál, Bp., Osiris, 1996, 18.

¹⁷ CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 439.

Csáth az édesapjától kapott állandó belépővel nap, mint nap látogatott. Vitte magával festő-felszerelését, másolta azokat a műveket, amelyek figyelmét leginkább megragadták. A kiállítás zárónapján, április 6-án Kacziányi Géza *Mors eques* című festménye került sorra, s az elmélkedés, mely e kép kapcsán került naplójába, jelzi, hogy immár elméleti szinten is képes kifejezni vonzódását az olyan művészet iránt, amely a *látható* és *racionalizálható* mögött meghúzódó, az analizáló ész számára megközelíthetetlen *szellemet* teszi érzékelhetővé.

„A festészet célja nem lehet az élet másolása, sem idealizálása, sem stilizálása, sem variálása; hanem célja, hogy a gondolatokat alakba és színekbe vigyük át. Nem kell, hogy ez az alak, ez a színaránylás igaz legyen az életben, hogy a tárgy, a gondolat a föld világából meríttessék. Nem. A képzelet váltja ki az észből a gondolatot, a szem és a tehetség a maga eszközeivel megérzékíti festékekkel és vászonnal – de ezt a képet csak olyan ember tudja megérteni, aki el tud képzelni, aki a színeket vissza tudja váltani gondolatokká (s nem csak a színeket gondolja), és látja a gondolatot, érzi a képzelőerő játékát (...) Íme a festészet kiterjesztett határai! A kiterjesztett határok közt mozog: Kacziányi, és én is fogok.”¹⁸

Néhány nappal később kelt naplóbejegyzése pedig mintha mindjárt valóra is váltaná ezt a célt – a szavakkal való festés terén:

„1903. apr[ilis] 13. Hétfő. A nap fényesen, fehéren süt. A szél fúj; az árnyék zöldes, hűvös. Ez az árnyékszín és a fehér nap meg a ragyogó ég meg a szél különösen hatnak az emberre. Soha nem érzett sejtelmek kélnek az emberi lélek belsején. Ilonkával álmodtam. Találkoztam vele álmomban – érdekes – a kaszinó nagytermében. Apuska jött Lacikával, Ilonka kis gallerijában, pipacsos szalmakalapjában totyogott. – Laci kezét fogta, de sem Laci, sem apuska nem vették észre, csak én, ki a terem közepén állottam, mondom, velem sem törődtek. Lehajlok Ilonkához, kézen fogom. (Laci és apuska továbbmennek, be a könyvtárszobába.) Csókolom gyöngén rózsaszínű, s inkább sápadt arcát (mintha látszanék a szemén, amint halálakor rátették a pénzeket), kissé behorpadt a kövéres arc, a haja a régi szép bronzarany színű. Némán tűri, amint sokszor csókolom és ölelem azt az édes, szép kis testet, mely él ... de mégse ... (így érzem álmomban) nem beszél, csak néz a távolba az ablakon, künn az uccán éppen ilyen szeles, napos-árnyékos tavaszi idő van (mintha ősz volna). Összehunyorítja a szemét, a kéket, orrát kicsit fintorítja, s a kis fehér homlok összeráncolódik... Fölébredek. S ebben a pillanatban ez a hosszú, de teljesen fölfogott sejtés rögződik gondolattá

¹⁸ CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 435.

agyamba: Laci és apuska nem látták, csak te, igen, te már sokkal közelebb vagy oda, ahol Ilonka van. Meghalsz nemsokára, úgy júniusra vagy jövő májusra, talán szeptemberben. – – – Ezt álmodtam.”¹⁹

E sorok még nem az álmokban később tudatosan olvasni próbáló pszichoanalitikus-orvost, hanem a pályakezdő és nagyreményű szépíró előlegezik, akiről Kosztolányi úgy fogalmazott, hogy alakjait árnyból és húsból gyúrja: „Vagy a fejük, vagy a szívök, vagy a lábuk kód: kódemberek.”²⁰ A *Találkoztam anyámmal* című, 1906-os novella juthat eszünkbe az idézett sorok olvastán, ahol az elbeszélő álmában kézen fogva megy rég halott anyjával a májusi „zöld mező és kék ég boldogságában”, a kék erdő felé, ahol aztán válniuk kell, s az anya, „mint egy fehér árnyék, egyszerre elietett.”²¹

1903. április 16-án újabb halál: ezúttal anyika nagynénje, Róza néni a halott, „akinek vendégszerető házában annyi kellemes vasárnapot töltöttünk a kánikula kegyetlen, s mégis édes napjaiban Szentgyörgyben. Kis Ilonka még velünk volt. (...) Tipegett ide-oda. Most már feloszlásnak indult az a kis, szép test, s a száj is, mely ezt mondta: – – „Józa néni.” – Az is meghalt már, akinek mondta.”²²

Róza nénit másnap temetik. A temetés után elmennek Ilonka sírjához, a többiek sírnak, őt, ahogyan írja, megint különös sejtelmek fogják el, különös módon érzékeli az őt körülvevő világot:

„Az ég egyik fele borús volt, jégszínű felhőkkel az erősen, majdnem fázóan kék égen. A másik félnek az alja (amint látszik a még lombtalan fák törzsei között) sárgás fehér fényes, feljebb kék és kék fénylően, mélyen lilásan; rajta úsznak, terpeszkednek a vöröseslilán árnyékolt felhők. Szél fú. A temetőben lézengő emberek, kiket a temetés csalt oda. A túlvilágban nemigen hiszek, s mégis úgy kell lenni, lelkem mélyén van valami... mert egyszerre, mintha láttam volna kis Ilonkát és Róza nénit együtt menni a nagy felhőcsomókon, el a végtelen kékségben. Ilonka tipeg, Róza néni komolyan megy vele; örülnek egymásnak, látszik, de nem nevetnek. Nem is beszélnek.”²³

A *Találkoztam anyámmal* című novella világa, ismét. És azoknak a rajzoknak a világa, amelyekkel élete végén díszítette orvosi rendelőkönyveit. Később született novelláiban viszont egyre ritkábban találjuk az idézett sorok megfelelőit. Feltűnt ez már kortársainak is. A *Hét* recenzense a *Schmidt*

¹⁹ CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 440.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A varázsló kertje. Csáth Géza novelláskötete*, A Hét, 1908. május 17., 327.

²¹ CSÁTH, *Mesék, amelyek...*, i. m., 26–27.

²² CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 441.

²³ CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 442.

mézeskalácsos című, 1912-ben megjelent kötet kapcsán egyenesen a korábbi lírai hang elnémulásáról beszélt: „Öreg elbeszélők írnak így vagy fiatal tudósok, kiknek megrajzolando sémák, kitöltendő tabellák az emberi sor-sok. Csáth Géza orvos. A novelláiban is az; csupa kórkép, beteg lelkek pontos rajza, amit ad.”²⁴

Írásművészetének e gyökeres átalakulása egyértelműen a pszichoanalízis számlájára írható. 1908 után született novelláira mindinkább rányomja bélyegét a freudizmus, utolsó elbeszélését (*Dénes Imre*, 1918) Kosztolányi teljes joggal értelmezte egy dementia praecoxos vagy paranoiás eset pontos és szenvedtlen lélekrajzaként. Unokaöccséhez írt levelében²⁵ ez buzdító dicséretként hangzott, Csáth halálának okait kutató írásából²⁶ azonban kiderül, hogy egyáltalán nem lelkesedett az 1908 után született novellákban egyre erőteljesebben érződő pályafordulatért. De nem lelkesedett ezért fordulatért maga Csáth sem; nem előre-, hanem hátralépést látott benne, amelyet a pszichoanalízissel való megismerkedésének tulajdonított. 1912 nyarán így fogalmazott naplójában:

„Rettenetes és nyomasztó gondolat, hogy nincs többé kedvem az íráshoz. Mióta az analyzissal behatóan foglalkozom, és minden ízében elemzem az öntudatlan lelki életemet, nincs többé szükség rá, hogy írjak. Pedig az analysis csak szenvedést hoz, keserű életismeretet és kiábrándulást. Az írás pedig gyönyört ad és kenyeret. Mégse! Nehezen megy, aggályokkal. A születő gondolatot mintegy csírájában megöli a kritika. A legbelső elintézetlen ügyeim pedig nem tudom papírra tenni. Az az érzés gátol, hogy mások éppolyan tisztán olvasnak benne, mint én az írók írásaiban, én, a psycho-analitikus.”²⁷

Színes rajzainak, apró festményeinek készítése közben, amelyekkel rendelőkönyveit²⁸ díszítette, viszont nem működtek a pszichikai gátak. Ezek éppoly látomásosak, mint naplójának idézett leírásai: a képzőművészet nonverbális médiuma, párosulva a rendelőkönyvek intimitásával, a jelek szerint oldani volt képes alkotói görcseit.

*

²⁴ Sz. L., *Két író*, A Hét, 1912. április 14., 247.

²⁵ *Csáth Gézának*, Budapest, 1918. június 11. = KOSZTOLÁNYI, *Levelek - Naplók, i. m.*, 414.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Csáth Géza betegségéről és haláláról*, Nyugat, 1919. december, XII. évf. 16–17. sz., 1105–1109.

²⁷ CSÁTH Géza, *Napló. 1912–1913*, Bp., Windsor, 1995, 5.

²⁸ „Csak nézni kell ezeket a rajzokat”. *Csáth Géza földesi naplórajzainak és rajzfűzetének atlasza*, szerk. ÁGOSTON PRIBILLA Valéria, HÓZSA Éva, NINKOV K. Olga, Szabadka, Városi Könyvtár, 2009.

Kis Ilonka halálakor Csáth 17 éves. Saját kompozícióival és hegedű-játékával nagy sikereket arat szülővárosában, megjelennek a *Bácskai Hírlap*ban első írásai, *A kályha* című novella alapján Bródy „jót, sőt feltűnőt” vár tőle. Művészi látásmódjának kialakulásával és első művészi sikereivel párhuzamosan a pályaválasztás kérdései foglalkoztatják. Érettségi után két és fél hónappal, a döntés küszöbén, 1904. szeptember 2-án a következőképpen fogalmaz naplójában:

„Szeretem az orvosi pályát, s akaraterővel sokra is vinném benne, de ... de ... itt van előttem egy másik cél is (...) művésszé lenni, művészettel keresni kenyeret. (...) Tisztában vagyok azzal, hogy néhány évről van szó, melyeket le kell élnem, nem *lehetőleg, örömben*, jókedvűen, hanem úgy, amint *kell*, amint *kell*, s ez lenne a tökéletes, nagystílú élet. Föltéve, hogy ez a *kell* egy nagystílú ember agyából hangzik ki, s hogy maga a mód, a végrehajtása gyönyört okoz. – Ebből a szempontból a muzsikás-írói-festői pályát kell választanom. – A másik szempontból, mely előre nem látott esetekkel, egyéniségem átalakulásával, esetleges degenerációjával számol, az orvosi pályára szeretném adni magam. – A két szempontot kiegyenlítene a tanári vagy a jogi, avagy a zenemesteremberi, a zenetanári pálya. Kiegyenlítésekről most beszélni – azonban – erkölcstelenség lenne.”²⁹

Az idézett sorok arról vallanak, hogy a személyiség egészét meghatározó döntésben gondolkodott, nem a modern társadalom által párhuzamosan felkínált szerepekben. Vagy művész-lét, vagy polgári foglalkozás, vagy a kettő „kiegyenlítéseként” tanár, de az, hogy egyszerre legyen orvos és művész, művész és tanár, fel sem vetődött számára. Egyébként unokabátyja, Kosztolányi számára sem, aki őszintén megdöbbsent, amikor Csáth az orvosegyetemet választotta.³⁰

Egyetemi évei alatt kezdetben mégis megkísérelt alkalmazkodni a modern társadalom viszonyaihoz és egy ideig sikeresen különítette el művész-énjét polgári énjétől: a Csáth Géza nevet ettől az időtől fogva használta írói névként, míg orvosi szakkönyvét „Dr. Brenner József elme- és idegkórtani klinikai gyakornok” név alatt publikálta. Jól tudta, hogy a különböző szerepekhez különböző normalitások tartoznak: másként viselkedett a Budapesti Napló szerkesztőségében, és megint másként, amikor Moravcsik professzorral társalgott a klinikán, a tanársegédi állás elnyerésének reményében.

Az orvos-léthez kapcsolódó normalitások azonban túlcaptak saját határaikon és egyre nagyobb mértékben határozták meg mind magánéletét,

²⁹ CSÁTH, *Méla akkord...*, i. m., 519–520.

³⁰ *Levele Csáthnak*, 1904. szeptember 16. = KOSZTOLÁNYI, *Levelek - Naplók*, i. m., 43–44.

mind művészi pályájának alakulását. Egyrészt végzetessé váló morfinizmusának formájában, melynek kialakulása az orvos-lét normalitásainak elfogadásához köthető. Orvosi körökben ugyanis bevett dolog volt a szerrel való élés és Csáth, egyik kései naplófeljegyzése szerint, hitt abban, hogy morfinizmusát, sok orvoshoz hasonlóan, képes lesz kordában tartani.

„Tudtam hogy az Op[ium] nagy mérge, de miután én sohase emelkedtem 0,50 g-on túl, az állandó dosisom 0,36 – 0,40 P[antopon] = (0,18-0,20 M[orfium]) volt, súlyom jó volt, egyéb testi tünetekkel nem volt baj (az ideges tüneteket a tbc inttoxtól megszoktam elviselni és negligálni), jól ettem, nemi életem normális volt (hetente 2–3 ×), megállapodtam, hogy

1) A M[orfium]ra szükségem van.

2) Uralkodom felette, mert az adag egyforma.

3) Az a sok leírt éhségi tünet, szorongás, légszomj, nálam nem jelentkezik.

4) Nem fog ártani, és mint annyi orvos, 20–30 évig is élek majd vele.

Mégis – igazam lett. *Ópium* című novellám után: *10 évig éltem*. Ott írtam le azt a rémes káromlást: sokasodjék meg az ő utódaiban.”³¹

Másrészt pszichoanalitikus-orvossá válása befolyásolta meghatározó módon pályájának alakulását. A pszichoanalízis ugyanis azzal kecsegtetett, hogy általa helyreállítható a személyiség integritása. Ez a csalóka hit azonban megsemmisítette benne a művészt, morfinizmusa pedig kordában tarthatatlannak bizonyult, a *spill over* effektus elindult, a deklasszáció megállíthatatlanná vált. És miközben élete utolsó éveit morfium okozta féltékenységgel és hipochondriájával küszködött, folyamatosan analizálta, megérteni igyekezett önmagát. Rendszertelenné és kuszává váló naplófeljegyzései között szaporodtak a memoárszerű részletek, amelyek nyomán traumák, öröklött betegségek nyomait kutatta, álmleírások, amelyekhez pszichoanalitikus értelmezések kapcsolódtak.

Cornelia Bohn és Alois Hahn nagyon finom elemzések során mutatja ki hivatkozott tanulmányában, hogy a napló- és memoárírás miként függ össze a modernizálódó, funkcionális alrendszerekre bomló világban helyzetét bizonytalanak (kontingensnek) érző ember identitáskeresésével. A pszichoanalitikus műveltségű Csáthot azonban nem elégíthette ki az életút eseményeinek egységes egészzé konstruálása. Ő a jelenségek között nem összefüggéseket keresett, hanem a mögöttük meghúzódó lényeg, amelyet immár lélekbúvárként racionalizálni, s nem művészként megérzőkíteni igyekezett.³² Tökéletes

³¹ PIM Kézirattár, 2012/11/5/8. (A VI. 13., pénteki bejegyzéssel szembeni oldalon)

³² BOHN, HAHN, *i. m.*, 54–58.

tévút: az idézett szerzőpáros Marcel Proust példáján keresztül éppen azt mutatja ki meggyőzően, hogy a multiplikálódott személyiség egységének helyreállítására a művészet az egyetlen alkalmas eszköz.

Csáth kései naplófeljegyzései tehát megrázóan tanúskodnak a pszichoanalízis parazitájának kártékony működéséről, amelynek meghatározó szerepe volt abban, hogy élete végén – a normalitások összhangjának megteremtése helyett – a vallás általánosan érvényes, ugyanakkor a modernitás korában már anakronisztikus normáihoz menekült, eljutva Isten akaratának, mint minden földi történés magyarázatának szektás vakságot idéző hitéig.

TÖBBSZÖRÖSEN KISEBBSÉGI

Karácsony Benő és Mózes Teréz
karrierépítési stratégiáiról

Többszörösen kisebbségiek

A karriertörténeti kutatásokat megkönnyíti, ha olyan életművek képezik a kutatás tárgyát, amelyek befejezettek, lezártak, ha a kutatás posztumusz jellegű. Jelen tanulmány ebből a szempontból rendhagyó, ugyanis a vizsgálat tárgyát két karriertörténet képezi, melyek közül egyik az ismert erdélyi író, Karácsony Benő (1888–1944) életútját és írói kibontakozását, valamint kánonbeli helyét, a másik dr. Mózes Teréz (1919–) jelenleg Izraelben élő nagyváradi muzeológus karriertörténetét követi nyomon. Már rögtön az elején adódik a kérdés, hogy miért ez a két életmű, hiszen nagyon sok vonatkozásban eltérnek egymástól. Karácsony Benő és Mózes Teréz között egész generációnyi különbség van (az író fia éppen Mózes Terézzel lenne egyidős), továbbá sok más szempontból is különböznek: érdeklődési kör, karrier, nemi hovatartozás, egyikük túlélte a deportálásokat, másikuk nem, stb.

Ennek ellenére néhány szempontból, amelyek a kutatás tárgyát képezik, nagyon hasonló az életútjuk. Az életművek előzetes válogatási szempontja a többszörösen kisebbségi szerepbe kényszerülő értelmiségi karrierépítési stratégiája volt. A 'kétszeresen kisebbségi' ebben a tanulmányban a zsidó származású, magyar anyanyelvű, a magyar kultúrában szocializálódott, de már a román állam keretei között élő egyént jelenti, azaz így nemcsak bizonyos nemzetiségi és társadalmi mutatók lesznek fontosak, hanem tér- és időbeliek is, eszerint az életműkutatások az első világháború utáni Romániához köthetők. Ezek a szempontok pedig mindkét karriertörténetre nézve érvényesek. Érdekességként megjegyzendő – de ez nem befolyásolta a válogatást, és csak a kutatás során derült ki –, hogy Karácsony Benő és Mózes Teréz rokoni kapcsolatban is állnak egymással, amit Mózes Teréz levélben meg is erősített.

Az utóbbi két évtizedben megjelent életműkutatások vagy (ön)életrajzi jellegű írások (szépirodalmiak is) jelentős része foglalkozott az egyén és a 20. századi diktatúrák, ideológiák viszonyának feltárával. A posztkommu-

nista országokban a kilencvenes évektől kezdetét vette a kibeszélés diskurzusa. Valamelyest ebbe a vonulatba kapcsolódva teszi fel jelen kutatás is a maga kérdéseit, illetve fogalmazza meg hipotéziseit. Kérdések: 1. Az Erdélyt érintő hatalomváltások hogyan hatottak a többszörös kisebbségi létben élők karrierépítésére? 2. A 20. századi ideológiák milyen hatással voltak az értelmiségi karrierekre (transzszilvanizmus, sztálinizmus)? Hipotézisem pedig az, hogy a többszörösen kisebbségi szerep vagy helyzet előhívja, megkonstruálja az ironikus életszemléletet, ha tetszik, az ironikus karrierépítési stratégiát.

A továbbiakban olyan fogalmak újragondolása következik, melyek kulcsfontosságúak a tanulmány elméleti megalapozása szempontjából. Az első értelmezésre kívánczó fogalom maga a 'kisebbségi'. A fentiekben ez már valamelyest tárgyalásra is került a tanulmány témaválasztását érintve. 1918 után Romániában viszonylag nagyszámú zsidó származású magyar anyanyelvű kisebbség élt.¹ Azok, akik korábban a Monarchia államszerkezetéhez, illetve az osztrák-magyar kultúra elsőbbségéhez igazodtak és ebbe integrálódtak, és itt főleg az asszimiláns zsidókra és a neológ vallásúakra gondolunk, nem az ortodoxokra, azok a megváltozott helyzetben kétszeres kisebbségi létbe kényszerültek. Sokan ezer szállal kapcsolódtak a magyar kultúrához, főleg a humán műveltségű értelmiségiek. De a Monarchia más területein is hasonló volt a helyzet.

Ezt a többszörös kisebbségi létet értelmezi a Deleuze-Guattari szerzőpáros Franz Kafka esetében, aki zsidó, német, cseh és osztrák nyelvi és kulturális ütközőzónában élt és alkotott, illetve folyamatosan a hatalom változásával és az ahhoz való alkalmazkodással szembesült. Deleuze-Guattari a többségi és a kisebbségi kultúrák közötti elmozdulásokat írják úgy le, mint egy ödipális helyzetet. A hatalmi háromszög csúcán az éppen aktuális hatalom helyezkedik el, az alsó szögek pedig a kisebbségi kultúrákat jelentik, amelyekben az egyén egyaránt otthonos.²

Karácsony Benő és Mózes Teréz számára a két világháború közötti időszakban a többségit a román kultúra, nyelv és állam jelenti, ebben élnek kettős kisebbségi szerepben. Viszonylag rövid, de sorsdöntő változást hoz számukra a második világháború, amikor újból a magyar lesz az államalkotó nemzet. Azok számára, akik a román kultúrába és államformába valamenynyire beilleszkedtek, még ha magyar anyanyelvűek is voltak, mégis kihívást

¹ Tibori Szabó Zoltán szerint Erdélyben 1920-ban a magukat zsidó felekezetűeknek vallók száma 181.340 fő volt. TIBORI SZABÓ ZOLTÁN, *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Kolozsvár, Koinónia, 2007, 16.

² Gilles DELEUZE, Félix GUATTARI, *Kafka: a kisebbségi irodalomért*, Bp., Quadmon Kiadó, 2009, 7-31.

jelentett egy újabb hatalomváltás, nem beszélve a zsidótörvények és a deportálások borzalmairól. Karácsony Benő a húszas-harmincas években viszonylag jól működő ügyvédi irodát vezetett, amihez a román nyelv ismerete és a román kultúrában való tájékozottság – az akkori politikai helyzetet ismerve – elengedhetetlen volt. Mózes Teréz a harmincas évek végén fejezte be középiskolai tanulmányait román nyelven. A nemzetiségi és nyelvi határozók nemcsak a román, magyar és zsidó felállásban, hanem a magyar, román, zsidó szereposztásban is működtek.³

Egy már tárgyalt fogalom, amit külön értelmezni kívánok, a 'zsidó', de nemcsak nemzetiségi, hanem egyfajta magatartásbeli, filozófiai fogalomként. A zsidó elsődlegesen nemzetiségi hovatartozást jelöl, ebben a tanulmányban viszont főként mint sajátos magatartást, és mint életstratégiát értelmezem. A zsidóság, a zsidó nemzethez való tartozás egyik jellemzőjeként a folyamatos *határátlépést* emelem ki, amit úgy értelmezek, hogy évszázadok hosszú során át a zsidóságnak újra és újra át kellett gondolnia korábbi életbenmaradási stratégiáit, újakat kellett kitalálnia, zsidó volta és többségi nemzetek keresztmetszetében kellett saját identitását ki- és megtalálnia, hogy egyszerre volt zsidó és német, cseh, francia, magyar, román stb. Ezt a gondolatmenetet valamelyest érinti a már idézett Deleuze–Guattari szerzőpáros is. Továbbá Cseresznyési László egyik tanulmányában, mely a zsidó humorral foglalkozik, azt veti fel, hogy ha van úgynevezett zsidó humor, márpedig ha van cseh, angol vagy éppen székely humor, miért ne lehetne zsidó humor is, akkor az éppen a folyamatos határátlépésekből fakad. Asszimiláns zsidónak lenni csöppet sem könnyű állapot, – írja Cseresznyési –, mert egyszerre kell többféle elvárás-rendszernek megfelelni. Az egyén identitása egy ilyen helyzetben nyelvi és nemzetiségi szempontból színtezett, többretegű, ezért az egyén lebeg, több világ határán reked – véli a szerző.⁴ Ennek problematikusságát művészeti alkotások is kifejezték. Gondolhatunk például Szabó István *A napfény íze* (1999) című filmjére, amely több generáción keresztül követi nyomon az identitás megkonstruálásának nehézségeit.

A 'zsidó' általam értelmezett fogalmának másik pillére az *ironia*. Gábor György vallásfilozófiai tárgyú tanulmánykötetében arról ír, hogy a zsidó vallási tradíció eleve tanulásra serkent. A tanulás pedig ebben a kultúrában nem a lezártágot, befejezettséget sugallja, hanem a változó helyzetekhez való alkalmazkodást. Számol a megismerési folyamat relativitásával. Gábor György ezt a sajátos léhelyzetet metaforikusan „Sára kétféle nevetése”-vel

³ Lásd TIBORI SZABÓ, *i. m.*, 16–28.

⁴ CSERESZNYÉSI László, *Traktátus a pesti/zsidó humorról*, 2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap, 2006. július-augusztus, http://www.ketezer.hu/menu4/2006_07_08/cseres.html, letöltve: 2010. 07. 24.

írja le, ami a zsidók ősanyjaként számontartott Sárának a magatartását fejezi ki gyermeke születésével kapcsolatosan. Amikor meghallja, hogy gyermeke fog születni, először kételkedőn nevet, mert nem hiszi, hogy ez valóra válhat, amikor pedig megszületik a várva várt gyermek, boldogan, beteljesedetten nevet. A szerző szerint ez a „kétfajta nevetés” létmóddá vált a zsidó hagyományban, ami egy olyan ironikus életbölcsséget jelent, mely Szókratészéhez hasonló. Számol azzal, hogy a megismerés nem lezárt, nem befejezett.⁵ Az iróniának ez a meghatározása nem retorikai, hanem filozófiai jellegű, a romantikusok vélekedéséhez⁶ illetve a Paul de Man-i elméletéhez áll legközelebb.⁷

Karrierépítés a 20. század első felében: Karácsony Benő

Az életút főbb állomásai

Karácsony Benő 1888. szeptember 8-án született Gyulafehérváron. Az anyakönyvi adatok szerint eredeti neve Klärmann Bernát. A családi háttéről annyit tudunk, hogy szerény, de biztos anyagi lehetőségeket nyújtott egészen az egyetemi évekig. Erről az időszakról – többek véleménye szerint – Karácsony leginkább *Utazás a szürke folyón* című regényében számol be. A regényből is tudjuk, hogy apja derűs kedélyű szabó, aki szakmai kiválóságáról híres, de aki nem következetes a munkájáért járó fizetség terén, ami aztán csődhez vezet. A Klärmann-fiú elemi iskoláit a gyulafehérvári izraelita elemi népiskolában, majd 1898-tól a Gyulafehérvári Római Katolikus Főgimnázium végzi. Érettségi vizsgáját a kolozsvári piarista gimnáziumban teszi le, majd a Nagyváradon Királyi Katolikus Jogakadémián folytatja tanulmányait. Pályája sok kortársáéhoz hasonlóan alakul: a biztos megélhetés és a társadalmi emelkedés reményében jogi pályára lép.

A későbbi író Nagyváradon éri karrierjét tekintve az első töréspont: apja egy csődeljárás következtében tönkremegy, idegileg összeroppan, elmeorvosintézetbe kerül, ezért meg kell szakítania jogi tanulmányait. Ezután egy ideig Gyulafehérváron él újságíróként tevékenykedve a *Gyulafehérvári Hírlap*nál. Innen hívják katonaszolgálatra az első világháború kitörése után.

⁵ GÁBOR György, *A világ minden kérdése, a világ minden ellenvetése* = G. Gy., *A szentély és a vadak*, Bp., Új Mandátum, 2000, 21–43. Vö. PLATÓN, *Szókratész pöre: Levelek*, szerk. KATONA Ádám, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1972., S. KIERKEGAARD, *Az irónia fogalmáról* = S. K., *Egy még élő ember írásaiból, Az irónia fogalmáról*, ford. SOÓS Anita, MISZOGLÁD Gábor, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2004, 51–319.

⁶ Lásd B. GAÁL Márta, *Romantikus irónia, transzcendentális irónia*, Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

⁷ Lásd PAUL DE MAN, *Az irónia fogalma* = Uő., *Esztétikai ideológia*, Bp., Janus/Osiris Kiadó, 2000, 175–203.

Erről az időszakról keveset tudni, csupán néhány adat áll rendelkezésünkre, amit Tóth H. Zsolt monográfiájában említ: hogy Galíciában harcol, valamint, hogy a háború vége felé a temesvári kórházban ápolják.

A háború után viszont pályája mind magánéletileg, mind társadalmi szempontból felfelé ível. Házasságot köt, felesége a dési származású Klärmann Teréz (a családnév egyezése csak véletlen egybeesés). Felesége családja révén a biztonságos élet körvonalazódik számára, valamint jogi tanulmányait is befejezi a kolozsvári egyetemen, majd ügyvédi irodát is nyit.⁸ Az író családi háza Kolozsváron az egykori Ady Endre utcában volt.⁹ A Klärmann-házaspárnak már 1919-ben fia születik, ami szintén arról tanúskodik, hogy a háború után viszonylag hamar biztonságos körülményeket sikerül kiépítenie. Tanulmányait a román államhatalom által időközben átszervezett kolozsvári egyetemen fejezi be. A történelem szorításában az erdélyi zsidó értelmiségnek a két világháború közötti időszakban egyszerre kellett mind a magyar, mind a román kultúrának „megfelelnie”, ezzel együtt pedig többszörösen kisebbségivé válnia. A kolozsvári évek hozzák meg Karácsony Benő számára a szépírói karrier kiépítésének lehetőségét is. Ügyvédként tisztességes megélhetést biztosít családjának. Fia nevelésére különös gondot fordít. Arról – talán szerencséjére – már nem szerez tudomást, hogy fiát a nyilasok végzik ki Budapesten egy utcai rajtaütés alkalmával 1944-ben.¹⁰

Karácsony Benőt sok más honfitársával együtt a kolozsvári gettóból deportálják 1944-ben. Tibori Sz. Zoltán írja, hogy az észak-erdélyi zsidóság deportálása május 15-én vette kezdetét.¹¹ Arról nincs pontos adat, hogy az író mikor és milyen körülmények között került sorra. Arról viszont tudunk, hogy Járosi Andor evangélikus lelkész igyekezett megmenteni, de Karácsony már olyan lelki válságba került, hogy nem tette meg a szükséges lépéseket megmenekülése érdekében. Továbbá a kolozsvári neológ főrabbi is igyekezett őt megmenteni, de az volt az ára, hogy deklarálja magát zsidó írónak, mert a magyarok nem tartják magyarnak. Karácsony erre nem volt hajlandó.¹² Salamon Ernő visszaemlékezésében olvashatjuk, hogy utoljára Auschwitzban találkozott az íróval, ahonnan soha nem tért haza.¹³

⁸ Az ügyvédi iroda az akkori Wesselényi Miklós – ma Regele Ferdinandnak nevezett – utcában volt, Kolozsvár belvárosában található.

⁹ Az utca mai neve Daicoviciu. Jelenleg az épületben a Karolina Augusta Pub működik a 9-es szám alatt.

¹⁰ Az író életrajzának legteljesebb igényű összefoglalását mindeddig Tóth H. Zsolt valósította meg. Lásd TÓTH H. Zsolt, *Széttagozott ösvény. Karácsony Benő élete és műve*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 5–19.

¹¹ Lásd TIBORI SZABÓ, i. m., 21–24.

¹² *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Bp., 1963, 198–199., idézi TIBORI SZABÓ, i. m., 9.

¹³ Uo.

Karácsony Benő, az erdélyi magyar író

Az írói karrier kezdetei valószínűleg a gyulafehérvári évekre nyúlnak vissza. Iskolás éveiben tagja az önképzőkörnek, felolvasásokat is tart. Írásaival már akkor sikereket ér el a hallgatóság körében. A későbbi író kibontakozását segíthették a *Gyulafehérvári Hírlap*nál töltött évek is. Kolozsváron első írásai a *Remény* című lapban jelentek meg az 1920–1921 közötti időszakban Fekete Géza álnév alatt, később a *Napkelet*, a *Pásztortűz* és az *Erdélyi Helikon* közölte írásait. Ezeknek az éveknek a termését közli első és egyetlen novelláskötetében, a *Tavaszi balladában*, ami Marosvásárhelyen jelent meg 1925-ben.¹⁴ Ezután látnak napvilágot regényei, mindegyik az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában: *Pjotruska* (1927),¹⁵ *Új élet kapujában* (1932),¹⁶ *Napos oldal* (1936),¹⁷ *Utazás a szürke folyón* (1940),¹⁸ majd posztumusz műként *A megnyugvás ösvényein* a kolozsvári Józsa Béla Atheaneum kiadásában.¹⁹ Két drámája, *A rút kiskacsa* (1937) és a *Válás után* (1923), az 1968-as *Tavaszi balladában* jelent meg nyomtatásban.²⁰

Karácsony Benő írói karrierjének legaktívabb évei a harmincas évek. Névét is változtat, Klärmann Bernát először Klärmann Benő lesz, majd Karácsony Benőként közli írásait. Az író esetében ez azért is jelentős, mert ezzel a gesztussal a román többségű és államhatalmú társadalomban Karácsony a magyar kultúra iránti elkötelezettségét bizonyítja. Tibori kifejti, hogy emiatt különösen nehéz helyzetbe került a zsidóság a román államhatalommal szemben. A trianoni békeszerződés után a román vezetés remélte, hogy a zsidókat sikerül megnyernie, és az erdélyi zsidóság megszünteti nyelvi és egyéb kulturális kötődéseit a magyarsággal. Mint írja, a zsidóság emiatt valóban kettős kisebbséget vállalt magára: a magyarok számára zsidó, a románok számára magyar és zsidó maradt. Viszont a gazdasági érdekek miatt sok zsidó a román kultúra felé is nyitott, amit pedig a magyar kisebbség nem nézett jó szemmel. Ráadásul a húszas-harmincas években a román Vasgárda antiszemita tevékenységei is felerősödtek.²¹

Karácsony Benő az irodalomszervezésben is tevékenykedik, bár nem az „élvonalban”: 1934-től az Erdélyi Helikon tagja, és rendszeresen részt vesz

¹⁴ KARÁCSONY BENŐ, *Tavaszi ballada*, Marosvásárhely, Erdélyi Könyvbarátok Társasága, 1925.

¹⁵ KARÁCSONY BENŐ, *Pjotruska*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1927.

¹⁶ KARÁCSONY BENŐ, *Új élet kapujában*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

¹⁷ KARÁCSONY BENŐ, *Napos oldal*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1936.

¹⁸ KARÁCSONY BENŐ, *Utazás a szürke folyón*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1940.

¹⁹ KARÁCSONY BENŐ, *A megnyugvás ösvényein*, Kolozsvár, Józsa Béla Athenaeum, 1946.

²⁰ KARÁCSONY BENŐ, *Tavaszi ballada. Novellák és színdarabok*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968.

²¹ TIBORI SZABÓ, *i. m.*, 16–18.

a marosvécsi találkozók; 1936-ban fellép a Kemény Zsigmond Társaság irodalmi estjein; szintén 1936-ban felolvasó körúton vesz részt; a Helikon-törzsasztal tagja, aminek találkozási színtere a kolozsvári New York (ma: Continental) kávéház; 1932-től a romániai Pen Club magyar alosztályának tagja pénztárosi minőségben.²²

Ha ezeket az adatokat figyelembe vesszük, akkor egy sikeres karrier-építésnek lehetünk a tanúi a húszas-harmincas években a kettős kisebbségi helyzet ellenére. Ráadásul Karácsony Benő művei mind az erdélyi, mind a magyarországi olvasók körében népszerűségnek örvendtek.

A kánon peremén (?)

Ha fellapozzuk a korabeli folyóiratokban közölt cikkeket az író életművéről, akkor azt látjuk, hogy a sikerek ellenére az író hivatalos kánonbeli helye nem volt teljesen egyértelmű. Találunk több olyan írást, mely a transzszilvanista kánon eszméinek hiányát hibaként rója fel az íróra. Holott ha nyilatkozatait figyelembe vesszük, akkor az látszik, hogy ő erdélyi írónak tartotta magát, de tartózkodott bizonyos divatos és elvárt ideológiai szólamok egyoldalú hangoztatásától.

„Erdélyi írónak érzem magam annál az egyszerű oknál fogva, mert nem Patagóniában születtem és nem Patagóniában élek, hanem Erdélyben. Az a bizonyos erdélyi levegő – egy kis oxigén, egy kis por, egy kis gyantaszag, patakillet – bizonyára nem csak a kiadóm reklámjaiban, hanem a könyveimben is előfordul. (...) A »nehéz kritika«, amely csak komor alkotásokban hajlandó irodalmat látni, nem vette észre, hogy regényeim játszi napfényre mögött aktuálisan fájdalmas problémák árnyai húzódnak meg. Ezek a kritikusok sokallták a derűmet. Az írótól azt követelik, hogy görnyedjen meg problémáinak súlya alatt, mint a zsákhordó munkások”.²³

Ennek ellenére a korabeli erdélyi kritikák többsége (lásd Kiss Ernő,²⁴ Császár Károly,²⁵ Rass Károly²⁶ írásait), melyeket most részletesen nem taglalok, vagy a magyarországiak, pl. Vezér Erzsébet recenziója,²⁷ a transzszilvanizmus értékszempontjainak egyoldalú érvényesítését kéri számon. A magyarországi kritika egyenesen Tamási Áron témáit, stílusát követeli

²² TÓTH H., i. m., 13–14.

²³ LIGETI Ernő, *Karácsony Benő nyilatkozik a darabjairól, az írás műhelyitkairól és sok mindenféléről, ami bevilágít az író gondolatvilágába*, Független Újság, 1937. október 9., 5.

²⁴ KISS Ernő, *Tavaszi ballada*, Páztortűz, 1925/14, 320.

²⁵ CSÁSZÁR Károly, „Napos oldal”, Páztortűz, 1936/11, 241–242.

²⁶ RASS Károly, *A mi regényirodalmunk*, Erdélyi Múzeum, 1936, 270.

²⁷ VEZÉR Erzsébet, *Utazás a szürke folyón*, Nyug, 1940/12, 576–577.

Karácsonytól. Hasonlóan elutasító álláspontot képvisel a Gaál Gábor nevével fémjelzett baloldal is, melynek akkor a *Korunk* folyóirat volt a legfőbb fóruma. Több cikkében is bírálja, hogy az ironikus prózapoeitika ellehetetleníti a konkrét társadalomvonatkozást, valamint, hogy a szerző tartózkodik az állásfoglalásoktól, azaz, nem illeszkedik a baloldal által hangoztatott „valóság-irodalom” elvárásrendszerébe, nem törekszik az „osztályharcok” szemléltetésére.²⁸ Ugyanakkor Dsida Jenő, Ligeti Ernő és Ruffy Péter méltató hangon írnak Karácsonyról. Dsida különösen lelkesedik stílusáért, mint írja, hogy nem áll egyik oldalra sem, hanem a „napos oldalt” választja.²⁹ Említésre méltó a korabeli román kritika nézőpontja is. Ion Chinezu szintén a szerző stílusát dicséri, kiemeli, hogy művei derűs színfoltot jelentenek a pátoszos témák sorában.³⁰

A felsoroltak arra engednek következtetni, hogy az íróval kortárs befogadó-közönség eléggé ellentétes vélekedéseket fogalmaz meg az elragadtatástól a lesújtó kritikáig. Nem kizárt, hogy az elutasítás mögött nem csak az irodalmi kánonnal való össze-nem-egyeztethetőség, hanem az antiszemitizmus is rejtőzik.

A sztálinizmus hivatalos kánonjának az író recepciótörténetét érintő vonatkozásaival jelen tanulmány nem foglalkozik. A második világháború utáni időszakban lényegében a Gaál Gábor-féle gondolatmenet folytatódik. Ráadásul a cinizmus vádja is hosszú időre megőrződik a művek kanonizációját.³¹ A baloldal számára Karácsony Benő polgári írónak, individualistának és intimistának bizonyul. Ennek ellenére a kommunista diktatúra idején könyvei több kiadást is megérnek, különösen a sokat kárhoztatott *Napos oldal* és a *Pjotraska*, illetve Karácsony Benő iskolai tananyagként is szerepel.³²

A kritikákból kiszüremkedő megítélések alapján megállapítható, hogy Karácsony Benő életművét a korabeli ideológiai szövegek negatívan befolyásolták. Úgy tűnik, hogy az író utólagos (a második világháborútól napjainkig) tartó perifériakusságát meghatározta nemcsak a sztálinizmus ideologikus kánonja, hanem a korábbi marginális pozíció is. Mind a transzszilvanista

²⁸ Lásd BOLYAI Zoltán (GAÁL Gábor álneve), *Új élet kapujában*, *Korunk*, 1933, 174–175., GAÁL Gábor, *A „napos oldal”* = G. G., *Válogatott írások I.*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1964, 581–584.

²⁹ DSIDA Jenő, *Író, aki sem jobboldalra, sem baloldalra nem állott, hanem a „napos oldalt” választotta*, *Keleti Újság*, 1936. május 11., 4.

³⁰ ION CHINEZU, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, Kolozsvár, kiad. Societatea de Măine, 1930, 108–109.

³¹ KÖTŐ József, *Cinikus volt-e Karácsony Benő?*, *Korunk*, 1962/11., 1384–1386.

³² DÁVID Gyula, LÁNG Gusztáv, SZÁSZ János, *Magyar irodalom. Tankönyv a X. osztály számára. XX. századi magyar irodalom: Romániai magyar irodalom*, Bukarest, Editura Didactică și Pedagogică, 1983, 183–186.

kritika, mind a baloldal kánonja azt kifogásolta – kimondva vagy kimondatlanul – ami Karácsony Benő műveit jellegzetessé és szeretetté tette az olvasóközönség körében: az ironikus és egyre önreflexívebbé váló próza-poétikát, amit egyik kánon sem fogadott el, mert ellenkezett a történelmi-allegorikus vagy a csak referenciális olvasati lehetőségekkel. Ha azonban műveinek olvasottságát vagy azokat az adatokat vesszük figyelembe, amelyek írói karrierjének felvirágzását jelzik, Karácsony Benő sikeres erdélyi magyar írónak tekinthető. Ezért önkéntelenül adódik egy észrevétel, ami inkább kérdésszerű: Karácsony Benő esetében mintha az életút tragikusságának projekciója történné az egész életműre nézve. Mivel egy zsidó származású íróból mítoszt nem lehetett alkotni, ezt mind az antiszemitizmus, mind a politikai helyzet ellehetetlenítette, ezért inkább maradt továbbra is marginális helyzetben a magyar irodalomban, holott prózája Krúdy, Karinthy és Kosztolányi poétikájával, narratív megoldásaival mutat rokonságot.

Baróti Pál „elveszett nemzedéknek” nevezi ezt a generációt, akik Karácsony Benőhöz hasonlóan mindkét világháborút átérték és végigszenvedték.³³ Tóth H. Zsolt „halmozottan hátrányosnak” tartja az írók a történelmi traumák és a nemzetiségi kérdések, a kisebbségi lét miatt is.³⁴ Szemlér Ferenc „kivülállásnak” ítéli azt az ideológiai pártatlanságot, ami az írók jellemezte.³⁵ Cs. Gyimesi Éva szerint Karácsony „korán jött polgár”, akit saját társadalma nem volt képes befogadni, mert autonóm személyiségmodellt képviselt, valamint ezt érvényesítette műveiben is.³⁶

Az említett források is a tragikum és a kisebbségi szerep hátrányainak talajáról vélekednek a Karácsony-i életműről. Kevesebb az olyan írás, mely azokat a mutatókat vizsgálja, melyek minden ledorongozó kritika és az író tragikus vége ellenére sikertörténetet (is) látnak az ő életútjában, holott Karácsony Benő írásaiban éppen arról tanúskodik, hogy a kisebbségi helyzet nemcsak a tragikummal jellemezhető, ábrázolható, hanem sokkal inkább ironikus életbölcsességgel, pátosztól mentesen.³⁷ Az viszont tény, hogy Karácsony íróként és magánemberként folyamatos határátlépéseket, kultúraváltásokat ért és élt meg, melyekhez viszonyulnia, alkalmazkodnia kellett. Úgy vélem, hogy az ironia rá nézve nemcsak poétikaként vagy stílusként

³³ BARÓTI Pál, *Karácsony Benő* = KARÁCSONY Benő, *Tavaszi ballada*, utószó B. P., Marosvásárhely, Erdélyi Könyvbarátok Társasága, 1925, 333–355.

³⁴ TÓTH H., *i. m.*, 5–19.

³⁵ SZEMPLÉR Ferenc, *Karácsony Benő és a kritikusok*, Előre, 1968. július 14., 4.

³⁶ CS. GYIMESI Éva, *Korán jött polgár. Karácsony Benő prózája* = Uő., *Colloquium Transsylvanicum*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998, 167–190.

³⁷ Lásd BALOGH Andrea, *Az ironia Karácsony Benő regényeiben*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó (Bolyai Társaság), 2012.

határozható meg, hanem egyfajta életstratégiaként, életbölcsséggként is, amely a változó történelmi-politikai kihívásoknak való megfelelést jelentette: magyar anyanyelvű zsidóként részt vesz az első világháborúban, hazaérkezve egy új világban találja magát, mely nyelvileg is változást hoz, de ő továbbra is magyar anyanyelvűnek vallja magát, művei jelennek meg magyarul, melyek művészi értékét a magyar irodalom egyik hivatalos kánonja kérdőjelezi meg, továbbá a magyar államhatalom mind magánemberként, mind íróként összeroppantja. Amikor pedig a kolozsvári zsidó főrabbi felajánlja, hogy kimenekíti a gettóból, ha magyar író helyett zsidó írónak deklarálja magát, azt válaszolja, hogy a zsidó nacionalizmust sem becsüli többre, mint azt, amelyik őt oda juttatta. Műveiben is ez a szemlélet körvonalazódik, mivel több regényében utal a kisebbségi helyzet problematikusságára, de tartózkodik az ideologikus és patetikus szólamoktól.³⁸

Karrierépítés a 20. század második felében (?): dr. Mózes Teréz

Az élettörténet és a karrierépítés vázlatpontjai

Mózes Teréz Klärmann Terézként látta meg a napvilágot 1919. november 6-án Szilágysomlyón, de később a család Nagyváradra költözött. Családja kiegyensúlyozott polgári környezetet jelentett számára, apja több nyelvet beszélő, megbecsülésnek örvendő kereskedő. Iskoláit már Nagyváradon végzi: először a zsidó leánygimnáziumban, majd az Oltea Doamnă nevű állami leánylíceumban folytatja. Magyar tannyelvű, állami középiskola nem állt rendelkezésére, ugyanis azokat megszüntették. Időközben a reálszak miatt átiratkozik a Notre-Dame de Sion francia tannyelvű iskolába, mivel tervei szerint mérnöki egyetemre készült. Érettségi bizonyítványát 1938-ban szerzi. Önéletrajzi jellegű könyvében, a *Bevérzett kőtáblák*ban írja, hogy ekkor már osztálytársai és tanárai körében is tapasztaltak antiszemita megnyilvánulásokat, továbbá a politikai hírek is aggodalomra adtak okot, ezért döntött úgy a családdal közösen, hogy nem folytatja tanulmányait, bár külföldön kívánt egyetemi oklevelet szerezni, hanem varrótanfolyamra iratkozott.³⁹ A háború idején diákok korrepetálásából szerez megélhetési forrást magának és családjának.

1944-ben a többi nagyváradai zsidóval együtt őt is deportálják, először Auschwitzba kerül, majd lettországi táborokba, aztán újra Lengyelországba, nevezetesen Stutthofba, majd Dörbekbe, végezetül Guttauba szállítják.

³⁸ Lásd *Új élet kapujában* című regényét, továbbá a *Napos oldal*ban a főszereplő és Tódor viszonyát.

³⁹ MÓZES TERÉZ, *Bevérzett kőtáblák*, Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1993, 12–14.

Könyvében beszámol lágerélményeiről, valamint a hazatérés nehézségeiről is. 1945 nyarán sikerül hazajutnia Nagyváradra, majd ugyanez év őszén be is iratkozik Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetemre, ahol művészet-történetet és néprajzot tanul magyar nyelven, illetve francia nyelv és irodalom-ból is oklevet szerez 1949-ben. Az egyetemi évek után Váradon dolgozik: 1948–1949 között a Nagyvárad Történeti és Régészeti Múzeumban muzeológus, később a Művészeti Iskolában tanár. 1950 és 1953 között a *Fáklya* szerkesztője, majd 1955-től 1964-ig a Népi Alkotások Házának igazgatója. 1964-től egészen nyugdíjazásáig, 1975-ig a Körösvidéki Múzeum muzeológusa, először a Művészeti és Népművészeti Részleg osztályvezetője, majd miután 1966-tól ez kettéválik képzőművészeti és néprajzi osztályra, ő az utóbbit választja. Saját bevallása szerint első munkahelyeire kinevezték fiatalon és tapasztalatok nélkül, nem állt módjában választani, ami nagy kihívást jelentett számára.

1977-ben a történettudományok doktora címet szerzi meg a Bukaresti Egyetemen. Eközben néprajzi jellegű tudományos kutatásokat folytat, melyeket román nyelvű szakfolyóiratokban publikál vagy szakkönyvként jelentet meg. Ezen írások főleg a Körösök vidékének viseletét és népi fazekasságát írják le. De cikkei jelennek meg különböző magyar nyelvű szakfolyóiratokban is: a *Művelődési Útmutatóban*, a *Művelődésben*, a *Népismereti Dolgozatokban*, a *Korunk Évkönyvében*. Az önálló vagy társ szerzős kötetek viszont román nyelvűek. Ezek a publikációk nemcsak a román népi kultúrával foglalkoznak, hanem feltérképezik a kisebbségi kultúrákat is, nevezetesen a magyar és a szlovák népviseletet, illetve a magyar népi fazekasságot, feltárva a régió nemzetiségi értékeit a többségi kultúra és nyelv irányába.⁴⁰

A rendszerváltás után olyan tematikákkal is foglalkozik, amelyeket a diktatúra éveiben nem volt lehetősége megírni: dokumentum-értékű autobiográfia, a váradai zsidóság történetét vizsgáló munka, vallomás az etnográfusi tapasztalat kapcsolati, érzelmi oldaláról stb. A rendszerváltás után megjelenő munkái magyar nyelvűek.⁴¹ Továbbá Mózes Teréz érdeme a *Monografia*

⁴⁰ A teljesség igénye nélkül: *Ceramica populară din regiunea Crișana* [Népi fazekasság a Körösök vidékén], 1967 (társ szerző); *Portul popular femeiesc din Bazinul Crișului Repede* [Női viselet a Sebes-Körös vidékén], 1968; *Portul popular slovac din Nord-Vestul României* [Szlovák népviselet Románia északnyugati területein], 1975; *Portul popular din Bazinul Crișului Alb* [Népviselet a Fehér-Körös vidékén], 1975; *Zona etnografică Crișul Repede* [A Sebes-Körös vidékének etnográfiai leírása], 1984.

⁴¹ *Bevázrt kőtblák*, 1993; román ford. *Decalog însângerat*; angol ford. *Staying human through the Holocaust. Várad zsidók*, 1995; román ford. *Evreii din Oradea. Érzelmes etnográfia*, 2000; román ford. *Etnografie sentimentale. A révi népi fazekasság monográfiája*, 2004; román ford. *Monografia ceramicii populare din Vadu Crișului*.

județului Bihor [Bihar megye monográfiája] című munka magyar és szlovák népviseletet taglaló fejezetének megírása.⁴²

Az életmű megítélése

Mózes Teréz munkásságát az utóbbi húsz évben a román közélet elismeréssel díjazta. Ezt bizonyítják a következő díjak és tudományos tagságok: Atheneum Alapítvány, Ethos Kulturális Alapítvány díja – Bukarest, 1994; Ianculovici Irodalmi Díj – Haifa, Izrael, 1998; Pro Meritis – Nagyvárad, 2002; Pro Meritis – Bukarest, 2003; kiválósági oklevél – Nagyvárad Város Önkormányzata, 2004 és 2009; Opera Omnia díj – Kulturális Minisztérium, Bukarest, 2010. Tudományos tagságok: Romániai Képzőművészek Szövetsége (1960); Societas Ethnographica Hungarica (1990); Comisia pentru păstrarea monumentelor evreiești din România [Romániai zsidó műemlékvédő szervezet] (1995).

A róla szóló véleményezések, kritikák mind a román, mind a romániai magyar tudományos életben megtalálhatók. Muzeológusi munkásságáról már az ötvenes évektől kezdve olvashatunk, melyek különösen a Körös-vidéki Múzeum képzőművészeti részlegének népművészeti-néprajzi gyűjteményéért méltatják. A Körös vidéke alapkiállítás hetven százaléka Mózes Teréznek köszönhető – állítják a korabeli és a nemrég megjelent sajtócikkek.⁴³ Fábíán Imre interjújában kiemeli Mózes Teréz katalogizálási rendszerét, valamint a kiállítási anyag elrendezésének módját, amely a maga korában – főként a romániai múzeumokat tekintve – újításnak számított.⁴⁴ Magyar és román vonatkozású lexikonokban is megtalálhatjuk szócikk-ként Mózes Teréz nevét. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* műtörténésznek és néprajzi írónak nevezi. Felsorakoztatja azokat a témákat, amelyekről publikált: népviselet, művelődési otthonok szépítése, népi fazekasság, érmelléki borpincék, román irhabundák.⁴⁵ Több román nyelvű monográfia is említi nevét.⁴⁶ Mózes Teréz Izraelbe emigrálása előtt könyvtárának művészeti és

⁴² MÓZES Teréz, *Portul popular maghiar și slovac* [A magyar és a szlovák népviselet] = *Monografia județului Bihor* [Bihar megye monográfiája], II., szerk. Aurel CHIRIAC, Ioan GODEA, Oradea, Ed. Universității, 2010, 97–111.

⁴³ BÖLÖNI Sándor, *Múzeumavatás*, Előre, 1958. január 19., 1–3., illetve HASAS János, *Könyvbemutató a révi népi fazekasságról*, Bihari Napló, 2012. szeptember 27., 5.

⁴⁴ FÁBIÁN Imre, *A kutatás csendes, de nem eseménytelen békőnapjai*, Fáklya, 1982. április 4., 3.

⁴⁵ MURÁDIN Jenő, *Mózes Teréz* (szócikk) = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon III.*, főszerk. DÁVID Gyula, Bukarest, Kriterion, 1994, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/ro3.htm>, letöltve: 2013. 08. 21.

⁴⁶ Lásd Stelian VASILESCU, *Mozeș Tereza* = S. V., *Oameni din Bihor 1940–2000 I.*, Oradea, Ed. Iosif Vulcan, 2002, 517.

etnográfiai tematikájú részlegét kerámia-gyűjteményével együtt a múzeumnak adományozta, amit szintén elismerőleg nyugtáznak a róla szóló írások.

Mózes Teréz életműve – bárhonnan nézzük is – sikertörténetnek nevezhető, noha sok törésponttal indult a második világháború előtt. Sikérének titka talán abban rejlett, hogy a muzeológus munkájának, érdeklődési körének a sztálinizmus ideológiája nem ellenszét, sokkal inkább hátszét jelentett. A sztálinizmus minden művészeti ágban és minden tudományterületen sablonokat kért számon, amelyek a szocializmus építését szolgálták: így volt az irodalomban és a képzőművészetekben, valamint a társadalomtudományokban is. Elutasította az individualizmust, s a kollektivitást vallotta a legfőbb értéknek, mert ezáltal saját ideológiai legitimációját vélte megerősíteni.⁴⁷ Diskurzusára az ellenbeszéd retorikája volt jellemző, mely például a polgárság kultúráját osztályellenesnek minősítette, ellenben a népi kultúrát egy, a rendszer által sajátosan értelmezett formában kanonizálta. A népi vallásosság, valamint a folklór hiedelemanyaga, egyáltalán a szellemi folklór lélektani vonatkozásai intimizmusnak minősültek, nem kerülhettek a nyilvánosság elé. A tárgyi néprajz viszont kanonizálható terepnek számított.

Mózes Teréz érdeklődésének, tanulmányainak ez a helyzet kedvezett, hozzásegítette a sikeres életpálya kialakításához.⁴⁸ Kutatómunkáját szinte korlátozás nélkül támogatták, ezért feltérképezte a Biharban élő néphagyományokat, főként a viseletet és a népi kerámiát. Többnyelvűségét arra használta, hogy a Fekete-Körös vidékének nemzetiségi kultúráját – többek között a magyar néprajzi értékeket – a többség nyelvén közzétegye. Feltehető a kérdés, hogy zsidó származása előnyt jelenthetett-e a sztálinizmusban, mivel az ellenbeszéd retorikája minden jobboldali eszmét, vélekedést elutasított, továbbá a második világháború után éppen a zsidó lakosságot ért atrocitásokat szerette volna felhasználni saját legitimációjához. Ezt bizonyítják a népbíróági perek és ítéletek is (ezek létjogosultságát semmiképpen sem szeretném megkérdőjelezni). Mózes Teréz úgy ítéli meg, hogy zsidó származása ebben a korszakban sem hozott előnyöket számára, de hátrányt sem jelentett. Megjegyzendő, hogy a zsidóság helyzete a sztálinizmus korában sem volt felhőtlen. Legtöbbjük nem folytathatta háború előtti foglalkozását, az iparos és a kereskedő jó eséllyel kerülhetett a „spekulánsok” és a „reakciósok” táborába. Továbbá a rezsim igyekezett befolyását kiterjeszteni a Demokrata

⁴⁷ Lásd *A sztálinizmus irodalma Romániában. Tanulmányok*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, Korunk Komp-Press, 2007., illetve TAPODI ZSUZSA, *Irodalom a politika szolgálatában. Gaál Gábor munkássága pályája utolsó szakaszában (1946–1954)*, Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 2001.

⁴⁸ A vele folytatott elektronikus „beszélgetésekből” az derül ki, hogy ő maga nagy lelkesedéssel dolgozott, és igyekezett a rendszer által adott lehetőségeket kiaknázni.

Zsidó Népközösségre, a zsidóság legfőbb fórumára, illetve a kivándorlásokat is igyekezett megakadályozni.⁴⁹

Mindezek ellenére karrierje szerencsésen alakult, amit feltehetően pozitívan befolyásolt többnyelvűsége is. Ő maga magyar anyanyelvűnek vallja magát, amit az is bizonyít, hogy Izraelben magyarajkú zsidók környezetében él, és az izraeli magyar sajtóban – az *Új Keletben* – közli cikkeit, esszéit. Ugyanakkor életútja és életműve arról tanúskodik, hogy a történelmi helyzetet kihasználva és szakmai előnyére fordítva élt a többnyelvűség illetve többkultúrájúság adta lehetőségekkel, de „kódváltásaira” a változó társadalom-politikai helyzet kényszerítette. Véleményem szerint Mózes Teréz „kódváltásai”, mely fogalom itt és most a környező világ lehetőségeinek lehető legoptimálisabb kiaknázást jelenti, ugyancsak annak az ironikus magatartásnak egyik megnyilvánulási formája, amelyet a tanulmány elején meghatározunk. Ennek köszönhető, hogy az ő esetében a többszörös kisebbségi lét minden buktatójával és töréspontjával együtt inkább sikert hozott számára.

Ironikus életstratégiák

A következtetések sorában szeretnék visszatérni a dolgozat elején felvetett kérdésekre és a hipotézisre. Az első kérdés azt vetette fel, hogy a hatalomváltások hogyan határozták meg a karrierépítést, azaz a többszörös kisebbségi lét miképpen befolyásolja az egyén életművét, a következő pedig, hogy az ideológiai háttér milyen szereppel bírt.

Karácsony Benő életművét illetően megállapítható, hogy a két világháború közötti időszakban a román államhatalom részéről kevésbé érhetők atrocitások, legalábbis erre utaló jeleket, feljegyzéseket, utólagos vallomásokat nem találunk. Karácsonyt sokkal inkább a magyar közélet nemzeti elkötelezettsége miatt érték hátrányos megkülönböztetések ebben az időszakban, amiért az ideológiák voltak felelősek. Az „írói mesterség” reflektorfénybe került, főleg a nemzetföltő eszmék jegyében. Az írás erkölcsi, nemzeti presztízse felértékelődött, Karácsony regényei viszont nem feleltek meg maradéktalanul ennek az elvárásnak. A második bécsi döntés újabb hatalomváltást jelentett. Ezen a ponton különbséget kell tennünk életút és életmű között. Ha Karácsony életútját nézzük, akkor arra nézve az 1940–1944 közötti időszak illetve a magyar államhatalom tragikus korszakot hozott, ugyanis az író nem élte túl a haláltáborokat. Többszörös kisebbségi léte végzetes állapotnak bizonyult. Művei viszont továbbélték, így az életmű bizonyos értelemben folytatódott a sztálinizmus korában. A hatalomváltások

⁴⁹ TIBORI SZABÓ, *i. m.*, 36–44.

és az ideológiák mind magánemberként, mind íróként meghatározták Karácsony Benőt. Az életmű kanonizációjában főként az ideológiáknak volt nagy szerepük, az életút tragikussága pedig a hatalomváltások és a háború következménye, amit végső soron szintén egy ideológia – a nemzeti szocializmus – eredményezett.

Mózes Teréz esetében főleg a két világháború közötti időszak bizonyult problémásnak a karrier szempontjából. A harmincas évek Romániájában a továbbtanulás megnehezült: nem folytathatta tanulmányait, holott a középiskolát kiváló eredményekkel végezte és szándékában állt külföldi egyetemre jelentkezni. A második világháború újabb fordulópontra, ami deportálásához vezetett. Az életmű töréspontjai egészen a második világháborúig igazán látványosak. Az ő esetében a többszörös kisebbségi lét problémái nem annyira az ideológiák, hanem inkább a történelmi-politikai hatalomváltások mentén figyelhetők meg. A második világháború után viszont pályája szerencsésen alakult, felfelé ívelt. Bármilyen nézőpontból vizsgáljuk is az életművet, és bármelyik hatalmi helyzetről is legyen szó, a későbbi muzeológus sikeresen és gyorsan reagálta le a hatalom- és ideológiaváltás problémáit.

Megállapítható, hogy a többszörös kisebbségi lét mindkét esetben befolyásolta, meghatározta ugyan a karrierépítést, esetenként megnehezítette, de nem lehetetlenítette el, sőt előnyöket is hozhatott. Ami mindkét életműre jellemző mint egyfajta életvezetési stratégia, az megítélesem szerint az ironikus hangoltság. Karácsony Benő esetében mind műveinek poétikája, mind íróként és magánemberként tett megszólalásai ezt bizonyítják. Mózes Teréz „kódváltásai” ugyanazt a folytonos újragondolást, a változó helyzetekhez való kényeszerű alkalmazkodást jelentették, mely magatartás Gábor Görgy tanulmánya szerint a szókratészi iróniával rokon, Cseresznyési szerint pedig az asszimiláns, többkultúrájú és többnyelvű zsidóság jellemző vonása. Ezzel nem azt kívánom bizonyítani, hogy az irónia ilyen irányú filozófiai meghatározása csak a zsidóságra nézve érvényes, csupán azt, hogy a 20. században többszörös kisebbségiként élő közép-kelet-európai zsidóság és különösen az értelmiségi karrierépítés stratégiájaként (is) értelmezhető. Hagyománya van annak, hogy a kisebbségi szereppel egyfajta tragikusságot és pátoszt asszociáljunk, jelen kutatás viszont szándéka szerint árnyalja e felvetéseket, azt bizonyítva, hogy a kisebbségi szerep gyakorlása illetve a róla szóló diskurzus is árnyalt, körültekintő (ironikus) felhangokat követel.

KULTURÁLIS VONZÁSOK ÉS BALOLDALI VÁLASZTÁSOK

A Munka-kör és a társadalmi tér
kettős fogalma, 1928–1932

1. Hagyományellenesség és jövőkeresés: az értékek szociológiája az avantgárdban

Egy Palasovszky Ödön és Hevesy Iván 1920-as évekbeli munkásságát tárgyaló írásban amellet érveltünk, hogy szemben az irodalomtudományban és a művészettörténetben bevett megállapításokkal, melyek lényegüket tekintve ebben az időszakban lezártnak tekintik az avantgárd esztétikát, érdemes lenne más szemszögből, nevezetesen az „új társadalomról” alkotott, hevesen tüntető elképzeléseiket újragondolni. A folytonosan „jövőt” anticipáló gondolkodás ugyanis mind Palasovszkynál, mind Hevesynél szépen megfér a „primitív”, az „ősi”, a „természeti” szcéna felértékelésével, s persze mindkettőben megbújik a jelennel való elégedetlenség, sőt az új akarásának megkerülhetetlen igénye. Kimondva, kimondatlanul az eddigi kutatások ott horgonyozták le érvelésüket, hogy – mások mellett – Palasovszkyék teljesítménye esztétikai szempontból egyrészt elmarad a korábbi évtizedek teljesítményétől, másrészt ebben az időszakban más viták, más kérdések izgatták már a nyugati kortársaikat, így tevékenységüket az „idejét múlt”, a „bezárkózott a hazai szűkös keretek közé” enyhén ironikus kliséi közé helyezték.¹ Csakhogy ez a kronologikus, fejlődéselvű, stíluskorszakokban gondolkodó, mindig az esztétikai eredetiséget kereső látásmód elfeledkezni látszik arról, hogy 1920 után, amikor sokan emigrációba vonultak, néhány évig ez volt az az *adott* környezet, melyben a művek megszülettek, az ún. elsődleges kontextus, melyet feltárni nagyon is érdekesnek tűnik.

Ha megpróbáljuk eloldani gondolkodásunkat a geokulturális egyenlőtlenségektől, ti. hogy a magyar avantgárd, „felzárkózott-e”, „utolérte-e” nyugati

¹ Vö. K. HORVÁTH Zsolt, *Az új művészet társadalmi programja: Hevesy Iván, Palasovszky Ödön és a megélt jövő imperatívusza*, 2000, 2013. július–augusztus, 53–61.

kortársait, s elmerülünk azokban a szövegekben, hatásokban, törekvésekben, melyek az 1920–1930-as évek fordulójának alkotóit tudásszociológiai értelemben körülvették, akkor az elsődleges kontextus feltárásával közelebbi képet kapunk arról, hogy az adott körülmények között milyen *új művészetet és új társadalmat* képzeltek el *akkor* az avantgárd címszava alatt. A nagy elbeszélések végét hirdető beszédrend ugyanis az utólagos mindentudás nevében könnyen nevezheti naiv illúziókergetésnek vagy utópiának mondjuk Palasovszkyék az új társadalomért síkra szálló elképzeléseit, csak éppen a korszak időtapasztalatát nem fogja megérteni. S még ha nem is sok valósult meg abból a komplex várakozásból, amely a honi avantgárd szcénát ebben az időszakban jellemezte, teljes félreértés lenne számon kérni rajtuk azt, hogy utóbb nem teljesültek be a vízióikhoz fűzött szociális remények. Ahogyan Ricœur fogalmaz az ideológia és az utópia eszmetörténetéről szóló munkájának bevezetőjében, explicit feltevéseikkel szemben egyiknek sem az a célja, hogy megvalósuljon, hanem hogy formát, mindenekelőtt *irányt* adjon az idő jelenbéli tapasztalatának.² Ha az avantgárdot a maga összetettsége helyett pusztán művészetnek, netán stílusok kavalkádjának tartjuk, azzal önkéntelenül is megfosztjuk attól a politikai és kulturális komplexitástól (a művészet intézményeinek tagadásától a társadalom radikális átformálásáig), mely művelőinek többsége szerint elsődleges célja volt. Ez a dekontextualizálás azonban *politikailag* korántsem ártatlan, hívja fel a figyelmet Rochlitz a neokonzervatív ideológia térnyerése nyomán.³ Tudomásul kell tehát vennünk, hogy e közeg szereplőinek jelentős része a művészetet nem feltétlenül autonóm tevékenységnek látta, hanem ideológiai, politikai, formatív téttel rendelkező, a társadalmi és kulturális környezetbe illeszkedő, de attól semmiképpen sem függetleníthető, sőt azt formálni óhajtó tevékenységnek fogta fel. A továbbiakban nem azt szeretnénk górcső alá venni, hogy milyen társadalomátalakító kulturális elképzeléseik voltak, hanem azt, hogy a konkrétan megvalósuló művészeti, közösségi tevékenységük úgy egyénileg, mint csoportosan befolyásolta-e a tagok társadalmi térben való mozgását? Vajon az avantgárd és a közösségi tevékenység meg tudta-e törni a habitus – Bourdieu-tól átvett fogalmának – kényszerítő erejét?

Tudjuk jól, hogy a társadalmi struktúrák kényszerítő erejéről és az alulról építkező, a hangsúlyt az ízlésválasztások lehetőségeire helyező konstrukcionista szemléletet már Pierre Bourdieu is integrálni óhajtotta a habitus

² Paul RICŒUR, *L'Idéologie et l'utopie*, Paris, Seuil, 1997, 22.

³ Rainer ROCHLITZ, *L'esthétique, l'individualisme et la tentation néoconservatrice*, Critique, 521. sz. (1990), 785–801. Lásd még *Réévaluer l'art moderne et les avant-gardes*, Esteban BUCH, Denys RIOUT, Philippe ROUSSIN (szerk.), Paris, EHESS, 2010.

fogalmában. Jóllehet komplex elmélete elsősorban az ízlés és az osztály-hovatartozás összefüggését vizsgálta, amennyiben felfogása szerint a fogyasztás és a társadalmi szerveződés kapcsolódási pontjai a társadalmi osztály kontextusában keresendők. Ezt a bensővé tett, de a társadalmi világ észlelését mintázó objektív helyzetet nevezi a francia szociológus habitusnak. Jóllehet ez utóbbi elvben ugyanannyira strukturáló, mint amennyire strukturált, Bourdieu nagy hatású, ám széles körben bírált ízlés-, sőt egyre inkább fogyasztáselméletként értett teóriája mégis a strukturált választás meghatározottsága, rutinizáltsága mellett optált, amennyiben – írja Leibniz nyomán – „cselekedeteink három-negyedében automataként viselkedünk”.⁴

Ha Bourdieu fogalmát a baloldali, avantgárd közösségek kontextusába helyezzük, s a tudás szerveződésének egyéni, élettörténeti összetevőit tanulmányozzuk, vagyis azt, hogy az egyén tudatától független objektív adottságokból a habitualizáció folyamatában miképpen épül fel egy szubjektív társas valóság, s azt találjuk, ami avantgárd ífjak esetében nem meglepő, hogy minden adott, minden előleges elutasítására törnek, akkor megtartható-e a habitus rögzített fogalma? Hisz, mint fentebb Palasovszky és Hevesy kapcsán utaltunk rá, az új művészet társadalomformáló ereje épp a rögzült, rutinizálódott kulturális gyakorlatokat szerette volna átírni, újrafogalmazni, s ezáltal megváltoztatni a társadalmi berendezkedést. Hipotézisem éppen az, hogy az ebben az előadásban vizsgált Munka-kör tagjai a közösségben, egyénileg és csoportosan, felhalmozódott kulturális és társadalmi tőke révén *kitörnek* abból az osztályhelyzetből, melybe objektív módon beletartoznának. Vagyis a totalitás szintjén megfogalmazódó társadalmi programjukat az önmagukon való, foucault-i értelemben vett elaboráló munkával kezdik. „Modernnek lenni nem annyit tesz – írja Foucault –, hogy úgy fogadjuk el magunkat, ahogyan a múlt percek sodrában vagyunk, hanem önmagunkat bonyolult és nehéz munkafolyamat (*élaboration*) tárgyának kell tekintenünk”.⁵ A modern élet tehát egy a jövőben megvalósuló terv, de legalábbis várakozás, mely kritikailag a jelen (körülmények) tagadására, meghaladására irányul.

A szintén a *La distinction*-ban kidolgozott társadalmi tér fogalma azért lehet hasznosítható számunkra, mert Bourdieu magyarázatot kínál arra nézve, hogy az életstílus és a mindennapi élet szimbolikus küzdelmei hogyan konstruálják a társadalmi csoportokat, s hogy e küzdelemben a kulturális tőke (a műveltség, a nyelvhasználat, a stílus stb.) és a társadalmi tőke (a viszonyok, kapcsolatok mobilizálhatósága) milyen nélkülözhetetlen segítséget

⁴ Pierre BOURDIEU, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Paris, Minuit, 1979, 553.

⁵ Michel FOUCAULT, *Qu'est-ce que les Lumières?* = Uő, *Dits et écrits*, Paris, Gallimard, 1994, IV. kötet, 564.

nyújt. Ez természetesen nem egyénileg értelmezhető, hanem csakis viszonyokban alakul, formálódik, s ez esetünkben különösen fontos, mert a Munka-kör maga 15 és 22 év közötti fiúkból és lányokból állt, olyan fiatalokból, akiknél még nem rögzült az eriksoni értelemben vett identitás.⁶ De mi vitt különböző társadalmi helyzetben lévő fiatal lányokat és fiúkat a Munka-körbe? Hogyan értelmezhetőek a választások különbözőségei, s mennyiben függvényei ezek társadalmi és kulturális helyzetüknek?

Illő hangsúlyozni, hogy a fentebb kivonatolt társadalmi helyzet a szó hagyományos, ok-okozati értelmében nem ad választ arra, hogy ki miért lett baloldali és avantgardista, hisz ugyanilyen helyzetben a többség nyilván nem vált azzá; vagyis felmerülhet a *választás* kérdésének kulturális, társas befolyásoltsága. Ebben az esetben segítségünkre lehet Max Weber *Wahlverwandtschaft*, magyarra „rokonlelkűségként” átültetett, de a szociológiai tolvajnyelvben többnyire *elektív affinitásként* értett fogalma, melyet a 18. századi vegyészettől emelt át Goethe, s tőle kölcsönözte a szociológus.⁷ Goethe azonos című regényét *Vonzások és választások* címen ültette át magyarra 1949-ben a Munka-kör egykori tagja, Vas István.⁸ A *Wahlverwandtschaft* fordításának fogalmi nehézségeit elemző Lakatos Zoltán írja, hogy a „kémia a 18. század második felétől jelentős fejlődésen ment keresztül, eredményeinek tárgyalása a művelt polgári rétegek körében mindennapos volt. (...) Goethe (...) a fogalmat az emberi kapcsolatok kialakulásának, illetve felbomlásának metaforájaként használta. Kémiai példázatokban és hasonlatokban bővelkedő regényének főszereplői között lejátszódó folyamatokból jól megragadható az »elektív affinitás« lényege”.⁹ Webert épp a vegyületként értett emberi kapcsolatokban létrejövő régi és új kötések, pontosabban a mögöttük munkáló választásokat mintázó vonzalmak, elektív affinitások érdekelték.

Amennyiben minket az izgat, hogy a két háború közötti időszakban, milyen osztályhelyzetben lévő cselekvők optáltak a baloldali (legális és illegális) mozgalmak mellett, s ezen túl milyen kulturális vonzalmak vitték őket az avantgardista mozgalmakba, vagy jelesül a Munka-körbe, úgy – szerencsére – igen heterogén képet fogunk kapni (a vidéki munkástól az érettségizett, nyelveket beszélő magántisztviselőig). Érdekes tehát szem előtt tartanunk Weber nyomán azt, hogy az azonos választás, kapcsolódás mögött

⁶ Lásd Erik H. ERIKSON, *A fiatal Luther és más írások*, Bp., Gondolat, 1991.

⁷ Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: Vallásszociológiai írások*, Bp., Gondolat, 1982.

⁸ Johann Wolfgang von GOETHE, *Vonzások és választások*, ford. és a bev. tanulmányt írta, Vas István, Bp., Franklin, 1949.

⁹ LAKATOS Zoltán, *Az elektív affinitás: a fogalom hanyagolásának okai és következményei a társadalomtudományban*, Elpis, 8. sz. (2011), 110.

nem kell hasonlóságnak lennie; továbbá, hogy a vonzás logikája nem írható le a kauzalitás megszokott rendje szerint; s végül, hogy a választás nyomán létrejövő új képződmény nem vezethető vissza alkotóelemeinek tulajdonságaira.

2. Kik vettek részt a baloldali mozgalmakban?

Azért is érdekes, tanulságos lehet egy ilyen mikrovizsgálat, mert – dacára annak, hogy 1989 előtt a munkásmozgalom politikai – ideológiai kérdés volt – a két háború közötti magyar baloldal (s ennek részeként az avantgárd) társadalomtörténetét alaposabban alig vizsgálták.¹⁰ A róla alkotott képünket így sémák és közhelyek (a „kemény arcélű csepeli vasasok”, „szemüveges zsidó entellektüelek”) uralják. Vajon hogyan néz ki a két háború közötti magyar baloldal társadalmi bázisa? E tárgyban mindmáig egyedül Borsányi György mintavételes kutatását ismerjük, mely a korszakban a rendőrségen felfektetett személyi kartotékok közül 1800 dosszié statisztikai feldolgozását adja.¹¹ Amennyiben a szervezett mozgalmak alatt egyik oldalon a legális szociáldemokrata, s a vele összefonódó szakszervezeti hálózatokat, a másik oldalon a sok kis illegális baloldali csoportot értjük ide, akkor az első esetében a korszakban mintegy 100 ezres átlaggal (jobb években 220 ezres, rosszabbakban 80 ezres tagság), míg a második esetében egy mintegy 10 ezer fős sokasággal számolhatunk. Ha abból a szempontból nézzük, hogy az ország lakossága 1925 és 1930 között 8,3–8,6 millió volt, melynek az 1925. évi XXVI., az országgyűlési képviselőkről szóló törvénycikk szerint (a műveltségi, életkori és vagyoni cenzusból kifolyólag) kb. 29%-a élhetett szavazati jogával, úgy a fenti számok viszonylatában 2,4–2,49 millió szavazásra *jogosult* volt; s a jogosultság értelemszerűen nem jelent automatikusan *elkötelezettséget*.¹² Ha tehát ehhez mérjük a fenti, szociáldemokrata *elkötelezettségű* tag, aktivista számát, akkor már korántsem jelentéktelen ez arány, jóllehet a korszakban a szociáldemokraták (Propper Sándor, Rassay Károly) újra és újra szorgalmazták a censusok újragondolását, továbbá a választás demokratikus kiszélesítését.¹³

¹⁰ Lásd GYÁNI Gábor, *Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben = Társadalmi konfliktusok*, Á. VARGA László (szerk.), Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991, 345–355.

¹¹ BORSÁNYI György, *Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldallról*, Valóság, XXVI. évf. (1983), 9. sz., 19–31. Mivel végig ezt a tanulmányt ismertetem, nem hivatkozom rá ismételt.

¹² A demokratizálódási folyamatot tekintve Magyarország ezzel az aránnyal az európai középmezőnyben volt, lásd GYÁNI Gábor – KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Bp., Osiris, 334.

¹³ Lásd még BORSÁNYI György, *A budapesti munkások választási magatartása (1922–1945)*, Valóság, XXXII. évf. (1989), 1. sz., 87–100.

A társadalmi bázis és a politikai sokszínűség miatt érdemes a legális munkásmozgalom mellé odasorolnunk a többnyire elhanyagolhatónak feltételezett „kommunista” csoportokat is. Az idézőjel azért jogosult, mert 1) a korszak politikai rendőrsége az ideológiai különbségek dacára e címke alá sorolta be a kis baloldali csoportokat, 2) a Kádár-korszak munkásmozgalom-története igyekezett ugyan hegemon, sőt exkluzív szerepet tulajdonítani az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP), ez közel sem volt így, jóval több (és fontosabb) kis, eszmeileg eltérő baloldali csoport működött ekkoriban.¹⁴ Még Borsányi úttörő cikke is épphogy csak megemlíti a Weissshaus Aladár, Demény Pál, továbbá a Deák György és Mayer Arnold vezette csoportokat (viszont Hartstein Ivánt vagy Boér Ferencet szóba sem hozza). Illő kiegészítenünk ezt azzal, hogy míg az illegális KMP legfeljebb néhány száz tagot számlált, addig Weissshaus szocialista népmozgalma csúcsideszakában mintegy 4 ezer követőt tudhatott magáénak országszerte, lapjukat az *Új Szót* kb. 2 ezer példányban terjesztették.¹⁵

Bár a horthysta rendőrség államrendészeti osztályának fennmaradt kartotékjainak jelentős része megsemmisült a háború folyamán, Borsányi levéltári kutatásai során így is mintegy 40 ezer adatlapot azonosított; ez minden politikai értelemben deviáns adatát tartalmazza, cikkében ő csak 1) a „kommunista” akciókról és csoportokról, 2) a betiltott szociáldemokrata rendezvények, valamint 3) a rendőri szempontból problémás sztrájkok résztvevőiről felfektetett kartotékokat vette górcső alá. Ez az a statisztikai sokaság, melyből 1800 dossziét tanulmányozott, s az alábbi társadalomtörténetileg lényeges következtetésre jutott:

1. Jóllehet az emancipáció kérdése a kezdetektől jelen volt a baloldali mozgalmakban, itt csak 13%-ra rúg a nők aránya (a legális mozgalomban sem több). Ez nem tűnik ugyan soknak, de gondoljunk bele, hogy a nők választójogi küzdelme (már ha ezt tekintjük a politikai szubjektummá válás legfontosabb kritériumának) az első világháború idejétől datálódik, vagyis recensnek mondható.¹⁶ Ráadásul a fent említett, 1925-os tc. épphogy szűkítette a nők választójogát, amennyiben felemelte 30 évre az életkori cenzust (2. § (1).)

¹⁴ Részletesebben tárgyalom: K. HORVÁTH Zsolt, *A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja = Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*, ERŐS Vilmos – TAKÁCS Ádám (szerk.), Bp., Eötvös, 2012, 75–91.

¹⁵ GADANECS Béla – GADANECS Éva, *A Weissshaus Aladár vezette szocialista népmozgalom története (1927–1945)*, Múltunk, XXXVIII. évf., (1993) 2–3, 68–115. Lásd még GADANECS Béla, *A magyar vasutas munkásmozgalom történetének vázlata*, Bp., Közdok, 1975.

¹⁶ SIMÁNDI Irén, *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon, 1848–1938*, Bp., Gondolat, 2009.

2. Arra a kérdésre keresve a választ, hogy mely korcsoport dominálta a magyar munkásmozgalmat, Borsányi azt találja, hogy a 21 és 25 év közöttiek vannak legnépesebben, ezt követi a 26 és 30 év közöttiek csoportja, vagyis kifejezetten a fiatalok politizáltak benne.

3. Míg a Tanácsköztársaság bukását követően – a nyilvántartásba vétel alapján – gyakorlatilag alig van mozgalmi amplitúdó, addig 1930-tól (főként a szeptember 1-jei tüntetés nyomán), a világválság következtében ugrásszerűen nő a megfigyelték, következésképp a mozgalomban aktívak száma; a nagy baloldali tömegmozgalmak kialakulása innen datálódik.

4. Borsányi statisztikai elemzése megerősíti azt a benyomást, hogy elsősorban a szervezett ipari munkásság adja a baloldal társadalmi bázisát, ezen belül is a szakmunkások dominálnak. Míg Illyefalvi I. Lajos foglalkoztatás-statisztikájára hivatkozva azt állítja a szerző, hogy az önálló egzisztenciák és tisztviselők Budapest lakosságának mintegy 40%-át tették ki, addig a baloldali tevékenység miatt megfigyelték között ez a csoport 13,5%-ra rúg, s ezen belül is elsősorban diákokat és egyetemistákat ér el a mozgalmi hevület, de az állással bíró középrétegek többnyire intaktak maradnak a baloldaltól.

5. A vallási hovatartozást tekintve a legnépesebb felekezet a római katolikus (50%), ezt követik az izraelita hitfelekezethez soroltak (28,1%), majd protestáns egyházak következnek (20,6%), végül a görög katolikus és -keleti (1,3%). Ha mindezt Budapest lakosságarányaihoz mérjük, úgy a katolikusok alul (-9,3%), míg az izraeliták (7,8%-kal) és a protestánsok (3,5%-kal) felülreprezentáltak. Érdekes, hogy Borsányi maga is az izraelita felekezethez tartozókat tárgyalja alaposabban, noha az ezzel kapcsolatos toposzt a számadatok eloszlatták. Nem meglepő, hogy a magántisztviselők között találjuk a legtöbbet, míg a munkás kategóriában a szabók között tűnnek fel izraeliták leggyakrabban.

A statisztikai értelemben vett sokaság vázlatos áttekintése nyomán most már azt kellene megvizsgálnunk, hogy egy olyan speciális közösségbe, mint a Munka-kör – mely egyszerre volt megvesztegethetetlenül a baloldali társadalomkritika és az elkötelezett művészet és tömegművészet fóruma –, milyen életutak vezettek? Pontosabban társadalom- és mentalitástörténeti értelemben, kit *mi* (milyen érték) vitt be egy ilyen típusú közösségbe? Milyen elektív affinitások játszottak közre a Munka-kör nevű csoport létrejöttében, s hogyan jellemezhetőek ezek az értékek a társadalomtörténeti életút és a szociológiai habitus felől szemlélve?

3. A Munka-kör mint értékközösség: életutak és affinitások a társadalmi térben

A fentebb vázolt problémákat egy mikroközösségen, nevezetesen az 1928 elején megalakuló, Kassák Lajos égisze alatt, de fiatalokkal működtetett Munka-kör esetében vizsgáljuk meg, mely nem csak baloldali társadalomkritikájával, de elkötelezett, az individuális alkotás határait feszegető művészetszemléletével (elsősorban a szavalókórusra gondolunk itt), s az avantgárd exkluzív esztétikáját egy, a tömegekhez eljuttatni óhajtó, a munkáskultúrával közösséget teremteni vágyó ambíciói miatt is vizsgálatra érdemesnek tartunk. Kik alkották tehát e csoportot? Milyen társadalmi helyzetből kerültek oda? Mi vonzotta be őket? Hogyan értesültek a csoport létezéséről, s mennyiben befolyásolta ezt a társadalmi (városi) tér mint hálózat? Társadalomelméleti értelemben az avantgárd viselkedésmódel, az „önmagukon való munkálkodás” mennyiben formálta a bourdieu-i értelemben vett társadalmi térben való elmozdulást? E komplex kérdésekre kimerítően választ adni itt nem tudunk, ám néhány illusztratív példa segítségével szeretnénk rámutatni a problematika úgy szociológiai, társadalomtörténeti, mint művészetkritikai érdekességére.

Budapestre való 1926-os visszatérését, és a *Dokumentum* kiadását követő esztendőekben épp ez a viszonyrendszer írja körül az akkor már negyven körüli Kassák Lajos szerepét: a fiatalok számára ő már nemcsak költő, képzőművész, mozgalomszervező, lapkiadó, de sajátos keveréke az apafigurának, a tanárnak, s a megvesztegethetetlen kívülállás szerepmódeljének. Korántsem véletlen, hogy évtizedekkel később, ifjúkori, Munka-körös emlékeiből táplálkozva, az idős Mérei Ferenc Kassákról mintázta meg a *déviance volontaire*, az önként vállalt kívülállás szociálpszichológiai módeljét.¹⁷ S jóllehet a művészet- és irodalomtörténeti munkák már a *Tett* vagy a *Ma* kapcsán is folyamatosan kiemelik Kassák centrális szerepét, mégis döntő különbség a Munka-körhöz képest, hogy korábbi közösségeiben vele nagyjából egykorú művésztársakkal működött együtt, míg a *Munka* kapcsán nála jóval fiatalabbakkal, diákokkal és ifjúmunkásokkal dolgozik. Ez a helyzet akarva, akaratlanul kiemeli Kassák autoritását, mely aztán sok-sok konfliktust okozott a közösségen belül; korántsem véletlen, hogy a kizárások egyik kárvallottja, Vas István, Freud *Totem és tabu*-jára utalva többször „törzsként” aposztrofálja a Munka-kört.¹⁸

¹⁷ MÉREI Ferenc, *Deviancia és reménység. Irodalompszichológiai elemzés* = Uő. „Vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*, Bp., Múzsák, 1986, 71–81.

¹⁸ Lásd VAS István, *Nebéz szerelem*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1972, 569., 860.

Kassák 1928 februárjában az Andrássy úti Mentor könyvesboltban megrendezett Schubert–Trauner közös tárlaton ismerkedett össze személyesen hat ifjú festővel: Hegedüs Bélával, Kepes Györggyel, Korniss Dezsővel, Schubert Ernővel, Trauner Sándorral és Vajda Lajossal, akik akkoriban a Képzőművészeti Főiskola hallgatói voltak; ők alkották később a festőcsoportot. 1929-ben csatlakozott a körhöz Justus Pál, aki mind aktivizmusával, mind ideológiai képzettségével, mind költészetével kitűnt társai közül. A Munka-körhöz való csatlakozás természetesen „esetleges” volt, ami annyit tesz, hogy az idetartozók nem egy esetben baráti, családi, kollegiális kapcsolataik és természetesen baloldali és művészeti érdeklődésük révén kerültek a kör közelébe. A körben ugyan többségben voltak a budapesti születésűek, de a különböző emlékkötetek elemzésekor felfigyelhetünk arra, hogy ez messze nem volt kizárólagos. A festőcsoportból Kepes Selypen, Schubert Bácsfán, Vajda Zalaegerszegen, Korniss Besztercén született. A Kassákné Simon Jolán vezette szavalókórus két fő szavalója motorja, Heimer Jenő nagykanizsai lakatossegéd volt, Kepes Imre (György testvére) selypi születésű munkás volt. A családi szálak sem voltak ritkák: a három Kepes testvéren kívül Heimerék négyen-ötten, a Csák nővérek, továbbá a Haár-, a Rácz- és a Kisfivérek ketten voltak. Lengyel Lajos Makóról elszármazott nyomdászként, Haár István budapesti, a külső Váci úton lakó munkáscsalád gyermekeként, Gönci (Frühof) Sándor újpesztiként került Kassák közelébe.¹⁹

A visszaemlékezések a személyes tapasztalatokon túl akaratlanul azt is megrajzolják, hogy ki kinek az ismeretsége révén került a Munka-kör közelébe; érdemes hangsúlyozni, hogy Vas István esete, aki verseivel magát Kassákot kereste meg a Simplonban, s aki őt a *Munká*-hoz invitálta, vagy Justus Pál esete, aki Párizsban 1924 körül már olvasta két vitairatát (*Levél Kun Bélához a művészet nevében; Álláspont*) ritkának mondható. Ezek tudatos választások voltak, melyek két polgári műveltségű – bizonyos értelemben koraérett – fiatalember ízlésválasztását jellemzik, de a memoárok tanúsága szerint a legtöbben egy ismerősön, baráton keresztül kerültek Kassák közelébe, úgy, hogy nem feltétlenül voltak tudatában annak, hogy ki is ő. Vas a Berzsenyi Gimnázium diákja volt, míg Justus a Kölcsey Ferenc Gimnáziumban érettségizett kitűnő eredménnyel (jó teljesítményéért egy Horváth János könyvet kapott ajándékba²⁰); esetükben tehát elsősorban a kulturális tőke befolyásolta

¹⁹ Vö. ILLÉS Ilona –TAXNER Ernő (szerk.), *Kortársak Kassák Lajosról*, Bp., PIM – NPI, é.n. [1976]. És BENKE László (szerk.), *Kibontott zászló. Az Olvasó Munkás Klub Kassák-emlékkönyve*, Bp., Csepeli Munkásotthon, 1987.

²⁰ *A Budapesti VI. kerületi m. kir. állami Kölcsey Ferenc Főgimnázium értesítője, 1922–1923*, dr. FINÁLY Gábor (szerk.), Bp., k. n., 1923, 12.

a választást, míg a kör fentebb említett tagjai vagy a kapcsolatok, vagy a munkáskultúra intézményei révén kerültek vele kapcsolatba. Ám Vas vagy Justus választását is mintázhatták objektív körülmények, hisz egy polgári kultúrából érkező fiatal számára – mint arról mondjuk Hegedüs Géza önéletrajzi folyamából is értesülhetünk²¹ – Vajthó László diákjaként az avantgárdvaló szimpatizálás korántsem volt egyértelmű. Innen nézve, főleg Vas választása, normaszegés is volt bizonyos tekintetben. Kényesnek tűnő, de megkerülhetetlen kérdés, hogy mennyien voltak zsidók a Munka-körben, illetve ez egyáltalán befolyásolta-e választásukat, vagy pusztán véletlenről van szó. Hangsúlyozni szeretném, hogy az izraelita kifejezést sem nem vallási meggyőződés, sem nem a manapság divatozó identitás értelmében (ebben az értelemben nem voltak zsidók), hanem *társadalmi státuszként* használom, mely anyakönyvi tényként a születéstől az iskolai anyakönyvön át az egyetemi felvételig numerus claususáig befolyásolta az egyéni karriermintákat és jelentősen szűkítette a választási lehetőségeiket. Ahogyan Hegedüs rögzítette ezt az asszimiláns tapasztalatot: „ha az első világháború után nem lángol fel az idővel fasizmushoz vezető antiszemitizmus, mi és a hozzánk hasonlóan élők el is feledkeztünk volna zsidó származásunkról”.²² Lényegét tekintve, s egyéb premisszákat most itt nem tárgyalva, Vas és Justus kulturális választásában az is közös lehetett, hogy izraelitaként egy kényszerűen elszenvedett társadalmi peremhelyzetet próbáltak meg ellensúlyozni az avantgárd és a baloldal melletti döntésükkel. A Munka-körből 1930-ban kizárt (Békefi Zoltán, Berkovits Tibor, Fuchs Pál, Heinlein Károly, Justus Pál és Szabó Lajos), majd oppozícióként újrászerveződő társaság, s a körjük sereglő szimpatizánsok (Tábor Béla, Friedmann Ernő, Vajda Lajos, Biró Gábor, Mérei Ferenc, Lux László) számára az avantgárd hagyományellenessége és a baloldali radikalizmus új társadalmat percipáló politikai ambíciója egyértelműen a származás adta determináció meghaladására tett kísérlet volt.²³

Visszakanyarodva azonban Kassákkal és az avantgárdvaló találkozásokig, befejezésül röviden arra szeretnénk kitérni, hogy a kevés tudatos választáson túl, milyen befolyása van a városi társadalmi térnek, s az azon belüli kontingenciának a kulturális választásokra. Jóllehet a tér konstitutív szerepét az ún. „spatial turn” óta hangsúlyozzák a társadalomtudományok, érdemes ehhez hozzátenni, hogy a klasszikus, 19. századi francia szociológia és etnológia is kitüntetett szerepet szánt e tárgykörnek, jóllehet eltérően értelmezett kifejezésekkel. Prosper Prieur úttörő, 1886-ban közzétett cikkéig

²¹ HEGEDÜS Géza, *Egy jól nevelt fiatalember felkészül*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984.

²² HEGEDÜS Géza, *i. m.*, 11.

²³ *A Munka köréből*, Munka, II. évf., (1930. szeptember) 15. szám, 447.

célszerű visszamennünk. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a hely (*lieu*) olyan társadalmi tény, mely nem abszolút egységként kezelendő, hanem *viszonyként*; azaz a hely valójában azt a kapcsolatot fejezi ki, ami az ember és az őt körülvevő fizikai tér között fennáll. A hely létében megelőzi a társadalmi jelenségeket, ám nélküle üres fogalom, pusztán fizikai értelemben vett entitás.²⁴ Ám akár a „hely”, akár a „tér” a központi analitikus kategória, a hangsúly mindig arra kerül, hogy a városban élő, mozgó személyek *viszonyrendszereket* alakítanak ki egymással és magával a várossal, vagy annak egy frekvenciált részével; magyarul a város tere nem üres tároló, vagy egzakt módon leírt euklideszi tér, hanem a társadalmi kapcsolatokat meghatározó, formáló minőség.²⁵ Ezen belül egyre nagyobb hangsúly esik az ún. városi mikroterekre, melyek – a város tisztán kartográfiai terével szemben – megteremtik a benne élő és közlekedő személyeknek a találkozás, a *viszony* kontingenciáját. A politikai mozgalmakat vizsgáló, geográfiai szemléletet alkalmazó politikatudományi megközelítések is nagy előszeretettel alkalmazzák – elsősorban Charles Tilly és David Harvey nyomán – a társadalmi (városi) tér ilyen értelmezését.²⁶ Központi kérdésük megegyezik a miénkkel: mennyiben és hogyan alakítja, formálja a társadalmi (városi) tér használata az emberi viszonyokat, affinitásokat, s ezek hogyan szerveződhetnek csoportokká, közösségekké?

Lássunk néhány olyan adalékot, mely épp a városi mikrotér ilyen, az elektív affinitások kontingenciáját emeli ki! A Justus-testvérek, Kelemen Imre a VI. kerületi Kölcsey Gimnáziumba jártak, míg barátaik, Lux László és Békefi Zoltán a Munkácsy utca 26. szám alatti Kölcseytől mintegy háromszáz méterre a Bulyovszky (ma: Rippl Rónai) utca 22–26. alatt egy másik középiskola, mégpedig a VI. kerületi m. kir. állami Kemény Zsigmond főreáliskolában (1922-től viseli ezt a nevet) tanultak. A Munka-kör másik meghatározó vonulata már nem Terézvárosból, hanem a VII. kerületi Madách Gimnáziumból rekrutálódott; az iskola falai között már-már tradíció volt a radikális baloldali gondolkodás, innen származott el a Munka-kör környekére többek között Partos Pál, Kepes Ferenc, Friedmann Ernő Endre (a későbbi Robert Capa), Kellermann Zoltán. Elsőként, 1925-ben – a később

²⁴ Lásd Prosper PRIEUR, *Le lieu. Classification sociale des phénomènes physiques compris sous ce nom*, La Science Sociale, 1886., július, 22–48.

²⁵ Összefoglalóan lásd GYÁNI Gábor, *Térbeli fordulat és a várostörténet*, Korunk, 2007., július, 4–15.

²⁶ Vö. Deborah G. MARTIN and Byron MILLER, *Space and Contentious Politics*, Mobilization: An International Journal, vol. 8 (2003) no. 2, 143–156. és Sebastián COBARRUBIAS – John PICKLES, *Spacing Movements: the Turn to Cartographies and Mapping Practices in Contemporary Social Movements = The Spatial Turn: Interdisciplinary Perspectives*, Barney WARF – Santa ARIAS (eds.), Routledge, 2009, 36–58.

a budapesti pszichoanalitikus iskola egyik meghatározó tagjaként ismert – Schönberger (Székács) István Sziklai Andorral karöltve kapcsolatot teremtett az akkoriban újjászerveződő ifjú munkás-mozgalommal. A legnagyobb port kavart radikális baloldali megmozdulás épp a Kepes-testvérek egyikéhez, Ferenchez köthető, aki 1931 táján kapcsolatba lépett a Munka-körből kiszakadt „szocialista diákokkal”, ismertebb nevén – a Partos Pált, Justus Pált, Biró Gábort, Szabó Lajost, Tábor Bélát, Szirtes Andort, Lux Lászlót és Deutsch Katalint – jelentő ún. oppozícióval. Kepes szervezkedése azonban túlment a gimnázium és a belügyi szervek tűréshatárán, s ellene, valamint a *Vörös Diák* című lap előállításában és terjesztésében résztvevő Lévai Ferenc, Hermann László, Weidlinger Pál, továbbá Szendrő (Sonnenschein) Ferenc, Gonda (Goldstein) Imre, Zsombor (Kurmán) János eljárást indítottak. Ennek első lépcsőjeként, „az állami és társadalmi rend elleni felforgatásra irányuló vétség” gyanújával a gimnáziumból eltanácsolták Lévait, Hermannt és Weidlingert, míg Kepes Ferenc ellen 1932 februárjában dr. Baróthy Pál ügyész vádat emelt azzal a céllal, hogy „kiirtsák a vörös metelyt a diákok soraiból”.²⁷ Mivel a Kepes elleni per nem jelentéktelen médiavisszhangot kapott (*Népszava*, *Az Est*, *Magyarság*, *Új Nemzedék*, *Magyar Hírlap*), így az ügyesség az esettel példát akart statuálni, s az akkor érettségire készülő fiatalembert a törvényszéki ítélet nyomán a Kúria másfél év, a Fiaatalkorúak Nyíregyházi Magyar Királyi Országos Fogházában letöltendő börtönbüntetésre ítélte, továbbá kizárta az ország összes középiskolájából.²⁸

A városi tér, az oktatás helyeinek, valamint a kulturális, politikai események, rendezvények szálához érdemes kiegészítenünk a képet. Terézvárosnak ez a része már csak azért is fontos, mert az Andrassy út 114. alatt található a Magántisztviselők Országos Szövetségének központja, melynek manzárdszobájában ütöttek tanyát a szocialista diákok, akik a szociáldemokrata párt ifjúsági tagozataként működtek.²⁹ A politikai előadásoknak helyt adó helyiség azonban inkább „eszmei” jellegű központ volt, tudniillik a körút kávéházai (elsősorban a József krt. és a Népszínház utca sarkán lévő Simplon, Kassák törzshelye), az Andrassy út 17. szám alatti Mentor könyvkereskedés³⁰, a

²⁷ Az iskolai eljárás jegyzőkönyvére lásd Budapest Főváros Levéltára, VIII.44.a, 48. kötet, (1932. április 20.) pagináció nélkül.

²⁸ Lásd *Százéves a Madách Gimnázium, 1881–1981*, MURAKÖZY Gyula, GÉMES Attila, BORSOS Zsuzsa (szerk.), Bp., k. n., 1981, 45–50.

²⁹ A magántisztviselők és a mozgalom összekapcsolódásáról lásd BÓDY Zsombor, *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*, Bp., L'Harmattan, 2003, 119.

³⁰ A könyvesbolt átfogó működésére lásd LENGYEL András, *A modernizmus magyar műhelye: a Mentor könyvkereskedés története (1923–1929)* = Uő., *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1990, 34–67. és *A Mentor könyvesbolt, 1922–1930*, CSAPLÁR Ferenc (szerk.), Budapest,

Pénzügyi Tisztviselők Országos Egyesületének székháza (V. ker., Akadémia utca 6., majd Mérleg utca 6. szám alatt az *Együtt* több felolvasásának adott helyet³¹), az SZDP Teréz körúti helyiségében, majd fentebb említett TTE Nagydiófa utcai helyiségében próbált a Munka-szavalókórus, mind-mind a programok és az együttesség megélésének kitüntetett helyszínei voltak.

Ahogy Verzsényi Margit, Justus Pál első felesége megfogalmazta, „a Teréz körúton [mármint az SZDP székhelyén] eleven mozgalmi élet zajlott”³², ide lokalizálhatóak a *Munka* szerkesztői munkálatai is. Ha e lehetséges találkozási pontokat a körút és az Andrássy út tengelyére összpontosítva ráhelyezzük egy Budapest-térképre, rögtön látható a térbeli közelség, mely szükséges, de nem elégséges feltétele a körhöz való csatlakozásnak. Nem jelentett ez sem többet, sem kevesebbet, minthogy kialakította a főváros terein belül (illetve a kirándulások és a nyári táborok révén azon kívül is), azokat a *helyeket*, ahol a munkás- és az avantgárd kultúrával, a politikai szemináriummal találkozhatott habitusa függvényében az arra érzékeny diák vagy ifjómunkás. Nem véletlenül állítják mind a tanúk, mind a feldolgozások, hogy Terézváros volt az egyik legerősebb baloldali kerület ebben az időben.³³ A „hely-ismeret” pedig azért volt okvetlenül szükséges, mert a 172.616/1929. VII. BM rendelet értelmében a korszakban még az SZDP égisze alatt sem lehetett rendőrhatalósági engedély nélkül nyilvános térben gyűlést tartani.³⁴ Magával a *Munkával* szemben is számtalan bűnvádi eljárás folyt, 1930. áprilisában nyilvános terjesztését is betiltották, „mert közleményeik egyrészt a közrend veszélyeztetésére, másrészt osztályelleni gyűlölet ébresztésére alkalmasak, a sajtóról szóló 1914. XIV. tc. 11. §-ának negyedik bekezdése értelmében engedély nem adható”.³⁵ A városi téren belül a fent említett „helyek” látogatása egy lehetőség kiaknázása volt, az odalátogatók – a hely az előzőekben használt értelmében – *viszonyt* létesítettek az ott kialakított tartalommal. E helyekhez, beleértve a fentebb felsorolt iskolákat is, tapadó viszonyban tehát ugyanúgy megbújik a *baloldali értékválasztás kontingenciája*,

Kassák Múzeum, 1996. Utóbbival kapcsolatban lásd még BÁLINT Gábor igen kritikus ismertetését is: Magyar Könyvszemle, 116. évf. (2000) 2. sz. Alaposabb leírásához VAS, *Nebéz szerelem, i. m.*, 328.

³¹ Együtt, II. évf. (1928) 2. sz., 39.

³² KISS Sándorné VERZSÉNYI Margit, *Egy fiatal nő a Munka-körben = Kortársak Kassák Lajosról, i. m.*, 121–123.

³³ PINTÉR István, *A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944*, Bp., Kossuth, 1980, 247. És GALLAI Lajos, *Politikai viták és a munkásegység az SZDP terézvárosi szervezetében*, Párttörténeti Közlemények, XXVIII. évf. (1982) 3. sz., 175–185.

³⁴ Lásd SIPOS Péter, *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1997, 44–45.

³⁵ A határozatot idézi MARKOVITS Györgyi, *Terjesztését megtiltom!*, Bp., Magvető, 1970, 193–194.

mint a klasszikus szociológiaelmélet által feltárt családban (mint hagyományhordozóban), vagy a másodlagos szocializációban élen járó kortárs csoportban.

Ahhoz, hogy a Munka-kör tagjainak a „társadalmi tér” kettős jelentésében betöltött szerepét alaposabban elemezzük természetesen az egyes életutak pontosabb rekonstrukciójára, valamint a kontingenciák részletesebb kidolgozására lesz szükség. A továbbiakban egy ilyen művészeti csoport társadalomtörténetével foglalkozó megközelítés tehát nemcsak arra tud majd rámutatni, hogy a városi tér használata mennyiben formálta a tagok affinitását, de elméleti értelemben arra is rámutathat, hogy az avantgárd – az életformában és -stílusban – megvalósított politikai, társadalomkritikai apparátusa a bourdieui értelemben vett társadalmi térben is komoly változást okozhat, amennyiben a tagok képesek voltak elhagyni osztályhelyzetüket. Úgy vélem, hogy ez egy avantgárd közösség társadalomelméleti ambíciója; az önmagukon elvégzett pedagógiai, művészeti, kritikai munka, az *élaboration* egyben átírta mind saját életútjukat, mind a közösség más tagjaiét. A közösségnek ez az emergens, az egyes tagokra nem redukálható többletének kimutatása megközelítésünk célja, melyet a mélyben Mérei Ferenc egy régi, már-már elfeledett szociálpszichológiai – bár komoly társadalomelméleti tétellel bíró – vizsgálata inspirált.³⁶

³⁶ MÉREI Ferenc, *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyerekeken*, Bp., Officina, 1947.

AZ EURÓPAI ISKOLA MŰVÉSZCSOPORT ÉRTELMIÉGI MODELLJEI ÉS KAPCSOLATHÁLÓZATA

A csoport megalakulásának előzményei és motivációi

Az Európai Iskola (1945–1948) festők, művészetteoretikusok és írók társulásaként alakult, és fontos szerepet vállalt a második világháború utáni absztrakt és szürrealista tendenciájú avantgárd művészet népszerűsítésében, közönséghez való eljuttatásában. Szoros kapcsolatokat tartott fenn a párizsi szürrealisták André Breton-vezette csoportjával, de a későbbi CoBrA-csoport tagjai (Corneille és Jacques Doucet), a cseh Skupina Ra (Ludvík Kundera, Josef Istler), illetve a bukaresti szürrealista csoport (Gherasim Luca, Trost) számára is szerveztek budapesti kiállításokat, amelyek egy része már nem valósult meg a kommunista kultúrpolitika magyarországi megszilárdulása miatt. A csoport tevékenységének elemzése során szükséges megvizsgálni, mennyiben a magyar és mennyiben a nemzetközi kulturális mezőben próbálta pozicionálni magát, illetve hogy az „autodidakta” értelmiségi karriermodelljei (a csoporttagok közül Mezei Árpád, Pán Imre, Kassák Lajos esetében) milyen módon befolyásolták a csoport integrációját a „professzionális” művészet- és kultúrtörténetbe a szerzők pályája során.

A csoport tevékenységét számon tartja a magyar irodalomtörténetírás, de a magyar avantgárd-kézikönyvek periodizációjának sajátosságai miatt (amelyek általában az 1915–1930 közötti időszakot tárgyalják az avantgárd érvényesülésének idejeként) inkább az avantgárd „utórezgéseként” tárgyalják,¹ vagy pedig annak a tényszerű félbemaradásnak, a kiteljesülés elakadásának rendelik alá a róla folytatott diskurzust, amelyet 1948-as megszűnése jelentett.² Két korábbi tanulmányomban kísérletet tettem a csoport irodalomszemléletének feltérképezésére az általuk megjelentetett sorozatok (különösen az *Index Röpirat* és *Vitairat Könyvtár*) összefüggésében: egyrészt vizsgáltam a csoporttagok és a kiadványaikban publikáló magyar írók szürrealizmus-

¹ POMOGÁTS Béla, *Az avantgarde utóélete* = P.B., *Változatok az avantgárdra*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 2000, 73–85.

² BORI Imre, *A szürrealizmus ideje*, Újvidék, Forum, 1970, 276–284.

koncepcióját, az irányzathoz fűződő viszonyát,³ másrészt pedig a kiadványok által Magyarországra közvetített világirodalmi és művészeti alkotások alapján próbáltam meg következtetéseket levonni a csoport irányzati és általános szellemi tájékozódásával kapcsolatban.⁴ A vizsgálódás konklúziója az volt, hogy a csoport elméletíróinál, költőinél ebben az időszakban egyértelmű a szürrealizmus felé történő tájékozódás dominanciája, noha a deklaráltan szürrealista irányzatú magyarországi művészcsoport megalakulása, amelynek 1947-re mutatkozott némi esélye, végül is, főként politikai okokból, meghiúsult.

Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az Európai Iskola elsősorban nem irodalmi csoportosulásként van jelen a magyar kulturális köztudatban: hangsúlyosabb, és művészi teljesítményekben eredményesebb volt az Iskolához tartozó képzőművészek csoportja (Anna Margit, Barcsay Jenő, Bálint Endre, Bán Béla, Korniss Dezső, Lossonczy Tamás, Martyn Ferenc stb.). Hamvas Béla és Kemény Katalin 1947-es könyve a kortársi nézőpont felől örököltette meg a csoportnak és szellemi körének tevékenységét, az absztrakció és szürrealizmus sajátos értelmezését nyújtva,⁵ az utóbbi évtizedekben szervezett Európai Iskola-kiállítások, azok katalógusai és recepciója pedig egyre inkább lehetőséget biztosítottak arra, hogy a művészettörténetírás a második világháború utáni magyar absztrakt és szürrealista művészetet belehelyezze egy konszenzuális történeti narratívába. György Péter és Pataki Gábor monografikus kötete 1990-ben megalapozta illetve összefoglalta a csoport munkásságával kapcsolatos tudást.⁶ A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy az ebből a könyvből kialakuló összképet saját kutatásaim alapján árnyaljam és továbbértelmezzem, az értelmiségi hálózatok és szerepkörök szempontjai szerint.

A csoport szervező egyéniségei és teoretikusai között találjuk a Pán Imre – Mezei Árpád testvérpárt, akik már 1924-ben avantgárd jellegű folyóiratot jelentettek meg *IS* címmel, Gerő György és Kristóf Károly közreműködésével.⁷ Az *IS* szerkesztése idején Pán és Mezei egyébként fontos szerepet vállaltak Kassák Lajos akkor még emigrációban, Bécsben szerkesztett lapja, a *MA* budapesti terjesztésében, Pán Imre verseket is publikált a lapban.

³ BALÁZS Imre József, *Alámerülés az énbe: Idegenség-konstrukciók a magyar szürrealizmusban*, Alföld, 2011/1, 99–110.

⁴ BALÁZS Imre József, *Szemlélettranszfer: az Index Könyvtár mint a szürrealista elképzelések magyarországi megalapozásának kísérlete*, Kalligram 2010/11, 81–86.

⁵ Vö. HAMVAS Béla, KEMÉNY Katalin, *Forradalom a művészetben. Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*, Pécs, Pannónia Könyvek, 1989 (Első kiadása: Misztótfalusi, 1947).

⁶ GYÖRGY Péter, PATAKI Gábor, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek csoportja*, Bp., Corvina, 1990.

⁷ Rövid ismertetését lásd: KASSÁK Lajos, PÁN Imre, *Izmusok: A modern művészeti irányok története*, Bp., Napvilág Kiadó, 2003, 236.; illetve: BALÁZS Imre József, *Magyar dada? Megjegyzések az IS folyóiratról (1924–1925)*, Létünk 2011/1, 55–63.

Kapcsolatuk Kassákkal később is megmaradt, és alighanem ennek a hosszas együttműködésnek köszönhető, hogy Kassák az Európai Iskola alapító okiratát is ellátta kézjegyével 1945. október 13-án.

Annak a programnak a lényege, amelyet az Európai Iskola alapításakor megfogalmaz, egy újjáépítési igyekezethez kapcsolódik – kötődik a háború utáni helyzet gyakorlati tennivalóihoz, de általánosabban is értendő: „Európa s a régi európai eszmény: romokban hever. Európai eszmény alatt eddig nyugat-európai eszményt értettünk. Ezentúl Egész-Európára kell gondolnunk. Az új Európa csak Nyugat és Kelet szintéziséből épülhet fel. Mindenkinél el kell döntenie, Kr. u. 1945-ben, hogy jogosan viseli-e ezt a megjelölést: európai ember. Meg kell teremtenünk az élő európai iskolát, amely megfogalmazza élet, ember, közösség új kapcsolatát.” Ez a programszöveg, az Iskola mindenkor aktuális tagnévsorával együtt, az *Európai Iskola Könyvtára* kiadványsorozat füzeteinek belső címlapján olvasható.

Az Európai Iskola szellemi köre számára, amely nem tekinthető teljességgel homogén közegnek, a létezés elvesztésének tapasztalata jelentette a közös kiindulópontot.⁸ Abban megegyezett a véleményük, hogy a létezés rekonstrukciójára kell törekedni, és ez a művészetben keresztül valósulhat meg. Abban a bevezetőben, amelyet a cseh Skupina Ra képzőművészcsoport kiállítási katalógusához írt, Mezei Árpád éppen a szürrealizmusnak tulajdonítja azt a módszert, amely „feloldhatja a jó és rossz, hamis és igaz közötti ellentéteket és ezáltal végre valóban lakhatóvá teszi a világot”.⁹ Ennek tulajdonítható, hogy Pán Imre és Mezei Árpád számára, de a legkülönbözőbb háttérű, Európai Iskolához csatlakozó gondolkodók számára is kiemelkedő jelentőségűnek tűnt a szürrealizmus a negyvenes évek közepén, és az Európai Iskola megpróbálta közvetíteni ezt a vélekedést: „A szürrealizmus mint elméleti probléma, mint világmagyarázat az első volt számukra az egyenlők között, nem zárva ki az Európai Iskola által őszintén vállalt egyéb irányzatokat sem, de különösen 1946–47 fordulójától kezdve egyre fontosabbnak minősült programjukban.”¹⁰ Az az összefoglaló, amelyet 1947-ben a három alapító, Gegesi Kiss Pál, Mezei Árpád és Pán Imre jegyeznek, explicit módon is a szürrealista irányzathoz köti a létezés megteremtésének legtöbb sikerrel kecsegtető útvonalát: „A világ Egy. Test és lélek, anyag és szellem, forma és tartalom, egyén és közösség: Egy. Az a kor, amelyben az emberek megtalálják az egységet: boldog. (...) Az Újkor emberében minden kettéhasadt. Kortársaink, különös módon, görcsösen igyekeznek a külső-belső schismát fenn-

⁸ GYÖRGY, PATAKI, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek...*, i. m., 43.

⁹ Idézi GYÖRGY, PATAKI, i. m., 44.

¹⁰ *Uo.*

tartani. A költészet és az álom-munka próbálgatja rejtve összekötni a két világot – pedig a módszer, amellyel újból megvalósíthatjuk a lét egységét, már a kezünkben van. Az élő művészet, az új tudomány felmutatta; talán a szürrealizmus fejezte ki a legpontosabban.”¹¹ Ugyanez a „beszámoló” ugyanakkor azt is kimondja, hogy a csoport egyaránt elfogadja, magáénak érzi a fauve, az absztrakt és a szürrealista jellegű művészetet – ebben a minőség elvont mércéje szerint jár el, egyszersmind összhangban azzal, amit legfőbb célkitűzésként neveznek meg a szerzők: „szeretnők elfogadtatni korunkkal saját tudományát és saját művészetét”.¹²

Láttuk tehát, hogy a szürrealizmus a teoretikusok számára nem egyszerűen egy művészeti irányzatot jelentett a többi között, hanem egy élet-egység-projekt is kapcsolódott hozzá. Egy 1947-es, Párizsból írt Bán Béla-levélből azonban tudjuk, hogy a szürrealista irányzathoz való csoportos csatlakozás kérdése megosztotta a potenciális képzőművész tagokat. A levélből, amelyből kiderül, hogy előzőleg szervezés alatt állt egy magyarországi szürrealista csoport, jól látható, hogy a politikai helyzet sem kedvezett ekkor már egy ilyen csoport megalakításának. „Beszéltem Hajdúval [Hajdú István] és Bálinttal [Bálint Endre] a »szürrealista csoport«-ról, és főleg Hajdúnak igen határozottan az a véleménye, hogy ilyen elnevezésű csoport indítása egyáltalán nem időszerű. Elsősorban azért, mert a szürrealizmus kiélte magát, a múlté, s annak dacára, hogy néhány igen nagy szürrealista van, a mozgalom lényegileg meghalt. Másrészt mi nem is vagyunk szürrealisták. Harmadszor, bármennyire is nem szándékunk csatlakozni szervezetileg a Breton-féle szürrealizmushoz, mégis ez az elnevezés elkerülhetetlenül hozzájuk kapcsol bennünket. (...) politikai okokból sem tehetjük, sem nem adhatunk csoportunknak egy ilyen címet akkor, amikor Bretonék kommunista ellenes manifesztumot adnak ki.”¹³ Ráadásul Bán az 1947-es párizsi nemzetközi szürrealista kiállítás résztvevőjeként tudhatta azt is, hogy az André Breton vezette párizsi csoport saját közegében is számos támadásnak van kitéve, elsősorban baloldali frakciók részéről, amelyek rövidesen – belga és francia részvétellel, közép-európai csatlakozás mellett – megalakítják a forradalmi szürrealisták társaságát.

György Péter és Pataki Gábor rámutatnak, hogy a *Dokumentum* 1927-es megszűnése után a szürrealizmussal kevés konkrét kapcsolata volt a magyar művészeti életnek, és éppen az Európai Iskola működésének (illetve Marcel

¹¹ KISS Pál, MEZEI Árpád, PÁN Imre, „Az Európai Iskola”, Index 21–24, 3.

¹² *Uo.*, 3–5.

¹³ BÁN Béla levele Pán Imréhez = GYÖRGY-PATAKI, *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek...*, i. m., 131.

Jean szürrealista festő és költő 1938–1945 közötti budapesti tartózkodásának) eredményeképpen jutott el a korábban inkább a konstruktivista absztrakcióhoz vonzódó művész-közeg odáig, hogy 1947-re felvesse egy saját szürrealista csoport megalapításának tervét.¹⁴ A gyorsan változó helyzet azonban megghiúsította az Európai Iskola számos tervét, és magának a szürrealista címkének a vállalását is: „A támadások 1948-ig egyre szaporodtak és ha de iure nem is mondták ki az Európai Iskola feloszlását, de facto ez történt. Az Európai Iskola a kényszerítő körülmények hatására beszüntette tevékenységét, az ötvenes években tagjainak legnagyobb részére nélkülözés és kitaszítottság várt.”¹⁵ 1948 februárjában a tagok, ismerősök már tényként kezelik az Iskola megszűnését.¹⁶

Értelemiségi szerepmodellek az Európai Iskola körül

Kortársként és szemtanúként figyelve az Európai Iskola működését, ugyanakkor több évtized távlatából tekintve vissza annak eredményeire, Határ Győző a következőképpen foglalja össze az alapítók társaságban betöltött szerepét: „Az Európai Iskola a kézrátételt Kassától kapta: a mester tiszteletbeli dísztagként a nyilvánosság előtt is melléjük állt és első kiállításukról azt írta: »az Iskola új művészeti mozgalmaink kristályosodási pontja lehet«. A kézrátételt már korábban, 45 nyarán biztosította az üzenet hozója – Pán Imre, aki Kassák felé tartotta a kapcsolatot. (...) Mezei Árpád orvospszichológus és művészeti író, Pán Imre műtörténész és Gegesi Kiss Pál gyermekgyógyász professzor volt és maradt a kollektív vezetés trojkája. Vázlatos jellemzésükből, melynél sokkal többet érdemelnének, menten kiderül, e hármasságban kinek mi volt a maga természet adta, rá szabott szerepköre. Gorombán fogalmazva: Pán Imre volt az Iskola lelke (a szó kultikus értelmében), Mezei Árpád a szelleme (a szó hegeli értelmében); és Kiss Pál – a patrónusa.”¹⁷

Mindhárom szerző publikál az Európai Iskola kiadványsorozataiban (*Index, Európai Iskola Könyvtára*), főként művészeti és kultúrtörténeti tárgyú

¹⁴ *Uo.*, 60–61.

¹⁵ GYÖRGY Péter, PATAKI Gábor, *A Láthatatlan Symposion*, 2. [Bevezető], Országépítő 2000/4, melléklet, <http://www.orszagepito.hu/szamok/teljes/2000-4m.pdf>

¹⁶ Marcel Jean 1948 februárjában már az Iskola megszűnését nyugtázza Mezei Árpádnak írt levelében: „La disparition de l’Európai Iskola est un phénomène de même ordre que ce qui se passe ici.” Marcel JEAN levele Mezei Árpádnak, OSZK Kézirattár, Mezei Árpád hagyaték, 1948. II. 28.

¹⁷ HATÁR Győző, *De nobis fabula: avagy Szemelvények egy Non-Person emlékezéseiből = Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949*, szerk. TÓTH Miklós, München, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1984, 121.

esszéket. Pán Imre két versgyűjteményt is megjelentet ebben az időszakban, a *Pokoli színjáték* és a *Metapoézis* című ciklusokat. A vizsgálódás legfontosabb célkitűzése ezúttal nem az, hogy az egyes alapítók részletes, életművükre kiterjedő bemutatását elvégezzük. Két olyan támpont azonban kínálkozik, amelyik a társaság megalapításának történeti kontextusára irányítja a figyelmet, noha közülük az első egy portré része. Kemény Katalin Pán Imréről írt visszaemlékezéséről van szó: „Ötven esztendő távlatában ebben a tarka és megújult tájképben jelenik meg előttem Pán Imre mozgékony s ugyanakkor a kihívó gesztusoktól mentes alakja. Utóbbi jelzõt szándékosan hangsúlyozom, mert amint külsejében, beszédében az arány, a mérték, az ízlés uralkodott, ugyanez jellemezte szellemi tevékenységét, és ugyanez sorolta azon kevesek közé, akikben a felszabadulás valóságtudatra ébredt. E 45 tavaszára emlékeztető gyorsfénykép azt a látszatot kelti, mintha megszólalása, egész nyilvános működése csak erre a megnyíló pillanatra várt volna. A gyorsfényképnek nem kell hinni. A kellő pillanat annak nyílik meg, akiben azt következetes, sőt olykor makacsnak tűnő elmunkálát előzi meg.”¹⁸ A jellemzésben benne van az az eufória, amely rövid időre valamiféle szellemi lefojtottság alóli felszabadulás reményével kecsegtetett: az 1945 utáni, „koalíciós” politika és kultúrpolitika, amelyet 1948 után központosított sztálinista kultúrpolitika vált majd fel. Pán Imre és az avantgárd elkötelezettjeinek optimizmusát mindenestre alátámaszthatta, hogy Kassák Lajos és Németh Andor ebben a történelmi időszakban fontos főszerkesztői pozíciókat tölthettek be állami támogatású művészeti lapoknál.

Egy másik, optimizmust árnyaló vonatkozás az Európai Iskola előadás-sorozatának szervezési körülményeiből olvasható ki. Az előadásorozat egyik beharangozó-meghívóján, amely Szentkuthy Miklós, Mezei Árpád, Pán Imre és Kiss Pál világirodalmi és elméleti tárgyú előadásait sorolja fel, az alábbi megjegyzés olvasható: „Előadások után vita. Belépés díjtalan. Fűtött terem.” A „fűtött terem” pontosításra nyilván azért van szükség, mert ebben a történelmi pillanatban, Budapesten ez korántsem magától értetődő. Horváth Ágnes, az Európai Iskola kutatója az alábbi megjegyzést fűzi ennek a felhívásnak a szövegéhez: „A kortárs francia költészet és a fűtött terem – itt mindkettő vonzerőt kifejtő tényező. Fizikai és szellemi igények egyidejű kielégítésének lehetőségét hordozzák. És az emberi igényekét: az ember felmelegszik, ha másokkal együtt hallgat előadásokat.”¹⁹

¹⁸ KEMÉNY Katalin, *Arcképtörődék, Pán Imréről* = K. K., *Maszk és valóság*. Bp., Ernst Múzeumi Füzetek 3, 2007, 82.

¹⁹ Ágnes HORVÁTH, *Le moment exceptionnel de l'École Européenne hongroise*, ASTU, <http://melusine.univ-paris3.fr/astu/Le%20moment%20exceptionnel.pdf>, 2. A meghívó reprodukcióját lásd ugyanott.

Ez tehát az az ambivalens történeti kontextus, amelyben az Európai Iskola megszerveződik. Szintén a történeti kontextus kívánja meg, hogy valamennyire tisztázzuk az Európai Iskola politikumhoz fűződő viszonyát is, hiszen a politikai állásfoglalás egyre határozottabb elvárásként fogalmazódik meg ezekben az években a kortárs művészek irányában. A rövid korszak vége felé közeledve már egyértelműen rajzolódnak ki azok az erővonalak, amelyek ellehetetlenítették az Európai Iskola működését. Pán Imre 1947/48 fordulóján egy olyan vitairatot állított össze egy általa készített ankét anyagából, amely a művészet és a politika viszonyát járja körül. Az íróknak, festőknek, zeneesztétáknak, zeneszerzőknek, jogászoknak feltett kérdések között ilyenek szerepelnek: „Van-e a művésznek örök feladatán túl valamilyen napi feladata? (...) Milyen egységre léphetnek íróink, művészeink, tudósaink, politikusaink művelődésünk érdekében?” Az ankét anyaga eredetileg a Művészeti Tanács kiadásában jelent volna meg, de végül 1982-ig kiadatlan maradt.²⁰ A vitaanyagot Pán Imre *Láthatatlan Symposium* címmel állította össze, rakta sorrendbe, ebbe a virtuális eszmecserebe pedig olyanok kapcsolódtak be, mint Barcsay Jenő, Füst Milán, Illés Endre, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kállai Ernő, Lukács György, Márai Sándor, Márffy Ödön, Németh Andor, Szentkuthy Miklós, Vámbéry Rusztem. A kommunista, szociáldemokrata, „polgári” nézetek tehát egyaránt megjelenhettek volna még ebben az összeállításban. A homogenizálásra törő kultúrpolitika számára azonban 1948-ra már elképzelhetetlenné vált egy ilyen jellegű anyag közlése. Mint az ankét elé György Péter és Pataki Gábor által írt előszó megállapítja, Pán Imre (és az Európai Iskola) plurális, művészeti autonómia mellett kitartó álláspontját maga az ankét formája hordozta volna: „E kérdések »árulkodóak«. Magukon viselik a kor fő problémáját, a művészi autonómia megvédésének kérdése áll centrumukban. Nem a művészet »társadalmi megbízatásának« és ennek megfelelően hivatásának filozófiai szintű tisztázása lényeges ekkor, hanem annak a megértése, hogy a politika gyakorlatilag arra készülődik, hogy viták helyett utasításokkal irányítsa a művészetet. A kérdéssornak ehhez a durva tényhez mért árnyaltsága, a probléma sokrétű feltérképezése olyan magatartás, amelyet egyben a *Láthatatlan Symposium* lényegének tekinthetünk.”²¹ Legtömörebben tehát a csoport álláspontja (a művészetet érintő kérdésekben legalábbis) apolitikusnak tekinthető.

Az apolitikus magatartás mint értelmiségi modell kétségtelenül nehezítette a csoporttagok integrálását az 1948 utáni kulturális élet logikájába. Egy másik összetevő, az autodidakta státus további sajátosságokat eredménye-

²⁰ Ars Hungarica 1982/1.

²¹ GYÖRGY-PATAKI, [Bevezető], i. m., 3.

zett az Európai Iskola körének recepciójában. Ennek legkomplexebb példája Mezei Árpád élettörténete.

Egy tudományos pályáját összegző mélyinterjúban így foglalja össze a történetet: „mint zsidót nem vettek fel a főiskolára. Beleestem az első magyar numerus claususba, miután az 1920-as évfolyam volt az, amelyik beleesett az első ilyenbe. Szegény emberek voltunk. Fizikailag nem voltam erős, hogy elmenjek Párizsba mosogatni, és közben a Sorbonne-ra járjak. (...) mentem a magam útján. Azon kezdtem, hogy három évig minden nap bent voltam a Szépművészeti Múzeum könyvtárában.”²² Ebből a helyzetből több dolog következik: egyrészt az, hogy az autodidakta-szerep teljesen tudatosan épül fel benne, ugyanakkor pozitív töltetet kap: „Elhatároztam, hogy ahol numerus clausus van, ott a tudomány az egyetemen kívül található meg, s direkt tragédia egy ilyen egyetemre bekerülni. Így döntöttem. Tehát az egyetem az alma materen kívül és nem belül van. S akkor ebből kialakult egy autodidakta állásfoglalás. Tehát nem kötöttem magam a tanári kar érdekeinek megfelelő tudományfelosztáshoz, hanem mentem a magam útján”.²³ Ez az autodidakta stratégia azért válik igazán érdekessé és hosszú távon sikeressé is, mert valóban alternatív tájékozódási irányokat jelent: diszciplinárisan is, ahogy maga Mezei mondja, de a nemzetközi tájékozódási horizontot tekintve is. Mezei hét nyelvet sajátít el tisztviselősködés mellett, hogy a filozófia, kultúratudomány, lélektani, művészetelmélet kérdéseivel behatóan foglalkozhasson.²⁴ Ezeknek az olvasmányoknak a nyomai, jegyzetei kéziratos hagyatékában is fellelhetők.

Az autodidakta-modellnek kétségtelenül vannak a korszakban előzményei és párhuzamai, például Kassák Lajosnál és körében, az avantgárd művészet tág környezetében is tehát. Mezeinél azonban, aki kezdettől fogva teoretikusi hajlamokkal rendelkezik, a modell sajátos mintázatokat mutat. Magyarországi trendeket kikerülő, nemzetközi tájékozódása az olvasmányjaiban eredményezi például, hogy amikor a második világháború után a Pavlov-féle pszichológia szakértőire lenne szükség az országban, a pszichológia iránt régóta érdeklődő Mezei lesz az, aki a legelmélyültebben ismeri a pavlovi pszichológiát – így kap kutatói állást.²⁵ Ilyen jellegű, Magyarországon ritka tájékozódási iránynak számít voltaképpen maga a szürrealizmus iránti komoly érdeklődés is az ő esetében. A második világháború utáni évtizedekben a Breton-csoporthoz

²² MAGYARI BECK István, *Mezei Árpád* = M.B.I., *Száműzött értékeink: Beszélgetések az alkotó munkáról*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 269.

²³ *Uo.*

²⁴ MEZEI ÁRPÁD, *Önéletrajz* = M.Á., *Mikrokozmoszok és értelmezések*, Pécs, Jelenkor, 1993, 305.

²⁵ MAGYARI BECK, *i. m.*, 279–280.

kötődő szürrealisták Tanguy-tól Victor Braunerig és Magritte-ig Mezeit tekintik majd a magyarországi szürrealista gondolat képviselőjének – nyilván a Marcel Jeanhoz fűződő hosszú távú munkatársi kapcsolattól nem függetlenül, de ugyanakkor egy alapvető szellemi rokonságot is felismerve. A magyar kultúrának Mezeihez mérhető kapcsolatembereként a francia avantgárd irányában igazából csak Illyés Gyula jöhet még számításba, aki különösen az első szürrealista nemzedék irodalmár tagjai – Aragon, Éluard, Tzara – irányában maradt nyitott saját avantgárd korszaka után is.

Az autodidakta modell korántsem jelent Mezei esetében bezárkózást a saját, megszerzett tudás falai közé, épp ellenkezőleg, a tudástranzfer sajátos formáit kívánja meg és hívja elő: „mindig tartok házi szemináriumokat. Mindig tanítok, állandóan.”²⁶ Ez részben az államszocialista rendszer tudásszerkezetének kereteit is feszegeti, ellenszegülve annak (tudjuk, hogy az Európai Iskola körének vonzásában tevékenykedő Mándy Stefánia is tartott házi szemináriumokat),²⁷ hiszen a háború után felnövő nemzedékek számára afféle féllegális szigetként tételeződtek az Európai Iskola köréhez tartozó teoretikusok, művészek lakhelyei: „Mezei Árpád és Pán Imre zuglói otthona egyike volt azoknak a színtereknek, ahol az ötvenes években találkozhattak egymással a nyilvánosságból száműzöttek, s ahol az újabb nemzedék élő és eleven művészettel is találkozhatott.”²⁸

Mindezek a jellegzetességek azonban az integrálhatóság problémáit is felvetették Mezeivel, Pán Imrével – és az Európai Iskolával – kapcsolatban a magyarországi művészeti élet számára: évtizedekig érvényes megállapítás volt, hogy külföldön ismertebbek Mezei vagy Pán munkái, mint Magyarországon.

A csoport önlegitimációs stratégiái

A névválasztás alapján is kétségtelen, hogy az Európai Iskola nemzetközi szinten próbált legitimációs bázist kiépíteni magának. A Kiss-Mezei-Pán-féle „beszámoló” egy metaforával teszi evidenssé azt a veszélyt, ami egy esetleges nemzeti bezárkózással járna együtt: „Az élő iskola maga az élő eszme. Élő iskola nélkül olyan a nemzet, mintha nem élne; mintha határán tükörfalat állítana fel. (...) Azt kérdeztük, vajjon nem jött-e el az ideje annak, hogy megfogalmazzuk egy ilyen iskola tantervét; ha Európa valóban

²⁶ *Uo.*, 278.

²⁷ HORVÁTH Ágnes, *Az ember és a ház: Mándy Stefánia emlékezete*, Parnasszus, 2013/2, 67–68.

²⁸ GYÖRGY Péter, *Az elsüllyedt sziget*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1994, 24.

több, mint nemzeteinek összessége, ha az európai kultúra valóban több nemzeti kultúrái összességénél.”²⁹ A már idézett programban ugyanakkor szerepel az a tétel is, hogy a kulturális áramlást nem egyirányúnak képzelik el Európán belül, hanem Kelet és Nyugat szintézisére törekednek. Ez az elképzelés ráadásul a lehető legkonkrétabb módon is megvalósult az idők folyamán, elegendő Mezei Árpád és Pán Imre idegen nyelven írott műveire, illetve az Európai Iskola csoportját népszerűsítő cikkeire gondolni.

Ennek a stratégiának kétségtelen hátulütői is voltak. Mezei például már 1947-ben nem kis iróniával említi fel saját francia nyelven írt, kiadott munkáinak sorsát: az az érzése, hogy a magyar nyelven, illetve a franciául író Mezei életművei nem találkoznak: „j’entends de Marcel qu’un recueil belge: Les Deux Seurs, apporte mon petit étude sur Tanguy. Comme je ne possède pas encore ni le catalogue [Le surréalisme en 1947], ni le recueil, j’ai un peu l’impression comme s’il existerait quelque part un écrivain français Mezei qui publie à l’étranger. (...) Mais je commence à penser qu’il est mieux d’avoir plusieurs MOI-s tranquilles qui poursuivent chacun une tâche avec persévérance.”³⁰ De itt sem csupán a nyelv kérdéséről van szó, hanem szemléleti összetevők is szerepet játszanak. A nemzetközi horizontú megközelítések más problémaérzékenységet mutattak, mint a hazai vitákba közvetlenül bekapcsolódó értekezések, és ezek nem mindig kötődtek egymáshoz a köztudatban. Határ Győző utólagos rekonstrukciója szerint a megközelítés mássága jól érzékelhető Mezei egyik *Európai Iskola Könyvtára* sorozatában megjelent könyvecskéje esetében is: „Mindkettejükre [Pánra és Mezeire], de kivált Mezeire áll, hogy akármiről írtak, az egyetemességre törekvés ösztöne elsöpörte őket, az európai történelem erdejébe belelátva – kishíja elvesztették a fát. Magyarországon fővesztés terhe mellett a parasztkérdéssel kapcsolatban valamilyen állásfoglalás kötelező volt; ám alig hiszem, a kérdés akkori patentírozott szakértői közül bárki oly váratlan szemszögből s annyira az egyetemes európai kultúrából, bölcséletből és történelemből merítve, oly eredeti eszmék szövevényében vette volna szemügyre a dolgot, mint Mezei Árpád *A paraszti létforma az európai kultúrában* c. esszéjében.”³¹

Az önlegitimációs stratégiákhoz nyilvánvalóan hozzátartoznak a csoport saját kiadványai, rendezvénysorozatai: ezek jelentették a közönségükkel való legközvetlenebb kommunikációt. Ezekről a „beszámoló” illetve György Péter és Pataki Gábor könyve részletesen számot adnak, itt csupán rövid említésük

²⁹ KISS-MEZEI-PÁN, 11. jegyzetben *i. m.*, 2.

³⁰ MEZEI ÁRPÁD levele Claude Serbanne-nak, OSZK Kézirattár, Mezei Árpád hagyaték, 1947. július 10.

³¹ HATÁR, *i. m.*, 122–123.

szükséges: az Európai Iskola kiállításokat, előadássorozatokat szervezett, megjelentette az *Index Röpirat* és *Vitairat Könyvtár* általában négy oldalból álló füzeit, illetve az *Európai Iskola Könyvtára* valamivel vaskosabb kiadványait. Ismertető cikkek születtek a csoport munkájáról a *Kortárs, Alkotás, Magyarok, Új Idők* hasábjain – főként Pán Imre, Rabinovszky Máriusz, Határ Győző tollából. Ezek a kiadványok, rendezvények közvetve egy értelmiségi-művészi modellt is megjelenítettek, amelyik Magyarországon csak kevéssé volt ismert akkoriban: azt a modellt, amelyet az Európai Iskola szintetizáló modellnek láttatott, és igen nagy mértékben a szürrealizmushoz kapcsolt. Ezért kerülhetett sor az *Index Röpirat* és *Vitairat Könyvtár* füzeiben a Magyarországon kevésbé ismert szürrealizmus és elő-szürrealizmus bemutatására (André Breton, Paul Éluard, Sade, Jarry, Herbert Read, Picasso, Leonor Fini stb.), hiszen ez a névsor is jelzi, hogy nem egyszerűen ismeretlen nevek ismertté tételéről szólt a vállalkozás, hanem egy struktúra, egy összefüggésháló megismertetéséről.³²

Az Európai Iskola tehát találkozási pont, csomópont is volt különböző szemléletek és kultúrák hálózatában. Képesnek bizonyult különböző kulturális területek, művészeti ágak összefogására is. Azt a minőségérzékelést és ugyanakkor sokszínűséget, amelyet a csoport képviselt, talán maguk a névsorok is érzékeltetik valamennyire – azoknak a nevei, akik szorosabban vagy lazábban, de valamilyen módon kötődtek az Iskolához. Voltak közöttük írók, teoretikusok: Gegesi Kiss Pál, Hamvas Béla, Kampis Antal, Kassák Lajos, Mándy Stefánia, Mezei Árpád, Pán Imre, (Tamkó) Sirató Károly, Weöres Sándor; festők: Anna Margit, Barcsay Jenő, Bálint Endre, Bán Béla, Gadányi Jenő, Gyarmathy Tihamér, Korniss Dezső, Lossonczy Tamás, Martyn

³² Tanulmányok lehet a kiadványok jegyzékének újraközlése itt is, noha ez korábban már több helyen megtörtént. Az *Index Röpirat* és *Vitairat Könyvtár* kiadványainak teljes jegyzéke tehát a következő: 1. Paul ÉLUARD, *A francia költészet a világ színe előtt*, (tanulmány), ford. GEREPLYÉS László, 1946.; 2. Siegfried GIEDION, *Népszerűtlen művészet*, (tanulmány), ford. KÁLLAI Ernő, 1946.; 3. PÁN Imre, *Látogatás a balott képeinél*, (tanulmány Vajda Lajosról), 1946.; 4. Marcel PROUST, *Holdfény szonáta*, (elbeszélés), ford. ERDÉLYI Éva, 1946.; 5. Guillaume APOLLINAIRE, *Picasso, a festő*, (tanulmány), ford. BÁNYAI Marika, 1946.; 6. Charles BAUDELAIRE, *Az istenember*, (esszé), ford. BÁNYAI Marika, 1946.; 7. HAMVAS Béla, *Yantra és absztrakció*, (tanulmány Lossonczy Tamás képeiről), 1946.; 8. PÁN Imre, *Európa emlékezete*, (tanulmány), 1946.; 9. Herbert READ, *Szürrealizmus*, (tanulmány), ford. HAMVAS Béla, 1947.; 10. André BRETON, *Marquis de Sade*, (tanulmány), ford. ERDÉLYI Éva, 1947.; 11. Alfred JARRY, (prózaversek), ford. KEMÉNY Katalin, 1947. *Az ismeretlen francia költészet* felcímmel; 12. WEÖRES Sándor, *Testtelen nyáj*, (prózavers ciklus), 1947.; 13–14. Pablo PICASSO, *Megjegyzései a modern művészetéről*, közli Christian ZERVOS, ford. BÁNYAI Marika, 1947.; 15. FÜST Milán, *Aladdin atyja sírjánál*, (elbeszélés), 1947.; 16. PÁN Imre, *Metaopézis*, (versciklus), 1947.; 17–18. HÉRAKLEITOS *131 fennmaradt mondata*, HAMVAS Béla fordításában, 1947.; 19–20. Manuel AGÜELAR, *Óda Leonor Finihez*, (költemény franciául és magyarul), ford. ERDÉLYI Éva, MEZEI Árpád tanulmányával. *Az ismeretlen francia költészet* felcímmel. 1947.; 21–24. KISS Pál, MEZEI Árpád, PÁN Imre, *Az Európai Iskola* (tanulmány), 1947.

Ferenc, Rozsda Endre stb.; szobrászok: Beöthy István, Bokros Birman Dezső, Forgács Hann Erzsébet, Hajdu István, Jakovits József, Vilt Tibor. Tiszteletbeli tagként nevezi meg a társaság Marcel Jean szürrealista festőt, író. Előadóként, kiadványok szerzőjeként közreműködtek a csoport munkájában: Füst Milán, Kemény Katalin, Szentkuthy Miklós, Szabó Lajos. A fenti névsorok korántsem teljesek.

A különféle hálózatokhoz való kapcsolódás ugyanakkor növelhette már akkor is (és visszatekintve még inkább) az Európai Iskola fontosságát a kulturális életben: a hálózatelméletből tudható, hogy minél több más ponthoz kapcsolódik egy hálózati csomópont, annál fontosabb szerepet tölt be a hálózatban, annál láthatóbbá válik. Az Európai Iskola esetében is megnevezhetünk néhány fontos kapcsolódási irányt: 1. Magyar avantgárd előzmények (Kassák Lajos, Kállai Ernő) – ezáltal a csoport beilleszthetőbbé válik a magyar avantgárd történetébe; 2. Párizsi szürrealista csoport (André Breton) – kapcsolatszemély: Marcel Jean. Nemzetközi relevanciáját tekintve az Európai Iskolára legvalószínűbben a szürrealista kapcsolatokon keresztül bukkanhatunk rá; 3. Forradalmi szürrealisták (surréalisme-révolutionnaire) – kapcsolatszemély: Christian Dotremont (Belgium), illetve Tardos Tibor (Budapest). Különösen Mezei Árpádot próbálták bevonni a forradalmi szürrealisták munkatársi körébe az említett személyek, a *Les Deux Soeurs*-ben történt folyóiratközlése után. Ezt a csatlakozást, lényegében apolitikus lévén, Mezei hárította; 4. Fiatal posztiszürrealista generáció festői: Jacques Doucet, Corneille (a későbbi CoBrA csoport) – Doucet és Corneille Budapesten az Európai Iskola szervezésében állítottak ki, teljesen pályakezdőként. A később jelentős karriert befutó festők fontos állomásként jelölték meg utóbb is budapesti tapasztalataikat. Általuk maradhatott része utóbb Mezei Árpád és Pán Imre annak a hálózatnak is, amivé a rövid életű forradalmi-szürrealista kaland fejlődött, hiszen idővel ezek a csoportok közeledtek egymáshoz, sőt az André Breton-féle szürrealizmussal kapcsolatos ellenérzéseik is oldódtak valamelyest; 5. Tradicionalizmus, dialogikus gondolkodók (Hamvas Béla, Kemény Katalin, Szabó Lajos, Tábor Béla, Mándy Stefánia) – a negyvenes évek második felében Hamvas Béla és Kemény Katalin erős érdeklődést mutattak a kortárs képzőművészet iránt, ez volt az egyik találkozási pont közöttük. Ugyanakkor a kultúra archaikus, mítoszi kora iránti érdeklődés ekkortájt a Breton-féle szürrealizmusban is meghatározó – ez mindannyiukat összekapcsolta; 6. Alternatív nemzetközi szürrealizmus-szimpatizáns hálózat (Marseille-Brno-Bukarest; Claude Serbanne-Ludvík Kundera-Gherasim Luca) – Mezei Árpád és Pán Imre jelentős volumenű levelezést folytatnak az Európai Iskola időszakában. A marseille-i Cahiers du Sud-ben nemzetközi

művészeti szemlerovatot működtető Claude Serbanne-nak szüksége van kelet-európai anyagra, és miközben Brnával, Budapesttel, Bukaresttel levelez, egyben össze is kapcsolja a pilléreket – amelyek egyébként André Bretonon / Victor Brauneren, illetve a forradalmi szürrealistákon keresztül is kommunikálnak egymással más-más mintázatok szerint. Ezekből a kontaktusokból eredeztethető a cseh Skupina Ra budapesti kiállításának megszervezése, és a bukaresti szürrealisták tervezett pesti kiállítása, amelyre végül nem kerül sor.

Mindezeknek a hálózatoknak a végigkövetése, rekonstruálása egyenként is izgalmas feladat, hiszen az európai kultúra külön-külön is izgalmas szereplőit szerveznék külön narratívákba. Az Európai Iskola csomópontjában ez a hat történet találkozik.

Szemponatok az Európai Iskola utóéletének értelmezéséhez

Amint a fentebb leírt hálózatok jellegéből is látszik, az Európai Iskola különféle diszciplínák határterületeinek kutatóit is érdekelheti: jelenleg elsősorban képzőművészcsoporthoz ismert, és kutatói főként művészettörténészek. Ebből adódik, hogy az irodalmi intézményrendszerben betöltött szerepéről ritkábban esett szó.

A csoportot atipikus tájékozódási formák jellemzik: a nemzetközi kapcsolatépítés kiemelten történő kezelése, idegen nyelvű publikációk jelentős súlya az életművekben (Mezei Árpád, Pán Imre, Kállai Ernő), általában véve a diszciplínaköziesség, illetve a magyar kultúrában kisebb mértékben befogadott szürrealizmus követése.

Utóéletük értelmezéséhez számolnunk kell az 1945–1948 közötti korszak sajátosságaival: ez az izgalmas, dinamikus és plurális kulturális mintázat igencsak rövid ideig érvényesülhet, kibontakozása előtti nyomait is eltünteti a sztálinista kultúrpolitika, és csupán részlegesen és nagy késéssel, főként 1990 után kerülnek be újra a kulturális körforgásba azok az értékek, amelyeket a korszak kitermelt. Mivel az Európai Iskolának a tevékenysége erre az időszakra tehető, az Európai Iskola státusának rekonstruálásához magának a történeti korszaknak a pontosabb, részletesebb feltárására van szükség.

Nem kell elfeledkeznünk az utóélet értelmezése során számos érintett művész és teoretikus emigráns-státusáról: Pán Imre 1957-től Párizsban, Mezei Árpád 1972-től az Egyesült Államokban él (kapcsolatba kerülve a párizsi Magyar Műhely, vagy a silver spring-i Arkánium körével), de Bálint Endre, Rozsda Endre és más művészek egyaránt hosszabb időt töltenek külföldön, főként Párizsban a csoport tagjai közül. Így Mezei és Pán munkásságára

részben a „nyugati magyar irodalom” képződményét érintő árnyékoltság is jellemző.

Végül a csoport újrafelfedezése kapcsán fontos az avantgárd gondolat búvópatakszerű továbbélése a neoavantgárd generáció körében: a Rottenbiller utca 1.-ben (Bálint Endre, Jakovits József, Vajda Júlia otthonában) „nem stílus, nem egyes művek, alkotások átadása volt a cél, hanem attitűdök elsajátítása, az avant-garde igény lehetőségének megszerzése. Az ekkor felnövő új nemzedék számára a Rottenbiller 1. nyilván azért volt alapvető tapasztalat, mert kiderült, hogy lehetséges a függetlenség, s létezik a Kádár-korszak zárt burkán kívül is érvényes világ, amely – ha bizonyos szempontból a múlt felé is fordul – sokkal közelebb van a kortárs Európához, mint az adott jelenben élő hivatalos Magyarország kultúrája.”³³ Egy ilyen, búvópatak-jellegű felszínre bukkanás előfeltételeit próbálta közvetve körüljárni ez a tanulmány is.

³³ GYÖRGY, *Az elsüllyedt sziget, i. m.*, 25.

AZ IDŐSEBB INDIG OTTÓ, B. KOKAS KLÁRA, ZSINDELYNÉ TÜDŐS KLÁRA ÉS KELETI MÁRTON

Az értelmiségi hálózatok kérdése az elmúlt húsz évben a történettudomány több területén is kiemelkedő, prioritást jelentő problémaként jelent meg. Többféle fogalmi háló is ugyanazt a jelenségekört tematizálta – más-más módszertani összefüggésben.¹ Ugyanakkor viszont számolnunk kell azzal, hogy a kortárs látványon alapuló kultúripar/látványtársadalom² gyakorlatilag a társulás különböző módon szabályozott jelenségeire épül, s az együttműködésnek igen fontos szerzői jogi kérdéseket érintő következményei vannak. Ezt a szempontot itt azért is emelem ki, mert a hatáskörök tisztázása, a kreatív munkában a határok sokszor lehetetlen kijelölése összefüggésbe kerül egy olyan jogrendszerrel, mely az egynemű szerzőséggel leírható folyamatokban hisz. A következőkben ebből a kettős, egyrészt kutatástörténeti, másrészt alkalmazott probléma-összefüggésből kiindulva, három kérdést szeretnék hozzákapcsolni a konferencia tematikájának előfelvetéseihez:

¹ Itt kiemelek néhány idevágó munkát, melyek inspiratívan hatottak a megközelítemre. Az *Hypothèses* című francia folyóirat 1997-ben szentelt először tematikus lapszámot a társulás/kapcsolathálók kérdésének, melyre a *sociabilité* műszót használta. Ennek a lapszámnak a fvezetőjét idézem: Stéphane VAN DAMME, *La sociabilité intellectuelle. Les usages historiographiques d'une notion*, *Hypothèses*, 1(1997), 121–132. Van Damme írása programatikus szöveg, melynek célja a párizsi történettudományi iskolák szóhasználatában megragadni a *sociabilité* jelentéseit. 2008-ben a folyóirat új kontextusban, a városi társulási formák összefüggésében tért vissza a fogalomhoz. Antoine GAILLOT et al., *(Re)Faire l'histoire de la sociabilité urbaine, Pratiques, espaces, discours*, *Hypothèses*, 1(2008), 239–250. A szociológusok a fogalom specifikus, francia használatáról is beszélnek, éppen a történettudomány hatására való tekintettel. Carole-Anne RIVIÈRE, *La spécificité française de la construction sociologique du concept de sociabilité*, *Réseaux*, 1(2004), 207–231. Ezeket a francia történettudományból eredő irányzatokat azért tartom fontosnak megemlíteni, mert az értelmiségi társulás specifikus formáit tematizálták az értelmiségtörténet Christophe CHARLE, Daniel ROCHE, Roger CHARTIER nevéhez köthető, III. Annales-iskolás irányzatán belül. A magyar szakirodalomból a *Korall Társadalomtörténeti folyóirat* 50. számát emelem ki (2012).

² Itt egyrészt Theodor ADORNO és Max HORKHEIMER, másrészt Guy DÉBORD által kidolgozott fogalmakat használom (*A felvilágosodás dialektikája*, ford. BAYER József et al., Bp., Atlantisz, 1990; *A spektákulum társadalma*, ford. ERHARDT Miklós, Bp., Balassi, 2006). Tisztában vagyok azzal, hogy mindkét kifejezésnek erős kritikai recepciója volt, itt azonban nem feltétlenül az általuk diagnosztizált jelenségek leírásának pontossága érdekel, mint inkább azoknak a történeti korszakoknak a megnevezése, melyekre vonatkoznak.

1. Az értelmiségi karrierrek rekonstruálásában milyen szerepe van azoknak a kulturális termékeknek, amelyek az értelmiségi munka eredményeként használatba kerülnek? Hogyan kell értelmeznünk ezeket ahhoz, hogy az értelmiségi karrierrek forrásaiként legyenek használhatóak? Itt igencsak közel kerülök ahhoz a kérdéskörhöz, amelyet a *szépirodalom mint történeti forrás* címkével illetünk.³ Azzal a kétségkívül nem elhanyagolható különbséggel, hogy a különféle médiumok specifikumát nem árt figyelembe vennünk akkor, amikor forrásként szándékozunk felhasználni azokat.

2. A karrierelemzések milyen lehetőségeit nyitják meg azok a kulturális termékek, amelyekben többféle értelmiségi karriertípus ér össze? Itt tételenen a filmre gondolok, de lehetne még előadás, divatbemutató, perfromansz stb.⁴ Mit tanulhatunk a közreműködésen alapuló kulturális termékek karrierközpontú elemzéséből ott, ahol különböző professzionalizációs fázisban levő szakmák érintkeznek egymással?

3. Milyen típusú értelmiségi az, aki vizuális látványtervezéssel foglalkozik, hogyan érthető meg szerepe, énértelmezése a szépirodalom professzionális művelőihez képest/az ő viszonylatukban?

Az, amit ebben a szövegben hálózatként nevezek, nem teljesen, legalábbis nem megnyugtató módon hálózatszerű. Egy 1937-ben bemutatott film cast&crew-ja kapcsán vetődött fel bennem az a kérdés, hogy milyen viszonyban állt egymással a rendező, a forgatókönyvíró és a jelmeztervező, illetve az őt ihlető divattervező, hogyan érthető meg a vizuális látványtervezés és a szöveg egymáshoz való viszonya. Természetesen az sem érdektelen kérdés, hogy egy film létrejötte mögött milyen hálózat rajzolódik ki, illetve, hogy e hálózat jellege milyen hatással lehet a film minőségére – ezek a viták ma a független filmgyártás gyakorlatát igencsak meghatározzák –, túl kevés történeti jellegű feldolgozás készült el a filmtörténet network építési stratégiáiról ahhoz, hogy ezt a kérdés megnyugtató módon körül tudjuk járni. A problémák helyükön kezelésében segítségünkre lehet egy, a feldolgozott példához valamivel közelebb járó, s így nyilván sokkal izgalmasabb kérdés

³ Egy francia nyelvű összefoglaló munkát idézek e kérdéskörhöz: Judith LYON-CAEN, Dinah RIBARD, *L'historien et la littérature*, Paris, La Découverte, 2010. Magyar nyelven a kérdéskör néhány aspektusát érinti a *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 2005/1-2-es (*A kritikai kultúrákutató* - szerk. SÁRI B. László), illetve ugyanannak a folyóiratnak a 2009/1-2-es (*Eszmetörténet és irodalomtudomány* - szerk. SZENTPÉTERI Márton, ZÁSZKALICZKY Márton) című száma, illetve a *Sic itur ad astra* 2009/59-es száma: *Irodalom a társadalomban - Társadalom az irodalomban*.

⁴ Ezekben az esetekben a társulás kérdésköre intézménytörténeti keretek között merül fel. Példaadó munka, bár az általam elemzett kérdéskör kontextusához képest távoli: Jennifer HOLT, Alisa PERREN, *Media Industries. History, Theory, and Method*, Wiley-Blackwell, 2011.

(melyre szintén nem fogok tudni sokkal megnyugtatóbb választ adni): hogyan vesznek részt különböző szakmai backgrounddal rendelkező személyek a magyar néprajzi terekről szóló vizuális reprezentációk kialakításában, kinek milyen, mekkora, milyen természetű a hozadéka, milyen karrierminták érnek össze egy ilyen tematikus érdekeltségű film létrejöttékor? De előbb lássuk a medvét!

1931-ben Indig Ottó – valamelyest a népszínmű poétikai és műfaji elvárásainak megfelelően – megírja a *Torockói menyasszony* című színdarabot, amelyet a következő évtizedben Erdélyben és Magyarországon is többször előadnak. Már csak a sztori izgalmasságát fokozza, hogy az erdélyi előadásokon a főszerepet a szerző felesége, Neményi Lili játszotta. Pesten a Belvárosi Színház mutatta be Dayka Margit főszereplésével 1931. október 24-én. A darab – a színháztörténeti beszámolók szerint – sikeres: Schöpflin Aladár írta róla: „Erdély most már a második író adja a budapesti színpadnak: Indig Ottót, kinek *A torockói menyasszony* című vígjátékát a Belvárosi Színház mutatta be. Mindjárt meg kell mondani, az új író bemutatkozásával egy olyan tulajdonságáról tette le a vizsgát, amely a legritkább a mai irodalomban az egész világon: van jókedve. Minden keserű íz, gúnyolódás, fanyarság nélkül, naivul tud mulatni és mulattatni. Ha ezt a jó tulajdonságát megtartja, még sok olyan sikere lehet, mint most. Ma, amikor mindenki, mértéken felül is, kesereg és panaszkodik, mindenki hálás egy kis jókedvért, amely legalább pár órára megmutatja, hogy a világ mégse csupa sötétség és köd.”⁵ Emellett intézménytörténeti szempontból is jelentős a darab, hiszen – és idézem a színháztörténeti összefoglalót: „Indig Ottó *A torockói menyasszony* című drámája azonban a többi színház előadásai között is tekintélyes helyet vívott ki magának. A korszakban egyedülálló őszinte kritikai és közönség-sikere, előadásszáma. Nagy szerepe volt ebben Dajka Margitnak, aki érdekes jelenséggé kitűnt a korabeli színésznők közül. Egyszerű, minden máztól mentes játéka üdítően hatott. Gombaszögi Ella, Gózon Gyula, Mály Gerő és Gyergyai István alakítása is hozzájárult az előadás feltűnéséhez. Pedig a mű alapanyaga, ahogyan a korabeli kritika is észrevette, inkább újságszenzáció: közigazgatási baklövésből két hétig zsidónak tartanak egy parasztlányt. Indig Ottó azonban tökéletes technikával és úgy írta meg a témát, hogy nem sértett vele senkit.”⁶

⁵ SHÖPFLIN Aladár, *Bemutatók*, Figyelő, 21(1931), <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16382.htm> (2013. 06. 27.) Az idézet azért is elgondolkodtató lehet, mert az erdélyi származású író hangvételének „másságát” hangsúlyozza, egy olyan képességet, amely a populáris irodalomnak nagy értéke. Itt azonban nem teszek ezirányú kitérőt.

⁶ SZÉKELY György et al., *Magyar színháztörténet III, 1920-1949*, Bp., Magyar Könyvklub Rt., <http://tbeck.beckground.hu/szinhasz/htm/15.htm> (letöltve: 2013. 06. 25.)

1937-ben Indig Ottó és Keleti Márton filmforgatókönyvvé alakítja a darabot, s még abban az évben Dayka Margit és Jávor Pál főszereplésével elkészül a *Torockói menyasszony* című film Rex-Gál Ernő cégénél.⁷ A szöveget 1991-ben a Vidám Színpadon rendezte meg Kalmár Tibor (Nyertes Zsuzsa, Nemcsák Károly és Bodrogi Gyula főszereplésével), majd 2006-ban ismét előveszik, ezúttal a Budapesti Operettszínházban, ahol Béres Attila rendezésében *Menyasszonytánc* címmel Jávor Ferenc/Fegyva zeneszerzői közreműködésével egy új műfaj, a klezmer musical első reprezentánsa készül el belőle. Minthogy a darab jórészt ismeretlen, itt foglalom össze a sztoriját, s így az is érthetővé válhat, miért volt annyira fontos kiemelni a szerző azon képességét, hogy szövegével érzékenységet nem sért. Torockón a falu legszebb párja, Bárány András és Patkós Nagy Rózi házasodni készül. Az egyetlen akadályt a lány hiányzó keresztlevele jelenti. Kolozsvárról az árvaházból érkezik az értesítés, hogy a lány a tordai zsidó malomtulajdonos, Blum Salamon törvénytelen gyermeke, vagyis ő maga is zsidó. A lány frissen azonosított identitása a lakodalom akadályá lesz, Bárány András szülői és közösségi nyomásra kénytelen megtagadni Rózsit. Rövid időn belül új értesítés érkezik, amelyben az áll, hogy az első keresztlevélben említett gyermek korai halálát néhány hónap múlva jelentették Patkósék, a fogadósülők, s új gyermeket kérvenyeztettek, Rózi pedig ez utóbbi. Apja tordai magyar nyomdász. Az esküvő így már sorra kerülhet, azonban a köztes időben lelepleződnek az erőviszonyok, az eltérő elvárások, a preferenciák, a közösségi normák, s nem utolsósorban a zsidókkal szembeni előítéletek. 1931-ben Gózon Gyula volt Herskovics, Mály Gerő a jegyző, és – a Hollywoodban Steve Geray néven működő – Gyergyai István a parasztleány, a filmben Herskovicsot Kabos Gyula alakította.

Lenne azonban egy második megmutatandó medvém is. Ez a medve a francia kultúrtörténet, irodalomszociológia egy speciális irányzatához kapcsolódik, az EHESS-en belül létező *Groupe de Recherches Interdisciplinaires sur l'histoire du littéraire* kutatói által kidolgozott módszertan vagy inkább szemléletmód, mely a kulturális termékeket cselekvésértékűnek tekinti, s úgy értelmezi azokat, mint amelyeknek tettértéke van.⁸ Ez az előfeltevés nem beszédaktus-jellegűen fogja fel a kérdést, hanem inkább úgy, hogy a kulturális termékek előállítása – attól a pillanattól kezdve, hogy ez az előállítás szakmai munkává válik – cselekvés, speciális jellegű cselekvés, s

⁷ A film linkje a nemzetközi filmes adatbázisban: http://www.imdb.com/title/tt0029683/?ref_=fn_al_tt_1 (2013. 09. 25.)

⁸ Vö: LYON-CAEN, RIBARD, *i. m.*, 2010.; Christian JOUHAUD, Alain VIALA et al, *De la Publication*, Paris, Fayard, 2002.

ebbe belefér a társadalmi aktivizmustól kezdődően a cselekvés mindenféle formája az írás lukratív aktusát ideértve. Vagyis a kulturális termék forrásértéke valójában éppen előállításának mechanizmusait érinti, s nem őt magát, mint természetesen reprezentációs struktúrával rendelkező produktumot. Ebből a nézőpontból közelítek tehát a továbbiakban ismertetendő három pályaképhez.

Indig Ottó életútjáról viszonylag keveset tudunk – illetve jobbára tényadatokat.⁹ Brassóban született 1890. november 18-án, 1930-ban költözött Kolozsvárról Pestre. Darabjainak történetéből sejthető, hogy sikere lehetett a színésznők körében, hiszen a Neményi Lili-példa mellett azt is jegyzik róla, hogy *Tűz a Monostoron* című darabjának főszerepét Bajor Gizinek, titkos kedvesének írta. A 30-as évek végén emigrál, Párizsban újságíró, 1951-ben pedig Münchenben a Szabad Európa Rádió munkatársa lesz. 1961 júniusában ment nyugdíjba. 1969. május 22-én kiesett az Ascona felé haladó vonatból, és meghalt. Ez utóbbi adat is igencsak elgondolkodtató. Még inkább amiatt, hogy önmagában áll, semmilyen magyarázat és feljegyzés nélkül. A családnak nagyváradi leágazása is van, erről az ágról szóbeli beszámolók alapján tudtam meg, hogy a nagyváradi zsidó közösségben kulcsfontosságú szereplők.

Keleti Márton nevével a magyar közönségfilm kialakulását kötik össze. Figurája az alternatív filmes megoldásokkal kísérletező következő nemzedéknél emblematikussá vált. Ragályi Elemér mondja egy beszélgetésben: „Már a Főiskolán meg a Balázs Béla Stúdióban forgatott filmjeinkben is rendszeresen eljátszottuk Grunwalskyval, Maárral, Magyar Dezsővel kedvenc »iskolamókánkat« – lévén, hogy a bevett sémákat, az akkoriban profinak nevezett szakmai fogásokat nagyon jól ismertük –: »szerinted Keleti Marci bácsi most hova állítaná a kamerát?!« – És akkor letettük az ellenkező oldalra. Amitől nem biztos, hogy mindegyik beállításunk jó, de feltétlenül más lett, mint a konvencionálisak.”¹⁰ Czirják Pál rendezőportréja¹¹ pedig azt a konklúziót fogalmazza meg Keletivel kapcsolatban, hogy mindig képes volt az éppen aktuális politikai ideológia szolgálatába lépni. Kérdésfelvetésünk szempontjából már csak emiatt is figyelmet érdemel. Illetve érdemes azon is elgondolkodnunk, hogy a népszerű, közönségsikerre számot tartó megoldá-

⁹ [http://hu.wikipedia.org/wiki/Indig_Ottó_\(sz%C3%ADnmű%C3%ADró\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Indig_Ottó_(sz%C3%ADnmű%C3%ADró)) – kénytelen vagyok a wikipédia több szócikket is egyesítő összefoglalóját idézni (2013. 10. 25.) Illetve jelezni az Indig Ottóval kapcsolatos primér adatok összegyűjtésének szükségességét.

¹⁰ ZSUGÁN István, *Filmművészetről pedig szó se essék... (Beszélgetés Ragályi Elemérrel)*, Filmvilág, 6(1991) (2013. 06. 25.). http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=4139.

¹¹ CZIRJÁK Pál, *A közönségfilm vonzásában. Rendezőportrék: Keleti Márton*, Filmtett, 4(2005) <http://www.filmtett.ro/cikk/2402/rendezoportrek-keleti-marton> (2013. 06. 25.).

soktól való irtózásnak milyen számottevő hagyománya van Magyarországon. Ennek a gesztusnak a következményei is igencsak messzemenők, s a kulturális logikák Nyugat-Európához vagy Amerikához képesti különbözőségére figyelmeztetnek. Hiszen ezekben a kultúrákban elit és populáris irodalom között nincs ennyire éles különbségtétel, mely igencsak hasznos a kulturális intézményrendszer működése szempontjából.

Keleti karrierje színházi segédrendezőként és rendezőként indul. Rendezői munkásságát többféle műfaj iránti érdeklődés jellemzi, rendez drámai műveket, zenés darabokat, operákat. A zenés műfajokat különösen kedveli. Filmesként a harmincas évek elejétől kezd el működni, együtt dolgozik Fejős Pállal, Vajda Lászlóval. Erről Czirjákat idézem: „Keleti az asszisztensi munka mellett forgatókönyvet is ír, majd 1937-től kezdődően önállóan rendez. Sikeres vígjátékok készítőjeként rövid időre felzárkózhat a korabeli közönségfilmet meghatározó rendezők közé: pályatársaihoz hasonlóan Keleti is több nagyobb produkcióval állhat a közönség elé egy-egy évben. Mi sem jelezheti jobban e rövid fellendülés arányait, minthogy egyik, ez időre eső munkájának külső felvételei New Yorkban készülnek. Nem tarthat azonban sokáig ez a virágzás, mivel a korszak politikai radikalizálódásának megfelelően a filmes szakmában is tisztogatások zajlanak, ami Keletit szintén hátrányosan érinti: 1939–44 között nem rendezhet.”¹² 1945 után útkeresés jellemzi pályáját, majd a termelési film műfajában alkot. Ismét csak jellemző a tömegfilmről való beszéd retorikájára, hogy Czirjákat nem akasztja meg Keleti kétségkívül impozáns sikertörténete, amerikai kapcsolatai. Ezen a téren szintén csak a tapogatózás és hipotézis-megfogalmazás lehet a feladatunk.

Tüdős Klára¹³ úgy kerül ebbe az egyre homályosabbnak tűnő képbe, hogy az ő öltözködéshez való viszonya határozza meg a film B. Kokas Klára által tervezett kosztümjeit. Tüdős az Operaház jelmeztervezőjeként kezdett el egy olyan vizuális kultúrát kiépíteni, amelynek egyik pragmatikus eleme az ún. magyar divat terjesztése volt. Pályájára a folyamatos innováció, a vizuális kultúra új területei iránti érdeklődés a jellemző. A debreceni protestáns közegben nevelt lányról készült enyhén nőszövevényes retorikájú, Dizseri Eszter által írott élettörténet azt jegyzi, hogy jelmeztervezői munkásságának első állomása az operett jelmeztárának strukturálása volt, az egyéni tervezői nyelv kialakulása második fázisban jött létre.¹⁴ 1933-ban az Ipartestü-

¹² *Uo.*

¹³ Tüdős Klára munkásságának adatgazdag feldolgozása Dizseri Eszter könyve: DIZSERI Eszter, *Zsindelyné Tüdős Klára, Életrajz dokumentumokban, 1895–1980*, Bp., Kiadja a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1994.

¹⁴ *Uo.*, 57–67.

letben *A nagyvilág divatjának magyarosítása* címmel tartott előadást, s divattervezőként is ugyanennek a szemléletmódnak volt propagálója. Elsa Schiaparelli, a korszak nagy francia avantgárd tervezője is kapcsolatba lépett vele, s ezt követően egy szezon erejéig a párizsi divatot Budapest kontextusába helyezte. Igaz, ez a mozzanat már későbbi, 1945-re tehető. F. Dózsa Katalin így jellemezte azt a divattörténeti paradigmát, amelyben Tüdős Klára elhelyezhető: „A trianoni trauma különösen felerősítette a hazafiság viselettel történő kifejezésének igényét. A harmincas években öltözködési mozgalom indult a nagyvilág divatjának magyarosítása érdekében, melynek képviselői az addig alig ismert népviselet formáit és díszítéseit kívánták a napi divattal egyeztetni... a matyó vagy kalocsai hímzés virágai beleolvadtak az art deco ornamentikába.”¹⁵ Később ő az első magyar női rendező (*Fény és árnyek*, 1943),¹⁶ férje a Kállay-kormány minisztere, Zsindely Ferenc. Az életrajzot záró élettörténeti adalék pedig az, hogy a II. világháború alatti zsidómentő akcióért az Izrael állam kitüntette.

A másik, önmagában is izgalmas kérdés az, hogy a színházi szakemberek hogyan kezdik el végiggondolni a filmes médiumot mint terepet. A helyett azonban, hogy erre a kérdésre most itt választ keresnék, a film korabeli politikai kontextusát gondolom végig. Indig történetének ugyanis van egy igen sajátos történeti kontextusa, az, melyet a filmtörténeti szakirodalom az „őrségváltás” korszakaként ír le.¹⁷ Vagyis akként a periódusként, melyben a Turul Szövetség már megfogalmazta a filmes szakma numerus claususát, a rendelet életbe léptetése viszont még nem következett be. 1937. július 14-én az *Új magyarság* közli a Turul Szövetség memorandumát, amelyet a „nemzeti filmgyártás” érdekében intézett a kultusz- és iparügyi miniszterhez. A memorandum szerint „a film tényleges irányítói mindig zsidók, akik nem ismerik a magyar népet”, és ezért „a filmek telítve vannak a gettó-ízű erkölcstelenséggel, ami károsan befolyásolja a magyar társadalmat is azáltal, hogy nevetségessé teszi a nők tiszta erkölcsi életét és romboló éjjeli lokáléletnek csinál propagandát”. Kéri a memorandum, hogy „állítsanak a filmgyártásba sürgősen keresztény magyar írókat, filmrendezőket, zeneszerzőket, operatőröket, díszlettervezőket és színészeket”, de a miniszteri bizottság az

¹⁵ F. Dózsa Katalin, *A magyar ruha feltámadása. Népviselet és napi divat a harmincas években*, Rubicon, 7(1998), http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyar_ruha_feltamadasa_nepviselet_es_napi_divat_a_harmincas_evekben/ (2013. 06. 25.).

¹⁶ http://www.imdb.com/title/tt0130722/?ref=fn_al_tt_1 (2013. 09. 24.)

¹⁷ SÁNDOR Tibor, *Őrségváltás, A magyar film és a szélsőjobboldal a harmincas-egyvenes években*, Bp., Magyar Filmintézet, 1992; SÁNDOR Tibor, *Őrségváltás után, Zsidókérdés és filmpolitika*, Bp., Magyar Filmarchívum, 1997.

engedélyt és a támogatást attól tegye függővé, hogy a nemzeti és művészi szempontból „kifogástalan” film „megfelelő arányban foglalkoztat-e keresztény magyar művészt és technikai erőket”. 1938. május 29-én kihirdetik a XV. törvénycikket, az első zsidótörvényt. A filmművészeti kamarának csak 6%-nyi zsidó tagja lehet.¹⁸

Ráadásul az őrsekváltás éppen azokat a személyeket érintette leginkább (pontosabban őket is fokozottan érintette), akik Indig Ottó környezetének (és a film stáblistájának) fontos szereplői voltak: Keleti Mártont, Kabos Gyulát, Jávor Pált. Gondoljuk újra a film zsidókat illető kijelentéseit. A román közjegyző először a tanítóval osztja meg a lány származásának titkát. Íme a beszélgetés:¹⁹ Közjegyző: „Ismeri Tanító úr a Patkós Rózsit?” Tanító: „Nagyon kedves lány.” K: „De nagy baj történt vele.” T: „Megmérgezte magát?” K: „Nem, még annál is nagyobb.” T: „Kútba ugrott?” K: „Annál is sokkal rosszabb.” T: „Nyögd már ki végre.” K: „Zsidó...” T: „Áttért zsidó hitre?” K: „Nem, úgy született mint zsidó.” Illetve valamivel később ugyanők: T: „Patkós nagyék tudták, hogy ez a gyermek zsidó?” K: „Hogy lehetett volna azt tudni, hát pólyában volt.” Illetve valamivel később a közjegyző Rózsának is tudtára adja, hogy mi a gond a származásával: K: „Te születél édes lányom, de éppencsakhoggy születél” – mondja neki. A párbeszédnek közül az elsőben a zsidó identitásból származó gondok korrigálására egyetlen opció adódik: a nemlétezés választása, amely enyhébb baj ennél a megbélyegzésnél. A következő párbeszéd leleplezi a helyzet visszasságát: a társadalmilag annyira fontossá váló kérdés már csak azért is problematikus, mert szabad szemmel nem látható, a születéskor nem érzékelhető. Illetve a zsidóként való születés valamifajta deficit, „éppencsakhoggy”-születés a román közjegyző beállításában. A kijelentéseket érdemes visszahallgatni a film jeleneteiben, így jogosan ijesztőek. Hogyha azonban a replikákat visszahelyezzük akár a film stáblistájának kontextusába, s azokat annak megfelelően értelmezzük, kétségkívül felerősödik az egyébként talán a nyelvi eszközökben is érzékelhető irónia. Illetve megengedhetővé válik egy olyan olvasat, melyben a filmes szakmán belül felmerülő származási viták és az azokkal kapcsolatos hivatalosítás felé tartó rendelkezések abszurditása, nevetséges volta válik érzékelhetővé. Csak így tehetők ilyen kijelentések egy olyan filmben, melynek stábja a legkevésbé sem teljesíti azokat a feltételeket, melyeket a Turul Szövetség memoranduma kijelölt. Bár az általa felvetett

¹⁸ Vö. SÁNDOR, *Őrsékváltás, i. m.*

¹⁹ A film dialógusait saját átíratban idézem a filmfelvétel alapján: <http://www.youtube.com/watch?v=f0x-EZnSJRQ> (2013. 09. 23.)

problematika igencsak közel van ahhoz, amiről a memorandum beszél. Vagyis a *Torockói menyasszony* persziflázs.²⁰

Hogyan érthető meg, hogy három/négy ennyire különböző típusú karrier hálózattá kapcsolódik össze? Az együttműködés a hálózatszerűség milyen formája? A konvencionalizált, normatívvá tett magyar viselet popularizálásának, divattá alakításának ambíciója kapcsolódik össze a numerus clausus elleni finom tiltakozás egy formájával. A gyártók között pedig van egy emigráns forgatókönyvíró, egy két évvel később már felfüggesztett munkásságú rendező és egy ünnepezt közéleti személyiségként befutott divattervező, politikusfeleség, aki viszont protestáns nagyasszonyi szerepében a zsidóüldözés elleni civil tiltakozás egyik emblematisztikus figurája lesz. Ezek a személyek voltak felelősek azért a vizuális kultúráért, amely a magyar néprajzi régiók közül az egyik emblematisztikusról, Torockóról megszületett.

²⁰ A filmet részletesen elemzem a Századvég 2013-as számában megjelent tanulmányomban. KESZEG Anna, *Házasság felsőfokon. Egy 1937-es, Torockóról szóló régióreprezentáció*, Századvég, 1 (2013), 31–49.

BALRA ÁT!

Jékely Zoltán a *Világosság* „kultúrpolitikusa”

Pontosan egy héttel az után, hogy 1944. október 11-én bevonultak a szovjet csapatok Kolozsvárra, jelent meg „az erdélyi magyar dolgozók lapja”, a *Világosság*. Sok minden történt Kolozsváron az alatt a néhány nap alatt, amíg nem volt napilapja (a több évtizede megjelenő *Ellenzék* és *Keleti Újság* a szovjetek bevonulásával megszűnt), főleg olyasmi, amiről azokban az időkben éppenséggel nem írhatott volna napilap. Többek közt arról sem, hogy október 12. és 15. között a szovjet hatóságok valósággal megtizedelték Kolozsvár lakosságát, 3–5000 civil férfit hurcoltak el a városból.¹ Nagy részük a munkát fegyelmezetten elkezdő gyári munkás volt, helyreállításon dolgozó vagy a közrendet védő, vörös karszalagos munkásőr. Az elhurcoltak között feltűnően nagy számban voltak értelmiségiek: a Református Kollégium számos tanára, az ex-parlamenti képviselő, jogász Mikó Imre, a *Pásztortűz*-szerkesztő, „Kolozsvár Wallenbergjeként” is emlegetett Járosi Andor evangélikus esperes, Jancsó Béla, az *Erdélyi Fiatalok* volt szerkesztője. Tanárok, jogászok, etnográfusok, történészek közt ott volt Jékely Zoltán sógora, a moldvai csángók történelmének fiatal kutatója, Mikecs László is.

1944 decembere és 1946 szeptembere közt Jékely Zoltán a *Világosság* című napilap szerkesztője volt. Ez a rövid másfél esztendő Jékely pályájához mérten jelentéktelen, annál is inkább, mert fontos verseit, novelláit, regényeit sem ekkor írta. Ugyanakkor Jékely újságírói pályájának megrajzolása képet nyújthat arról, hogy a transzszilvanista hagyományokhoz kötődő, ugyanakkor a baloldali eszmékhez korábban kevés affinitást mutató értelmiségi hogyan próbál helyet találni magának egy akkor még csak körvonalazódó, de barátságosnak nem tételezhető, új világban.

Azon, hogy író napilapnál újságíróként kezd dolgozni, aligha lepődött meg valaki akkoriban – a hírlapírást, noha többnyire az írás alacsonyabb rendű formájának tekintették, a napisajtó 19. századi megerősödése óta igen

¹ Az elhurcoltak számát Murádin János Kristóf egykori elhurcoltaktól származó információkat is tárgyaló tanulmányában 5000 és 5500 közé teszi. MURÁDIN János Kristóf, *Elhallgatott múlt. Kolozsvári civilek a GULAG-on*. <http://www.rodosz.ro/files/Muradin%20Janos%20Kristof.pdf> (2013.09.19)

sok magyar író gyakorolta ideig-óráig, vagy akár hosszú távon. Az erdélyi irodalmi intézmények huszadik századi történetében pedig kifejezetten fontos szerepet kapott a napisajtó. Erdélyben mind az első, mind a második világháború után, más publikációs fórumok híján napilapok hasábjain kezd körvonalazódni az irodalmi élet, a hírek, tudósítások, interjúk és apróhirdetések közt helyet szorítanak a versnek, rövidebb prózarészleteknek is. Az irodalmi lapok (*Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*) megjelenéséig olyan napilapok, mint az *Ellenzék* vagy a *Keleti Újság* nemcsak fontos publikációs fórumnak bizonyultak, de különféle pályázatok kiírásával, versenyek szervezésével elébe mentek az elvárásoknak, és olyan írók jelentkezését segítették elő, mint Tamási Áron. A második világháború, Észak-Erdély visszakerülése Romániához, a kulturális és tudományos élet számos jelentős személyiségének halála ismét súlyos helyzetbe sodorta az erdélyi magyar publikációs fórumokat. Az *Erdélyi Helikon*, a *Pásztortűz*, a *Termés*, a *Hitel* megszűnt, elhallgatott, mint 1940-ben, az ellenkező előjelű hatalomváltásnál a *Korunk*. Egyedül az *Erdélyi Múzeum* című tudományos folyóirat folytatta működését 1947-ig. Az irodalom ismét visszakerült a napilapok hasábjaira, csak hogy ezúttal nemcsak egy mostohább közeghez, de a győztes új, kommunista eszmékhez is igazodnia kellett.

Kolozsvári tartózkodásának (1941–1946) egy szakaszában Jékely Zoltán az Egyetemi Könyvtárban végzett munkája mellett szerkesztő is volt, mégpedig a fiatal, többnyire népi érdeklődésű írókat egybegyűjtő *Termés* című negyedéves irodalmi/kulturális folyóirat szerkesztője. A *Termés*, noha kiegyensúlyozásra, eszmetisztázásra törekedett, és különösen *Vélemény* rovatában igyekezett minél több hangot megszólaltatni, irodalmi anyagát tekintve a népi mozgalom eszményeihez kötődött erősebben. A *Termés* szerkesztői 1943-as *Elvek, gondolatok* című ankétjukban megtették azt is, amit akkoriban kevesen, a kommunista munkásíró, Nagy István véleményét is kikérték. Nem telt el másfél esztendő, és hosszú időre éppen Nagy István lett az irodalmi, tudományos, kulturális élet programadó személyisége. A *Termés* utolsó, 1944 őszi számát, amelyben Jékely *Az akragaszi halászverseny* című novellája is olvasható, egyébként a *Világosság* második számában megjelent hirdetés szerint éppen a *Világosság* kiadóhivatalában lehetett beszerezni.

Az alábbiakban Jékely Zoltán *Világosságban* megjelent írásai alapján rajzolom fel utolsó, Kolozsváron töltött hónapjait és hírlapírói munkásságát. Ahhoz, hogy Jékely ekkor született, egyébként viszonylag csekély számú írását a maga helyén értékelni tudjuk, ismernünk kell megjelenésük kontextusát is.

A *Világosság* napilap a Magyar Népi Szövetség lapja azon a Kolozsváron, ahol ezen kívül még két napilap, a szociáldemokrata *Erdély* és a Kommunista

Párt 1945-ben induló lapja, az *Erdélyi Szikra* (néhány szám után *Igazság*) feladata napi információval ellátni az olvasókat. A *Világosság* szerkesztője Balogh Edgár, a szerkesztésért felel Nagy István, aki a *Szikra* indulásával annak a lapnak lesz főszerkesztője. Később, 1946. február 25-től Benedek Marcell, Kacsó Sándor és Kós Károly neve tűnik fel az impresszumban. Ekkor már a MNSZ központi napilapjaként hirdeti magát, de a benne közölt anyagok zöme Kolozsvárra és környékére figyel.

A *Világosság* tulajdonképpen a második világháborút követően Erdély első magyar nyelvű napilapja, amely cikkeivel és hírányagával a szervezkedő új hatóságoknak az új közigazgatás kiépítésében hivatott segíteni, illetve az előrenyomuló szovjet és román hadsereget támogatni.

Első vezércikkében Balogh Edgár kiemeli, hogy „A tények világos látását akarjuk szolgálni, pontos, hív szolgálatunkkal. Az emberiesség fényét akarjuk terjeszteni minden sötétséggel szemben. Az igazság tiszta szellemében akarjuk védeni Erdély érdekeit és a magyar nép minden emberi jogát.”² Ennek biztosítékát magában az új politikai rendszerben látják, hiszen „ahol maga a nép határoz, maga a munkás, iparos, földművelő tömeg, kell-e ott félnünk továbbra is a nemzeti gyűlölködéstől és viszálykodástól?”³

Bizonyos, hogy a *Világossághoz* kizárólag olyanok kerülhettek munkatársnak, akiket Balogh Edgár erre alkalmasnak talált. Az indulás pillanatára így emlékszik vissza *Szolgálatban* című 1981-es emlékiratában Balogh Edgár: „Villanyáramot még nem kaptunk, a lap kézi szedéssel készült, s a nyomda-személyzet, a szerkesztőség és a rikkancshad felváltva forgatta a rotációs gép nagy kerekét. Ott volt Nagy István, Szabédi László, Nagy Elek, Székely Gyula, Jablánczy László, Nemes István, László Béla, Balázs Péter, ők lettek az új világ első magyar napilapjának első szerkesztői. Talán ott volt már Jékely Zoltán is, a *Világosság* irodalompolitikusa...”⁴

Hogyan lett a keresztény és polgári világrendhez kötődő Jékely, a szerelem, az enyészet és más klasszikus költői témák megéneklője a berendezkedő baloldali mozgalom lapjánál „irodalompolitikus”?

A népi mozgalomhoz kötődő *Termés* szerkesztői 1943-ban elhatárolódtak az 1848-as forradalom emlékére kiadott *48-as Erdély* című, Balogh Edgár, Kovács Katona Jenő és más baloldali személyiségek munkája nyomán Krenner Miklós (*Spectator*) szerkesztette zsebkönyvtől, sőt Szabédi utóbb szigorú kritikát közölt róla a *Termésben*. Jékely ellenben (több más helikonista szerzőhöz hasonlóan) küldött nekik írást, a *Vasvári Pál nyomában* című

² BALOGH Edgár, *Hídverők*, *Világosság*, 1944. okt. 18.

³ *Uo.*

⁴ BALOGH Edgár, *Hét próba. Szolgálatban*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1981, 153.

verset. Ha bizalmas baráti viszonyban nem is állt Balogh Edgárral, az erdélyi magyar szellemi élet viszonylag szűk terén belül tudhattak egymás munkáiról. Balogh emlékirataiban némi öniróniával idézi fel azt az 1944. nyári pillanatot, amikor verset küldött neki, amire „Jékely Zoli (sic!) leszögezte (...) hogy próbálkozása »ha valami nagy prozódiai készségről nem is, de magával a költészettel való hódoló rokonszenvről« ad tanúbizonyságot.”⁵

Jékely személye megbízhatónak tűnhetett Balogh Edgár szemében, minden bizonnyal rajta keresztül próbált nyitni a polgárság felé. Személyében az igen gyorsan működésbe lépő „tisztogató bizottság” sem talált kivetnivalót: az 1945. február 27.-i Világosság közli a hírt, miszerint az újságírók szakszervezetének tisztogató bizottsága (mások mellett) Jékely Zoltán hírlapíró (sic!) múltban kifejtett tevékenységét vizsgálta meg és hivatásának gyakorlására jogosítottnak nyilvánította.”

A második világháború végén, a szovjet megszállás alatt rendkívül fontossá vált az erdélyi társadalom számára annak bizonyítása, hogy semmi közük a hitlerizmusához, sőt hogy az erdélyi társadalom széles rétegei (néhány, a rendszer által megvásárolt arisztokráta és értelmiségit kivéve) voltaképpen baloldali érzelműek voltak. Ennek fényében sokatmondó az, hogy miről és hogyan beszélhet ebben az időben egy napilap, hogy melyek az állandóan napirenden tartott kérdések, és melyek azok, amelyeket csakis bizonyos megvilágításban lehet tematizálni, hogy miről lehet, és miről tilos beszélni. A lapindításkor feltett optimista retorikai kérdésre a Maniu-gárdák által elkövetett atrocitásokról szóló hírek, tudósítások felelnek, ám ezek egytől egyig kiegészülnek azzal az információval, hogy ezeket a „gaztetteket” a románság mélyen elítéli. A baráti (és 1945 márciusáig Erdélyben felügyeletet betöltő) Szovjetunióról, ahogy a dél-erdélyi magyarok internálásáról is, csak óvatosan lehetett írni. Így fordulhatott elő az a szituáció, hogy a lap vezető anyagában homlokegyenest mást ír, mint amire a második-harmadik, hírekben, felhívásokban bővelkedő oldalakon közöltekéből következtetni lehet, és egészen mást, mint amit olvasóközönség a bőrén tapasztal.

1944 novemberében, alig fél évvel a kolozsvári zsidóság gettóba hurcolása után *Az erdélyi zsidóság tragédiája* című kétrészes megemlékezésében László Béla például úgy idézi fel az eseményeket az azokra még jól emlékező olvasóknak, mint kizárólag SS tiszték gaztettét, amelyben a város magyarsága egyáltalán nem vett részt.

1945 nyarán a *Világosság* nagy teret szentel a román gyűjtőtáborokból hazafelé igyekvő volt hadifoglyok kérdésének. Míg a vezető anyag⁶ emberséges

⁵ BALOGH, i. m., 132.

bánásmódról, normális kosztról, boldog hazatérőkről beszél, a glosszákbán már „rongyosan idegen ruhadarabokkal, orosz zubbonyban és betétes osztrák félcipőben megaszalódott testtel, torzonborz bajusszal és ősz halántékkal”⁷ vánszorognak haza a hadifoglyok.

Nyilvánvaló, hogy az a lap, amelyik mást közöl, mint amit olvasói tapasztalnak, elveszíti hitelét. Ám nem szabad megfedkezni arról sem, hogy a pontatlan, sokszor egymásnak ellentmondó hírek és híresztelések mindennaposak ekkoriban. Az erdélyi közvélemény pedig (jogosan) sokkal jobban tartott a jobboldali román politikától, mint akár a szovjet vezetéstől, akár a román baloldaltól, így érthető, hogy egyetlen lap sem kívánt az esetleges szövetségesekkel nyíltan szembefordulni. Szembeszökő a lapnak mozgósító, aktivizáló, optimista retorikája, amely gyakorlatilag minden anyagra jellemző. A vizsgált időszakban a művészet/kultúra csaknem teljesen háttérbe szorul, és csupán 1946-tól különül el a laptestben. A *Színház és művészet* rovat azonban gyakran mindössze egyetlen rövid, keretes írás és a színház programja a különféle rövid hírek, hirdetések, felhívások között.

Jékely Zoltán a *Világosság* művelődési rovatát vezette. A lapban közölt több mint száz apró, publicisztikai írásának zöme itt jelenik meg aláírva vagy különféle szignókkal (jz, j.z., -y- n, -yn-)⁸. Vannak aláíratlan cikkek is, amelyekről stílus, tematika, illetve a laptestben való elhelyezés alapján sejteni lehet, hogy ugyancsak Jékely munkái. Mivel ezek sem tematikailag, sem stilisztikai-retorikai szempontból nem különböznek a szignáltaktól, ezeket jelen tanulmány írásakor nem vettem figyelembe.

Az irodalom kérdése először a *Világosság* november 26-i számában kerül előtérbe, mégpedig nem esztétikai, hanem mozgalmi szempontból. Nagy István *Szorítsunk időt az irodalom számára is!* címet viselő felhívása programadó írás, amely megszabja az új korszak irodalmi irányvonalait, megpróbálja kijelölni azt a beszédteret, amelyben az irodalomról ezentúl szó eshet. A Tamási Áront, illetve Budapestre való távozását név szerint is támadó írás határozott, mozgósító retorikával jelöli ki az irodalom szerepét a kommunista mozgalomban. „A hosszú téli hónapok hosszú estéit mégsem hagyhatjuk kárba veszni. Elénk mered tehát az adott helyzet szabta irodalompolitikai feladat: így vagy úgy, de haladéktalanul meg kell kezdenünk a tömegek demokratikus szellemű irodalmi átnevelését.” Ehhez, lévén, hogy az új művek születését kívárni nincs idő, „eleven kritikai folyóiratra” és

⁶ *Beszélnek a zöldágas fogolyvonat boldog utasai.* *Világosság*, 1945. aug. 31., 1.

⁷ [cím nélkül] *Világosság*, 1945. aug. 31., 3.

⁸ Jékely Zoltán *Világosságban* közölt írásainak teljes jegyzéke megtalálható KÁNTOR Lajos, *Itt valami más van. Erdélyi Krónika 1911-1959* című kötetében. Héttorony Könyvkiadó, é.n. [1992], h.n., 331-337.

„olcsó, új szellemű könyvek” kiadására és minél nagyobb tömegekhez való eljuttatására van szükség.

Az elhangzott irányítás szellemében két héttel később Jancsó Elemér veszi szűkszavú lajstromba az erdélyi irodalom addigi teljesítményét, és az immár néhány könyvecskét kihozott Józsa Béla Atheneum működését, majd maga is mozgósítással zárja cikkét: „Az írói elzárkózottság a művészet és a tudomány fellegváraiba való menekülés kora lejárt. A szellem munkásainak, akik oly sokszor hivatkoztak a transzilvánizmusra, részt kell venniük abban az építőmunkában és harcban, amelyik éppen az általuk megálmódott Erdélyért, a kibékülő és egymásnak kezet nyújtó népek közös hazájáért folyik.”

Műfaját tekintve a *Világosság*ban közölt Jékely-írások többsége színikritika vagy könyvismertető, de akad képzőművészeti tárlat-ismertetés, glossza, interjú és publicisztika, sőt egy esetben vezércikk is. Az 1946. április 26-i szám első oldalán, *A Bárány Vére* címen vezércikként hozza Jékely az utóbb 1981-es kötetének címadójaként visszaköszönő írást. Nápolyi emlékek idézésén keresztül jut el először arra a következtetésre, hogy az ölés parancsa az emberben „valami állatsorból maradt babonaszerű ösztön”, amelyet Jézus „mint forradalmár” pusztított el. Az írás megbékélésre, kölcsönös elfogadásra való felszólítással zárul: „A »ne ölj« parancsa lehetett-e valaha komolyabban veendő, mint ma? Akkor is fogadd meg, ha történetesen nem vagy keresztény (...) utóvégre Voltaire sem tartotta magát annak, mégis azt tanácsolta a békességet hiába kereső embernek, – Ne gyűjtsd meg a szomszédod házfedelét, hogy a tiédet se gyűjthassák meg. Mintha csak azt mondta volna: szeresd felebarátodat.”

A *Világosság*ban közölt könyvismertetői többnyire rövid, pár jellegzetességet megragadó, számos világirodalmi párhuzamot is felvázoló írások. Eleinte a Nagy István és Jancsó Elemér által képviselt elvek térnek vissza értékeléseiben, majd fokozatosan erősödik a mozgalmi érték helyett az irodalom esztétikai funkciójára való figyelem. A lapnál töltött első hónapokban írt rajongóan pozitív hangú ismertetőt Lenin sofőrjének emlékiratairól vagy a Józsa Béla Atheneum néhány sebtében kihozott, filléres kiadványáról, lelkendező ismertetőt szovjet színdarabok bemutatójáról, hogy később érvelő, példákat kereső, értő kritikát közöljön Benedek Marcell *Irodalmi Kalauzáról*, Kacsó Sándor novelláiról vagy Kiss Jenő verseiről.

1945. február 13-án közölt *Hol vannak a magyar írók?* című cikkében feltérképezi, mit lehetett tudni abban a pillanatban az íróársak hollétéről. Elöljáróban leszögezi azt, amit akkor a *Világosság* az apróhirdetéseket kivéve gyakorlatilag minden írásában hangsúlyozni próbált: „A magyar írók egyáltalán nem vállaltak közösséget azzal a kormányzattal, mely az országot oktalan háborúba sodorta. Lettek legyen bármilyen világnézetet vallók, a

szovjet birodalom ellen egyetlen valamire való írónk sem mártotta tintába a tollát.” Jékely listája elég szomorú, pedig a halottakat nem is sorolja, ám sokak sorsáról még nem tudni semmit, vagy csupán azt, hogy fogságban vannak. Az írás mégis azzal a bizakodó megállapítással zárul, hogy „...ki keresi azt a helyet, és azt a munkakört, melyben legcélszerűbben veheti ki részét az új világ építéséből.”

A *Világosság* szerkesztőségében ő maga is ezt teszi, nem annyira költőként, hanem elsősorban publicistaként. A művészet nagy halottait búcsúztató portrékat közöl (Szerb Antalról, Romain Rolandról, Bartók Béláról, Móricz Zsigmondról, Krúdy Gyuláról, József Attiláról és másokról.) Több interjút készít: többek közt a budapesti harcokból hazatért Szentimrei Jenővel, László Gyula történésszel, Benedek Marcellal, az új tankönyveken dolgozó Létay Lajossal, Victor Eftimiu román íróval, egy orosz-magyar társalgási zsebkönyvet készítő ferences szerzetessel és másokkal. Zolnai Bélával beszélgetve érzékletes sorokban ábrázolja a tudós veszteségeit: „lakását a front összedúlta, könyvei egy része megsemmisült, tudományos jegyzetei elégték, szétszóródtak. Egy szál ruhában maradt bútorai és jegyzetei szemétdombbá változott törmeléke közt. Így nőtt az erdélyi tudós jelképévé mindnyájunk szemében, azé, aki egy élet szorgalmas munkáját kell esetleg a semmiből újrakezdeni, mint néhai való Párizs Pápai Ferenc, elődje, aki Enyeden, a kuruc-labanc világ pusztításai után „romlott scholáknak hamva közt” kezdte meg fordítgatni Calvin *Institutióját*.” (*Min dolgozik az erdélyi tudós?, 1945. május 20.*)

Készít vérbeli bulvárújságíróhoz illő „halottas-házi” interjút is: az EMKE agg elnökének, Pákéi Sándor Józsefnek halálakor az özvegyet és az utcabizalmi, később, két tüntetésen lelőtt börgyári munkás szomszédait látogatja meg, és kérdezi az elhunytakról. Sztárinterjút is készít, az 1946 augusztusában Kolozsváron szereplő Jávör Pállal beszélget annak öltözőjében, és csípős megjegyzésekkel ostromozza a sztárkultuszt, a nevetségesen viselkedő rajongókat.

Egyik glosszájában örömmel nyugtázza, hogy különféle pártok színeiben több író is szerepet kapott az ideiglenes nemzetgyűlésben, harcias retorikával bizonygatva, hogy korábban „Egy megveszekedett eszmei frazeológia dadogói és demagógjai a »vérválság« és más hibbantóság megszállottjai az ingatag magyar tömegeket ostoba és gyalázattal végződő háborúba szédítették.” (*Írók az országvezetésben, 1945. április 12.*)

Mihelyst az első hónapok feszültsége csökken, Jékely írásaiban (ahogy a *Világosság* teljes anyagában is) csökken a szovjet vagy román hatalommal szemben óvatos, vagy túlbuzgó hangneme, a baloldaliság kényszeres bizonygatása. Már nem jelentéktelen szovjet szerzők munkáit dicséri, hanem a például a Mojszejev táncegyüttes fellépése kapcsán a néptáncot klasszikus

elemekkel keverve színpadképessé tevő koreográfia és a Nizsinszkij féle klasszikus balett viszonyáról elmélkedik. (*Nizsinszkyéktől Mojszejevékig*, 1945. december 9.)

A harcias lendület és az erőteljesen retorizált stílus immár elsősorban az olcsó siker érdekében a közízlésnek hódoló színházi produkciókat veszi célba. Farkas Imre *Cseregyerek* című operettjének bemutatójáról írott tudósítás például ezzel az összefoglalóval indul: „Egy zacskó jóféle alföldi tősgyökér, egy tégely hajdúsági bajuszpedrés, néhány lélegzetvételnyi cifra káromkodás, egy pint hegyes sercintés s néhány icce cipszer diákromantika – íme a recept, melynek szemmel tartásával ez a szirupos dallam és mondókamassza operetté állt össze.” (*A Cseregyerek*, 1946. február 18.)

A változtatásokat követelő, mozgósító szándék az írói felolvasóestek szervezési kérdéseire (és nem a felolvasandók tartalmára) vonatkozik. (*Reformat az irodalmi estélyek rendezésében*, 1946. július 19.)

Noha Balogh Edgár „irodalompolitikusnak” nevezi, mint láttuk, az irodalompolitikai irányelveket nem Jékely, hanem Nagy István jelöli ki. Művészetpolitikai elveit az 1945. november 21-i számban áttételesen, egy képzőművészeti tárlat kapcsán fogalmazza meg Jékely Zoltán. Felfigyel arra, hogy a kiállított művek egyike sem hirdet valamilyen tant, miközben az íróktól éppen ezt várják. „Az irodalmi hangadók ugyanis (...) az íróktól nem kevesebbet kívánnak, mint hogy lehetőleg tömondatokban és feltétlenül a jelen valóságairól írjanak, felvilágosító, népművelő céllal s hogy művüket az idő kíváncsú selejtező szűrőjének kikerülésével egyenest a kultúrára szomjas, elhanyagolt tömegek közé juttassák.”⁹ A kettős kódolású zárlat a Szovjetunióra való utalással klasszikus példája annak, hogyan lehetett az irányelvekkel nem egyező véleményt megírni. „A végső választ mégis az a könyörtelen idő adja meg, amely nem ismer polgárt és parasztot, urat és szolgát – csak tehetséget. S az időnek ezt a döntőbírói tisztjét ma már a Szovjetunióban is számon és tiszteletben tartják.” (*A vásárhelyi képzőművészeti kiállítás tanulságai*)

Az írás és az íróként való érvényesülés lehetőségeit nem is ábrázolhatja másként, mint optimistán. Az 1945. karácsonyi lapszámban a magyarországi irodalom helyzetét vázolja fel, „rom irodalomként” jellemzi, amelyben, „a magyarországi író manapság kísértetként kóvályog egykori lakása romfalai között, könyveinek és bútorainak hamvában gázolva, mint Márai Sándor, vagy a háború névtelen katonaáldozatainak sírjaira tereget egy-egy szál virágot, mint Illyés Gyula.” Konkrét műveket nem emel ki, de bízik a Szovjetunióból visszatért szerzők (Illés Béla, Háy Gyula, Balázs Béla, Gergely Sándor)

⁹ JÉKELY Zoltán, *A vásárhelyi képzőművészeti kiállítás tanulságai*, Világosság, 1945. november 23., 3.

hatásában és abban, hogy rövidesen „az íróknak egyre hallhatóbbá válik a szavuk: majdnem mind belefolynak a napi politikába is vagy legalább közművelődési síkon fáradoznak (...) Ha kenyeret soványat is, de szerepet bőséggel kaptak, álmuk, ha mégoly zilált körülmények közt is, de bizonyára a megvalósulás szélén áll.” (*Virág a törtderékú cseresznyefán*, 1945. december 25.)

Ritkán, de előfordul, hogy egy-egy történelmi eseményről való megemlékezés nem feltétlenül követeli meg a lap vezető ideológiájának hangoztatását. Július 14-e, Franciaország nemzeti ünnepe, a Bastille lerombolása akár kínálhatná az alkalmat a nép forradalmi szerepének elemzésére (a 14-i lapszámban ebben a megközelítésben is említik). Két nappal később Jékely Zoltán publicisztikája, *Emlékezés egy nyolc év előtti július tizennegyedikére* viszont már személyes hangú, nosztalgikus megjelenítése 1937-es párizsi kalandjainak, Jékely-novellába illő jelenetekkel. Apja, Áprily Lajos fiatalkori alakját idézi, aki „1909-ben 19 éves korában 150 koronával és egy ócska kézitáskával vágott neki Kolozsvárról Baudelaire és Verlaine városának, mint valami Balzac regényhős, hogy másfél hónapnyi padlásszobázás, éhezés és szörnyű szívszúrások után hazatántorogjon a legszörnyűbb betegséggel: a Páris-nosztalgiával szívében, melyről akkor még nem tudhatta, hogy örökölhető.” (*Emlékezés egy nyolc év előtti július tizennegyedikére*, 1945. június 16.)

Arról, hogy hogyan élte meg a rövid újságírói korszakát Jékely, családi levelezése nyújt némi támpontot. Az átmenetiség, bizonytalanság, családtagokért való aggodás fogalmazódik meg bennük. „A Világosságnál dolgozom. De minden átmeneti.” – írja 1945. január 28.-án Áprily Lajosnak. Pár hónap múlva már a magyar intézményeket, elsősorban az egyetemet sújtó megszorításokról ír. „A magyar intézmények körül szorul a hurok. A struggle for life megint nagyon régi írókkal és szavakkal kezdi ölni az emberek életkedvét. Mindazonáltal maradni szándékozom, amíg ki nem rúgnak valamiért.”¹⁰ 1946 augusztusban Jékely már a Budapestre való visszaköltözés mellett döntött, e mellett és ez ellen felhozott érvei közt szerepel a napilapos munka könyvtári munkával való felcserélésének szándéka is.

„Mi is visz ki innen? 1, A családdal való egy fedél alatt élés vágya 2, a múzeum (ti Széchényi Könyvtár) nem szerkesztőség mivolta 3, hogy Párizs és Velence közelebb van, mint Kolozsvártól. Mi tart vissza? 1, Az árulópecsét, melyet homlokomra ütnek az itteni ultraradikálisok 2, a szerencsétlen, szép Kalotaszeg, Székelyföld stb. 3, néhány drága jó barátom, akikkel együtt vészeltük át az utóbbi éveket.”¹¹

¹⁰ Jékely Zoltán és Áprily Lajos, 1940 és 1946 közti levelezéséből, közreadja PÉTERFY Sarolt, Holmi, XXV. 4, 2013, 407–453, 438.

¹¹ Jékely Zoltán és Áprily Lajos, 1940 és 1946 közti levelezéséből, i. m., 449.

Jékely költői, írói munkássága háttérbe szorul a *Világosságnál* töltött időszakban. Két prózakötete jelenik meg a *Minden mulandó* című kisregény (Marosvásárhely, 1946) és *A halászok és a balál* című elbeszéléskötet (Kolozsvár, 1946). Több verset, versfordítást közöl az 1946. július 2-én induló *Utunkban*, de ebben az időben a próza (és a napilapos újságírói penzum) foglalkoztatja, önálló verseskötettel nem jelentkezik.

A *Világosság* különösen indulása első hónapjaiban, illetve ünnepi (ekkor még karácsony, húsvét, május 1.) lapszámaiban közölt verseket. Ezek eleinte a híroldalakon, keretben közölt versek (pl. Ady Endre: *Isten harsonája*, József Attila: *Munkások*), amelyek kifejezetten politikai üzenet funkcióval bírnak. Aminthogy üzenete van annak is, hogy 1945 tavaszáig többször is közölnek dilettáns munkásköltők gyengécske verseiből is. Jékely öt alkalommal jelenik meg költőként az öt újságíróként alkalmazó lap hasábjain (néhány fordítását nem számítva). Első két írása éppen vers. A lap 1944. október 25-i száma az *Október* című verse, 1944. november 4-én pedig, abban a lapszámban, amely Horthy lemondásáról és Szálasi nemzetvezetővé való kinevezéséről ad hírt, az *Őrült velők* hírfej helyén megjelent közlése akár szerkesztőségi állásfoglalásként, vagy a címloldal híreihez kapcsolódó kommentárként is értelmezhető. „Ott kívánom már látni társaságotok, / kik ezt a szörnyűséget ránkhozátok / mert odavalók vagytok holmi ronda / ordinaré vásári pantheonba.”

Versben siratja halottait is: az 1945. november 3-i szám *Kiáltás balottak után* című versét, az 1946. húsvéti lapszám *Feltámadás* című versét közli. Az *Összegyűjtött versekben* „Mikecs László emlékére” ajánlott vers itt tágabb, a háború minden áldozatát magába foglaló mottóval jelenik meg: „Tisztelgés Halász Gábor, Mikecs László, Szerb Antal és még ötvenmillió emléke előtt, akik véres áldozatul múltak ki a veszett Mars-isten oltárán”.

Arra a tanulmány elején feltett kérdésre, hogy miképpen került az új hatalom berendezkedéséért küzdő baloldali napilap újságírói közé Jékely Zoltán, lírai formában ő maga felel meg. Az 1945. május 13-i lapszámban az enyészet, a szerelem, az álmok és finom kulturális utalások költője új szerepet keres és vél megtalálni önmaga számára *A harminckettedik tavasz* című (*Összegyűjtött versei* közül hiányzó) születésnapjára versében: „Most élni kell és nem emlékeinkkel / bajmolódní / Pattantsd le arcom / sápadt, vértelen epidermisét, / hogy új csókokra még méltó legyek, / s új hittel töltsenek meg új misék // Nem kellesz bús, temetési menet / nem kellett kísértetek, / én egy óriási lakodalmi / vigasság vőfélye szeretnék lenni / hogy bős torokkal kiabáljam ottan / éljen a Béke, a Mirtuszos mennyasszony, / s vőlegénye a daliás Szabadság!”

Mint tudjuk, „óriás lakodalmi vigasság” helyett nehéz, tragikus esztendők, „bős torokkal” való kiabálás helyett hosszas elhallgatás következett.

A PÁLYAKEZDÉS: MÍTOSZ VAGY KONSTRUKCIÓ?*

Változó feltételek, változó mintázatok
a 20. századi magyar irodalomban

Bármely író pályájáról gondolkodunk, a pályakezdés kérdése megkerülhetetlen: hiszen minden szerző, akit az irodalomtörténészek vizsgálni szoktak, belépett valahogyan az irodalomba, akár feltűnően, „üstökös-szerűen”, fiatalon, akár megkésetten, csaknem észrevétlenül történt meg vele ez. Erre az eseményre pedig az írók többnyire reflektálnak is később: interjúkban beszélnek róla, ha kérdezik őket, vagy visszaemlékezésekben képeznek meg történeteket az indulásukról. És ugyancsak kialakul valamiféle kép az egyes pályakezdekésekről az irodalomtörténeti összefoglalókban, az irodalomkönyvekben: szinte minden írói életrajzban rá szokás mutatni, általában röviden, arra az időszakra, amikor a későbbi író láthatólag „nem találja a helyét”. Persze, azt is mondhatnám, hogy ezeknek az éveknek a jelentőségét csak a későbbi pálya mutatja meg, hiszen, ha valaki nem tud túllépni a „helykereső” időszakon, feltehetőleg nem is lesz életrajzi vagy életműértelmező kötetek főhőse. Az irodalomtörténet (és különösen az irodalomoktatás) meglehetősen nagyvonalúan bánik a „valódi” pályakezdetet (értve ez alatt az első, komoly visszhangot kiváltó, egyértelmű sikert arató művet vagy kötetet) megelőző ténfergésekkel: leginkább a felejtés tartományába számúzi azt, mit csinált Móricz a *Hét krajcár*, Ady az *Új versek*, vagy Kosztolányi a *Négy fal között* előtt.¹ Gyakran abban is bizonytalanok az irodalomtörténészek, vajon a pályára lépést ahhoz a műhöz kívánják-e kötni,

* A tanulmány az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban, az MTA TKI támogatásával készült.

¹ Persze, már ez a három példa is tovább árnyalható – Móricz esetében, például, különféle véleményeket találunk arról, mit is tekinthetünk a pálya kezdetének. Hagyományosan a *Hét krajcár* című novellát szokás az „irodalomba robbanás” kiváltójaként kezelni, de találhatunk olyan álláspontot is, hogy a *Sárarany* lenne a „nyitány”, ahogy olyat is, hogy a Mikszáthról írott nekrológra figyelt fel az irodalmi közvélemény, így ez jelentené az író „belépőjét” az irodalomba. Ha a művek megjelenését nézzük csupán, akkor ennél sokkal korábbra tehető a „pályakezdés”, hiszen, hogy most csak egyetlen műfajt emeljek ki, Móricz *A bécsi bútor* című novellája 1900-ra datálható. Móricz pályakezdéséről, az eltérő álláspontokról részletesebben lásd: SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, különösen 87–133, illetve 134–168.

az életművek egyneműségébe vetett hitre alapozva, amelyben az író rátalált a „saját hangjára”, vagy ahhoz az időponthoz, amikor a külvilág íróként elismerte azt, aki így elkezdhetett főfoglalkozásban az irodalommal foglalkozni, esetleg, minden adatot egyformának tekintve, az első nyomtatásban megjelent alkotást kezelik kezdetként, akár felfigyelt rá egykor valaki, akár nem. Vagyis már az is végiggondolásra érdemes, vajon a pályakezdés vizsgálata az irodalomtörténetnek a társadalomtörténet szempontrendszere segítségével végrehajtandó feladata-e, hiszen az irodalmi intézményrendszer, az irodalmi hálózat működése felől érthető csak meg igazán ez a jelenség. De felvethető az a kérdés is, hogy művek és életművek (újra)értelmezésében mennyire segíthet, ha számolunk azzal a „szürke sávval”, amely a gyermekkor-neveltetés és az „igazi íráság” között húzódik? Vagy felejtjük el, miként sokszor az írók maguk is megkísérelték ezt, a korai, általában (de nem feltétlenül) a későbbieknél kevésbé jelentős alkotásokat?

Jó néhány kérdést felvetettem már eddig is, de sorolnom kell őket tovább – ebben a tervem szerint egy később kiteljesedő kutatást megalapozó írásomban aligha vállalkozhatom többre, mint a dilemmák vázolására, néhány eset és példa segítségül hívásával.

Ha a pályakezdés irodalomtörténeti megközelítésének lehetőségeire vagyunk kíváncsiak, először azt kell eldöntenünk, hány eset alapján vonjuk le a következtetéseinket – hiszen több példa alapján árnyaltabb kép adható ugyan, azonban aligha lehet érvényesen beszélni egy alkotó pályakezdéséről akkor, ha az *egészről*, vagyis a pálya további alakulásáról, illetve az életműről, az adott szerzőről létrejött irodalomtörténeti narratívákról nem gondolkodunk. A kezdet ugyanis mindig visszatekintve konstruálódik meg, sőt: egy-egy értelmező sokszor olyan módon beszél minderről, hogy aztán abból, amit az indulásról állít, kibontható legyen egy „pályaív”. Ha most Kosztolányi példáját nézzük – az, hogy valaki mit tekint a pálya nyitányának, a *Négy fal között* című kötetet-e, vagy a *Boszorkányos esték* című novelláskötetet, esetleg a nagy számban megjelenő, kötetbe nem rendezett újságcikkeket, nagymértékben attól függ, Kosztolányit költőnek látja-e, aki „mellékesen” írt prózát is, vagy egyenrangúnak gondolja a szerző lírikusi és epikusi teljesítményét. Bori Imrétről, például, arról értesülünk, hogy „Örley István 1943-ban, a novellák első nagy gyűjteménye megjelenésekor az első novelláskönyveket az író «könnyelmű korszaka» termékének nevezte, s ő is a lírikusra mutat: «Az ifjú Kosztolányi minden porcikájában költő, s a próza csak kirándulás számára.»”² Bori egyébként csak jelzi, miként vélekedtek Kosztolányi

² BORI Imre, *Kosztolányi Dezső*, Újvidék, Forum, 1986, 60.

pályakezdéséről *mások*: azt hangsúlyozza, hogy a fiatal írónak a vers és az újságcikk volt a fő műfaja, és ő maga az egyetemi évek „tomboló munkakedvéből” látja kinőni a *Boszorkányos estét*et. Sőt, Bori a monográfiájában először ezt a novelláskötetet tárgyalja részletesen, majd a Lányi Hedda-szerelem részletezését követően tér át a *Négy fal közöttre*. Szegedy-Maszáék Mihály egyszerre szögezi le azt, hogy a versek írása megelőzte a novellákét, és mutat rá az egyidejűsége: „A fiatal Kosztolányi először verset írt, majd újságírói szerepet vállalt, s csak valamivel később kezdett prózai elbeszéléseket közölni. E háromféle tevékenysége kölcsönösen hatott egymásra, s mindegyiket folytatta élete végéig.”³

Ugyanakkor a pályakezdés árnyalt megközelítését, úgy látom, éppen az akadályozza, ha a pályát egységesnek, a kezdőponttól a végpont felé haladónak kívánjuk beállítani, és nem számolunk azzal, hogy egy-egy alkotó pályalakulása többféle történetként is összerakható. Móricz Zsigmond esetében jól látszik, hogy a pályára lépést megelőző „helykeresést” mennyire szerteágazó tevékenységekkel töltötte: belekezdett, nem is egyszer, teológiai tanulmányokba, járt egy ideig a jogi egyetemre, dolgozott Kisújszálláson segéd-tanárként, két hétig, miközben Pesten bölcsészhallgató volt, aztán Budapesten hivatalnokként. Gyűjtött Szatmárban népdalokat és meséket, írt gyerekeknek verses meséket és felnőtteknek újságcikkeket, sőt, fordított franciából erotikus tárcanovellákat. Ezt a sokszínűséget kissé figyelmen kívül hagyva eljárhatunk úgy, hogy éppen abban a műben fedezzük fel a „valódi író” megszületését, amely a közelítésünk szempontjából a legfontosabb, ez azonban erős egyszerűsítéshez vezet. Komáromi Gabriella, például, amikor a századelő elfelejtett ifjúsági irodalmát tárgyalta, a *Pipacsok a tengeren* című, ebben a korai időszakban íródott ifjúsági regény értékét (többek közt) a pálya lehetséges fordulatában látta meg: „Még nem igazán «Móricz» az, aki regényírásba fogott, és már Móricz Zsigmond tette le a tollat. «Útközben» eltemetett egy gyermeket, már a második fiút. (...) És a regény mindörökké őrzi ezt az irodalomtörténeti pillanatot.”⁴ Holott az íróvá válást, különösen Móricz esetében, nem rajzolhatjuk meg egyenes vonalú, egy tragédián át meghúzható folyamatként. Nemcsak azt nem jelenthetjük ki könnyedén, hogy a *Pipacsok a tengeren* még afféle Vas Gereben-imitátorként kezdő író a gyász hatására egy csapásra rátalált volna az „igazi” hangjára, de azt is nehéz lenne meggyőzően állítani, hogy létezne „igazi”, idézőjelek nélküli Móricz. Hiszen később is egymás közelében születtek olyan egymással nehezen összevethető

³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 18.

⁴ KOMÁROMI Gabriella, *Elfelejtett irodalom. Fejezetek a magyar gyermek- és ifjúsági próza történetéből 1900-1944*, Bp., Móra, 2005, 199.

művek, mint a *Sárarany* és a *Harmatos rózsza*, vagy, sokkal későbbi példával, *A boldog ember* és a *Rab oroszlán*. Az íróvá válásnak Móricznál (is) többféle története rakható össze: lehet a gyermekeknek szánt művektől elindulni, de az is elképzelhető, hogy a francia nyelvű tárcák magyarítását tekintjük egyfajta felszabadító fordulópontnak, ahogy olyan ív is megrajzolható, amely a népdalgyűjtőtől a „népi íróig” vezet el.

Itt látom indokoltnak a következő kérdést feltenni – milyen források alapján lehet vizsgálni az írói pályakezdést? Hiszen csábító ugyan a visszaemlékezésekre, az interjúkra támaszkodni, az ilyenfajta szövegek komoly csapdát jelenthetnek ugyanakkor – a visszatekintéssel, származzék az magától az érintettől, vagy valamely kor- és pályatársától, már megkonstruálódik a pályakezdés, olyan módon ráadásul, hogy hatással vannak rá az irodalomból és irodalomtankönyvekből ismerős, esetleg nem is reflektált szerepminták. A Nyugat első nemzedéke számára leginkább a Petőfi-féle, üstökös-szerű pályakezdés mutatkozott meg effajta mintaként. Ennek igazolása hosszabb és alaposabb kifejtést érdemelne – ezúttal csak jelzem, egyetlen, Móricztól származó idézettel, mennyire áhított szerep volt, többek számára, Petőfié: „S egy erős, fekete fiút láttam, kissé feltűnően széles kalapban s nagy galléros köpenyben, amint éppen továbbment s eltűnt a kollégium sarkán. / – Ki az? / – Az új Petőfi. / Megdöbbsenem. Fájó irigységgel néztem újra a helyre, ahol már nem volt ott. Megelőztek?... – gondoltam magamban.”⁵

A 20. század elejéről évtizedekkel későbbre, a hetvenes-nyolcvanas évekhez, és az akkori fiatalok pályakezdéséhez ugorva, egészen más viszonyt látunk a saját induláshoz. A huszadik század második felében indult alkotók a pályakezdéshez sokkal ironikusabban, egyben reflektáltabban viszonyulnak, mint elődeik. Erős megelőzöttség-tudattal, a korábbi, mitizáló, heroizáló narratívákkal szembehelyezhető *demitizálással* találkozunk a velük készült interjúkban. Esterházy Péter, a Keresztury Tibor által feltett szokásos, és rövidítve a „hogyan lett íróvá” fordulattal leírható kérdésre a következőképpen válaszolt 1988-ban: „Azt látom magamon, hogy egyre színesebben beszélek ezekről a kérdésekről. Katasztrofális. Hogy ugye lett volna ez a novella, urfauszt, és hogy én mindig is írónak gondoltam magam, meg hogy húszéves korom táján még azt sem tartottam fontosnak, hogy az író írjon, és hogy nyilván akkor voltam a legjobb író... Még azt se mondom, hogy ez nem mind így igaz.

Fontoskodás fontoskodás hátán... a gyökerek és a márványtábla helye a szülői házon... Gyorsan a kérdésre hárítom a felelősséget.”⁶

⁵ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Osiris, 2002, 25.

⁶ KERESZTURY Tibor, *Félterpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*, Bp., Magvető, 1991 (JAK-Füzetek, 54), 11.

Háy János pedig a jelenségről magára a kifejezésre, és a pályakezdekről alkotott „hagyományos”, a tanulmányainkból leszűrt elképzeléseinkre fordította a szót, hátrítva saját magától mindazt, amit az írók irodalomba lépésének módjáról gondolni szokás:

„Ez a pályakezdés olyan furcsa szó. Mindig azt sugallja, hogy egy valamirevaló író «kiskorában» megkeresi a nagyokat és addig toporog a szellemi vagy valós lakásuk küszöbén, míg beengedik: elkezd a pályát. // Mintha ez az egész művészet valami foglalkozás vagy szakma lenne.”⁷

Kukorelly Endre szintén magát a kifejezést tette ironikussá, és ezen keresztül mutatta meg a jelenséghez tapadó, emelkedett képzeletünk nevetségeségét is, a saját indulásáról szólva:

„Csak ne lépne föl a költő, csak azt ne. Mondjuk él valaki, mint bárki más, és ír is, majd föllép, mint költő. Pályakezd. Én egyszerűen csak rendesen nem hagytam abba az írást, és egyszer megpróbáltam, mint úgy látszik, gondoltam, szokásos, hogy az jelenjen meg. Elküldtem egy folyóiratnak. Ez ’970-ben történt, katona voltam, két évig, mert az egyetemre nem vettek föl, filozófia szakra. A verseimet visszakaptam, egy teljesen normális levélben lettem értesítve, miszerint a lapjuknak nem felelek meg. (...) A költőszerep föltilizálása, reflektálatlanság, küldetésstudat, valahogy a zsigereim kezdtek tiltakozni.”⁸

Mielőtt rátérnék a Háy válaszában is emlegetett „nagyokra”, vagyis arra az ugyancsak messzire vezető kérdésre, hogy az egyes korszakokban kikre, milyen módon hárult az irodalmi „beavatás” feladata, a pályakezdés vizsgálatához használható forrásokhoz még vissza kell térnem. Hiszen a visszaemlékezések „forráskritikájára”, például, leginkább akkor nyílik lehetőség, ha egykorú, a pályakezdés időszakából származó dokumentumok is a rendelkezésünkre állnak. Kosztolányi esetében, hogy most őt hozzam fel példaként, nemcsak a későbbi értelmezőkre lehet mutogatni, ha annak (egyik) okát keressük, hogy a költői kezdetek miért takarták el ennyire a prózaírói indulást. 1928-ban ugyanis maga az író így beszélt a Budapesti Naplóhoz kerüléséről: „Első nap, amikor leültem íróasztalomhoz, az öröm után elfogott a félelem. Bevallom, én addig iskolai dolgozataimon kívül még sohasem írtam prózát. A prózaírást általában megalázó dolognak tartottam. Az hittem, hogy aki ilyesmire vetemedik, az menthetetlenül elzüllik. Nem tudtam elképzelni, hogy mi értelme lehet két olyan sornak, mely nem rímel egymással. Ennél fogva úgy segítettam magamon, ahogy tudtam. Cikkeim fontosabb részeit előbb versben írtam meg, aztán, hogy rajta ne kapjanak a turpisságon,

⁷ KÖRÖSI Zoltán, *Felrombolás. Magánirodalmi beszélgetések*, Bp., József Attila Kör-Pesti Szalon, 1993 (JAK-füzetek, 66), 152.

⁸ KERESZTURY, i. m., 74–75.

leszereltem a ritmust, óvatosan áttettem prózára.”⁹ A szép önfeltárás egyik fele biztosan nem igaz, Kosztolányi 1904 és 1906 között szórta a prózai szövegeket a *Bácskai Hírlap*ba, a *Szeged és Vidékébe*, de 1906-ban már novellákat közölt a *Bajai Hírlap*ban is. Hogy a kijelentés másik fele, a versek átírása prózává ezek után mennyire hihető, kérdéses – de, ha nem igaz, annál érdekesebb, hiszen látszik ebből, hogy a legendagyártás vágya Kosztolányiban erősen munkált. El kívánta takarni azt, miként küzdött, kilincselte azért, hogy felfedezzék végre. Amikor Kosztolányi Osvátról beszélt, 1923-ban, és megismerkedésükre emlékezett vissza, egyaránt misztifikálta a legendás szerkesztőt és a fiatalkori önmagára irányuló figyelmet: „Budapesten mindössze pár hónapja lehettem, tizenkilenc éves voltam, s egy ódon, ferencvárosi bérházban laktam, ahol csak a házmester ismert. Vidéki újságokba írogattam verseket ritkán. Egy reggel a postás levelet hozott, melyben O. E. megkért, keressem fel őt délután ötkor, a Bristol-kávéházban. Vajon honnan tudta meg lakáscímem, a ház, emelet és ajtó pontos számát?”¹⁰ Persze, hogy Osvát nem tudta a lakcímet sehonnan, Kosztolányi viszont tudta Osvátét, hiszen Csáth, azaz Brenner József 1905. elején ezt írta unokatestvérének: „Nem tudom, ismered-e a *Figyelő* című folyóiratot, a legmagasabb nívón áll az irodalmi folyóiratok között, egészen a Magyar Génusz szellemében szerkesztve. Szerk: Osvát Ernő, Sajó ucca 8/a. Jó lenne, ha ennél próbálkoznál. Addig is, hogy ne und magad, küldök neked egy számot belőle.”¹¹ Ahogy Mikszáth esetében sem egyszerűen arról van szó, hogy az értelmezői megkísérelték „kiradírozni” *A tót atyafiak* és *A jó palócok* előtti műveket: „A »pályakezdés« retorikájának ugyanakkor szóba kell hoznia, hogy Mikszáth indulása ennél jóval korábbra tehető, az író tehát távolról sem kezdőként, néhány »zsenge« után érte el a sikert. Még 1874-ben publikálta két kötetben elbeszéléseit, s két kisregénye is megjelent folytatásokban a *Magyarország és a Nagyvilág*, valamint a *Szegedi Napló* című lapokban (...). E művek viszont oly csekély feltűnést keltettek, annyira ismeretlenek maradtak, hogy később a *Nemzetes uraimékat* még a kortársi szakkritika is az első Mikszáth-regényként tartotta nyilván. A szerző sem igyekezett felhívni a figyelmet a tévedésre, mintegy a sikeres művektől vállalva a pályakezdést.”¹²

Nem nehéz belátni, hogy a még élő szerzők esetében a források megtalálása és összevetése ugyanolyan nehéz lehet, mint a 20. század első, vagy

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vérsi József* = K. D., *Egy ég alatt*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 31.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Osvát Ernő* = K. D., *Egy ég alatt, i. m.*, 162.

¹¹ A levelet teljes terjedelmében lásd: [BÍRÓ-]BALOGH Tamás, „Egy reggel a postás levelet hozott” (*Kosztolányi ifjúkori helykeresésének önellentmondásai*), *Forrás*, 2007/2, 64.

¹² EISEMANN György, *Mikszáth Kálmán*, Bp., Korona, 1998, 11.

második harmadában pályát kezdőknél: utóbbiaknál a források megsemmisülése jelenthet akadályt (de akár az is, hogy az ifjú szerző még nem volt annyira tudatában saját fontosságának és majdani irodalmi jelentőségének, hogy megőrizte volna az akkori dokumentumokat), előbbieknél viszont az, hogy az élő szerzők levelezése, kiadatlan feljegyzései egyszerűen nem váltak még kutatás tárgyává. Kérdés persze, valaha vizsgálható lesz-e Esterházy vagy Háy levelezése, sőt, e-mailjei, hozzáférhetünk-e Kukorelly Endre állítólag évtizedek óta íródo naplójához. Ahogy azt sem egyszerű eldönteni, miként szerezhetünk meg olyan adatokat, amelyek napjainkban is csak „szájhagyomány útján” terjednek: ilyenek az egyes kötetek példányszámai, az eladási mutatók. Ahogy az irodalmat behálózó, de soha le nem írt történetek felhasználása sem könnyű – írói interjúkhoz fordultam magam is, amikor a kortársaink pályakezdéséről gondolkodtam, miközben pontosan tudom, hogy ezeket a szövegeket (amelyeket sokszor levélben, vagy e-mailben, hosszas megfontolással hoztak létre), kockázatos kizárólagos forrásként kezelni.

Lehetne mindezek alapján azt mondani, hogy az írói pályakezdéseket kizárólag dokumentumok, vagyis esetleges korabeli feljegyzések, az egykorú levelezés, a rendelkezésünkre álló adatok (a kötetből eladott példányok száma, a kritikai fogadtatás, stb.) alapján kellene vizsgálnunk – de a kezdetekről megalkotott történetek legalább ennyire értelmezésre érdemesek, hiszen képet adnak egy adott korszaknak az irodalmi intézményrendszerbe vetett bizalmáról (vagy azzal szembeni bizalmatlanságáról), az írói szerephez való társadalmi viszonyról, az egyes írógenerációk kapcsolatáról, harcáról is. Sőt, az egyes korszakokra és irodalomtörténetesekre jellemző gondolkodási sémákról – vajon nem az irodalomtörténeti beszédmódokkal, az írói pályák ívének megrajzolásakor rögzült, elkendőző megoldásokkal foglalkozunk-e inkább, amikor az életművek kezdeti szakaszáról, egyes írók feltűnéséről, beavatásáról, befogadásáról, indulásáról (már a különböző kifejezések is eltérő közelítéseket sejtetnek) gondolkodunk?

A pályakezdés kapcsán a „beavatáson” gondolkodva Háy János nemcsak a jelenséget magát, de a beavatásra várót (a „kiskorút”), és az őt az irodalomba befogadót is iróniával emlegette: a beszédmódok megváltozását jól mutatja ez, hiszen Móricz esetében még egészen másfajta retorikával, metaforikával találkozunk a saját indulás felidézésekor. Móricz több helyütt azt a ránk hagyományozódott elképzelést erősítette meg, hogy a *Hét krajcár* című novellájával robbant be az irodalomba. A *Hét krajcár*nak az író számára valóban nagy, személyes jelentősége volt: hosszú sikertelenség végét jelentette, az egyre elkeseredettebb helykeresés megnyugtató lezárását. Egy olyan időszak

végét, amely 9 hosszú éven át, az érettségi letételétől, 1899-től, egészen 1908-ig tartott. Bebocsátásra várt valahova Móricz (toporgott a küszöbön, ahogy Háy János fogalmazott), de pontosan meghatározni sem tudta, mi is az az irodalom, ahova be szeretne kerülni. Arra fokozatosan ráébredt, nem annak szeretne része lenni, amire akkoriban irodalomként gondoltak: ebben az időszakban egyre távolabbra került a népnemzeti iskola epigonjaitól, akik közé, egyes akkor született művei alapján, maga is jó eséllyel tartozhatott volna. A *Nyugat* első nemzedéke által megképzett narratívák azért is különböztek jelentősen az utánuk érkezőknek a saját pályakezdésükről megalkotott történeteitől, mert a modernségnek a meghaladott irodalommal szembeni fellépését voltak hivatottak demonstrálni egyúttal.

Amikor Móricz, 1923-ban, *Osvátot* köszöntő írásában megkonstruálta saját pályakezdését, már rá tudott mutatni arra a személyre, aki elvégezte a beavatását: a legendás szerkesztő főpapként, apaként (csak emlékeztetnék rá: *Osvát* három évvel volt idősebb Móricznál) jelent meg ebben az írásban. Ez azért is érdekes, mert a generációk egymáshoz való viszonyát, a tényleges nemzedékváltást szokás „rituális apagyilkossággként” emlegetni: Móricz ebben az írásában mintha azt jelezné, *Osvát* személyében megszületett az igazi „irodalmi apa”, akivel nem megküzdeni kell, hanem meghatottan tudomásul venni a befogadást jelentő gesztusait:

„Elek Artúr rögtön vitt másnap a szent New Yorkba, ahol várt a főpap... Ott talákoztam először *Osvát* Ernővel. (...)

Hallatlan udvarias volt, nem egy társaságbeli úriember udvariassága, egy apa gyöngédsége, aki fogadja a megjött fiút...

Nagy pápaszeme volt, s már deresedett, kékében fésülte fel a hajak ezüstjét, mintha ezüst termett volna magas homlokán. Nézett s mosolygott. Soká nézett, s nem szólt, csak megfigyelt a pápaszemén át, s valami együtt fakadt közös titok, valami egymásrataláltak ősismeretsége volt azonnal jelen.

Még meg sem szólalt. Már megelőztem. Zsebembe nyúltam, s odaadtam az új írást. (...)

Az arca feszült volt, görcsösen feszült, minden idegszál, minden izom megfeszült rajta – a szeme kidagadt, az üveg lencséjén túl fantasztikusan kidagadt vámpírszemek, kis barna karika, nagy fehér gömbök, feszült idegszálak remegtek meg néha arcizmain...

Mint egy nagy kielégülés után, lankadtan lélegzett föl, hogy befejezte. Rám nézett; komolyan, élesen...

S én, akinek az írását ez napig mindenütt visszaadták, ugyanolyan komoly, harcos, vad lázzal néztem vissza rá.

Akkor levette a szemüvegét, s letette az asztalra.

Benyúlt a zsebébe, s azt mondta kurtán:

– Kedves barátom, engedje meg, hogy az előbbi írását kicseréljem ezzel.”¹³

Szimbolikus itt a régi, korábban átadott novella kicserélése az új szövegre: mintha ezzel mutatná meg Osvát, hogy Móricz „átlépett” a népnemzeti iskolából a modernekhez. Ráadásul az egész jelenet a tökéletes kommunikációt valósítja meg: Osvát és Móricz egymás szeméből olvasnak, szinte szavak nélkül értik egymást. Osvát és a *Hét krajcár* találkozása pedig egy boldog (bár némileg egy vámpír és áldozata együttlétéhez közelíthető) szeretkezéshez válik hasonlatossá. Csak szembesítésképpen – a 20. század második feléből már sokkal inkább az irodalmi intézményrendszer elutasítására, a hatalmat képviselő szerkesztők elfogadhatatlanságára, az ellenük való lázadás szükségességére hozhatunk példákat, mondjuk, egy Zalán Tiborral készült interjúból, amelyben az író a nála fiatalabbakról beszélt:

„A legfiatalabbak munkái közül kevés áll igazán közel hozzám. Nekem mániám az erős személyiség, ilyen kevés akad a most indulók között. Hamar föladják magukat, az elveiket egy-egy, talán nem is lényeges megjelenésért. Elfelejtik, vagy talán nem is érezhetik igazán: a folyóirat, amelynek ajtájában ácsorognak szívdobogva, értük van, nem az elhőjasodó lelkű szerkesztőkért, ők vannak otthon ott, nem a hivatalnokokká szürkülő, kinevezett irodalmárok.”¹⁴

Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról sem, hogy a szembeszegülés mozzanata a *Nyugat* első nemzedékeként számon tartott írói közösségben is jelen volt: Osvát mintegy „előörsként” vívta meg a harcot a meghaladni kívánt irodalommal, és lett „beavatója” a nála csupán néhány évvel fiatalabbaknak. A hetvenes-nyolcvanas években indult íróknál figyelhető meg az a különös jelenség, hogy a „beavatás” és az „irodalmi intézményrendszerbe beléptetés” élesen elválik egymástól: úgy lesz az „íróvá szenteléssel” azonos, hogy mit mond Mészöly Miklós vagy Ottlik Géza egy adott kéziratról, hogy az idősebb pályatárs mögött nem áll semmiféle lap, ahová bejuttathatná a pályakezdőt. Németh Gábor két megszólalásában különösen jól érzékelhető a „hivatalos irodalmiság” elutasításának, és a beavatásként megélt, az intézményrendszertől már térben is erősen elkülönülő gesztusoknak a kontrasztja:

„1979-ben a Mozgó Világhoz vittem be írásokat, ahonnan aztán simán ki is dobtak. Rosszízú volt: egy szent hely, egy templom, amiről kiderült, hogy ott is csak emberek dolgoznak, akik esetleg nyeglén, sietősen lökik neked az egymondatos választ. (...) Egyszer egy buszon találkoztam Nemes

¹³ MÓRICZ Zsigmond, *Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője* = M. zs., *Tanulmányok*, I., Bp., Szépirodalmi, 1978, 442–443.

¹⁴ KERESZTURY, i. m., 45.

Nagy Ágnessel, és a köszönésemet követő magyarázkodás közben kiderült, hogy «szerző» vagyok. Meghívott egy kávéra, beszélgettünk. Számomra ez az élmény ma is a legfontosabbak egyike. Vagy az, hogy korábban néhány percig Mészöly Miklós mellett ülhettem a Zserbóban. Ezek megmaradnak.”¹⁵

Részben éppen ezzel, az induló írók irodalmi eszményének és az irodalmi intézményrendszernek a szétválásával magyarázható az is, hogy a hetvenes-nyolcvanas években megjelent a politikai (irodalompolitikai) okokból *késleltetett* pályakezdés – és ez a megkésettség mást jelentett, mint a 20. század elején, amikor leginkább a kezdeti sikertelenséget érthettük alatta (például Móricz esetében, akinek szép számban jelentek meg meséi, novellái már a *Hét krajcár* előtt is), vagy a figyelem kezdeti hiányát (mint a már húszéves korától rendszeresen publikáló Kosztolányinál).¹⁶ Az a megkésettség, amelyről Kukorelly Endre vagy Csengey Dénes beszélt Keresztury Tibornak, a korai művek meg-nem-születését jelenti (ennek a jelenségnek az értékelése már erősen eltér a két író esetében):

„Hogy későn kezdtem publikálni, most már tudom, valaha nem tudtam, szerencse. Így kevesebb el nem készült, de könnyelműen kiadott írásom van, mintha minden nyomban sikerül.”¹⁷

A megkésettségnek nemcsak személyes jelentősége lehet, de azzal a következménnyel is járhat, hogy az évekig kiadói íróasztal-fiókokban pihenő kéziratok, mikorra mégis könyv lett belőlük, már egészen más irodalmi térbe kerülnek bele, mint amelyben megszülettek. Ugyanakkor, mivel egy egész írói generációt érint kisebb-nagyobb mértékben az, hogy a pályakezdésük nem huszonévesen, vagyis, ha mondhatom így, „valóban fiatalon” történt meg, már az irodalmunk belső szerveződését érintő kérdéssé vált, hogy a „fiatal író” fogalma mennyire relativizálódott, használatossá vált akár negyven-ötven éves írók esetében is. A „megcsúszásnak” távoli, a megtörténése idején még beláthatatlan hatása is lehet:

„Valószínűleg egész másképp írnék ma, ha nyolcvanegyben lehet elbeszéléskötetem nyolcvanhét helyett, nyolcvankettőben esszékönyvem

¹⁵ KÖRÖSI, *i. m.*, 138–139.

¹⁶ Babits is elválasztotta, amikor az írói jubileuma kapcsán megkérdezték, 1928-ban, az első művének megjelenését (ez a *Vérivő lányok* című vers volt) a tényleges pályakezdésétől (vagyis attól a pillanattól, amikor fel is figyeltek rá az irodalomértők): „Jubileumról voltaképpen nem lehet szó – mondja. – Igaz, hogy első versem 1902-ben jelent meg, de úgyszólván feltűnés nélkül, a nyilvánosság kizárásával történt; s mikor a híres A Holnap-antológiában először jöttem nagyobb nyilvánosság elé, már öt éves írói munkásság állt a hátam mögött, amiről alig tudott más, mint az íróasztalom fiókja.” *A jubiléum Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé ő, aki valamikor „undorodott a versírástól”*, Esti Kurír, 1928. június 27. Lásd: BABITS Mihály, „Itt a balk és komoly beszéd ideje”, *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pátria könyvek, 1993, 135.

¹⁷ KERESZTURY, *i. m.*, 76.

nyolcvannyolc helyett. Hogy mi pusztul el, mi az, ami meg sem születik az ilyen várakozásban, azt nem tudjuk, nem is fogjuk megtudni. A legjobb tíz évemben szinte csak hadakoztam, nem is dolgoztam. Ez a tíz év egyszer nagyon fog hiányozni.”¹⁸

Amikor egy jelenségre kíváncsiak vagyunk, sokszor nem a tipikus, hanem az atipikus, az átlagostól eltérő esetekből lehet levonni alapvető következtetéseket: a pályakezdés esetében, úgy látom, erre ad módot a szinte el sem indult, a kezdetekkor félbeszakadt pályák vizsgálata. Az ilyen esetekben, ha ironikusan akarnék fogalmazni, még a későbbi alkotóhoz alig méltó, kiforratlan művek, az úgynevezett zsengek sem „zavarnak” (ezeken általában nem nehéz megmutatni, hogy a kezdő szerző még mennyire a megelőző korszak alkotóinak hatása alatt áll) – hiszen az ilyen pályák többnyire pusztán ígéretet jelentenek. Egy effajta kezdet minden lehetséges irányt örökre magába zár, épp ezért komoly szimbólumképző ereje van. Erre példa Hekerle László, aki még a pályája elkezdése előtt, 1986-ban meghalt, a 30. születésnapja előtt, orvosi műhiba, egy rutinműtét után kialakult vérmérgezés következtében. Egy kötetnyi szöveget és rengeteg, meg nem valósult tervet, meg egy végig nem élt, megjósolhatatlanul kanyargó életutat hagyott hátra, elsősorban generációja, Kukorelly Endre, Németh Gábor, Györe Balázs, Zeke Gyula és mások emlékeztében. Ahogy posztumusz kötete mutatja,¹⁹ még harmincéves korára sem dőlt el, merre indul: az irodalomelmélet, a kritika, a műfordítás vagy a szépirodalom felé. Szerkesztő volt, lap nélkül. Irodalomszervező, alig nézhető, rossz minőségű képkockákon megmaradt rendezvények moderátora. Italianista, olasz műfordító, aki le szeretne volna fordítani Umberto Eco-tól *A rózsza nevét*, s aki talán maga is az olasz szemiotika-professzorhoz hasonló, az irodalomelmélet és a szép-irodalom területére is rátévedő utat szeretett volna bejárni.

Nem lett sem ez, sem az, hanem: generációja szimbóluma. Ahogy Németh Gábor írja: „még el se kezdtünk rendesen élni, mesterségesen pubertáskorban tartott nemzedék, várjunk a sorunkra, eddig ezt mondta az élet, ezt mondta a felnőttek bornírt és megalkuvó világa, csakhogy közben felnőtünk mi is, más szóval, azaz a régi viccel élve, mi voltunk azok a sötét alakok, akiktől a szüleink féltettek minket.”²⁰ Hekerle, tragikusan korai halálával és szinte el sem kezdett pályájával *az örök fiúvá* változott. Ez a képzet, a legkevésbé sem véletlenül, Balassa Péter a posztumusz Hekerle-

¹⁸ *Uo.*, 51.

¹⁹ HEKERLE László, *A nincstelenség előtt*, JAK-Magvető, 1988 (JAK-füzetek, 32). A kötet anyagát válogatta Abody Rita, Balassa Péter, Garaczi László, Györe Balázs, Kukorelly Endre, Németh Gábor, Szilágyi Ákos, Szkárosi Endre.

²⁰ NÉMETH Gábor, *Ha egy mély nyár végi éjszakán*, EX Symposion, 2006/56, Hekerle-szám, 59.

kötetet indító írásában bukkan fel: „Így a *Hekerle-örvény*: egy fiú életének szenvedő szerkezete, mely kötete, gondolatai befogadása közben tárul fel. A Hekerle-örvény az a tény, hogy olvasom egy halott fiú sugárzó írásait.”²¹ Az irodalom apa-alakjává magasodó Balassa nevezte így Hekerlét, egykori tanítványát, aki úgy lehetett fiú, hogy örökre belezáródott ebbe a szerepbe. Az apa-Balassa és a fiú-Hekerle ellentéte ugyanakkor arra a különbségre is felhívja a figyelmet, ami a végigfutott, beteljesített, kánon-alakító szerep, és a meg nem valósult lehetőség között feszül.

Még az is elképzelhető, hogy több generációnak van Hekerléhez hasonló „sebe” – és ezekről az alkotókról akkor is szó esik később (utalnék vissza arra az előzetes felvetésemre, hogy azok, akik el sem kezdték a pályájukat, nem válnak a kutatás tárgyává), ha a helykeresésük idején haltak meg. A *Nyugat* első nemzedékének „sebét” Havas Gyulának hívták (felbukkan még Karinthy *Utazás a koponyám körül* című regényében is),²² költő volt és kritikus, 1918-ban halt meg, 25 évesen. Tóth Árpád, *Nyugat*-beli nekrológjában, kiemelte azt az úrt, amely Havas korai halálával a *Nyugat* szépírói teljesítményét övező kritikában keletkezett. Érdeemes elgondolkozni azon is, mennyivel könnyebb dolga volt Tóth Árpádnak, mint a Hekerle életművének elemzésére vállalkozónak, vagyis mennyivel kiforrottabb pályakezdet Havas Gyuláé a tízes években, mint Hekerléé a nyolcvanasban, pedig előbbi még az első világháborúban is szolgált katonaként: a lendületes, gyors századelő áll szemben a tétova, fásult, fojtogató, agonizáló Kádár-korszakkal.

A írói indulások vizsgálata tehát, ennyit már a kutatásnak ebben a fázisában is meg merek állapítani, nemcsak az adott alkotó pályájának, vagy az erről szóló irodalomtörténeti megszólalásoknak az elemzéséhez szolgáltathat fontos adalékokat. A pályakezdés ugyanis mindig annak az irodalmi korszaknak, intézményrendszernek a megértésében segít, amelyben végbement – sőt, az írói induláshoz való viszony, illetve az ezt biztosító vagy akadályozó feltételrendszer változásain keresztül a 20. század egyes korszakainak elkülönítése is lehetségessé válik.

²¹ BALASSA Péter, *A Hekerle-örvény. Előszó. Betét a Halálnaplóból* = HEKERLE, i. m., 6.

²² „Huszonkét éves, nagy tehetségű, rajongó költő volt és nekem elfogult hívem: ez az elfogultság önimádat is lehetett, hiszen logikánkban és képzeletünkben volt valami rokon. A harctérről jött vissza sebesülten, s mikor a kórházban meglátogattam, eldicsekedett velem, hogy a tábori műtőben egy füst alatt kivágta egy vele született zsírdaganatát a melléről, s abban furcsa dolgokat talált az orvos: szőröcsomót, apró csontokat. Még tréfálkoztunk: talán új, az élők világában ismeretlen valami akart ott megszületni, hatodik érzék, magnetikus leadó – és feltaláltuk a rádiót, ami még nem volt akkor. De váratlan tünetek jöttek, fejfájás, aztán bénulások, erre jól emlékszem, hogy akkor hallottam először: szemfenék-vizsgálat. És hogy daganat keletkezett az agyvelőn.” KARINTHY Frigyes, *Utazás a koponyám körül* = K. F., *Mennyei Riport – Utazás a koponyám körül*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 336–337.

MAGÁNYOS REPÜLŐ

Vasadi Péter pályakezdéséről – a katolikus költő
mint értelmiségi szereplehetőség összefüggésében

A katolikus költő mint értelmiségi szereplehetőség

A kiegyezés utáni modernizációs folyamatok sem a politika, sem a kultúra területén nem hagyták érintetlenül a magyarországi katolicizmust. Képviselői egyesületekben, a sajtó révén és a politikai életben is aktív szerepet vállalva vették fel a harcot a századfordulóra egyre inkább szekularizálódó társadalom visszahódításáért. Irodalomtörténeti szempontból a leginkább figyelemre méltó kísérlet az 1909-ben az egykori *Magyar Szemle* folytatásának szánt, kifejezetten a *Nyugat* ellenlapjaként induló, de számtalan nyugatos szerzőt is publikáló *Élet* volt, melynek 1914-ig aktív munkatársa volt mások mellett Kosztolányi Dezső, Halasi Andor és Kárpáti Aurél is. A folyóirat indításának pragmatikus szempontjait Andor József, az első felelős szerkesztő 1914-ben a következőképpen határozta meg: „Új generációt kell nevelnünk, művészetében erőset, katolicizmusában gerinceset. Amíg ez a generáció felnő, megizmosodik, a rajtunk kívül eső irodalomból kell kiválogatnunk azokat, kiket a megélhetés gondja talán az ellenséges sajtó szolgálatába állított, vagy akik a művészi hitvallásukban közelebb állnak hozzánk, ha nem is erős, meggyőződéses katolikusok, és írásaikból kiválogatnunk azt, ami sem erkölcsi, sem vallási, sem nemzeti érzésünket nem sérti.”¹ Ebből a rövid idézetből is pontosan látszik, hogy a magyarországi katolicizmus századelőn végrehajtott modernizációja korszerű eszközökkel (adott esetben egy, a maga korában színvonalas irodalmi folyóirattal) lényegében antimoder-nista, felekezeti alapon elkülönülő törekvéset szolgált, s a modernséghez fűződő viszonyának szelekciós elvei is a konzervatív irodalmi értékrend elsőbbségére épültek.

Noha mindez szükségszerűen maga után vonja a korabeli katolikus kultúrafelfogás bizonyos fokú szekularizálódását, mégis a magyar katolikus szellemi élet meghatározó alakjai még az első világháború után is egyházi

¹ ANDOR József, *A katolikus irodalom korszerű kérdései*, II., *Élet*, 1914/I., 484.

emberek voltak. A székesfehérvári püspök, Prohászka Ottokár és a harcos jezsuita Bangha Béla mellett az ún. katolikus költők (Harsányi Lajos, a piarista Sík Sándor, a premontrei Mécs László) is valamennyien klerikusok voltak. Ez a tény alapvetően meghatározta a századelő magyar katolikus kultúrájának karakterét. Illyés Gyula 1933-as *Katolikus költészet* című kritikájában² némi joggal tételezi fel, hogy a „költészet” előtt álló jelző ez esetben is pártos elkötelezettséget, szolgálatot jelent, „holott – jegyzi meg néhány héttel később az Illyést védelmébe vevő Babits – az igazi nagy irodalom mégis csak az, ami szabad, kötöttség nélküli és minden emberé.”³ Sem Illyés, sem Babits nem lát tehát lehetőséget, vagy legalábbis példát arra, hogy a katolikus egyház keretein belül kialakítható lenne olyan független írói, költői státusz, melynek révén jelentős irodalom születhetne. A pap-költőkhöz lényegesen megértőbben forduló Rónay György is kiemeli Sík Sándor pályakezdése kapcsán a korabeli papköltő-szerepben rejlő szociológiai-politikai-irodalompolitikai ellentmondásokat: „Pap, tehát a »hivatalos« köztudat és közkíválat szerint a »nemzeti szellem« (egy bizonyos osztálykötöttségű, »középosztályi« mentalitás) képviselőjének, ápolójának és terjesztőjének kell lennie. Az adott időpontban, a század első évtizedének fordulóján már határozottan és hivatásszerűen a *Nyugat* terjesztette »nemzetietlenséggel« és Ady nevében egybesűrített kárhózzal szemben. (...) Mindjárt első lépésénél ott van tehát a lelkéből, természetéből adódó »modernségnek« meg a magyar körülmények közt papi hivatásából következő vagy legalábbis papi hivatásától elvárt »antimodernségnek« az ütközése.”⁴ Nehéz lenne eldönteni, hogy – különösen Illyés részéről – mennyire az egyház hierarchiájára, a szabad kommunikációt korlátozó dogmatikai rendszerre vonatkozó előítéletek mozgatták ezeket a megállapításokat, tény azonban, hogy az ún. papköltők műveinek teológiai tartalma sosem haladta meg az egyházi tanítás kortársi dogmatikai horizontját, s jellemzően nem léptek túl a szereplehetőségből egyébként magától adódó tanítás, prédikálás nyelvi aktusain. Ismét Rónay Györgyöt idézve: „Ha Mécsnél kifogásolni lehet valamit, az (...) hogy valóban túl sok benne az allegória, valamint a »didaktikus elem«, pontosabban a prédikáció; hogy nem szakít eléggé az úgynevezett »katolikus líra« didaktikus (paptól kötelezőnek vélt) sablonjaival, verszáró megoldásaival, »tanulság-levonásaival«; hogy nem töri át eléggé határozottan az allegóriák és szimbó-

² ILLYÉS Gyula, *Katolikus költészet*, Nyugat, 1933/7, 422.

³ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre*, Nyugat, 1933/9, 545.

⁴ RÓNAY György, *Bevezetés a Kettős végtelen című válogatásához*. Sík Sándor = R. Gy., *Triptichon: Harsányi Lajos, Sík Sándor, Mécs László*, Kairosz, 2012, 159-160.

lumok burkát, lehatolva a jelkép mögötti lényegig és a lényeg emberi-isteni drámaiságáig.”⁵

Amikor Illyés kritikája megjelent, a katolikus irodalomnak ez a szűken értelmezett, a papköltők életművére korlátozódó fogalma már kezdett átforgulni. Ekkoriban kezdte pályáját az a fiatal, egyházi szempontból laikus generáció, mely valóban modern katolikus szellemiséget és korszerű művészetfelfogást vallott. Ebben az évtizedben a magyarországi katolikus szellemi élet is egyre differenciáltabb képet mutatott, a továbbra is konzervatív szemlélethez kötődő intézmények és sajtóorgánumok (mint például a jezsuita *Magyar Kultúra*) mellett megjelennek új kezdeményezések is, ilyen a *Korunk Szava*, az *Új Kor* és az 1935 óta rövid megszakításokkal máig működő *Vigilia*. Ez a kultúraszervezet a korábbinál plurálisabb közeget biztosított nemcsak a külső, hanem a belső, a korábbi évtizedek magyar katolikus irodalmának teljesítményét mérlegre tevő viták számára is. Ennek során alakult ki a katolikus irodalomnak az a koncepciója, mely már nem a felekezeti elkülönülésre, hanem az irodalom autonómiájának elvére és a babitsi egyetemesség eszményére épült. Sík Sándor annak ellenére, hogy – véleményem szerint – meghatározó modern költői életművet nem tudott létrehozni, a modern katolikus irodalom fogalmának legpontosabb meghatározását adta a *Vigilia* első évfolyamának második számában, amelyet azóta is a lap egyik irodalmi programtanulmányaként tartanak számon. A művészet önelvűségének meghatározása Sík megfogalmazásában a következő: „A művészet a szépség birodalma, egészen külön világ, amely lényege szerint minden mástól különbözik, önmagán kívül mással nem mérhető és csak önmagából érthető meg.”⁶ Ebből következik a katolikus író morális kötelessége: „a tőle telhető legjobb művésznek lenni.”⁷ Az írók kötelessége tehát pusztán az, hogy azt mondja, amit lát, azt fejezze ki, amit érez megalkuvás és színlelés nélkül.

Vasadi Péter pályakezdésének politikatörténeti kontextusa

Új helyzetet teremtett azonban a második világháború utáni kommunista hatalomátvétel. A politikai ideológia és a hatalom tényleges nyomása alatt azonban a háború után induló, illetve újrainduló katolikus sajtótermékek, az *Új Ember* és a *Vigilia* továbbra is megjelenhetett. Hogy pontosan milyen

⁵ RÓNAY György, *Bevezetés az Aranygyapjú című válogatáshoz. Mécs László = R. Gy., Triptichon, i. m., 231.*

⁶ SÍK Sándor, *A katolikus irodalom problémájához. Egyetemesség és forma, Vigilia, 1935/2, 9.*

⁷ *Uo., 11.*

tényezők (például az, hogy a *Vigilia* főszerkesztőjének, Sík Sándornak az öccse, Sík Endre vezető moszkovita kommunista volt), s milyen hatalmi taktika tette ezt lehetővé, további kutatást igényelne. Valószínű azonban, hogy 1956 előtt is hasonló motivációk játszhattak közre, mint a forradalmat követő időszakban. Az újjászerveződő Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagában található egy 1957. január 22-én kelt szigorúan bizalmas előterjesztés, amelyből kiderül, hogy az egyházi sajtó újraindulására azért volt lehetőség, mert a forradalom után konszolidálódó hatalom úgy látta, minden lapnál biztosított a kormány iránt lojális szerkesztőség.⁸ A katolikus lapok így többszörösen kontrollált közegben működtek, nemcsak az egyház, hanem az Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrzése alatt is álltak. S harmadik tényezőként kell említeni a szerkesztőségekben működő titkos ügynököket. Adott keretek között nincs arra lehetőség, hogy bemutassuk az *Új Ember* és a *Vigilia* szerkesztőségén belüli személyek és csoportok egymáshoz és a fennálló politikai hatalomhoz való viszonyát, s mindezek összefüggésében a szerkesztőségeken belüli, legtöbbször kényszerű mozgásokat. Minderről igen szemléletes képet fest a korabeli titkos ügynöki jelentéseket feldolgozó könyvének *Új emberek, új ideák az Új Embernél* című fejezetében Szőnyi Tamás.⁹ Ha tehát a magyar katolikus egyház társadalmi státusza jelentősen meg is változott, némileg talán hasonlóan ahhoz, ahogy Illyés a 19–20. századi francia egyházat jellemezte hivatkozott kritikájában, a katolikus értelmiség kiszolgáltatottsága korántsem sem csökkent, kommunikációs lehetőségei továbbra is korlátozottak voltak. Mégis – s ez mintha Illyést igazolná – figyelemre méltó irodalmi teljesítmények születnek ebben az időszakban, mindenekelőtt Pilinszky életművére és a 70-es, 80-as évek *Vigiliá*jára gondolok.

Ebbe a közegbe bekerülve válik értelmiségivé Vasadi Péter. Vasadi katonatiszti családból származott, a második világháború alatt nyugatra vezényelt hadapródiskolásként részt vett a harcokban, világháborús tapasztalatai költészetének kezdetektől máig meghatározó élményforrása. A háború után volt bőrkereskedő tanonc és húsipari segédmunkás, tanult műszaki rajzot, s 1948-ban beiratkozott az ELTE magyar–német–orosz szakára. Innen hamarosan elbocsátották, ezután a filozófia és esztétika szakot vette fel, de ezt is abba kellett hagynia. A Filmművészeti Főiskola rendező szakáról már úgy bocsátották el, hogy ezzel együtt valamennyi főiskoláról kitiltották. 1950 és 1967 között a KOHUSZ Közlekedési Vállalat tervező csoportjának vezetője volt. Innen a minisztériumba hívták, ahol – egy vele készített interjú szerint

⁸ KÖPECZI BÓCZ Edit, *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*, Bp., Akadémiai Kiadó, 197.

⁹ SZŐNYI Tamás, *Titkos írás. Az állambiztonsági szolgálat és az irodalmi élet*, II., Bp., Noran Könyvesház, 2012, 186–211.

– akár a miniszter-helyettségig is vihette volna.¹⁰ Ehelyett azonban, a már a hatvanas évek eleje óta verseket publikáló Vasadi Pályi András hívására az *Új Ember* szerkesztőségét választotta.

Néhány évvel korábban 1965-ben zárult a második vatikáni zsinat, amely több szempontból jelentős szemléletváltást kezdeményezett, a korábbi elzárkózás után az egyházi és a katolikus vallásos gondolkodást saját jelenkorára és világára nyitotta meg, s a világiakat fokozottabban bevonta az egyházi életbe. Ez elvben lehetővé tette az egyházi és világi ügyekben a korábbihoz képest függetlenebb és aktívabb laikus katolikus értelmiségi szerepvállalást. Vasadi Péter esszéiben mint laikus keresztény értelmiségi szólal meg, s ez határozza meg rövid, prózai írásainak beszédmódját is.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk: Vasadi életpályájának alakulására, mint ahogy az fentebb is látható volt, hatással volt az 1948 utáni kommunista diktatúra. Költői pályakezdése azonban nem elsősorban emiatt tolódott ki a költő harmincas éveire. Nem a rákényszerített hallgatás miatt nem publikált, mint sokan mások, irodalom iránti gyermekkori fogékonysága ellenére (ezt szintén a vele készített interjúk alapján állíthatjuk) későn kezdett el komolyan versírással foglalkozni.

Vasadi pályakezdésének költészettörténeti kontextusa

Életkora szerint Vasadit közvetlenül a második világháború után induló generációhoz kellene sorolnunk, lírájának látásmódját meghatározó élménye, a második világháború is szorosan köti ennek a nemzedéknek, mindenekelőtt is Pilinszkynek a költészetéhez.¹¹ Viszont már elmúlt harminc éves, amikor első verseit publikálta, s negyvennyolc, amikor első kötete, a *Jelentés Babylonból* napvilágot látott. Ez a kései indulás a Vasadi-szövegek esztétikai minőségétől legalább részben függetlenül két komoly veszélyt rejtett magában. Az egyik a dilettantizmus gyanúja, melyre az 1974-es kötet kritikájában Aczél Géza is utal, aki azonban ehhez rögtön hozzá is teszi: „Vasadi Péter jelentkezése felfedezésszámba megy, kötete erős művészi kvalitásról tanúskodik.”¹² A másik a keresztény hagyomány és a második világháború mint élmény közös ihletforrása miatt a Pilinszky-epigonizmus vádja. Vasadi versei gyakran és sokféleképpen idézik Pilinszky költészetét, azonban az ő lírája már termékenységénél fogva is lényegesen különbözik a mindvégig a csend, a

¹⁰ *Szent idegenség. Vasadi Péterrel Finta Gábor és Szénási Zoltán beszélget*, Új Forrás, 2013/1, 83.

¹¹ Vö. RÓNAY László, *A 'mély' és a 'magas' lírikusa* = VASADI Péter, *Séta tűzben, virágban. Válogatott versek*, Bp., Szent István Társulat, 2005, 5.

¹² ACZÉL Géza, *Kései indulások*, Alföld, 1975/1, 75.

végleges elhallgatás határán születő Pilinszky-líráról. Az önmagába záródó, hermetikus versvilág is kevésbé jellemzi az ő költészetét, mint Pilinszkyét, s ebből fakadóan a költői nyelvhez való viszonyuk is eltérő. Saját generációjához és a vele egykorú, ekkora már befutott kortársaihoz való költői viszonyára is pontosan rávilágít Rónay György *A magunk kenyerén* antológiában Vasadi versei előtt olvasható jellemzése: „A költők is, mondja Illyés, rajokban jönnek, miként a madarak. De van madár, amelyik kimarad a rajából. Talán később indul, talán máshonnan, mint a többi. Egyedül száll, egyedül küzd, bukdácsol a szélben: nem viszi a közös szárnycsapások lendülete, nem védi a közös vonulás viszonylagos biztonsága. És nem védi a közös ének. Mire megszólal – későn, már amikor a szerencsésebb többi rég túl van az első énekén –, olyan lesz a hangja, mint senki másé. Rekedt, mély, nyugtalanító; vagy fényes és lobogó. S olyan látomásokat közöl, amilyeneket csak ő látott: ez a magányosan repülő.”¹³

Vasadi Péter tényleges pályakezdése tehát a világháború utáni magyar líratörténet nagy korszakfordulójára esett. A Szépirodalmi Kiadó gondozásában megjelent, még kötettel nem rendelkező költőket bemutató két versgyűjteményben (*Költők egymás közt*, *Magunk kenyerén*) Vasadi mellett többek között Beney Zsuzsa, Bertók László, Dobai Péter, Kiss Anna, Oravecz Imre, Pardi Anna, Petri György és Takács Zsuzsa költeményei olvashatók. S bár ezek az antológiák az új költőgeneráció bemutatását vállalták, mégsem egységes csoportként vagy irányzatként reprezentálták a beválogatott fiatal (vagy mint Vasadi és Beney Zsuzsa példája is mutatja, nem is annyira fiatal) költőket, miként tette például az 1969-ben megjelent *Elérhetetlen föld*. A Vasadi-életmű magyar irodalomtörténeti helyének meghatározása szempontjából sem mindegy tehát, hogy hogyan írjuk le azt a líratörténeti fordulatot, mely a hatvanas-hetvenes évek fordulóján kezdett kibontakozni, s mely elsősorban az ugyanekkor induló Tandori Dezső, Petri György és Oravecz Imre nevéhez kötődik.

Margócsy István ezt a poétikai váltást a „nyelvkritikai költészet” kialakulásához köti, amely értelmezése szerint „a nyelv segítségével próbálja (...) leírni a nyelvileg elvileg kimondhatatlant (à la Wittgenstein), s a szavak relatív érvénytelenségét látja be és fogalmazza meg, akkor, a *szavak* jelentésének elkopásával és elértéktelenedésével szembesülve, a *szavak* önálló poétikai szerepét fogja korlátozni, a szavak körülírására, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára, azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak szerepét

¹³ RÓNAY György, *Vasadi Péter versei elé = A magunk kenyerén*, szerk. DOMONKOS Mátyás, Bp., Szépirodalmi, 1971, 275.

a mondatok fogják átvenni.”¹⁴ Margócsy a „szó-poétika” leírását részben a versekben tematikusan megjelenő, s általában a nyelv szinonimájaként éretett „szó”, valamint a „szubsztanciálisként elképzelt szó-fogalom”¹⁵ poétikai szerepének értelmezésével végzi el. Líratörténeti vázlatának tükrében Vasadi hetvenes években megjelent verseskötetei és *A magunk kenyerén* című antológiában közölt versei leginkább a korábbi költői paradigmához köthetők. A költői nyelvvel, megszólalással rokonértelmű „szó” ugyanis nála is több versben tematizálódik:

A víz ma mozdulatlan.
Szavad, a fényes
csónak, kikötve vesztegel.
(*Mozdulatlan víz*)

az első szó parányi csillagképe
ablak egében holt kezed
kőtál fölött a vízsugár
(*Égők éneke I.*)

Szavam
egy kőtojás, előgurult.
Sokáig símogatták
hallgatásom kvarcos
dörzsei. Ámulva nézem:
nem gurul, csak gömbölyű.
Most tűz ég benne,
akár a mécsesekben.
(*Szavam*)

A költői szó Vasadi számára a teremtő isteni Ige összefüggésében, arra vonatkoztatva értelmeződik. S bár a nyelvbe vetett bizalom, mely más líratörténeti elemzésekben mintegy „korszakküszöb” jelölőjeként is szolgál, nem kérdőjeleződik meg Vasadi lírájában, mégis az a keresztény hagyomány, melyet újragondolva Vasadi saját költői nyelvét és világlátását alakítja, eleve magában foglalja az emberi szó elégtelenségét az isteni Logossal szemben. Ennek poétikai konzekvenciái azonban Vasadi költészetének későbbi szaka-

¹⁴ MARGÓCSY István, „*Névszón ige*”. *Vázlat az újabb magyar költészet két nagy tendenciájáról*, Jelenkor, 1995/1, 18. (kiemelések az eredetiben – szerk. megj.)

¹⁵ *Uo.*, 20.

szában figyelhetők majd meg, ebben a költői periódusban még alapvetően a szó dekorativitására és a költői innovativitás klasszikus modern eszményére alapozott poétika működik a versekben, de érdemes megfigyelni, hogy a fentebb idézett versrészletekben a „szó”-t mint elvont fogalmat megjelenítő metaforika jellemzően negatív elemekből építkezik.

Schein Gábor a magyar költészet 60-as években lezajló nyelvkritikai fordulatát úgy értelmezi, mint „amely nem csupán a centrális helyzetű költői és lírai én konfesszionális költészetmodellekből jól ismert egységes képzetét bontotta le, hanem ezzel összefüggésben a lét és nemlét, a világszerű jelenlét és a semmi metafizikus oppozícióját folyamatosan újraalkotó metaforika – József Attila költészetéből normatívan áthagyományozott – létszemléleti képleteit is.”¹⁶ A keresztény tradícióhoz szorosan kötődő költészetet általában jellemző vallomásosság, s a bibliai textusokból eredeztetett költői szerepértelmezések még Pilinszky lírájában is tetten érhetők. Ebben az értelemben Vasadi korai költészete nemcsak a keresztény hagyományoktól s a József Attila-i tradíciótól nem szakadt el, hanem lét és semmi ellentétére épített metafizikus létértelmezés hagyományától sem:

égett csontú madárként
karjait széttárva pörög
hullik alá ez a test
elveszve sötét folyamokban

s újra kibukva alant
majd gyöngé reményünk
lángkörein átfúrja magát
lemerül és újra átsiklik

a Világ lomha szíve felé
át a tejútak vastag
ütőerein, át a teremtés
tűzfarkú kódén

a tükör-hű Semmi előtt
a derengő földi időn át
(*Merülésed*)

¹⁶ SCHEIN Gábor, *A metafora esetei. Poétikai változások a 60-as évek magyar költészetében*, Alföld, 2000/6, 53.

Illetve:

Osztódik és
forrad egybe a kútból
özönlő lét-hullám, tör
előre, lemerül, fölszökik

újra; semmije sincs, csak
a Forma, meg a Mozgás;
(*Mély kút*)

A Schein Gábor által idézett Petri-interjúban említett empirista beállítottságnak s ezzel együtt a hagyományos költőszerep átértelmezésének igénye Vasadi költészetében erőteljesebben a nyolcvanas évektől érzékelhető, azonban már a hetvenes években megfigyelhetők az „alacsony” kultúra ellentétéként értett magas költészet hangnemi és tematikus konvencióinak áthangolására tett kísérletek. Ebben a kontextusban helyezhetők el a versekben időnként előforduló beszélt nyelvi fordulatok („néhány orditozó siheder / szaros végű botokat / hajigál ránk” [*Jelentés Babylonból*] vagy „Szobákban nagyfarú angyalok / ülnek.” [*Péntek, szombat*]), de ennek alátámasztására idézhetjük a *Tizenöt sejtelem* című ciklus 12. darabjának egy avantgárd poétikákat idéző részletét is („Elindul egy hangárnyi / rock-zene s fölötted elrepül.”), s a Ravi Shankarhoz, Billy Prestonhoz és Bob Dylanhez intézett ódát (*Hangverseny*).

A költői pályakezdés irodalmi reprezentációja

Első, 1974-ben megjelent *Jelentés Babylonból* című kötetének nyitó verse egy ismert bibliai toposzt, Jónás történetét dolgozza fel. A *Születésem* mint kötet- és életműnyitó vers kulcsfontosságú pozíciót foglal el Vasadi Péter költészetében. A költemény kezdése kijelöli a versbeszélő identitását meghatározó beszédhelyzetet:

Jónásaként cet-életemnek
araszolok előre
e húslabirintusban,
minidig előre, s tudom,
egy napon kiköp
majd, elereszt.

A vers tehát a születésről szól, csak hogy már a nyitóképben kérdésessé válik a cím pontos értelmezhetősége. Az első sor ugyanis elválasztja egymástól a beszélő szubjektumot és a saját életét, s a kettő között térbeli viszonyt hoz létre: a versbeszélő kvázi benne van a bibliai szimbolika révén megszemélyesített saját életében. Ily módon az életből való kikerülés a halállal lenne azonosítható, azonban éppen a Jónás-történet révén egy másfajta értelmezési lehetőség mutatkozik inkább érvényesnek. A vers igen plasztikusan és naturalisztikusan írja le a versbeszélő útját a cet belsejében. Éppen az által, hogy jelölten metaforikus történetről van szó, a Vasadi-szöveg a Bibliának ahhoz a betű szerinti értelmezéséhez viszonyul ironikusan, amiről Northrop Frye megjegyzi: „Attól kezdve jellemzi a betű szerinti értelmezés az anti-intellektuális keresztény populizmust, hogy a nyelv démotikus és leíró kategóriái általánosan elfogadottá válnak. E felfogásban például Jónásnak valóságos utazást kell tennie egy valóságos bálna gyomrában, mert különben Istent, a történet végső forrását hazudtolja meg”.¹⁷ A versbeli Jónás bálnabeli utazásának végén a hal megszüli őt, s ez a születés egyben hazaérkezés is: „messzi föld közeleg, / végre hazám!” A cet gyomrából való kikerülést tehát hazatalálásként, az új életre való születésként, életrajzi referencialitását tekintve pedig Vasadinak az életpályát kettéosztó, költészetbe való megérkezéseként értelmezhetjük. A vers – túl azon, hogy csak egy részletét jeleníti meg az ószövetségi történetnek – két lényeges ponton el is tér *Jónás könyvétől* s a bibliai textus értelmezéstörténetétől. Az egyik eltérés, hogy a bibliai szövegben Jónás nem hazatér, hanem kényszerűen vállalva küldetését Ninivében hirdeti a bűnös város pusztulását. A másik a könyv Máté 12,40-ből¹⁸ eredeztetett értelmezéstörténetéhez kapcsolódik: „Jónás három nap és három éjjel a hal gyomrában volt.” (Jón 2,1) mondat interpretációja a krisztusi megváltó halál ószövetségi előképeként pozicionálja Jónás cetben töltött három napját, a vers nyitánya azonban a cethez nem a halált, hanem az életet, a régi életet köti.

A prófétai könyv mint pretextus Vasadi általi újraírása s a fentebb hivatkozott értelmezéstörténet leginkább olyan irányt szab a vers értelemadásának, mely szerint Vasadi a költői szerep prófétai, küldetéses értelmezése mellett tesz hitet. A fent említett eltérések azonban ezt eleve kérdésessé teszik, de lényeges ebből a szempontból a verszárlatnak, a cet búcsúszózatának interpretációja is:

¹⁷ FRYE, Northrop, *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*, ford. PÁSZTOR Péter, Bp., Európa Könyvkiadó, 1996, 97.

¹⁸ „Amint ugyanis Jónás próféta három nap és három éjjel volt a hal gyomrában, úgy lesz az Emberfia is három nap és három éjjel a föld szívében.”

Vigyázz! Partok aranya ég.
 Földbe taposd. Csak a kő
 szólal meg vad déli tüzön.
 Minden farkas üget, de
 harapni sakál fenyeget.
 Homokon jöjj éj, ének, ragyogás!

A küldetéses költőszerep olyan beszédmodot kíván meg, amely azok számára, akikhez a küldetés szól, megérthető. A cet búcsújának felszólítása s az azt követő kijelentések modalitása még értelmezhetők az óvás „szülői” gesztusaként, az azonban már kérdéses, hogy a záró sor hogyan rendelhető hozzá ehhez a nyelvi magatartáshoz, s ki a felszólítás címzettje. A strófa egészének nyelvezete is leginkább az avantgárd jelhasználatához áll közel, az üzenet dekódolhatatlansága, az egységes értelem megalkothatatlanságának befogadói tapasztalata pedig sokkal inkább a hagyományos küldetéses költőszerep érvénytelenségét sugallja. Mégis a Vasadi-vers éppen a hétköznapi nyelvhasználat szemantikai szabályainak kijátszásával, esetenként érvénytelenítésével utal egy magasabb értelem meglétére, s ezáltal hozza létre saját értő befogadásának exkluzív közegét. A záró strófa érzékelhetően szimbolikus szerepben álló szavai (arany, kő, farkas, sakál) egy mitikus-szimbolikus nyelv működését sejtetik, s Ady *A nagy cethalhoz* című versével együtt olvasva Vasadi műve kapcsán mindenképpen a költői megszólalás transzcendens megalapozásának igényéről beszélhetünk.

Nyilvánvaló, hogy a különböző epikus műfajokhoz képest a líra kevésbé alkalmas az életpálya, vagy akár annak egy részletének reprezentációjára. Vasadi *Születésem* című verse mégis, véleményem szerint, a maga eszközeivel azt a pályafordulatot reprezentálja, mely a költő életében a hatvanas években bekövetkezett. Ezen túlmenően a rövid elemzés során, reményeim szerint, az is láthatóvá vált, hogy Vasadi Péter költészete nemcsak az ún. papköltőktől, de Pilinszky lírájától is lényegesen különbözik. Annak ellenére ugyanis, hogy a Vasadi-recepcióban kezdetektől fogva érvényes tapasztalat a versek keresztény vallásos ihletettsége, költészete a teológiai dogmatika nyelvhasználati kötöttségei nélkül alakul. Nem sorolhatjuk be líráját egyértelműen sem az allegória, sem – miként arra a katolikus papköltők életműve bőséggel szolgáltat példát – a didaktikus tanköltészet körébe. Költészetének legfontosabb forrásszövege a Biblia, azonban Vasadi autonóm módon (de hittani tételeket tudatosan nem sértve) írja újra a bibliai eredetű szó- és motívumkincset, verseinek s prózai írásainak tanúsága szerint pontosan érzékeli a magyar és a világirodalom változásának főtendenciáit, szövegeinek

hivatkozásrendszeréből világosan feltárható a Vasadi-líra tradícióhoz való viszonya és kortárs irodalmi kapcsolatrendszere, de mindentől többé-kevésbé függetlenül, viszont a folyamatos dialógus lehetőségét fenntartva alakítja saját líranyelvét és költői világlátását.

IRODALMI ALAP – ROMÁNIAI MAGYAR ÍRÓK TÁMOGATÁSA 1960–1989 KÖZÖTT

A mecénatúra, a támogatásrendszer kialakulása, megléte, művészetre, irodalomra kifejtett hatása nem új keletű és aktuális problémahalmaz¹, az alább kifejtendő téma egy szűk, de annál talányosabb kérdés előzetes, vázlatos felvetésére irányul. A hosszú távú – a jelen írás kereteit meghaladó – kutatási projekt célja annak vizsgálata, körüljárása, hogy milyen formában működött az Irodalmi Alap (Fondul Literar) a múlt század hatvanas-hetvenes-nyolcvanas éveiben a romániai magyar írók számára, milyen karriereket hozott létre és működtetett, mely írói csoportosulásokat tolt előtérbe és milyen eszközökkel, mindez a Majtényi Erikhez és Szász Jánoshoz, e két, a vizsgált korszakban irodalmi (fő)szervezőkhöz küldött írói levelek alapján.

Annak a korszaknak a történeti körülírására, amely a következőkben kifejtett témám háttérül szolgál: a romániai totalitarizmus időszakának a megfejtésére, ennek különböző rétegeinek, változatainak, árnyalatainak a dekódolására a történészek számára sem sikerült megnyugtató, biztos válaszokat adni, ezért az olvasó előképzettségében is bízva csak címszavakban jelzem, milyen körülmények között alakult meg a romániai Irodalmi Alap.

Az 1948 végétől kezdődő romániai történelmi események (a király elűzése, nagy államosítások időszaka, a kommunizmus erőszakos terjesztése stb.) következtében az új regnálók a hatalmat pénzzel, anyagi és egyéb természetű javakkal akarták megerősíteni, az értelmiséget (írókat, tudósokat stb.) magukhoz láncolni, egyrészt busásan megfizetve és (lakással, autóval) ellátva arra készítetve őket, hogy az új ideológia szellemében alkossanak és hassanak, másrészt a behódolásra képteleneket jobb esetben elhallgattatták (az előbbi jutalmak elvonásával is), ellehetetlenítették munkájukat, életüket, rosszabb esetben keményebb büntetések, megtorlások következtek (börtönévek, de akár „véletlen” halál is). A kommunista „karrierek” megalapozásának biztosítására 1949-ben hoztak egy törvényerejű rendeletet², amely szerint a

¹ Jelen írás nem hivatott a kurrens, aktuális pályázati rendszer okozta anomáliák feltárására.

² Megjelent a *Hivatalos Közlönyben (Monitorul Oficial)*: 31-es számú törvény, 1949. január 29. <http://www.legex.ro/Decretul-31-1949-144.aspx> (2013. 06. 28.)

Román Népköztársaság Akadémiája (Academia Republicii Populare Române) keretén belül *A sokoldalúan fejlett* („multilateral dezvoltat”) *tudományok, műszaki, irodalmi és művészi alkotók feltételeinek megteremtése érdekében*³ létrehoznak tizenöt díjat⁴. Azt feltételezhetnénk, hogy a tizenöt díj tizenöt tudományterületet fed le, de külön díjjal jutalmazták a líra, próza, dráma, kritika, publicisztika kategóriák alkotóit, egyenként 200 000 lejes⁵ honoráriummal (amit feloszthattak több jelölt között) – ebből is következtethetünk arra, hogy milyen fontos propaganda-szerepet szántak az irodalomnak és a publicisztikának.⁶

Ugyanezen törvényerejű rendelet 3. pontja mondja ki,⁷ hogy létrehozzák az Írószövetség⁸ mellett, a Művészeti és Tájékoztatás Minisztérium⁹ felügyelete alatt működő Irodalmi Alapot,¹⁰ az írók számára nyújtott anyagi javak és jobb munkakörülmények biztosítása érdekében. A törvenycikk felsorolja, hogy mit nyújt az Alap: kölcsönt irodalmi művek megírásának időszakára; segélyt és nyugdíjat betegség, rokkantság, munkaképesség elvesztése esetén; az elhunyt író családjának segítését (biztosítását); alkotóházak, szanatóriumok, bölcsődék, gyereketthonok, menzák („kantinok”) létrehozását és fenntartását stb.; az írók kiszolgálására szakosodott fogyasztási szövetkezetek („cooperative de consum”), műhelyek létrehozását stb. (A stb. – „etc.” – kötőszó többször, több helyen szerepel a rendeletben, vélhetően szándékosan a képlékenység és a korlátlan lehetőségek biztosítására, de nem kizárt, hogy slendriánságból is). Az Irodalmi Alap működésére 1949-ben 30 millió lejt szántak az állami költségvetésből, emellett a kiadók jövedelmének bizonyos százaléka,

³ *În vederea creării condițiilor pentru dezvoltarea multilaterală a activității oamenilor științei, tehnicii, literelor și artei.*

⁴ Díj-doméniumok: 1. fizika-matematika, 2. kémia, 3. természettudományok és biológia, 4. agrár-tudományok, 5. műszaki tudományok, 6. orvosi tudományok, 7. történelem-filozófia, 8. szociológia, 9. vers, 10. próza, 11. dráma, 12. irodalom- vagy művészetkritika, 13. publicisztika, 14. zene, 15. képzőművészet. (Kiemelés: B. É.)

⁵ A jelzett korszakban ez körülbelül 4-5 autó árának megfelelő összeget jelent.

⁶ Ugyanez a törvényerejű rendelet „figyelembe véve a tudományok fontos szerepét a szocializmus építésében” a jelentős fizetés mellett előírja az akadémikusok vasúti, légi, folyami és tengeri közlekedésének ingyenes használatát, valamint számos autó vásárlását az akadémia tagjai számára.

⁷ 31-es számú törvény, 1949. január 29. <http://www.legex.ro/Decretul-31-1949-144.aspx> [2013. 06. 28.]

⁸ Societatea Scriitorilor din Republica Populară Română. Mivel az évek-évtizedek során a Romániában létrehozott Írószövetség többször nevet változtatott, de lényegében ugyanannak az intézménynek az időnkénti átlényegüléséről van szó, nem fordítom minden alkalommal a név-változtatot.

⁹ Ministerului Artelor și Informațiilor.

¹⁰ Fondul Literar al Scriitorilor din Republica Populară Română.

a szerzői jogok 10 százalékanak megfelelő összeg is oda folyt be, valamint az előadások utáni 1 adószázalék és más (meg nem megnevezett) források („alte surse”). (Ugyanennyi összeget biztosítanak a 4. alpont szerint a képző- és zeneművészetnek is.)¹¹

1951-ben jelent meg egy újabb rendelet, amely szerint az Írószövetség fennhatósága alá kerül az Irodalmi Alap. Ehhez képest a Romániai Írók Szövetségének kurrens honlapján az szerepel a történeti áttekintésben, hogy az Irodalmi Alapot 1969 júniusában hozták létre.¹² Ezen intézmény keretén belül működött az Irodalmi Alap 1996-ig, amikor a lej értékcsökkenésének eredményeként megszűnt,¹³ a korábbi tartozásokat eltörölték, de ami követhetlenné és problematikussá tesz bármiféle levéltári kutatást: az Irodalmi Alap archívuma – balkáni módon és körülmények között – eltűnt: az Írószövetség állítja, hogy átadta az archívumot az írók jogdíját kezelő Copyronak, ez utóbbi pedig állítja, hogy hozzájuk nem került semmi.¹⁴

Jelen írás szempontjából az előbb felsorolt száraz, tényszerű adatok többnyire a – nem lényegtelen – kontextust, háttérrel biztosítják. A következőkben azt próbálom vázlatosan körüljárni két, a jelzett korszakban Bukarestben élő magyar íróhoz, Majtényi Erikhez és Szász Jánoshoz írt leveleket tallózva, hogyan működött az Irodalmi Alap, milyen rendszerben – ha beszélhetünk egyáltalán rendszerszerűségről – és milyen módon kaptak támogatást a romániai magyar írók. Majtényi és Szász is a korabeli bukaresti magyar értelmiségi réteg meghatározó alapkáderei voltak, mindketten fontos tisztségeket töltöttek be az írói szervezetekben, Majtényi Erik előbb az Írószövetség vezetőségi tagjaként, majd az Irodalmi Alap tanácsának tagjaként,¹⁵ Szász János az Írószövetség titkáráként. A téma vizsgálata közben nem tekinthetünk el attól, hogy a levél szubjektív műfaj, valamennyire a naplóhoz hasonlítható, csak a valaki(k)hez való viszonyítottsága változik, a napló első sorban ön-reflexív, a levél pedig a Másikhoz reflektál, még akkor is, ha első sorban önmagára vonatkozik. Ugyanakkor mindig kérdéses egy napló vagy levél viszonylatában a célközönség körülhatárolása, konkrétan kinek/kihez íródik

¹¹ 31-es számú törvény, 1949. január 29. <http://www.lexex.ro/Decretul-31-1949-144.aspx> [2013. 06. 28.]

¹² <http://www.uniuneascrititorilor.ro/istoric/> [2013. 06. 28.]

¹³ Gabriela LUPU, *Marile datorii ale scriitorilor au disparut cu arhiva cu tot*. <http://www.hotnews.ro/stiri-arhiva-1227962-marile-datorii-ale-scriitorilor-disparut-arhiva-tot.htm> [2013. 07. 1.], lásd még: [szerző nélkül] *Nasterea COPYRO din spiritul Fondului Literar. Un documentar*. http://www.observatorcultural.ro/Nasterea-COPYRO-din-spiritul-Fondului-Literar*articleID_2602-articles_details.html [2013. 07. 1.]

¹⁴ Lásd: LUPU, *i. m.*

¹⁵ Egy 1956. december 7-i, Mihai Beniuctól származó levél arról tudósítja „Tov. Erik Majtényi”-t, hogy kinevezték a Romániai Írók Szövetségének vezetőségi tagjává, 1960. február 19-i levélben pedig közlik vele, hogy az Irodalmi Alap tanácsának tagja lett.

a szöveg, számít-e arra a szerző, hogy később más is elolvassa, mint akinek valójában szánja. Ugyanis akkor eleve kérdéses az „eredeti őszinteség”, a szöveg manipulatívva is válhat, valamint érvényesül(het) az öncenzúra is.

Mindez a Majtényihez és Szászhoz írt levelekből is kiderül, anélkül, hogy mélyreható osztályozásba bonyolódna: néhány levélíró számított arra, hogy – önfontossága tudatában – később közreadódhat a levele, tehát kiolvasható a levél hangneméből, gondozottságából, az esszéisztikus gondolatvitelből e szándék. Ez főként a Szász Jánoshoz írt levelek általánosabb jellemzője. De több olyan – és a Majtényinek írt levelek zömére inkább ez vonatkoztatható – a személyes jellegű, információközlő, elintézésre váró és kérő levelet olvashatunk, amelyek esetében időnként kétséges, hogy a levélíró számított-e arra, hogy negyven, hatvan, száz évvel később mélyreható tanulságokat fog bárki is levonni kínjában-keservében összehordott jeremiádjából.¹⁶

Nagy általánosságban neves íróink, tudósaink főként pénzért és ügyintézésért ragadtak tollat vagy ültek az írógép elé, ügyes bajos betegségeik, családi-szerelmi és egyéb nyavalyáikat is megosztva Majtényi Erikkal a szolidaritás és a mihamarabbi segítség ígéretének jegyében. Majtényi ezáltal belelátott az írók legmélyebb anyagi (s ennél fogva testi-lelki) bugyraikba. A hozzá írt levelek igen bensőséges részletekkel telítettek, lajstromozni lehet, hogy ki (vagy kinek a családtagja, szeretője stb.) mikor volt depressziós, ideg- vagy egyéb beteg, milyen alkotói, anyagi és egyéb válságok fenyegették és miért, milyen gyógyszer-, könyv- és egyéb szükségletektől szenvedett, azzal is számolva, hogy aki akkortájt boldog és kivételezett autótulajdonos volt, annak milyen – főként csak Bukarestben beszerezhető – alkatrészre volt szüksége (baleset vagy egyéb okán).¹⁷

A levelekből az is kiderül, hogy mit adott az Alap, illetve mit kértek legtöbben: kölcsönt (irodalmi-történelmi-művelődéstörténeti munkák, fordítások, illetve tervezett regény-, novellás- és verseskötetek megírásának idejére), segélyt, beteg-segélyt, nyugdíjat, nyugdíj-kiegészítést, útiköltséget, napidíjat – ez utóbbi két tételt valódi vagy ál „dokumentációs utakra” (számos levélben azzal biztatja az írókollégákat Majtényi, hogy pl. ha bármily okból kifolyólag Bukarestbe utaznak, akkor őrizték meg a vasúti jegyet és még megtoldja valamivel...). Ugyancsak lehetett kérni – és kaptak is az arra érdemesek – különböző Írószövetségi nyaralókba való beutalást, vagy csak lehetőséget írás céljából való elvonulásra, nyaralásra stb., de a szerencsésebbek (vagy

¹⁶ Példaként: ekképp búcsúzik levele végén egy segély-kérelmező: „Barátsággal és urológiai szolidaritással ölel [B. S.]”

¹⁷ Hiánycikk volt többek között egy levélben ekképp szereplő alkatrész: Trabant „aripa față stîngă” [vagyis Trabant - bal első szárny]

akiknek – Huszár Sándor terminusával – „jó volt a doszárjuk”¹⁸) külföldi utakra, csere-programokra is kaptak útiköltség-térítést (nemcsak a baráti szocialista országokba látogathattak egyes arra érdemes írók, hanem Nyugatra vagy az Egyesült Államokba is kijuthattak a hetvenes években).

Majtényi Erik szorgosan és rendszeresen vezette egy füzetbe a kéthetenkénti gyűlések ügyeit, a maga számára jegyzőkönyvet vezetett pontos kimutatókkal (ami a szóbeszéd szerint alaposabb volt a hivatalosnál), rendszeresen könyvelve, hogy kinek mikor, mit és mennyit szavaztak meg egy-egy pénzosztó tanácsülésen. 1982-es halálakor ezt a „mindentudó füzetet” lánya, Majtényi Ágnes odaadta a Majtényt funkciójában követő Bodor Pálnak, aki erre nem emlékszik,¹⁹ Gálfalvi Zsolt pedig, aki Bodor Pált követte az Irodalmi Alap kurátoraként ’89-ig, a saját jegyzőkönyvéről se tudja, hogy hol, egyáltalán megvan-e.²⁰ Pedig igazi következtetéseket ezekből (és a szintén eltűnt archívum anyagának az átvizsgálása során) lehetne levonni, az eredeti kérdésemre: hogy milyen írói karriereket hozott létre az Irodalmi Alap, kiket tolt előtérbe az anyagi és egyéb támogatások révén, ekkor kaphatnánk pontos választ. A levelekből csak a nem kevésbé fontos kontextus, a háttérvilág mutatja meg magát. Nem a pontos, kiutalt összegek táblázata, hanem egyfajta balkáni világkép bontakozik ki a kiskapukkal, soron kívüli kuncsorgásokkal, olykor haveri, bizalmas bratyzissal, felsőbbrendűség-tudattal élő, utasító hangnemmél vagy lekezelő, távolságtartó kioktatással.

Az is bizonyítja e téma felettébb kényes, darázs-fészek effektust kiváltó voltát, hogy a bizonyos Majtényi-féle könyvelőfüzet „eltűnésén” kívül a kérésekkel tele levelek elfeledésére, kiiktatására utaló gesztust vélek felfedezni abban is, hogy a nemrég megjelent Gáll Ernő levelezés-kötetben²¹ nyomát se leltem – a kötetkiegészítő CD-n sem! – Gáll Ernő Majtényi Erikhez írt leveleinek.²² Bizonyára nem illett a kötet szellemiségéhez az a néhány pénzt, segélyt, kölcsönt kérő levél, noha *Korunk*-fejléces, tehát hivatalos levélpapíron íródott.

Vélhetően azért is vészett nyoma – akár a hivatalos, akár e félhivatalos – archívumnak, mert a szóbeszéd²³ szerint az írók jó része felvette a támogatást, de nem írta meg az ígért műve(ke)t, így a feledés jótékony homálya

¹⁸ Erről lásd bővebben: BÁNYAI Éva, *Sikertörténet kudarcokkal. Bukaresti életutak*. Kolozsvár, Komp-Press, 2006.

¹⁹ Telefonon érdeklődtem e füzet sorsáról 2013 júliusában.

²⁰ Telefonos beszélgetés 2013 júliusában.

²¹ GÁLL Ernő, *Levelek 1949–2000*, s. a. r. GÁLL Éva, DÁVID Gyula, Kolozsvár, Korunk, 2009.

²² Noha Majtényi Olgának (Erik feleségének) levele része a kötetnek.

²³ A szóbeszédet kiegészítendő lásd: Stelian TĂNASE, *Intellectualitatea, banii și puterea*. <http://www.stelian-tanase.ro/intellectualii-banii-si-puterea/> (2013. 06. 28.)

borulhat e támogatási rendszer kiemelt szereplőire. Az Irodalmi Alap nem csak kölcsönöket és segélyeket osztogatott, hanem a már megjelent kötetek, fordítások, cikkek utáni honorárium kiadása is a hatáskörébe tartozott (lényegében ekkor egyenlítették a számlát és vonták le a honoráriumból az előre felvett kölcsön összegét). A honorárium, és a támogatás összege változó volt, de – különböző igények szerint –, akár meg lehetett élni, illetve jól lehetett élni belőle. A levelek tanúsága szerint egy könyvre adtak akár negyvenezer lej honoráriumot is (a korban kb. fél autó ára), de az átlag inkább öt-, tíz-, tizenöt-, húszezer lej volt (a kiadvány példányszáma alapján), Bodor Ádám akkortól lett szabadúszó, amikor megkapta az első könyve honoráriumát, amelyből – állítása szerint, ha nem is fényesen, de – egy évig élt.²⁴ A különböző folyóiratokban, napi- és hetilapokban megjelenő cikkekért is olykor busás honorárium járt (az illető média-organum kiemelt fontossága alapján), a Majtényi Erik által szerkesztett „legendás” *Előre*-beli egy-két flekkes naplójegyzetek nettó kétszáz lejt értek.

A levelekből már a címzett megszólítása, illetve ezek változta is utal a pénzosztó funkcióra, azon belül variálódnak a hivatalos, baráti, bratyzós, humoros, apa-pótló stb. pozíciókra utaló címzések. Régi, legalábbis korábbi barátsággra vall a „Drága Erik”-ezés, de az is megfigyelhető, hogy pl. Bodor Ádám első levelében „Tisztelt Majtényi Elvtárs”-nak szólítja hivatalos levelében Majtényit, később átvált „Kedves Erik”-re, majd „Kedves jó Erik”, „Kedves jó Bátyám!”, „Kedves Erik bátyó!” címzéssel küldi leveleit. Néhány kiemelt példa: Ábrahám János „Kedves Gyámom / mert másnak nem nevezhetlek/!”, Csávossy György „Erick kedves, Te vagy a pénzt ígérő mentő-angyal”, Szilágyi Domokos: „Tisztelt Erikség!”, Fodor Sándor: „Egyetlen Erik! Te Szép! Te Jó! Te Okos! Te Alles wass/Gut und Teuer!” stb. Az írók hangneme, beszédmódja is változó: Hajdú Győző hangneme pontos, diplomatikusan utasító, Balogh Edgár látszólag kedves, de ellentmondást nem tűrő, néhány levélíró megalázkodóan rimázkodó, sok a felháborodott hang, amiért az adminisztráció nem működik rendesen stb. Ez utóbbi illusztrálására idézek végezetül néhány Bálint Tibor levelet.

²⁴ „Így aztán azon a napon, amikor fölvettem az első kötetemért járó honoráriumot – józan beosztással ebből körülbelül egyévi megélhetésre futotta –, minden töprengés nélkül fölmondtam, otthagytam az állásomat, becsomagoltam a hátizsákom és elmenekültem Kolozsvárról. Szerencsére nyár eleje volt éppen, a Radnai-havasok illatos lejtői, magaslatai vártak, nem is tértem haza csak ősszel, kiszellőzött fejjel, telve munkakedvvel. Szabadúszó lettem tehát.” BODOR ÁDÁM, *A börtön szaga. Válaszok Balla Zsófia kérdéseire. Egy korábbi rádióinterjú változata*, Bp., Magvető, 2001, 154.

Bálint Tibor Kálmán – Majtényi Eriknek

Kolozsvár, 1966. aug. 14.

Drága Erik!

Ebben a pillanatban postáztam egy kérést az irodalmi alaphoz, mert van egy isteni sztorim egy kisregény terjedelmű novellához, és Kommandón, az isten háta mögött, ahol van egy fiatal orvos házaspár barátom, külön szobában, csendben meg tudnám írni 3-4 hét alatt!

Ez a szar fórum azonban az utolsó 1 heti kérésemre is csak négy napot hagyott jóvá, és nem valószínű, hogy ezúttal is nagyszívűbb lesz, holott egész évben nem vettem igénybe a pénzüket. Egyébként megírtam nekik, ha ezúttal is kibasznak velem, ezt úgy fogom tekinteni, mint minimális jogaim megnyirbálását.

Szólj hát egy jó szót, ha teheted, ha pedig nem, bízzál meg valakit ezzel. Ha kérésemet teljesítenéd, küldenék egy becsületes glosszát, sőt egy kötött példányt is a saját kötetemből, amely épp most került a Nobel-díj bizottság elé.

No de vicc ide, vicc oda, ne hagyj pácban drága egyetlen barátom.

Ölel Kálmánka

Bálint Tibor Kálmán – Majtényi Eriknek

Kolozsvár, 1966. szeptember 6.

Drága Erik!

Nem győzők káromkodni amiatt, hogy már hányadszor baszik ki velem ez a rohadt irodalmi alap, és ha számba veszem a többi panaszokat is, amelyek szerint rutinos gyakorlattal kétszer is behajtják a lóvét az emberektől, ugyanakkor a jegyeket stb. elsüllyeszti, az a véleményem, hogy már ideje volna vizsgálatot kérni ellenük a központi bizottságtól.

Íme az én esetem: itt van egy mázsás vevény, amelyben a titkárság igazolja elszámolásom átvételét! Most már, ha jóvá is hagyják a kiutazást, minden számításom felborul. Hát ne üvöltsön a szegény meghasonlott és félegzisztencialista író? Mentsd meg hát süllyedő lelkemet, és az igazoló papírt ne add ki a kezedből.

Árván, kiábrándultan és szeretettel,
Kálmánka, a te gyalogjáród

Bálint Tibor Kálmán – Majtényi Eriknek

Kolozsvár, 1966. szeptember 27.

Drága Erik!

Tekintsetek reám, és álmélkodjatok el, és tegyétek kezeteket szátokra!

Hiába akarsz sajnálkozóan a gázpedálra lépni, hogy elrobogj mellettem, mert ím tovább nyújtogatom Feléd elárvult kezemet az árok széléről!

Mert az én májam a porba omlik, és nincs, aki sajnálna engem!

Az irodalmi alap is, miután közli, hogy most már valóban nem tudja letagadni elszámolásom átvételét, számonkér tőlem egy régebbi összeget (430) lejt meg két vonatjegyet. Pedig a pénzt egy baniig lehúzta a kurva feljelenteni való népség, amikor kiutalta novelláskötetem ötven százalékát 1966. február 9-én, s ez a 430 lej ott ordít a postai szelvényen! Hát mit akarnak már? Hogy gyerekes családapa létemre kiugorjak az ablakon? Vagy küldözgessek feljelentő levelet a pénzügyi szervekhez?! Megvigasztallak, hogy az ilyenszerű bulik napirenden vannak, ami a személykocsik árát tekintve, részint érthető is. (A múltkor például 5000 lejemet csak egy félévi rimánkodás után kaptam meg, mivel időközben „elfelejtették” a lakcímemet). Továbbá: kétszer is elkérték a 10-10 lejt az írószövetség tagsági könyvért és a fényképekért, de a könyvet azóta sem kaptam meg. És sorolhatnám a Hornyák József, Balázs Péter meg Banner s mások ügyeit, ami mind-mind bizonyítja, hogy az irodalmi alapnak az ajánlott levél épp annyira dokumentum, mint az ötvenöt banis levelezőlap.

Na de ennyi elég is. Packázzanak a zsebrákokkal, akik százezreket vesznek fel, ne velem a csóróval, aki évenként egyszer-kétszer kérek néhány napi kiszállást tőlük! Oly keserű az én epém bennem, hogy még egy naplót sem tudok megírni.

Mindazonáltal öllelek,
Kálmánka

Bálint Tibor Kálmán - Majtényi Eriknek

Kolozsvár, 1968. június. 21.

Kedves Erik!

Gondoltam, várok, amíg tizenöt-húszezer kilométer próbaútat ledarálsz, és csak utána közlöm Veled azt a kellemetlen hírt, hogy addig, amíg a kiadónak benyáló írásom sorsáról nem tudok, még a kétszáz lejes tartozás ellenére sem vagyok hajlandó a Te napló rovatodra fölöslegesen pazarolni az időmet, inkább minden percemet zokogó majmaim között sírom majd át. Mentségemre szolgál, hogy bennem megvolt a jószándék és az erőfeszítés következetessége, ugyanakkor pedig a Kiseleffben, egyszeri felszólításra is majdnem megcsókoltam Mitica bejáratozó-sofőröd nevelőapját, abból az alkalomból, hogy bagóért új kocsit kaptál a feneked alá.

Egyébként téged szeretlek, de ez már nem tartozik a piszkos anyagiak közé, így hát ölel

Kálmánka
a bejáratott glosszaíró
apa és pamfletista

A KALLIGRAM-SZTORI

Hálózatelmélet, regionalitás, kánon

A Kalligram Kiadó és a *Kalligram* folyóirat a kilencvenes évek elejétől-közepétől olyan egyedülálló, alulról szerveződő „Intézménnyé” vált a kortárs magyar irodalomban, amelynek felépítését és működését a hálózatelmélet kontextuális szempontjainak figyelembe vételével célszerű értelmeznünk. A kiadó, amely indulásakor, 1991-ben négy kötettel jelentkezett¹ – 2011-ben már nyolcvan (80!) magyar és ötven (50!) szlovák nyelvű kötetet jelentetett meg, vagyis egyetlen év alatt összesen százharminc könyvet. Egy marginálisnak tűnő, határon túli kiadóból fokozatosan az egyik legjelentősebb szellemi-kulturális centrummá vált, amely a Kalligram Kiadón és az azonos nevű folyóiraton keresztül alapvetően szól bele a kortárs magyar irodalom alakulástörténetébe.

A kiadó honlapja huszonhat olyan sorozatot² sorol fel, amelynek mindegyike önmagában is megálló fontos teljesítmény. A *Csallóközi Kiskönyvtár* (a sorozat szerkesztője Koncsol László) a regionális történelmi-kulturális emlékezet alapvető műveit jelenteti meg, az újrakiadástól (Bél Mátyás, Ipolyi Arnold stb.) a téma szempontjából alapvető jelentőségű, első kiadásban megjelenő könyvekig (Koncsol László, Liszka József stb.) A *Mercurius Könyvek*-sorozat kötetei a kisebbségi, főként szlovákiai magyar léthelyzetek tudományos igényű (történettudomány, szociológia, nyelvészet) feldolgozását kísérlik meg. A *Visegrád Könyvek*-sorozat Közép-Európának mint összetartozó kulturális térségnek a képét erősítik, cseh, lengyel és szlovák szerzők (Tadeusz Konwicki, Adam Michnik, Bohumil Hrabal, Jan Patočka, Dominik Tatarka) művein keresztül. A Kalligram a kulturális közvetítés logikáját követve jelenteti meg életműsorozatként a világirodalom fontos szerzőinek legjelentősebb alkotásait – a Witold Gombrowicz-, Maurice Blanchot-, Robert Musil-, Pier Paolo Pasolini-, William Faulkner-életműsorozat monumentális vállalkozása is innét értelmezhető. Hasonlóan monumentá-

¹ A Kalligram Fábry Zoltán: *Üresjárat 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből*, Tomáš Garrigue Masaryk: *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdésről és az antiszemitizmusról*, Simkó Tibor: *Tikirikitakarak* és Urbán Sándor: *Fölparcellázott égbolt* című könyvét jelentette meg 1991-ben.

² <http://www.kalligram.com/?cl=edicia&iid=1&PHPSESSID=a759b0451979786ba186c68e0f8f0f95>

lis vállalkozás klasszikus magyar szerzők kritikai kiadása – mint például Kosztolányi Dezső összes műveinek kritikai kiadása mintegy harminc-harminchárom kötetben, illetve Krúdy Gyula összes műveinek kiadása – a mintegy ötven kötetesre tervezett életműkiadásból eddig huszonhárom jelent meg.

A kortárs magyar irodalomban a Kalligram olyan fontos szerepet tölt be, amelynek jelentősége messze túlmutat egy határon túli kiadó szereplehetőségein. Egyrészt az irodalomelméleti tér formálása, másrészt az 1945 utáni magyar irodalom modern kritikai recepciója az a terület, ahol megkerülhetetlen a Kalligram Kiadó tevékenysége. Az 1994-től kezdődően 2011 májusáig 31 monográfiát közreadó *Tegnap és Ma*-sorozat azért tűnik megkerülhetetlen vállalkozásnak, mert a magyar irodalomelmélet kilencvenes évekbeli robbanását, az „irodalomelméleti bumm”-ot, illetve a korszerű irodalomértést konvertálta át az 1945 utáni irodalom értelmezésébe, illetve az 1945 utáni magyar irodalom jelentős életműveinek újraértelmezésébe. A sorozatszerkesztő Szegedy-Maszák Mihály mellett olyan irodalomtudósok vettek részt ebben a projektben, mint Kulcsár Szabó Ernő, Balassa Péter, Thomka Beáta, Tolcsvai Nagy Gábor, Szirák Péter, Kulcsár-Szabó Zoltán, Bónus Tibor – s az 1945 utáni, illetve a kortárs magyar irodalom olyan jelentős alkotóiról születtek monografikus igényű értelmezések, mint Pilinszky János, Mészöly Miklós, Nagy László, Esterházy Péter, Oravecz Imre, Nádas Péter, Ottlik Géza, Hajnóczy Péter. A monográfiák egymás mellé állított sora egy rejtett, nem hagyományos értelemben vett irodalomtörténetként is felfogható, amelynek a magyar irodalmi kánont átértékelő szerepe is tagadhatatlan.

A Kortárs Magyar Irodalomtudomány-sorozat kötetei is hasonlóan fontos szerepet játszanak az irodalomelméleti tér modernizálásában. Bombitz Attila *Mindenkori utolsó világok* (2001) című kötetében az 1945 utáni osztrák irodalom reprezentáns alakjainak – Ingeborg Bachmann, Thomas Bernhard, Peter Handke, Robert Menasse, Christoph Ransmayr – írásművészetében figyeli meg a „monarchikusság” szimptomatikus jegyeit. Benyovszky Krisztián *Jelek szerint* (2003) című kötete a detektívregény műfaji sajátosságait vizsgálja. Polgár Anikó *Catullus noster* (2003) című monográfiája nemcsak a magyar Catullus-recepció megkerülhetetlen alkotása, de a műfordítás és intertextualitás kérdései mentén haladó értelmezés műfordítás-elméleti alapművé is válik a műfordítás négy alapalakzatának – domesztikáció, integráció, rekonstrukció, applikáció – működtetésével. A kortárs magyar irodalomelmélet az említett sorozatokon kívül is rendkívül jelentős szerepet tölt be a kiadó tevékenységében – ennek kapcsán elég a *Szegedy-Maszák Mihály Válogatott munkái*-sorozatra utalni.

A Kalligram ezen túl a kortárs magyar szépirodalom egyik legjelentősebb alkotóműhelyeként is funkcionál. Egyrészt jelentős kortárs szerzők kiadója (többek között Kukorelly Endre, Borbély Szilárd, Grendel Lajos, Pályi András, Csaplár Vilmos, Kornis Mihály könyveié), másrészt a legprogresszívebb fiatal magyar irodalom is elképzelhetetlen a Kalligram könyvei nélkül. Csobánka Zsuzsa, Krusovszky Dénes, Csehy Zoltán, Lanczkor Gábor, Mizser Attila, Vida Gergely, Lövétei Lázár László, Bartók Imre, Kálmán Gábor, Mestyán Ádám, Gerevich András és mások kalligramos kötetei nélkül a fiatal magyar irodalom elképzelhetetlenül szegényebb lenne.

Nem véletlen tehát az a megállapítás, amely szerint a Kalligram olyan folyamat részese lett, amelynek során egyfajta védjeggyé vált, s ennek alakításában a *Kalligram* folyóirat³ is rendkívül fontos szerepet tölt be. Az 1992-ben induló *Kalligram* folyóirat fokozatosan vált olyan fórummá, amely nyitottságával, a kulturális párbeszéd elősegítésével, illetve provokatív magatartásával, esztétikai radikalitásával szólította meg olvasóit. A lap végletes nyitottsága abban is megnyilvánult, hogy olyan tematikus számai jelentek meg viszonylag szűk időintervallumban, mint az 1996. áprilisi *Éneklő Borz*-szám, az 1996. októberi *Juraj Špitzer*-emlékszáma, az 1998. évi nyári Pornográfia-anyag vagy a 2001. áprilisi, Erdélyi Zsuzsannát köszöntő blokk. A főszerkesztő, Hizsniai Zoltán tevékenységének (1995–2003) köszönhetően egyúttal olyan tematikus blokkok és lapszámok láttak napvilágot – többek között Mészöly Miklósról, Esterházy Péterről, Nádas Péterről, Parti Nagy Lajosról –, amelyek túlmutattak egy kortárs irodalmi folyóirat lehetőségein, az egyes tanulmányok szinte irodalomtörténeti kontextusba helyezték a vizsgált szerzői életműveket, inspirálva és meghatározva a recepció további irányait.

Ezenkívül a legtagabb értelemben vett kulturális közvetítés, szűkebb területen a közép-európaiság perspektívájának, még szűkebb területen a magyar-szlovák kulturális párbeszédnek a folytonos, tudatosan vállalt jelenlétére is felfigyelhetünk a lapban. A szlovák kultúra és szépirodalom magyar nyelvű közvetítése, illetve a fordítások ösztönzése által a *Kalligram* ajánlatot is tett a közép-európai térség kulturális lehetőségeinek újragondolására. Egyúttal alapvető jelentőségű stratégiaként jelenik meg az, hogy a kortárs

³ A *Kalligram* folyóirat első száma 1992 júniusában jelent meg. 1993-ban a *Kalligram* főszerkesztője Grendel Lajos, szerkesztői Csanda Gábor, Farnbauer Gábor, Hizsniai Zoltán, Székely János és Tóth László. 1994-re a szerkesztőbizottság tagjai Csanda Gábor, Hizsniai Zoltán, Székely János, de ugyanebben az évben főszerkesztőként már Hizsniai Zoltán jegyzi a lapot, amelynek Grendel Lajos főmunkatársa, szerkesztői Csanda Gábor és Székely János. 1995-ben Hizsniai Zoltán mint főszerkesztő, Grendel Lajos pedig mint főmunkatárs szerepel az impresszumban. Csehy Zoltán 1997-től vált a lap szerkesztőjévé, majd 2004-től 2006-ig a lap főszerkesztője. 2007-ben főszerkesztő Németh Zoltán, a lap szerkesztői Gerevich András, Szolláth Dávid és Beke Zsolt. Jelenleg a lap főszerkesztője Mészáros Sándor, szerkesztői Beke Zsolt, Kukorelly Endre és Szilágyi Zsófia.

magyar irodalmi lapok többségétől eltérően a *Kalligram* kezdettől fogva felvállalta a világirodalmi perspektívát is, és a fordításiirodalom fontos részét képezte a lap profiljának. A késő modern amerikai költészetnek, a kortárs afro-amerikai gay költőknek, a portugál és a finn irodalomnak éppúgy blokkot szentel, mint Flaubert *Bovarynéjének*.

A folyóirat nemcsak a Hizsnyai Zoltán által szerkesztett lap tematikus számai és a kortárs magyar irodalomban jelentős szerepet betöltő szerzői miatt vált fontos részévé a magyar irodalmifolyóirat-kultúrának, hanem annak a vizuális váltásnak köszönhetően is, amelyre Csehy Zoltán főszerkesztősége (2004–2006) idején, Hrapka Tibor grafikai szerkesztőnek köszönhetően került sor. A provokatív, gyakran sokkoló vizuális effektusok (marokra fogott pénisz a borítón, meztelen női és férfitestek, mellbimbók, kinyújtott nyelv) felerősítették azt a szépirodalmi irányt, amely a test, identitás, másság, idegenség, kulturális diverzitás stb. tematikájában generált párbeszéd által nyilvánult meg. Ez a stratégia azzal az előnnyel is járt, hogy a kortárs fiatal magyar irodalom nem egy szerzőjét vonzotta a laphoz, s a folyóiratban közölt szövegek után szinte egyenes út vezetett a kiadóhoz.

Vagyis a kiadó és a folyóirat kontextusában elhelyezhető szerkesztőknek és szerzőknek fokozatosan olyan hálózata generálódott, amely a kortárs magyar irodalom egyik legfontosabb műhelyévé tette a Kalligramot. Arra a kérdésre szükséges tehát választ találni, miként lép működésbe, hogyan generálja magát saját szerzőin és szerkesztőin keresztül egy brand, hogyan hoz létre saját kontextust és hálózatot a kortárs magyar irodalmon belül.

Sőt: a Kalligram jócskán túllépett a magyar irodalom kontextusán. A bevezetőben már szó esett arról, hogy a Kalligram a szlovák irodalomban is rendkívül erőteljes pozíciókkal rendelkezik. A kiadó első szlovák nyelvű könyvei 1994-ben jelentek meg: Fábry Zoltán: *Obžalovaný prehovori* és Wolfgang Kraus: *Budúcnosť – Európa* című könyvei még fordításkötetek, éppúgy, mint az 1995-ben szlovák nyelven kiadott három könyv is: Konrád György: *Masky sa vracajú*, Mészöly Miklós: *Samota motýľa*, illetve Mészöly Miklós: *Domov a svet* című kötetei. 1996-tól kezdődően azonban már szlovák szerzők szlovák nyelvű kötetei is napvilágot látnak a Kalligram kiadásában – Rudolf Chmel: *Moja maďarská otázka*, František Mikloško: *Čas stretnutí*, František Šebej: *O plameni a nočných motýľoch*, Juraj Špitzer: *Svitá, až keď je celkom tma*, Peter Zajac: *Sen o krajine* –, s ez egy olyan sikeres projekt kezdőlépése volt, amelynek eredményeként a Kalligram a szlovák kulturális és irodalmi életben, illetve könyvpiacra legalább olyan erős pozíciókkal rendelkezik, mint a magyarban. A kiadó huszonkét (22!) olyan könyvsorozattal van jelen a szlovák könyvkiadásban, amelyek – ahogy már a

magyar sorozatok esetében erről szó volt – mindegyike önmagában is jelentős. Az *Ad fontes*-sorozat például alapvető filozófiai szakirodalmat ad ki szlovák fordításban: Plutarkhosz, John Stuart Mill, Thomas Hobbes, Arthur Schopenhauer, Søren Kierkegaard, Bertrand Russell, Jürgen Habermas, Peter Sloterdijk stb. műveit. Az *Anthropos*-sorozat könyvei a szociológiától az irodalomelméletig terjedő szakirodalmat képviselik: Antoine Compagnon, Arthur C. Danto, Gérard Genette, Jean Leduc, Françoise Susini-Anastopoulos stb. könyvei jelentek meg ebben a sorozatban. A *Domino*-könyvek a közép-európaiság humanista eszméjét képviselik, főként hazai, szlovák szerzők (Adam Bžoch, Ján Čarnogurský, Fedor Gál, Miroslav Kusý, František Šebej, Tomáš Strauss, Pavel Vilikovský, Peter Weiss stb.), illetve több magyar alkotó (Fábry Zoltán, Grendel Lajos, Konrád György, Mészöly Miklós) könyvei is ebben a sorozatban jelentek meg. De a klasszikus szlovák irodalomnak éppúgy (hatvan kötetesre tervezett) kalligramos sorozata van, mint a világirodalomnak (ez utóbbiban jelent meg Bánki Éva: *Esőváros*, Dragomán György: *Fehér király*, Esterházy Péter: *Egy nő*, Kukorelly Endre: *Tündérvölgy*, Németh Gábor: *Zsidó vagy?* című regénye is szlovák nyelven). Továbbá az említett sorozaton kívül is sok magyar szerző van jelen a szlovák könyvpiacra a Kalligram jóvoltából – itt most elég csak Nádas Péterre utalni, akinek már öt kötete jelent meg szlovákul, az *Emlékiratok könyve* például Juliana Szolnokiovának köszönhetően, megelőzve minden más nyelvet, szlovákul jelent meg először fordításban. Itt szükséges megjegyezni azt is, hogy Michel Foucault mellett Márai Sándor könyvei is önálló sorozat részeként jelennek meg a Kalligramnál. A Márai-összes szlovák nyelvű megjelentetése nemcsak a magyar irodalom szlovák recepcióját és a két nemzet közötti kulturális transzfert segíti elő, de egy új (szlovák-magyar) fordítói generáció (Gabriela Magová, Renata Deáková, Jitka Rožňová, Peter Macsovszky, Denisa Pochylá-Kečkéšová, Peter Kováč) kinevelése, illetve erőteljes megjelenése is kapcsolódik a projekthez. A Kalligram a magyar *Tegnap és Ma*-kiadványaihoz hasonló szlovák kismonográfia-sorozatot is elindított, hasonló szándékkal: a *Váhy (Mérleg)* sorozatában megjelenő kötetek a legújabb irodalomelméleti nézőpontok felől értelmezik újra az 1945 után megjelenő szlovák irodalom legfontosabb alkotóit és szövegeit (René Bílik: L'ubomír Feldek, Stanislava Chrobáková-Repar: Mila Haugová, Peter Darovec: Pavel Vilikovský, Ján Gavura: Ján Buzássy, Tomáš Horváth: Dušan Mítana, Dana Kršáková: Dušan Dušek stb.). Tovább bővíti a kiadó játékerét az a tény, hogy a szlovák folyóirat-kultúrában is jelen van, a Kalligram jelenteti meg a szlovák *Anthropos* és az *Os* folyóiratokat – az előbbi kultúratudományi, az utóbbi politológiai-szociológiai irányultságú lapként reprezentálódik.

Vagyis a magyar kultúrához és irodalomhoz hasonlóan a szlovák kultúrában, irodalomtudományban, filozófiában, humán tudományokban is rendkívül erős hálózatos felépítés mutatható ki: a Kalligram márká szerkesztőkön, költőkön, prózaírókon, műfordítókön, irodalomtudósokon, filozófusokon, történészeken, szociológusokon, néprajztudósokon, sőt politikusokon keresztül építi fel önmagát. Kérdésfelvetésünk tehát a hálózatelmélet közismert kérdését érinti, vagyis hogy „mi az oka annak, hogy egy jól szervezett csoport hatékonyabban működik, mint egy ugyanilyen létszámú – sőt nagyobb –, egymástól független emberekből álló halmaz? Miből fakad, hogy az egész több, mint részeinek összessége? Mi az oka ennek a »többletnek«?»⁴

Az irodalom kontextusában artikulálódó sikertörténetek – legyenek azok egyéni írói karriertörténetek, irodalmi szövegek karriertörténetei vagy egy-egy kiadó, brand, márká karriertörténetei – olyan valóságos hálózatokat hoznak létre, amelyek a skálafüggetlen hálózatépítés felől értelmezhetőek, s amelyeket „két törvény irányítja: a növekedés és a népszerűségi kapcsolódás. Minden hálózat egy kis magból indul és új pontok hozzáadásával bővül. Aztán amikor ezek az új pontok arról döntenek, hogy hová kapcsolódjanak, előnyben részesítik azokat a pontokat, amelyek több linkkel rendelkeznek.”⁵ Az először Barabási Albert-László által megfigyelt modellt „a gazdag egyre gazdagabb lesz”⁶ elve irányítja, vagyis egy olyan „egyszerű algoritmus”, amely két szabályból áll: a növekedésből és a népszerűségi kapcsolódásból.⁷

Ez a leírás az irodalmi karriertörténetek sajátosságára is fényt deríthet. Az írói sikertörténetek sajátossága az, hogy egy idő után szinte minden irodalmi folyóirat ugyanazon szerzők kéziratát szeretné megszerezni és közölni, s hogy minden irodalmi lap a sikeres szerző könyveiről próbál kritikát, recenziót íratni. Ennek eredményeként az irodalmi intézményrendszerbe egyre jobban és mélyebben ágyazódhat be a szerző (például díjak, ösztöndíjak, felolvasások, megkeresések által) – amely újragenerálja a felkérések, szereplések, felolvasások, a szakmai ismerősi kör, a recenzeált kötetek, az újabb díjak stb. számát, bonyolult hálózatot hozva létre ezáltal. A sikeres szerző egyre sikeresebb lesz, s fokozatosan fonja át az irodalmi tér jelentős területeit.

Nincs ez másként a kiadói hálózatépítés esetében sem. Pusztán annyival összetettebb (és természetesen jóval összetettebb!) a helyzet, hogy egy kiadó mint hálózat az összes benne résztvevő egyén összes kapcsolatával együtt

⁴ Nicholas A. CHRISTIAKIS, James H. FOWLER, *Kapcsolatok hálójában: Mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?*, Bp., Typotex, 2010, 24.

⁵ BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya*, Bp., Helikon, 2011, 98.

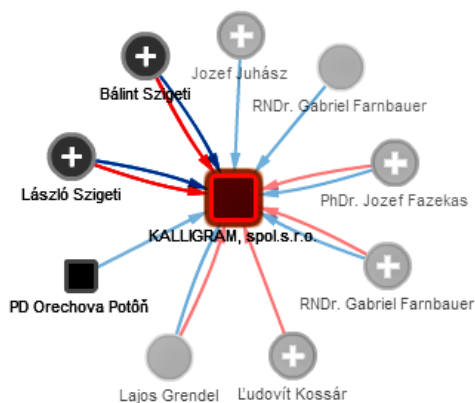
⁶ *Uo.*, 100.

⁷ *Uo.*, 98.

hozza létre és jeleníti meg önmagát. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy ezek a kapcsolatok az irodalmi élet és intézményrendszer olyan elemeivel együtt generálódnak, amelyek nem humán természetűek – az irodalmi élet pozíciói, az irodalmi díjak, a szakmai szervezetekben betöltött tagság által is megsokszorozódnak az intézmény, illetve a márka növekedési lehetőségei és népszerűségi kapcsolódásai.

Ennek következtében az irodalmi intézmények, kiadók, folyóiratok, alkotói csoportosulások, írói életművek stb. olyan szuperorganizmusként kezdenek funkcionálni, „amelyeknek saját életük van, növekednek, fejlődnek”,⁸ s a hálózatot alkotó csomópontok (szövegek, szerzők, életművek stb.) ezáltal „meghaladhatják magukat és korlátaikat”.⁹ Az irodalmi hálózat saját alkotó-elemeinek, kapcsolódási pontjainak és a köztük lévő kapcsolatoknak, gráfoknak, huzaloknak a segítségével hozza létre önmagát mint szuperorganizmust. Az így elképzelt irodalmi szuperorganizmus alkotóelemeit egyrészt a benne található alkotók (szerzők, szerkesztők, műfordítók stb.), másrészt intézményi elemek (irodalmi és társadalmi pozíciók, díjak, az irodalmiság területei stb.) hozzák létre. E két kategória együttmozgása, egymásban mozgása által reprezentálja önmagát hálózatként a fent leírt szuperorganizmus az irodalmi térben.

A Kalligram kiadó és folyóirat pozsonyi, 1991. május 2-i megalakulása, cékként való bejegyzése sem a semmiből történt, hiszen a benne részt vevő személyek – Szigeti László, Grendel Lajos, Farnbauer Gábor, Juhász R. József, Fazekas József (illetve támogató-alapító intézményként a Diósförgepatonyi FSZ) – magukkal hozták addigi kapcsolatrendszerüket.

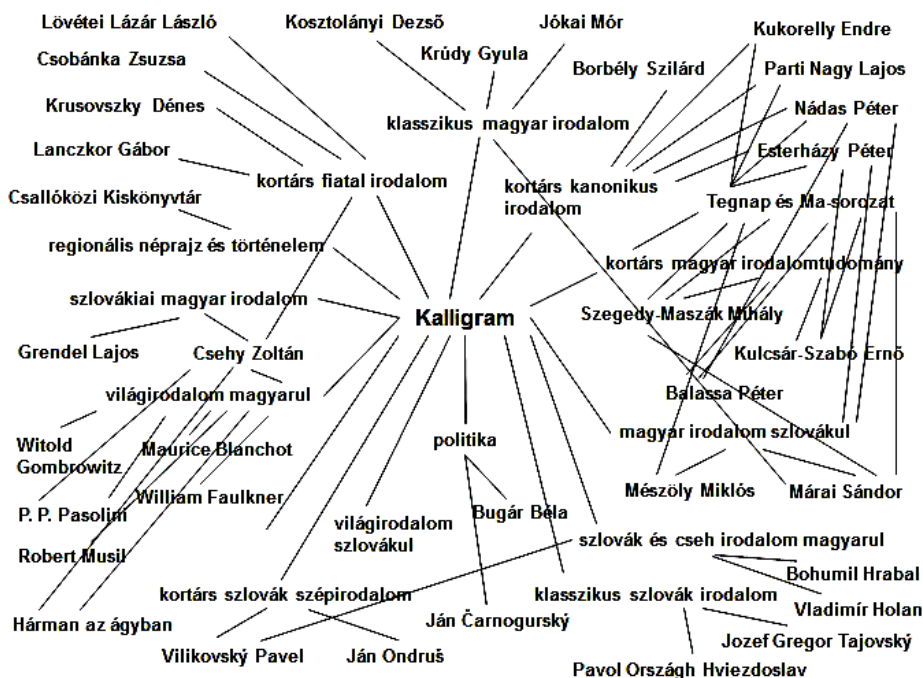
1. ábra. A Kalligram cégszerű hálózata az alapítástól napjainkig¹⁰

⁸ CHRISTIAKIS-FOWLER, *i. m.*, 12.

⁹ *Uo.*, 12.

¹⁰ <http://firemny-register.sk/firma/17311527-KALLIGRAM-spolsro/>

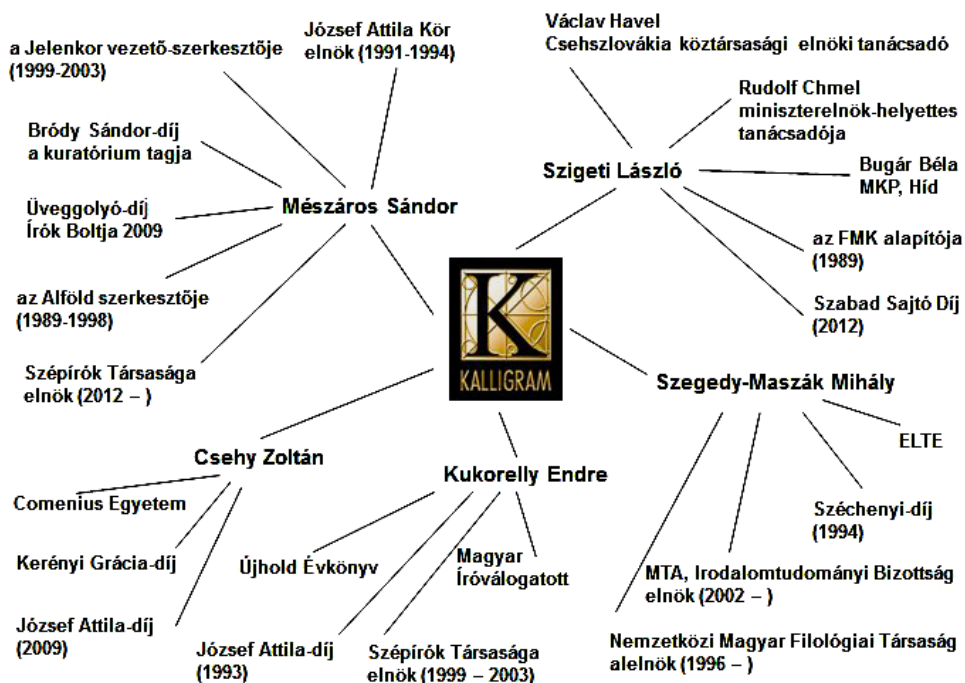
A 90-es évektől kezdődően ez a brand a növekedés és a népszerűségi kapcsolódás logikájának köszönhetően bonyolult szuperorganizmussá vált, amelybe fokozatosan olyan szereplők épültek be, akik a Kalligram számára magukkal hozták saját, már kialakított hálózatukat, illetve a Kalligram segítségével ki is terjesztették azt. A 2010-es évek elejére olyan bonyolult hálózat jött létre ezáltal, amely nevek és intézményi elemek százait, kapcsolatok tízezreit hozta létre – behálózva az irodalmi élet fontos területeit.

2. ábra. A Kalligram-hálózat születésének és működésének vázlatos, jelzésszerű modellje

Ennek megjelenítése, a bonyolult kapcsolódási lehetőségek és pontok feldolgozása szinte képtelenség, ezért csak egy vázlatos, jelzésszerű modellt tartottam ésszerűnek bemutatni. A Kalligram szerzői rendkívül sok területről érkeztek, illetve a könyv médiuma által rendkívül sok területet képesek magukkal hozni az így felépülő hálózatba. A klasszikus és kortárs magyar irodalom, a klasszikus és kortárs szlovák irodalom, a klasszikus és kortárs világirodalom, a magyar, szlovák és a legtágabb értelemben vett irodalomtudomány, filozófia, szociológia, politológia, történettudomány, sőt magának a nagypolitikának a kontextusa is fontos területe a Kalligram szuperorganizmusként reprezentálódó jelenségének.

A Kalligram-hálózat egy másfajta logikát követve is felrajzolható – aszerint, hogy a kiadót reprezentáló személyek milyen intézményi háttért hoznak magukkal, jelenítenek meg ebben a szuperorganizmusban. Éppen azért, hogy e két alkotóelem – az egyének és intézmények – bonyolult játéka egy branden belül követhető legyen, voltaképpen e két eltérő státuszú alkotóelem egymásban láttatása, egymásban mozgatása szükséges. Mivel a Kalligram által, a kiadó segítségével reprezentálódó személyek száma is több százra tehető, ebben az esetben is a hálózatosodás pusztán jelzésszerű, vázlatos modelljét van módunk felrajzolni.

3. ábra. A Kalligram-hálózat intézményi beágyazottságának vázlatos, jelzésszerű modellje

1991 óta tehát a Kalligram mint kiadó, mint folyóirat, mint szellemi műhely fokozatosan olyan szuperorganizmussá vált a benne jelen lévő, általa (is) reprezentálódó szerzőkön, munkatársakon, szerkesztőkön, műfordítókön, illetve az általuk képviselt egyéb intézményi elemeken keresztül, amely befolyásolni képes a közép-európai, főként magyar (magyarországi magyar, szlovákiai magyar, erdélyi magyar) és szlovák irodalmi közeget. Ennek a folyamatnak és állapotnak köszönhetően a Kalligram

egyfajta védjeggyé vált az általa reprezentálódó szerzők szellemi nyitottsága, toleranciája, provokatív hangja okán, illetve a progresszív irodalmi, kulturális és politikai folyamatok generálójának szerepébe került. Olyan szellemi műhellyé vált, amely kihasználva a kultúraköziség állapotát a kisebbségi lét alárendeltségi pozícióit centrális helyzetté volt képes transzformálni. A határhelyzetek, határfeszültségek, kulturális különbségek így vitaképes pozícióba kerültek, s az európai szellemiség, a tudás, a progresszivitás és az értékközpontúság generálójává váltak. Mindez a könyv médiumán keresztül valósult meg, s elképzelhetetlen lett volna a benne résztvevő elemek hálózatként való működése nélkül.

KÖTETÜNK SZERZŐI

- BALÁZS IMRE JÓZSEF (1976, Székelyudvarhely), irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár
- BALOGH ANDREA (1981, Margitta), irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, PKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad
- BÁNYAI ÉVA (1971, Kolozsvár), irodalomtörténész, tanszékvezető egyetemi docens, Bukaresti Egyetem, Hungarológiai Tanszék
- BIRÓ ANNAMÁRIA (1980, Szatmárnémeti), irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, PKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad; EME, Kolozsvár
- BOKA LÁSZLÓ (1974, Nagyvárad), irodalomtörténész, egyetemi docens, OSZK, Budapest; PKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad
- CZIBULA KATALIN (1962, Budapest), irodalomtörténész, színháztörténész, habilitált főiskolai docens, ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
- DEBRECZENI ATTILA (1959, Debrecen), irodalomtörténész, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar irodalom- és Kultúratudományi Intézet
- DEMETER JÚLIA (1949, Budapest), irodalomtörténész, színháztörténész, habilitált főiskolai tanár, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
- EGYED EMESE (1957, Kolozsvár) irodalomtörténész, egyetemi tanár, BBTE Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár
- GYÁNI GÁBOR (1950, Hódmezővásárhely) történész, egyetemi tanár, MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet; ELTE TáTK; Central European University
- HAJDU PÉTER (1966, Budapest), irodalomtörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet; Pécsi Tudományegyetem
- HEGEDŰS BÉLA (1973, Nyíregyháza), irodalomtörténész, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
- HEVESI ANDREA (1986, Hódmezővásárhely), irodalomtörténész, tudományos segédmunkatárs, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalom Tanszék

- KECSKEMÉTI GÁBOR (1965, Szolnok), intézetigazgató MTA BTK Irodalomtudományi Intézet; intézetigazgató egyetemi tanár Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- KESZEG ANNA (1981, Torda), kultúrakutató, egyetemi adjunktus, BBTE, Kommunikáció, Közkapcsolatok és Reklám Intézet, Kolozsvár
- K. HORVÁTH ZSOLT (1972, Szentes), igazgató, Mérei Ferenc Szakkollégium; egyetemi adjunktus, ELTE BTK
- MACZELKA CSABA (1981, Makó), irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, PKE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék, Nagyvárad
- MARGÓCSY ISTVÁN (1949, Nyíregyháza), irodalomtörténész, kritikus, az ELTE BTK 18-19. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének nyugalmazott vezetője
- MILBACHER RÓBERT (1971, Kaposvár) irodalomtörténész, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, BTK
- NÉMETH ZOLTÁN (1970, Érsekújvár), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi docens, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra
- SALY NOÉMI (1956, Budapest), kultúrtörténész, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest
- SZAJBÉLY MIHÁLY (1952, Budapest), irodalomtörténész tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
- SZÉNÁSI ZOLTÁN (1975, Jászberény), irodalomtörténész, tudományos munkatárs, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet
- SZILÁGYI ZSÓFIA (1973, Cegléd), irodalomtörténész, kritikus, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem; tudományos munkatárs, MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport
- VALLASEK JÚLIA (1975, Kolozsvár), irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE, Politika-, Közigazgatás és Kommunikációtudományok Kar, Kolozsvár
- VERÓK ATTILA (1975, Orosháza) irodalomtörténész, főiskolai docens, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

